

LUND UNIVERSITY

Humanister i offentligheten

Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden

Östling, Johan; Jansson, Anton; Svensson Stringberg, Ragnhild

DOI:
10.22188/kriterium.36

2022

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Östling, J., Jansson, A., & Svensson Stringberg, R. (2022). *Humanister i offentligheten: Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden*. (Kriterium; Vol. 36). Makadam förlag. https://doi.org/10.22188/kriterium.36

Total number of authors:
3

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

HUMANISTER I OFFENTLIGHETEN

Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden

JOHAN ÖSTLING, ANTON JANSSON
& RAGNI SVENSSON STRINGBERG

Makadam

fråga
LUND?

Humanister i offentligheten

Kunskapens aktörer och arenor under efterkrigstiden

JOHAN ÖSTLING
ANTON JANSSON
RAGNI SVENSSON STRINGBERG

Makadam

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.
https://doi.org/10.22188/kriterium.36
ISSN 2002-2131 (vol. 36)

© författarna och Makadam förlag 2022
Formgivning Johan Laserna
Bildredaktion Johan Laserna
Bildbearbetning David Laserna
© för illustrationer, se bildkällor på s. 455
Omslagsbilden visar Boråstapeten Jubileum Retro 5470

ISBN 978-91-7061-879-6 (pdf)

Innehåll

1 **INLEDNING: HUMANISTER I OFFENTLIGHETEN** 9
Utgångspunkter 12
Humaniora och dess historia 13
Kunskapshistoria 17
Nyckelbegrepp: cirkulation, arena, offentlighet och aktör 20
En västtysk perspektivisering 26
Kunskap i det svenska efterkrigssamhället 29
Bokens disposition och karaktär 34

2 **FOLKBILDNING PÅ BÄSTA SÄNDNINGSTID** 39
Akademikerna och folkbildningen 40
Ett nytt medium 43
Etermediernas humanistiska kunskapsaktörer 46
En sydsvensk satsning 50
Sex tv-professorer från Lund 55
Stilen och scenografin 65
Fråga Lund i 1960-talets offentlighet 73
Nya lärde 78
En kunskapsarena i perspektiv 79

3 **POCKETREVOLUTION PÅ SVENSKA** 85
Pocketbokens internationella historia 87
Aldus tar form 90
Pocketboken i tiden 93
Reklam och annan marknadsföring 96
Pocketförlagens kunskapsaktörer 97

Populärvetenskap i pocket 100
Ernesto Grassi och Allen Lane 104
Aldus som kunskapsarena 106
Humaniora i Aldus 110
”De två kulturerna” ifrågasätts 112
Humanistisk serieutgivning 113
Autodidakten som kunskapsaktör: Artur Lundkvist i Aldus 118
Uppgång och fall 120
Pocketboken och politiken 123
Läsarna och cirkulationen 124
Aldus som humanistisk kunskapsarena 126

4 UNDER STRECKET SOM KUNSKAPSARENA 131
Under strecket och 1960-talets presshistoria 132
1960-talets Under strecket 136
Streckarskribenter som kunskapsaktörer 142
Historiker som kunskapsaktörer i offentligheten 145
Kritiker och essäister som humanistiska kunskapsaktörer 153
En kunskapsarena och dess aktörer 158

5 EN HUMANISTISK KRISTENDOM 165
Tillkomsten av arenor för mötet mellan humaniora och kristenhet 168
Kristen humanism: ett förbund och dess årsbok 170
Sigtunastiftelsen: en fysisk kunskapsarena 176
Vår Lösen: ledande kristen kulturtidskrift 181
Erik Hjalmar Linder och frikyrkligt brobyggande 186
Kerstin Anér och den samlade fronten 191
Gunnel Vallquist, katolicism och ekumenik 195
Den kristna deloffentlighetens konturer och gränser 199
Sveriges kristna 1960-tal i internationellt perspektiv 202
Den humanistiska kristendomens aktörer och arenor 205

6 KUNSKAP I CIRKLAR: OM ARBETARRÖRELSE OCH FOLKBILDNING 211
Folkbildningen, ABF och studiecirkeln 214
Lokal folkbildning i arbetarrörelsens offentlighet 218
Cirkelstudier och humaniora i Göteborg 221
Kunskapens rum: Folkets Hus, studiehem och andra platser 231
Vilgot Nilsson: en lokal kunskapsaktör 233
Andra aktörer: kvinnorna i ABF 238
Tidskriften *Tiden* och humaniora 241
Västtysk kontrast 248
Humaniora i arbetaroffentlighetens väv 249

7 TVÅ BOKCAFÉER I 1970-TALETS ALTERNATIVA OFFENTLIGHET 253
Bokcaféerna och vänsterns kunskapscirkulation 255
Bokhandeln som kunskapscentrum 256
Bokmarknaden, bokcaféerna och samhällskontexten 258
Bokcaféernas kunskapssyn 261
Läsare och besökare: bokcaféet som arena och socialt rum 265
Humaniora i bokcaféernas kunskapscirkulation 270
Humaniora i *Bokcaféts bok om böcker* 272
Bokcaféernas kunskapsaktörer 276
Materialitet och estetik 283
Ideal möter praktik 289
Nya tider, nya förutsättningar 291
Bokcaféer som humanistiska kunskapsarenor 294

8 HUMANISTER PÅ OFFENTLIGHETENS ARENOR 299
Humaniora i efterkrigstidens offentlighet 300
Kunskapshistorisk utveckling 304
Utblickar i tid och rum 314

Tack 323
Noter 325
Käll- och litteraturförteckning 409
Bildkällor 455
Personregister 457

SVENSKA
PRESS
BYRÅN
TIDNINGAR BÖCK
BAK

1 *Inledning: Humanister i offentligheten*

Den blev en pyramidal succé, första delen av Vilhelm Mobergs *Min svenska historia*. Det skulle bli den bok i Sverige som under hela efterkrigstiden sålde absolut mest under sitt första utgivningsår: 241 000 exemplar, från augusti 1970 och tolv månader framåt. Och konjunkturen var beständig; några år senare kom verket i pocketupplaga och fortsatte att sälja stort. Med patos, humor och osvikligt engagemang hade soldatsonen från Moshultamåla lyckats gjuta liv i det allmänna svenska historieintresset och skriva en sann folkbok – läst i breda lager, uppmärksammad av fackmännen, omdebatterad i offentligheten. Genomslaget hade aldrig kunnat bli lika enormt om det inte vore för att Moberg sedan flera decennier var en av landets mest omtyckta romanförfattare, mest spelade dramatiker och mest omstridda polemiker. Nu, på sin ålders höst, kunde han skörda sina sista stora lagrar.[1]

Ingen människa, inte ens den mest kraftfulla och namnkunniga konstnär, kan likväl uträtta stordåd på egen hand. För att en bok under åren omkring 1970 skulle sättas i verklig rörelse krävdes det tvärtom samverkan mellan en lång rad personer – redaktörer, formgivare, annonsförsäljare, recensenter, bibliotekarier, bokhandlare, lärare, läsare och åtskilliga andra. En av dessa var den erfarne förläggaren Ragnar Svanström, en central men sällan tillräckligt uppmärksammad aktör i efterkrigstidens litterära liv. Han var filosofie licentiat i historia och innehade under flera decennier viktiga funktioner på P. A. Norstedt & Söner. Som förlagsman värnade han om utgivningen av böcker med historisk inriktning, och med sin bakgrund i universitetsvärlden kunde han odla kontakter med akademiker och intellektuella. Svanström övertygade Moberg att överge sin ursprungliga idé om en memoarbok för att i stället satsa på en mäktig populärhistorisk

exposé. Det var på det sättet *Min svenska historia* – med undertiteln *Berättad för folket* – blev till.[2]

Det räckte dock inte med insatser av enskilda personer som Ragnar Svanström för att man skulle nå den stora publiken. Det fordrades en välfungerande infrastruktur i form av bokförlag, nätverk av distributionskanaler och kvälls- och morgontidningar som kunde erbjuda stora uppslag. När *Min svenska historia* utkom fick den genast omfångsrika recensioner, många av dem författade av historiskt bildade akademiker. I *Svenska Dagbladet* skrev exempelvis historieprofessorn Sten Carlsson en lång recension där han hyllade Moberg som vår största berättare, samtidigt som han kritiserade verkets bristande vetenskaplighet. Ändå kunde han inte låta bli att glädja sig över att en författare med Mobergs begåvning och inlevelseförmåga hade skrivit en bok som kunde föra ut ”den svenska historiens mångskiftande budskap till läsare som fackhistorikerna har svårt att nå”.[3] Dagen därpå recenserades Mobergs verk i *Göteborgs-Posten* av tidningens förstekritiker, litteraturhistorikern och docenten Erik Hjalmar Linder. Denne gav liknande beröm och kallade Moberg, om än med vissa reservationer, för historiker och forskare, trots att Moberg saknade högre utbildning och ibland kom ihop sig med professionella historiker.[4]

Inte heller recensioner av välkända skribenter var emellertid nog. För ett genomslag av den kaliber som *Min svenska historia* fick behövdes det även exponering i etermedierna och på sikt att boken togs i bruk vid landets utbildningsinstitutioner. Vad gäller det senare kan nämnas att Mobergs historieverk blev mycket populärt inom de fria studieförbundens studiecirklar, särskilt inom Studieförbundet Vuxenskolan och ABF. Inom ABF hade intresset för historiskt inriktade cirklar varit ljumt under 1960-talet, men i början av 1970-talet fick historia ett visst uppsving inom studieförbundet. Inte minst berodde detta på att Mobergs *Min svenska historia* blev cirkelmaterial och då ackompanjerades av specialskrivna studieplaner av Olle Nylander, en socialdemokrat utan akademisk utbildning

● **VILHELM MOBERG**, skribenten som så gärna uppehöll sig i den svenska historien, var en av efterkrigstidens bäst säljande författare. Här sitter han vid ett skrivbord någon gång under 1960-talet och bläddrar i tidningslägg.

men med ett stort engagemang för humanistiska ämnen. Studieförbundens folkbildningsverksamhet bidrog alltså till att Mobergs historiebok fick genomslag i breda befolkningskretsar.[5]

Utgivningen av *Min svenska historia* sensommaren 1970 låter oss ana konturerna av ett kunskapssystem med djupa förankringar och vida förgreningar i det svenska efterkrigssamhället. Historisk och annan humanistisk kunskap var uppenbart inte begränsad till universitetsinstitutionerna, men akademiskt skolade humanister hade stor betydelse för att förmedla den och sätta den i rörelse. För att humaniora skulle cirkulera i efterkrigstidens offentlighet var sålunda ett samspel mellan en rad olika aktörer, arenor och infrastrukturer nödvändigt. Det är dessa kunskapens samhälleliga förutsättningar och sammanhang som är föremålet för vår studie.

Utgångspunkter

Det här är en bok om humanister i efterkrigstidens svenska offentlighet. Under arbetet med den har vi haft två överordnade mål för ögonen. För det första har vi empiriskt velat undersöka den betydelse som humaniora och dess företrädare hade i efterkrigssamhället, med huvudsaklig inriktning på ett antal offentliga arenor i 1960- och 1970-talens Sverige. För det andra har vi strävat efter att fördjupa diskussionen om hur kunskap manifesteras i samhället och på så vis teoretiskt utveckla fältet kunskapshistoria. Härigenom hoppas vi – med vårt fokus på tiden före internets allmänna genombrott – kunna ställa dagens alltmer digitala tillvaro i ett välgörande historiskt perspektiv.

I vår studie för vi samman två historievetenskapliga inriktningar som hittills inte har korsbefruktat varandra i tillräcklig utsträckning. Å ena sidan hämtar vi inspiration från den internationella forskning om humanioras historia som har vuxit fram det senaste årtiondet. Å andra sidan ser vi oss som en del av det nya fältet kunskapshistoria, där frågor om kunskapens plats och relevans i samhället är centrala. Vårt studieobjekt är således humaniora; vårt angreppssätt är kunskapshistoriskt.

En viktig, övergripande slutsats i vår bok är att bilden av humanioras marginalisering och kris under efterkrigstiden – ofta återkommande i

debattskrifter, memoarer och översiktsverk – måste nyanseras och förstås på ett delvis nytt sätt. Våra studier åskådliggör nämligen hur starkt företrätt humaniora var i den tidens offentlighet och hur påtaglig dess närvaro var. Genom att anlägga ett kunskapshistoriskt perspektiv kan vi visa hur olika humanistiska kunskapsformer och kunskapsaktörer ingick i ett intrikat system och utgjorde en levande del av efterkrigssamhällets kultur, politik och idédebatt.

Humaniora och dess historia

Humanister har länge skrivit sin egen historia. Under lång tid dominerade biografiska eller disciplinhistoriska ansatser, där framstående gestalter i det förflutna eller utvecklingen inom ett enskilt ämne stod i centrum. Somliga av dessa framställningar var solida och välgrundade, andra mer efemära eller selektiva. I allmänhet lyste dock sofistikerade metoder och analysredskap – av den sort som exempelvis utvecklats inom vetenskapshistoria, sociologi, antropologi och medievetenskap – med sin frånvaro i studiet av humaniora.[6] Inte heller var bredare komparativa perspektiv eller syntetiska ansatser framträdande.[7]

Under det senaste decenniet har emellertid en stark vitalisering av humanioras historia ägt rum internationellt. Under beteckningen *history of humanities* har ett nytt fält formerats och en rad initiativ sjösatts. En nyckelperson är nederländaren Rens Bod. Han har inte bara gett ut översiktsverket *A New History of the Humanities* (2013), utan står tillsammans med kollegor bakom en rad konferenser och antologier om humanioras historia liksom tidskriften *History of Humanities*, grundad 2016.[8]

Den som synar denna nyare forskning om humanioras historia, inte minst som den manifesteras i tidskriften *History of Humanities*, kan urskilja vissa återkommande teman och angreppssätt. En typ av undersökning inriktas på studiet av formeringen av humaniora som ett distinkt fält och hur de skiftande relationerna till andra kunskapsområden, i synnerhet naturvetenskap, har sett ut.[9] I en annan sorts studier används perspektiv och ramverk från modern vetenskapshistoria för att analysera det förflutnas humanister; ett exempel är personabegreppet, som har nyttjats för att undersöka vilka ideal och normer som var förhärskande bland historiker i

en viss epok.[10] Ytterligare en annan form av analyser tar sikte på humanioras materialitet och infrastruktur, till exempel bibliotek och museer.[11] Sist men inte minst har *History of Humanities* strävat efter att anlägga globala betraktelsesätt och jämföra västerländska kunskapsformer med andra.[12]

Historieskrivningen om humaniora i Sverige har i allt väsentligt följt ett internationellt mönster. Sedan länge har det publicerats studier av enskilda akademiska discipliner och ämnestraditioner. Filosofi, historia och litteraturvetenskap förefaller vara särskilt väl belysta; i dessa fall finns det flera grundliga undersökningar att tillgå.[13] Likaså har en ganska stor mängd framträdande humanister ägnats biografier och andra personhistoriska studier.[14] Vidare föreligger det ett antal utbildnings- och universitetshistoriska analyser. I dessa har humanioras plats i forskningspolitiken och kunskapsinstitutionerna behandlats.[15]

Övergripande framställningar av humanioras historia i Sverige har varit mer sällsynta, men det finns några beaktansvärda bidrag. *Humaniora på undantag?* (1978), redigerad av Tomas Forser, åtnjuter närmast klassikerstatus. Denna antologi sprang ur en göteborgsk miljö och innehöll både presentationer av humanistiska forskningstraditioner i Sverige och kritik av vad som uppfattades som äldre, ideologiskt oartikulerade former av humaniora.[16] År 2008 gav Svante Nordin ut en personligt färgad skildring av svensk humaniora under de senaste två seklen. Framställningen följde en tredelad kronologi – framväxt, guldålder, kris – där den sista fasen inleddes på 1960-talet med teoriernas intåg, den ökade ideologiseringen och den tilltagande oenigheten om vad som utgjorde eftersträvansvärda ideal inom humaniora.[17] Under 2010-talet publicerades därutöver flera verk som var kombinationer av samtidsorienterade betraktelser och historiska tillbakablickar, däribland *Alltings mått* (2012) av Anders Ekström och Sverker Sörlin samt antologin *Till vilken nytta?* (2013), redigerad av Tomas Forser och Thomas Karlsohn.[18] Vad gäller efterkrigstiden finns även flera nyare studier som mer utförligt behandlar vissa aspekter av humanioras historia.[19]

Sedan slutet av 2010-talet har svenska forskare i ökande grad inspirerats av det internationella fältet *history of humanities*. På olika vis har man relaterat humanioras svenska historia till nya frågeställningar och tagit större grepp om villkoren för humanistisk kunskapsbildning.[20] Den tveklöst mest

grundläggande studien av dessa är Hampus Östh Gustafssons avhandling *Folkhemmets styvbarn* (2020), en undersökning av humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980. En huvudtes i boken är att humaniora ifrågasattes redan i begynnelsen av folkhemsepoken och hade svårt att hävda sitt värde i en kunskapspolitik präglad av ideal om rationell planering och demokratiska jämlikhetskrav. Det blev oklart vilket humanisternas specifika bidrag till välfärdsprojektet var och resultatet blev en diskursiv och i förlängningen ekonomisk marginalisering. Humanisterna, argumenterar Östh Gustafsson, blev folkhemmets styvbarn.[21]

En särskild historiografisk trop av betydelse i detta sammanhang är föreställningen om ”humanioras kris”. Östh Gustafsson ägnar i sin studie åtskillig möda åt att reda ut begreppets innebörd och spåra dess utveckling. Å ena sidan visar han att humaniora de facto genomgick en kunskapspolitisk marginalisering under de första folkhemsdecennierna. Å andra sidan argumenterar han för att själva krisbegreppet först blev en realitet från och med 1970-talet, då humanister aktivt började bejaka sin marginalisering för att därigenom kunna odla en självständig, kritisk roll. Han ifrågasätter därmed dem som förlägger ”humanioras kris” till 1960-talet eller som tillskriver ”1968” en avgörande betydelse.[22]

En gemensam nämnare för de forskare som övergripande har behandlat humanioras historia i 1900-talets Sverige är deras fokus på diskurser eller diskussioner, vanligen såsom dessa framträdde i forsknings- och utbildningspolitikens dokument samt i centrala debattskrifter. Vidare har universiteten och akademisk humaniora stått i centrum för deras intresse. I denna bok anlägger vi ett annat perspektiv och låter nya aktörer och arenor träda i förgrunden. Vi inspireras av kunskapshistoriska frågeställningar i vår undersökning av humanioras plats och betydelse i efterkrigstidens offentlighet.[23]

Våra vägledande begrepp och perspektiv – vi kommer att utveckla dem mer ingående längre fram i detta kapitel – får konsekvenser för hur vi förstår och avgränsar humaniora. Så länge som man i historieskrivningen förhåller sig till universitetens verksamheter är humaniora relativt lätt avgränsningsbart, eftersom det i de fallen handlar om de institutioner, ämnen och personer som funnits vid humanistiska fakulteter. Vill man nå humanioras betydelse utanför universitetets murar blir dock avgräns-

ningen svårare; frågan om exakt vad humaniora är kommer därför att finnas med boken igenom och diskuteras i avslutningen. Vi har emellertid utgått från en – något pragmatisk – förförståelse i undersökningarna. Denna är historiskt grundad och tar sin utgångspunkt i de ämnen som under vår undersökningsperiod hörde hemma vid de humanistiska fakulteterna i Sverige.[24] I praktiken innebär detta en huvudinriktning på filosofi, språk, de historiska disciplinerna, de estetiska vetenskaperna och de kulturvetenskapliga ämnena. Med det sagt kommer vi även att vara uppmärksamma på förändringar, överlappningar och skiftande gränsdragningar, framför allt i relation till samhällsvetenskap och teologi men även till beteendevetenskap, ekonomi, juridik och naturvetenskap.[25]

Vår kunskapshistoriska blick och vårt intresse för humaniora i offentligheten medför alltså att synsättet vidgas och att förståelsen för humanistisk kunskap – som vi använder mer eller mindre synonymt med humaniora – med nödvändighet blir annorlunda än om vi hade studerat professorer vid universitet.[26] Som vi kommer att se rörde sig en del av våra nyckelaktörer inom flera områden och tog inte alltid hänsyn till de akademiska reviren. Likaså ägnade sig många åt offentlig verksamhet – exempelvis kulturkritik eller folkbildning – som inte på något enkelt sätt kunde hänföras till enbart en akademisk disciplin, samtidigt som kunskapsområdet humaniora var avgörande för deras verksamhet i stort.

I somliga fall blir det dessutom angeläget för oss att anlägga ett sociologiskt synsätt och beakta hur personer med humanistisk utbildningsbakgrund verkade i offentligheten efter avslutade studier och hur deras utbildningsbakgrund formade deras värv.[27] Sammantaget blir definitionen av humaniora mindre rigid i det här verket än vad som är fallet i många renodlat universitets- eller vetenskapshistoriska studier. Det kan tyckas som om humaniora därmed blir något amorft, men risken är att man missar de humanistiska kunskapsområdenas bredare offentliga betydelse om man arbetar med en alltför snäv och statisk definition.

Begreppsligt ligger ”humaniora” nära såväl ”humanvetenskap” som ”humanism”.[28] Humanvetenskap brukar på svenska uppfattas som bredare, som alla studier av människan, oavsett om de formellt och organisatoriskt inordnas under ämnesområdet humaniora eller samhällsvetenskap. Således brukar man i humanvetenskap också inkludera ämnen som sociologi,

psykologi och antropologi. Humanism är ett mer komplicerat begrepp, inte minst för att humanismens historia är lång och sammansatt, och för att humanism och humaniora delar adjektiv och personbegrepp – humanistisk och humanist. Men i grova drag betecknar humaniora specifika (universitets)ämnen eller kunskapsområden medan humanism är en idétradition eller livshållning, ibland närmast en ideologi.[29] Den senare är dock inte helt monolitisk. Den kan peka i en mer politisk-filosofisk riktning och är då en form av livsåskådning som sätter ”det mänskliga” eller människovärdet i centrum. Det kan också handla om ett bildningsmässigt ideal och är då en hållning som understryker värdet av klassisk bildning, särskilt med fokus på antiken och renässansen. Ofta är dessa dock sammankopplade, men särskilt det senare är besläktat med humaniora.[30] Att de som bekänt sig till humanismens livshållning även varit förespråkare för humaniora har varit vanligt, vilket kommer att märkas i denna bok.[31]

Kunskapshistoria

Kunskapshistoria är ett vetenskapligt fält där kunskapens former, betydelser, rörelser och förutsättningar i det förflutna står i centrum. Det har vuxit fram som en ny, vital riktning under 2000-talet. De första initiativen togs i det tysktalande Europa under beteckningen *Wissensgeschichte*. I den engelskspråkiga världen tilldrog sig *history of knowledge* inledningsvis blygsam uppmärksamhet.[32] Sedan mitten av 2010-talet har dock formeringen av kunskapshistoria som forskningsfält gått in i en ny och mer internationell fas. Intensiteteten har ökat markant i den anglosaxiska världen, och även australiska, nederländska och nordiska forskare har börjat ge betydelsefulla bidrag.[33] Introducerande böcker, programmatiska artiklar och vetenskapliga verk har publicerats, nya tidskrifter och bokserier har sett dagens ljus, konferenser och workshoppar har organiserats, centrumbildningar och lärostolar har inrättats. Sammantagna har de gett kunskapshistoria en fastare institutionell och akademisk ram.[34] Denna vetenskapliga aktivitet synliggör och förstärker ett mer allmänt intresse för kunskapsfrågor i politiken och den offentliga debatten under det senaste decenniet. Helge Jordheim och David Gary Shaw beskrev samtidens växande intresse för kunskap i en artikel från 2020: ”We think we discern

an academic 'turn to knowledge,' or a 'knowledge turn' linked to a 'knowledge moment' in the wider worlds of society, culture, and politics."[35]

Som ett nytt vetenskapligt fält framträder kunskapshistoria i flera historiografiska skepnader.[36] Somliga ser det som ett sätt att omdefiniera ämnet vetenskapshistoria och göra det mindre bundet till moderna, västerländska begrepp.[37] Andra menar att fältet möjliggör studier av andra kunskapsformer än systematiskt, rationellt och akademiskt vetande – till exempel tyst kunskap, praktisk kunskap och *indigenous knowledge*.[38] Ytterligare andra bejakar kunskapshistoria som en ny form av samhällshistoria, där kunskapens sociala räckvidd och relevans sätts i centrum. De intellektuella inspirationskällorna varierar beroende på vilken typ av kunskapshistoria som anammas.[39]

På ett liknande sätt skiljer sig förståelsen av kunskapsbegreppet åt inom olika former av kunskapshistoria.[40] Jürgen Renn har härvid påpekat att det ofta föreligger en spänning mellan kunskap som en historisk kategori (vad som uppfattats som kunskap i ett givet sammanhang i det förflutna) och kunskap som en analytisk kategori (vad historikern definierar som kunskap). Enligt Renn för båda dessa hållningar med sig problem om de bejakas fullt ut. Den förstnämnda leder till en alltför relativistisk position som gör det omöjligt att jämföra företeelser över tid och rum; den sistnämnda kan bli anakronistisk och leda till brister i historisk inlevelse. Renn förespråkar en gyllene medelväg där den kunskapshistoriskt inriktade forskaren både är mottaglig för det förflutnas skiftande sanningsanspråk och analyserar det han kallar "the nature of knowledge itself".[41] I vårt fall underlättas diskussionen om kunskapsbegreppet av att vi riktar in oss på humanistisk kunskap i meningen humaniora, närmare bestämt såsom denna framträdde i efterkrigstidens svenska offentlighet (jämför vår diskussion om humaniora ovan).

I en svensk kontext är relationen mellan kunskapshistoria och ämnet idéhistoria – formellt oftast benämnt idé- och lärdomshistoria – viktig att klargöra. Internationellt har idéhistoria kopplingar till framför allt *intellectual history* och *history of science*, men har sedan sitt grundande som universitetsämne 1932 och sin expansion under efterkrigstiden utvecklats i en självständig riktning – eller rättare sagt i flera. Ämnet idéhistoria, som kontinuerligt breddats, har hängt samman institutionellt snarare än i ett

gemensamt metodiskt eller teoretiskt program och har därmed kunnat knyta an till olika forskningstraditioner. Således kännetecknas ämnet i dag närmast av ett slags inre tvärvetenskaplighet. Det finns idéhistoriker som medvetet knyter an till och försöker utveckla det kunskapshistoriska forskningsfältet, men även andra som snarast befinner sig i dialog med andra fält, och har mycket lite med kunskapshistoria att göra. Idéhistoria och kunskapshistoria kan därför knappast betraktas som två jämförbara storheter (då det ena är ett gammalt *ämne* och det andra ett nytt *fält*), men det finns onekligen många överlappningar och kontaktzoner.[42] I Sverige har samtidigt kunskapshistoria som nytt fält vuxit fram i lika hög grad inom historieämnet. Det gäller i synnerhet i Lund, som är den miljö varur denna bok springer: Centrum för kunskapshistoria (LUCK) i Lund är en del av Historiska institutionen och merparten av de tongivande personerna där är historiker, vanligen präglade av den kulturhistoriska rörelse som svepte genom historievetenskapen under decennierna omkring 2000.[43]

Sett i ett vidare perspektiv kan kunskapshistoria som bäst fungera integrerande i den meningen att fältet kan föra samman forskare, ämnen och diskussioner som behandlar likartade problem men som sällan ingår i samma vetenskapliga sammanhang. På så vis kan bok-, digital-, genus-, global-, idé-, kyrko-, medie-, rätts-, utbildnings- och vetenskapshistoria interagera och berika varandra inom en gemensam kunskapshistorisk ram. Kunskapshistorisk forskning kan också bygga vidare på traditioner inom kulturhistoria, socialhistoria, ekonomisk historia och politisk historia, i synnerhet när kunskapens betydelse i samhället eller i människors vardagsliv står i blickfånget. Därutöver kan kunskapshistoria med fördel föra dialog med andra humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen som ägnar sig åt kunskapsstudier.[44]

Kunskapshistoria bör emellertid inte bara fungera som en allmän samlingsplats för allehanda humanvetenskapliga forskare med intresse för kunskap; om så skulle bli fallet riskerar det att bli ett alltför diffust och identitetslöst fält. Vi menar tvärtom att fältet har och bör ha en forskningsgenererande kapacitet. Genom att sätta kunskap – inte vetenskap, kultur, politik eller idéer – i centrum för studier blir nya frågeställningar, metoder och perspektiv betydelsefulla. Det har bland annat visat sig vara fruktbart att utforska kunskapens former, förvandlingar och legitimitets-

grunder i olika historiska sammanhang. Inte minst har kunskapens cirkulation tilldragit sig intresse.

Nyckelbegrepp: cirkulation, arena, offentlighet och aktör

I drygt tio år har historiker använt sig av begreppet ”kunskapscirkulation” (*circulation of knowledge*) för att analysera kunskap i rörelse. De förstår begreppet på olika sätt men förenas i ett avståndstagande från enkla diffusionsteorier och lineära spridningsmodeller. I stället betraktas kunskap som en dynamisk företeelse. I cirkulationsprocesserna förändras potentiellt kunskapens innehåll såväl som dess form. En viktig angelägenhet blir därför att analysera vad som händer när kunskap förflyttas mellan olika platser, genrer och format, men också att undersöka de större materiella och mediala förutsättningarna som rått vid en given tidpunkt. Begreppet bidrar vidare till en grundläggande perspektivförskjutning i studiet av kunskap, från produktion till cirkulation. Det är inte längre tillkomsten av och betingelserna för ny kunskap som står i blickfältet, utan hur kunskap används, rör sig och omgestaltas.[45]

Cirkulationsperspektivet medför därutöver att synen på kunskapsprocessen breddas och att andra typer av aktörer och historiska sammanhang kan föras in i analysen.[46] Det är till följd av denna vidgning som humaniora i vår bok blir ett större och något mer formlöst fenomen än vid mer universitetscentrerade studier. Som vi nämnde ovan håller sig kunskapens offentliga rörelser inte inom de gängse gränserna för akademiska discipliner och fält.

Ett kvardröjande problem är dock att cirkulation på många sätt förblir ett elastiskt begrepp. Kapil Raj har karakteriserat det som ett ”recurrent, though non-theorized, concept”, medan James A. Secord – som själv i högsta drag bidragit till att rikta uppmärksamheten mot kunskap i rörelse genom sin diskussion om *knowledge in transit* – har hävdat att termen riskerar att reduceras till ett ”meaningless buzzword”.[47] På ett liknande sätt har Philipp Sarasin och Andreas Kilcher framhållit att cirkulation har blivit ett *catchword* som kan innefatta snart sagt alla typer av rörelser.[48]

I vår studie utgår vi från ett något mer avgränsat perspektiv som riktas mot *samhällelig kunskapscirkulation*. Detta begrepp, som ursprungligen

lanserades av David Larsson Heidenblad och Johan Östling, har som utgångspunkt de sammanhang där kunskap manifesteras i samhället och har blivit samhälleligt signifikativ. Detta innebär att frågor om kunskapens bredare relevans och räckvidd blir betydelsefulla.[49] Som vi kommer att se längre fram i boken påverkar vår inriktning vilka aktörer och sammanhang som hamnar i förgrunden.

Samhällelig kunskapscirkulation kan analyseras på många olika sätt. I denna bok kommer vi att fokusera på de system eller plattformar som gett de historiskt specifika förutsättningarna.[50] Vi kommer följaktligen att studera aspekter av efterkrigstidens samhälleliga kunskapscirkulation genom att uppmärksamma ett antal offentliga kunskapsarenor där humaniora och humanister spelat en framskjuten roll. Således är vi inte i första hand intresserade av hur kunskapens innehåll och form omgestaltats eller förvandlats i rörelsen från ett sammanhang till ett annat. Det som står i centrum är snarare de mediala eller offentliga förutsättningarna för kunskapscirkulation.

Ett centralt begrepp för oss är offentlig *kunskapsarena*. En sådan kan förstås som en plats som inom sina givna ramar erbjuder möjlighet och sätter gränser för cirkulation av kunskap. Den fungerar som en mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik. För att kunna vara en arena som befordrar samhällelig kunskapscirkulation måste den vanligen inneha ett mått av stabilitet och beständighet, även om själva kunskapsinnehållet som cirkulerar på en och samma arena kan variera över tid.[51]

Gränsen mellan en kunskapsarena och en kunskapsinstitution kan vara svår att upprätthålla. I många fall skiljer sig dock graden av formalisering eller reglering åt, där en kunskapsinstitution tenderar att vara en del av det etablerade utbildningsväsendet eller vetenskapssamhället. I egenskap av kunskapsinstitutioner ingick exempelvis folkskolan, lärarinneseminariet och universitetet vid en viss tidpunkt i svensk historia i ett institutionellt system, där de utgjorde ömsesidigt beroende och samverkande delar inom en relativt avgränsad enhet.[52]

Begreppet arena går också att relatera till begreppet infrastruktur, som används och diskuteras inom samtida teknik-, vetenskaps- och mediehistoria.[53] Infrastruktur förstås emellertid oftast som en mer grundläggande

struktur som utgör förutsättning för ett samhälles kommunikation och kunskapsförmedling. En kunskapsarena kan därmed vara ett element i eller möjliggöras av en större infrastruktur, exempelvis bokmarknaden, pressväsendet eller ett studieförbunds organisatoriska och logistiska skelett. Infrastruktur är i vår studie inte ett bärande begrepp, men vi kommer att ta upp det vid några tillfällen och återkomma till det i vårt avslutande kapitel.

Arenans ställning som just en kunskapsarena i offentligheten är inte bara beroende av det historiska sammanhanget utan också av hur den uppfattas i samtiden. Under en viss period kan en arena allmänt betraktas som ett vederhäftigt forum för kunskapsförmedling, i andra som en propagandacentral eller enbart som ett organ för politisk debatt. Det finns således ett subjektivt moment: en kunskapsarena blir i hög grad en kunskapsarena när vissa grupper uppfattar den som just en plats för utbyte och förmedling av en särskild sorts vetande. Ur ett kunskapshistoriskt perspektiv kan det vara en viktig uppgift att undersöka en kunskapsarenas ställning och hur denna skiftar över tid, men också att analysera vilka grupper som verkar som aktörer och publik på en viss arena.[54]

Det finns flera analytiska fördelar med begreppet kunskapsarena. För det första ger det empirisk konkretion till resonemangen om kunskapscirkulation. Arenan blir således den plats där en viss sorts cirkulation ägt rum. I detta sammanhang har vissa typer av kunskapsaktörer verkat, vilka vanligen befordrat olika slags kunskap och spelat olika roller. Med arenabegreppet kan följaktligen samspelet mellan aktör och cirkulation åskådliggöras, en omständighet som vi återkommer till nedan.

En ytterligare förtjänst med begreppet är att olika kunskapsarenor kan jämföras med varandra: ett populärt tv-program kan ställas i relation till en väletablerad kultursida i en dagstidning, som i sin tur kan jämföras med arbetarrörelsens föreläsningsverksamhet i Folkets Hus – för att nu bara ta några exempel vi kommer att återkomma till. Om dessa arenor existerade vid samma tidpunkt och i samma samhälle kan de – trots variationer i de genremässiga och mediespecifika omständigheterna – även betraktas som element i samma helhet.

Arenabegreppet möjliggör samtidigt komparationer i tid och rum. Ett populärvetenskapligt magasin från ett land kan jämföras med en mot-

svarighet i ett annat för att utröna likheter och skillnader mellan två kulturer. Alternativt kan en och samma arena analyseras diakront för att undersöka hur dess status och karaktär har förändrats mellan två tidpunkter. Denna typ av jämförande studier kan kasta ljus över de grundläggande förutsättningarna för kunskapscirkulation i olika epoker och samhällen.

I denna bok undersöker vi alltså en serie kunskapsarenor. Det större sammanhang som de ingick i kan beskrivas som efterkrigstidens *offentlighet*. Den som använder offentlighetsbegreppet måste med nödvändighet förhålla sig till Jürgen Habermas klassiska verk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962). Habermas grundtes var att en äldre representativ offentlighet under 1700- och det tidiga 1800-talet ersattes av en (med)borgerlig offentlighet där pressen och den nya medelklassen var viktiga stöttepelare. Här tillmättes sakargument stor vikt och en rationell politisk kommunikation bidrog till samhällets demokratisering. Från senare delen av 1800-talet underminerades emellertid denna typ av offentlighet i takt med framväxten av massamhällets kapitalistiska konsumtionskultur och nya medier. Habermas skrev sålunda en historia om uppgång och fall, och frammanade därmed också en bild av ett förflutet idealtillstånd.[55]

I likhet med alla andra betydande samhällsteoretiker har Habermas inte bara fått uttolkare utan också kritiker. Han har beskyllts för att ha idealiserat en äldre offentlighet, för att ha exkluderat kvinnor i sin framställning och för att ha bortsett från vissa typer av offentliga rum. I en inflytelserik artikel från 1990 gjorde Nancy Fraser en omtolkning av Habermas offentlighetsbegrepp och pekade på att hans hegemoniska borgerliga offentlighet alltid möjliggjordes genom existensen av en mängd ”motoffentligheter”. Dessa stod, menade hon, i direkt motsatsförhållande till den borgerliga allmänhetens normer. Motoffentligheterna hade enligt Fraser fungerat som diskursiva sfärer, där den borgerliga offentlighetens normer ifrågasattes till förmån för alternativa politiska beteenden och uttryckssätt. Här brukar 1960- och 1970-talets nya vänsterrörelse och dess alternativa mötesplatser för kunskapsutbyte omnämnas som ett slags typexempel.[56]

I senare skrifter modifierade Habermas till dels sin modell, men under 1900-talets slutskede förlorade offentlighetsbegreppet i betydelse och Habermas fick lämna plats för andra kultur- och medieteoretiker. På senare år har dock begreppet fått förnyad aktualitet, delvis till följd av den

digitala omvandlingen och förändringen av våra kommunikationsmönster. Jostein Gripsrud har gått i bräschen och gett ut flera böcker om offentligheten.[57] Mest betydelsefull för vårt vidkommande är *Allmenningen* (2017), en bok i vilken han och hans kollegor skildrar offentlighetens faktiska historia i ett enskilt land, Norge. De är inspirerade av Habermas samtidigt som de ställer sig kritiska till hans förfallstes.[58]

Offentlighetens historia, argumenterar Gripsrud i bokens inledning, handlar lika mycket om skiftande styrnings- och kommunikationsformer som om förbättring eller försämring av demokratin. Under inflytande av bland andra Bernhard Peters pläderar han för ett bredare offentlighetsbegrepp som utgår från det som invånarna i Norge har haft gemensamt – med andra ord ”det allment tilgjengelige rommet av samtaler og erfaringer som danner den politiske og kulturelle ’allmenningen’”.[59]

Samtidigt, och det är en avgörande premiss, har den gemensamma offentligheten alltid kompletterats med deloffentligheter. Avgränsade befolkningsgrupper, liksom politiska och religiösa rörelser, formar ofta särskilda offentligheter, med egna aktörer, publiker, mötesplatser och informationskanaler. Dessa kan emellanåt överlappa med den större offentligheten, men också utmana denna och då framstå som en alternativ offentlighet eller motoffentlighet.[60] Flera deloffentligheter har varit historiskt mycket signifikanta – arbetarrörelsens skiftande offentlighet är 1900-talets paradigmatiska exempel i Sverige. Både denna och en kristen deloffentlighet kommer att diskuteras i boken.

I likhet med Gripsrud är vi intresserade av *vad* som kommunicerats, men ännu mer betydelsefullt är *hur* detta kommunicerats – det vill säga den offentliga kunskapsbildningens villkor och uttryckssätt. Vi analyserar enskilda kunskapsarenor och deloffentligheter, men också interaktionen dem emellan och det större sammanhang som de var en del av under efterkrigsepokens svenska historia.[61]

För att samhällelig kunskapscirkulation ska äga rum krävs det dock inte bara arenor och en offentlighet. Det fordras också aktiva *kunskapsaktörer* – människor som besitter ett relevant vetande och som är förmögna att använda sig av det i olika sammanhang. I denna bok kommer vi att tillmäta dessa aktörer stor vikt. Genom dem kan vi få syn på den humanistiska kunskapens uttryck och manifestationer i efterkrigssamhället.[62]

En kunskapsaktör kan i generella termer beskrivas som en person som i ett givet historiskt sammanhang bidrar till att kunskap produceras och/eller cirkulerar. Under vissa omständigheter är det också fullt rimligt att inkludera olika typer av publiker i aktörsbegreppet; de blir då medskapande i kunskapsprocessen. En kunskapsaktör kan studeras utifrån socialhistorisk utgångspunkt, exempelvis genom analyser av dess samhälleliga ställning och olika former av kapital. Denna typ av studier är det relativt gott om, men som Philipp Sarasin har påpekat kan det slå över i ett slags sociologisk reduktionism om undersökningarna stannar här. Han framhåller att studiet av kunskapsaktörer också bör inbegripa kunskapens innehåll och form. På så sätt blir en persons förmåga och auktoritet att verka som kunskapsaktör även avhängig den teoretiska och praktiska kunskap som han eller hon besitter eller förmedlar.[63]

I vår användning av begreppet kunskapsaktör ansluter vi oss till David Larsson Heidenblad. I sin studie av miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden, *Den gröna vändningen* (2021), argumenterar han för att ett antal historiska aktörer var drivande för att föra upp nya frågor på dagordningen åren omkring 1970 och för att sätta ny kunskap i rörelse. ”Det samhälleliga kunskapsgenombrottet skedde, som jag ser det, på grund av att specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter, vilket satte igång kedjereaktioner”, skriver Larsson Heidenblad. I hans fall utgjordes de centrala kunskapsaktörerna av kemisten Hans Palmstierna, journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén, men han vidgar perspektivet och ger även utrymme åt miljöaktivister, gymnasielärare och studenter. Sammantaget blottlägger han bredare samhälleliga kunskapsprocesser och de roller som olika aktörer spelade.[64]

I vårt fall är det andra kunskapsaktörer som står på scenen, men vår ambition är snarlik Larsson Heidenblads: vi vill åskådliggöra hur en hel rad personer bidrog till cirkulation av kunskap i efterkrigssamhället. För oss kommer skribenter, forskare, författare och intellektuella att vara betydelsefulla, men också förlagschefer, tv-entreprenörer, tidskriftsredaktörer, folkbildningsorganisatörer och ytterligare andra. Dessa *humanistiska kunskapsaktörer* hade olika bakgrunder, profiler och funktioner men verkade, enskilt eller tillsammans, på de offentliga kunskapsarenorna. Ofta hade de humanistisk universitetsutbildning och inte så få av dem hade

disputerat, men även personer som saknade akademisk erfarenhet kunde bli viktiga för humaniora i offentligheten under dessa efterkrigsdecennier. Vi kommer att närma oss dessa kunskapsaktörer på olika sätt i olika kapitel i boken. I avslutningen samlar vi oss till en gemensam diskussion om offentlighetens humanistiska kunskapsaktörer under vår epok.

En västtysk perspektivisering

Boken handlar om den svenska offentligheten och det är den nationella svenska samhällskontexten som är mest närvarande i de enskilda studierna. I studier av enskilda samhällen finns det dock alltid en risk att hamna i metodologisk nationalism. Ett lands särpräglade drag blir helt enkelt svårare att få syn på och förklara om det inte finns en jämförelsepunkt som kan ge ett bredare perspektiv.[65] I boken kommer vi därför fortlöpande att använda oss av Förbundsrepubliken Tyskland, eller Västtyskland, som en form av perspektivisering eller analytisk resurs.[66] Det rör sig med andra ord om att anlägga ett utifrånperspektiv på det svenska fallet snarare än om en regelrätt, symmetrisk komparation mellan två likvärdiga objekt. Såväl i de enskilda kapitlen som i den avslutande diskussionen kommer vi att dra nytta av forskning om det västtyska samhället för att berika vår förståelse av Sverige under 1960- och 1970-talen. Med hjälp av våra insikter om förhållandena i vårt södra grannland kan vi förhoppningsvis ställa nya frågor och skriva en mer sammansatt historia.

Givetvis hade det funnits en möjlighet att använda ytterligare nationella kontexter i de olika studierna för att uppnå detta syfte. Men för att vår perspektiviserande ansats ska bli mer systematiskt genomförd har vi valt att koncentrera oss på det västtyska fallet. Det finns flera skäl till att just Västtyskland kan passa som jämförelsematerial. Å ena sidan har det funnits avsevärda skillnader mellan de två länderna ifråga om humanioras historia och allmänna ställning. Tyska *Geisteswissenschaften* hade varit internationellt ledande sedan 1800-talet och även utövat starkt inflytande på Sverige, men i och med nazismen förändrades detta. De västtyska humanisterna bar på ett arv som hade betydelse för den nationella identiteten, positiv såväl som negativ. Den typen av identitetspräglande roll spelade knappast deras svenska kollegor under efterkrigstiden.[67] Å andra sidan

fanns det klara likheter mellan de svenska och västtyska kunskaps- och mediesystemen under den aktuella perioden. I båda länderna dominerades den nationella offentligheten av press med stora upplagor, radio och television enligt en public service-modell samt ett antal väletablerade bokförlag, medan skol- och universitetsväsendet i allt väsentligt drevs i allmän (delstatlig eller statlig) regi.[68] Just denna kombination av historiska skillnader och strukturella likheter gör jämförelsen fruktbar ur analytisk synvinkel.[69]

Ytterligare ett skäl att blicka mot det västtyska sammanhanget är att det i Tyskland under senare år har publicerats ett antal nyskapande studier om humaniora i efterkrigskulturen. Det är förmodligen ingen tillfällighet; såväl Habermas teori om offentligheten som den tidiga diskussionen om kunskapshistoria sprang ur tyska källor. Dessa nyare tyska undersökningar har varit betydelsefulla inspirationskällor för oss genom att demonstrera hur humanioras historia kan betraktas som en integrerad del av efterkrigssamhällets offentlighets- och kunskapshistoria, samtidigt som de är en del av vårt internationella forskningsläge. Här kan vi presentera några av de viktigaste verken.[70]

En underkategori av dessa studier behandlar den västtyska bokmarknaden. Philipp Felschs *Der lange Sommer der Theorie* (2015) är en kombination av idéhistoria, bokhistoria och urbanhistoria. I centrum ställer han Merve Verlag och demonstrerar hur detta lilla västberlinska förlag kom att spela en avgörande roll för teoriboomen under såväl vänsterradikalismens som postmodernismens årtionden, från 1960-talet till åren strax före Berlinmurens fall.[71] Ett annat anslag finns i en antologi från 2017 om pocketserien rowohlts deutsche enzyklopädie. Under förkortningen ”rde” blev denna pocketbokserie ett begrepp under 1960- och 1970-talen. Totalt utgavs i serien över 400 titlar som spände över ett brett kunskapsregister men med en tonvikt på humanvetenskap.[72]

Inom tysk *Buchwissenschaft* har det i ett tiotal år funnits ett livaktigt forskningsfält som undersöker 1960- och 1970-talens bokkultur och inte minst dess kopplingar till tidsperiodens radikaliserade vänsterrörelse.[73] Här skiljer sig tysk bokhistorisk forskning markant från sina mer äldre historiskt inriktade anglosaxiska och franska motsvarigheter. Uwe Sonnenbergs *Von Marx zum Maulwurf* (2016) handlar exempelvis om de vänster-

bokhandlar och bokcaféer som verkade inom en egen sektor av den västtyska bokmarknaden under 1970-talet. Sonnenberg betraktar denna rörelse som själva jordmånen för den framväxande radikala rörelsen i Västtyskland under perioden.[74]

En annan typ av nyare studier behandlar humanisten som figur i tidens kulturella offentlighet och de betingelser som rådde där. Paul Nolte analyserar i *Lebens Werk* (2018) Thomas Nipperdeys trebandsverk om modern tysk historia, *Deutsche Geschichte* (1983–1992). Noltes studie formar sig till en biografi över en bok, en skildring av ett storverks tillblivelse, mottagande, kanonisering och successiva färd in i glömskan. I den tidens offentlighet tilldrog sig denna typ av humanvetenskapliga verk stor uppmärksamhet och ingick i ett kretslopp som förband bokförlag, kvalitetspress och universitet.[75]

En mediehistorisk infallsvinkel är framträdande även i andra verk. I Axel Schildts *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (2020) ställs de medieintellektuella – en brokig skara författare, forskare, journalister och kulturpersonligheter – i blickfånget och det symbiotiska förhållandet mellan medierna och de intellektuella analyseras. Schildt skildrar hur dagstidningar, tidskrifter och böcker spelade en avgörande roll för de medieintellektuella, men han demonstrerar även föredragens, radions och televisionens betydelse.[76]

Det mediehistoriska perspektivet var också centralt i ett forskningsprojekt om kristendomens förändrade roll under den tyska efterkrigstiden, lett av bland andra Lucian Hölscher och Frank Bösch. Forskarna diskuterade här utvecklingen av kristendomen *i* offentligheten och *som* en (del)offentlighet. Genom att studera både kyrkliga och sekulära medier kunde man visa en förändringsprocess: kristendomen sågs i ökande grad som något ”annat” i den större offentligheten, samtidigt som man i den kristna deloffentligheten brottades med hur man skulle förhålla sig till det sekulära samhället.[77]

Västtyskland kan med andra ord på en gång tjäna som källa till inspiration och analytisk resurs för oss. Men nu är det hög tid att vända blickarna mot Sverige under efterkrigstiden.

Kunskap i det svenska efterkrigssamhället

Ett samhälles kunskapscirkulation måste sättas i förbindelse med de specifika politiska, kulturella, sociala, ekonomiska och ideologiska villkor som rått under den studerade epoken – kort sagt krävs det kännedom om det historiska sammanhang som både satt gränser för och möjliggjort kunskapens rörelser i ett specifikt samhälle. I denna bok är det 1960- och 1970-talens Sverige som står i centrum. Forskningen om denna period har börjat bli rikhaltig, i synnerhet ifråga om det första decenniet men alltmer även vad gäller 1970-talet.[78]

Det går att urskilja tre teman som dominerar den allmänna historieskrivningen.[79] Det första handlar om välfärdsstatens generella förändring med tonvikt på sociala, ekonomiska och politiska reformer samt socialdemokratins historia. De förändrade ekonomiska förutsättningarna efter oljekrisen 1973 och debatterna om löntagarfonderna har likaså tilldragit sig intresse.[80] Det andra området som har ägnats betydande uppmärksamhet är omvärldsengagemang och internationell politik i kalla krigets och avkoloniseringens tid. Bistånd, Vietnamkriget och överhuvudtaget relationerna till tredje världen är viktiga hållpunkter.[81] Det tredje temat handlar om tidens livsstilsförändringar och ideologiska radikalisering. Hit hör normförskjutningar och en allmän informalisering av samhället, men också vänster-, kvinno- och miljörörelsernas politiska, intellektuella och kulturella uttryck.[82]

Tagna tillsammans utgör dessa tre områden en väsentlig generell fond till vår studie. I förhållande till det som vi ska undersöka – humaniora i efterkrigstidens offentlighet – bör emellertid även andra och mer specifika kontexter framhävas. Ur kunskapshistorisk synpunkt är det främst påkallat att betona två historiska sammanhang, ett utbildnings- respektive ett mediehistoriskt.[83]

I Sverige, liksom i många andra länder, genomgick hela utbildningssystemet en genomgripande omvandling under 1960- och 1970-talen. Det var en transformation som omfattade alla utbildningsväsendets nivåer. Många av reformerna hade diskuterats och utretts under den tidiga efterkrigstiden, men det var först i början av 1960-talet som de sattes i verket. En obligatorisk nioårig grundskola infördes genom ett riksdags-

beslut 1962 och under det följande decenniet avvecklades parallellskolesystemet slutgiltigt. Alltfler gick också vidare till gymnasiet samtidigt som den äldre tidens läroverk ersattes med tre- och fyraåriga teoretiska linjer. År 1968, en symbol för radikalism och brott med traditionen, avskaffades den gamla studentexamen.[84]

Lika grundläggande var omdaningen av den högre utbildningen. Under 1960-talet växte en mer samordnad nationell forsknings- och utbildningspolitik fram i takt med att universiteteten uppfattades som alltmer betydelsefulla resurser i välfärdssamhället. Förändringarna märktes inte minst genom den enorma studenttillväxten: antalet studenter i Sverige ökade från 37 000 år 1960 till 120 000 ett decennium senare. Åtskilliga av dessa studenter var först i sin familj att påbörja högre studier och andelen kvinnor var betydande. I början av 1960-talet dominerades det akademiska livet av de gamla universiteten i Lund och Uppsala och storstadsuniversiteten i Göteborg och Stockholm. Under periodens gång tillkom Umeå och Linköpings universitet liksom universitetsfilialer i flera mellanstora svenska städer.[85]

En annan typ av kunskapsinstitution än de statligt styrda grundskolorna, gymnasierna och massuniversiteten genomlevde också en expansion under den här tidsepoken. Det gäller den så kallade fria och frivilliga folkbildningen som bedrevs i folkrörelseanknutna studieförbund, en bildningsform som dominerats av studiecirkeln. I och med införandet av nya och generösare statsbidrag och en utvidgning av vilken typ av studier som kunde bedrivas i cirkelform utökades studieförbundens verksamhet snabbt under efterkrigstiden och nådde sin kvantitativa topp mot slutet av 1970-talet.[86]

För humanister fick omgestaltningen av kunskapsinstitutionerna flera olika konsekvenser. 1963 års universitets- och högskolekommitté dominerades av teknologer och företrädare för industrin, trots att utredningen hade i uppdrag att särskilt tillgodose behoven för humanister och samhällsvetare.[87] I andra sammanhang var det emellertid uppenbart att samhällsvetarna rörde sig i takt med tiden. Ledande namn som Torgny T. Segerstedt kunde med stor tillförsikt argumentera för nödvändigheten av fortsatt utbyggnad.[88]

Avgjort mer trängda var humanisterna. Somliga resignerade, andra ville förvandla humaniora i en mer kvantitativ eller tvärvetenskaplig riktning,

modellerad efter samhälls- och naturvetenskapernas ideal. Mer allmänt ägde det rum en inre förvandling av ett flertal humanistiska ämnen under 1960-talet, vanligen en rörelse från en historiskt eller filologiskt inriktad verksamhet mot en annan sorts vetenskaplighet som tog sig uttryck i en samtids- eller samhällstillvändhet, inte sällan parad med en större öppenhet mot teorier, kvantitativa metoder eller samhällsvetenskapliga betraktelsesätt. Som ett tecken på detta skifte bytte flera discipliner namn: litteraturhistoria med poetik blev litteraturvetenskap, klassisk fornkunskap och antikens historia blev antikens kultur och samhällsliv, nordisk och jämförande folklivsforskning blev etnologi etcetera.[89]

Samtidigt förändrades universitetets organisation och interna hierarkier. Den samhällsvetenskapliga fakulteten blev en självständig enhet genom en utbrytning från den humanistiska, och samhällsvetarna fick en förstärkt identitet. Vid samma tid genomgick även de tekniska ämnena en snabb utbyggnad vid många lärosäten. En gemensam nämnare var att välartikulerade samhälleliga förväntningar knöts till dessa expanderande kunskapsområden, oavsett om de skulle utbilda tekniska experter eller lägga en solid grund för välfärdssamhällets reformer. Samtidsrelevansen syntes besannas av att en stigande andel av studenterna sökte sig till utbildningarna.[90]

Den nya utbildningsordning som etablerades under dessa år gjorde sig gällande även i skol- och kulturdebatten. Erfarenheterna av nazismen och den klassiska tyska kulturens undergång hade bidragit till att underminera det nyhumanistiska bildningsidealet. Influenser från estetisk modernism och amerikansk populärkultur fick också det gamla bildningsbegreppet att framstå som alltmer otidsenligt. I en från uppgörelse stämplade Bengt Nerman det etablerade folkbildningsarbetet från 1962 som inskränkt, passiviserande och förmyndaraktigt. När gymnasieutredningen 1963 lade fram ett betänkande om en ny skola mönstrades följdriktigt ”bildning” ut och ersattes av ”orientering”.[91]

Även ur ett mediehistoriskt perspektiv framstår perioden som en brytningstid. I slutet av 1950-talet hade televisionen slagit igenom på allvar, vilket gett upphov till lika delar skräck och framtidstro hos företrädare för den mer traditionella mediemarknaden. Det fanns farhågor om vulgarisering och kommersialisering, men det föddes också stora förhoppningar

om en förnyelse av folkbildningen och kunskapsförmedlingen. Under det följande decenniet skulle tv:n bli allt populärare och bidra till att omvandla hela mediesystemet. 1960-talet blev televisionens första storhetstid.[92]

Inom tidnings- och tidskriftssfären utkristalliserades en ny, professionaliserad journalistroll under den aktuella perioden.[93] Sett ur ett internationellt perspektiv infördes en formaliserad journalistutbildning relativt sent i Sverige. Den första sammanhållna utbildningen startade 1959, då journalistinstitutet i Stockholm inrättades på initiativ av bland andra Journalistförbundet. 1967 ombildades institutet, som då även etablerats i Göteborg, till högskolor. Tio år senare integrerades utbildningarna helt med de statliga universiteten, som ett led i 1977 års högskolereform.[94]

Diskussionen om behovet av en ny formaliserad journalistutbildning hade pågått ända sedan andra världskriget mellan företrädare från bland annat tidningsbranschen och universitetsväsendet. Elin Gardeström har visat hur debatten präglades av två tydliga ståndpunkter, som representerades av dessa båda grupper.[95] Bland de förstnämnda fanns av tradition en stark föreställning om att journalistiken var ett kall, eller åtminstone ett hantverk som lärdes in genom praktisk erfarenhet av redaktionsarbete och genom att verka ”på fältet”. Motståndarsidan menade tvärtom att journalistiken var ett intellektuellt yrke som tarvade en teoretisk utbildning. Till dessa argument knöts även en oro för att den snabbt framväxande nya mediemarknaden skulle utmana journalistiken som sådan. Det var inte bara televisionen som ritade om den mediala kartan, utan även veckopressen som hade genomgått en snabb expansion under efterkrigstiden.[96] I offentligheten fick den seglivade debatten om kommersialisering och skräpkultur nytt bränsle, hotbilder som förknippades med en alltför okontrollerad framväxt av nya mediekanaler. Den nya journalistutbildningen syftade bland annat till att motverka en sådan utveckling och samtidigt verka för ett slags allmänt hållna demokratiideal, som skulle vara frånkopplade från partipolitiken.[97]

För bokmarknadens del var efterkrigstiden en period av både toppar och dalar. Medan 1960-talet till en början förde med sig ett stort uppsving av bokförsäljning och -konsumtion, står 1970-talet inskrivet i historieböckerna under rubriker som ”förlagskris” och ”bokhandelskris”.[98] Priserna på böcker steg i långt snabbare takt än konsumentprisindex, medan

bokförsäljningen i sin tur minskade. Detta var utgångspunkten för de svåra år som svenska bokförlag – framför allt de stora förlagen – upplevde i början av 1970-talet.[99]

År 1970 avreglerades bokmarknaden. Det innebar att de fasta bokpriserna, som fram till dess satts av bokförlagen själva, nu släpptes fria i en senkommen anpassning till 1953 års konkurrenslagstiftning.[100] Avskaffandet av det så kallade kommissionssystemet banade väg för nya, oberoende bokhandlare. Vissa av dem speglade tidsandan mer än andra, och dit kan räknas de många vänsterorienterade boklådor och bokcaféer som slog upp dörrarna under 1970-talets första år.[101]

De utbildnings- och mediehistoriska sammanhangen kan inte alltid särskiljas. Flera i tiden viktiga debatter utspelade sig tvärtom i ett kunskapshistoriskt gränsområde. Detta gällde exempelvis den stora diskussionen om ”de två kulturerna”. Sedan början av 1960-talet hade uttrycket varit ett lösenord i den svenska idédebatten. Det hade myntats av C. P. Snow för att kritisera den bristande förståelsen som fanns mellan *scientists* och *literary intellectuals* i Storbritannien. Emma Eldelin har emellertid visat att begreppet lösgjordes från denna specifika kontext när det fördes över till Sverige. I stället kom det att bli en metafor för konflikter mellan olika bildnings- och vetenskapsideal, i första hand humaniora och naturvetenskap. Det var en debatt som fördes i tidskrifter och dagstidningar, men den dök även upp i kultur- och utbildningspolitiska sammanhang. Under 1960-talet var många av tidens framträdande forskare och kulturpersonligheter involverade i diskussionen om de två kulturerna, däribland Erik Hjalmar Linder, Olof Lagercrantz, Lars Gyllensten, Tor Ragnar Gerholm och Elisabet Hermodsson.[102] Debatten dyker upp då och då också i vår bok.

I och med vårt intresse för efterkrigstidens kunskapshistoria är det med andra ord fruktbart att studera just 1960- och 1970-talen. Det är en period som ligger mittemellan andra världskriget och kalla krigets slut och som därmed kan säga oss mycket om efterkrigsepoken i stort. Dessa decennier träder fram som en dynamisk och föränderlig tid – politiskt, kulturellt, intellektuellt, socialt, medialt – samtidigt som det, särskilt under periodens inledande skede, fanns starka drag av kontinuitet med den tidiga efterkrigstiden. Mer specifikt innehöll 1960- och 1970-talens offentlighet en intressant blandning av å ena sidan sedan länge väletablerade medieformer

och kunskapsarenor och å andra sidan nya aktörer och plattformar. Sist men inte minst var detta ett skede när humaniora som kunskapsfält genomgick en både inre och yttre förvandling.

Härutöver menar vi att vår bok med sitt fokus på humaniora i offentligheten kan bidra med ett perspektiv som kompletterar den allmänna historieskrivningen, vilken alltså ofta har strukturerats utifrån en berättelse om livsstilsförändringar och radikalisering inom folkhemssamhället. Visserligen knyter vi an till teman som socialdemokrati och den nya vänstern, men vi låter inte detta vara det genomgående och styrande synsättet. Sammantaget kan vår studie bidra till en tyngdpunktsförskjutning och en delvis ny helhetsförståelse av vad som kännetecknade det svenska samhället under den här perioden.[103]

Bokens disposition och karaktär

I sex större empiriska kapitel (2–7) ska vi nu undersöka humaniora i offentligheten och presentera ett antal centrala kunskapsaktörer. Det går att skönja en kronologisk grundrörelse i boken, från åren omkring 1960 till åren omkring 1980.

De tre första kapitlen ägnas åt tre större mediala kunskapsarenor.[104] I samtliga fall ligger den kronologiska tyngdpunkten på 1960-talet, även om vi inte strikt håller oss till detta decennium. Inledningsvis – i kapitel 2 – behandlar vi folkbildning i den tidiga televisionen. Vi urskiljer här en grupp humanistiska kunskapsaktörer som spelade en framträdande roll i den vitalisering av folkbildningen som ägde rum i etermedierna med start i början av 1960-talet. De hade alla akademisk förankring, ofta med gedigna studier i humaniora, och satte tillsammans kunskap i rörelse. Tonvikten läggs därefter på *Fråga Lund* som en specifik kunskapsarena. Detta populära tv-program, som började sändas 1962, ger en inblick i kunskapens iscensättning på bästa sändningstid och vilka epistemiska ideal som var förhärskande i offentligheten.

I det följande kapitlet (3) står den svenska versionen av den så kallade pocketrevolutionen i centrum, närmare bestämt de nya populärvetenskapliga pocketböcker som bidrog till att ändra villkoren för kunskapscirkulation. Bonniers pocketserie Aldus grundades 1957 av Per I. Gedin och

utkom fram till 1977. I serien utgavs facklitteratur inom en rad områden, däribland humanioraämnen som historia, språk, filosofi och litteraturhistoria. Då Aldus var den första och största svenska pocketbokserien i sitt slag får den här stå som exempel på en medial kunskapsarena inom 1960- och 1970-talens populärvetenskapliga pocketutgivning.

Den tredje större mediala arena som vi undersöker (kapitel 4) är *Svenska Dagbladets* Under strecket. Vi ser denna dagliga essäsida som ett exempel på en kunskapsarena i pressen, med sina specifika särdrag och uttryck. Inledningsvis ger vi en generell karakteristik av detta forum, i mångt och mycket baserat på en kvantitativ studie av åren 1960 till 1969. Ett tydligt resultat av våra undersökningar är den framträdande roll som humaniora hade bland decenniets många artiklar. Därefter riktar vi uppmärksamheten mot fyra av de flitigaste skribenterna och tecknar ett porträtt av dem som humanistiska kunskapsaktörer.

I de tre följande kapitlen flyttar vi intresset till några av periodens deloffentligheter och deras mediala, fysiska och sociala kunskapsarenor samt vilken roll dessa deloffentligheter spelade för samhällets kunskapscirkulation i stort. I det första av dessa (kapitel 5) står efterkrigstidens kristna deloffentlighet i blickfånget. Tiden ifråga har ofta beskrivits som relativt sekulär, men innehöll starka kristna rörelser, opinioner och institutioner, vilka i alltför liten grad integrerats i den allmänna historieskrivningen. Dessa tematiseras här som en kristen deloffentlighet, det vill säga en delvis avgränsad offentlighet med egna aktörer, arenor och publiker, som dock hade många kopplingar till den större offentligheten. Här fanns en livlig intellektuell debatt med humaniora i centrum, som också var en form av bas för vissa humanistiska kunskapsaktörers vidare engagemang i den offentliga debatten.

I den följande delstudien (kapitel 6) undersöks folkbildning med särskilt fokus på arbetarrörelse och socialdemokrati. Även arbetarrörelsen kan ses som att den hade en specifik deloffentlighet där gemensam kunskapsbildning och kunskapscirkulation skedde, både i lokala studieförbund och nationellt, genom tidskrifter med mera. Studien riktar in sig på ABF, i synnerhet den verksamhet som bedrevs i Göteborg. Det här kapitlet lyfter särskilt fram hur ämnesområden som språk, historia och litteraturhistoria var viktiga i samhället även när de i mindre grad förhöll sig till universite-

tets verksamhet eller bedrevs av universitetsutbildade kunskapsaktörer. För den bredare bilden av humanistisk kunskap i samhället är detta ett förhållande som vi anser viktigt att uppmärksamma.

I det avslutande empiriska kapitlet (7) analyseras cirkulationen av kunskap inom bokcaférörelsen under 1970-talet. De båda socialistiska bokcaféer som utgör navet i framställningen, förlagda till Lund respektive Stockholm, var tidstypiska exempel på hur en kunskapsarena kunde verka simultant som en utåtriktad verksamhet, med syfte att påverka en allmän opinion, och inåt, inom ramen för en sorts deloffentlighet. Här kommer vi också att närma oss problematiken med de emellanåt otydliga gränserna mellan humaniora och samhällsvetenskap och politiseringen av humaniora, som möjligen förändrade ämnesområdet men knappast minskade dess samhälleliga betydelse. I bokens avslutning sammanfattar vi våra empiriska studier men höjer dessutom blicken samtidigt som vi återkommer till de teoretiska perspektiv vi presenterat här i inledningskapitlet.

Boken är resultatet av en kollektiv forskningsinsats. Vi har ett gemensamt ansvar för bokens helhet och har samskrivit inlednings- och avslutningskapitlen. När det gäller de sex empiriska kapitlen har vi författat två var: Johan Östling står bakom kapitel 2 och 4, Anton Jansson kapitel 5 och 6 och Ragni Svensson Stringberg kapitel 3 och 7. Här har vars och ens individuella stil och temperament fått sätta sin prägel på framställningen. Samtliga undersökningar har emellertid tagit form i fortlöpande diskussioner där vi alla tre har varit synnerligen aktiva.

Det konkreta arbetet med de olika kapitlen har innefattat skilda typer av metoder och material. Tryckta källor – tidskrifter, tidningar, böcker – utgör en viktig stomme, men även audiovisuellt material, privat korrespondens, intervjuer, mötesprotokoll och andra typer av arkivmaterial ingår bland källorna. I kapitlen kommer vi att redogöra för de närmare omständigheterna för respektive studie.

Vi har vinnlagt oss om att analysera olika yttringar i tidens offentlighet och fånga både det väletablerade och det nyskapande. Vi har därutöver haft som ambition att skildra olika delar av samhället. Med vårt val av arenor, aktörer och deloffentligheter har vi strävat efter att uppnå en viss social, politisk och geografisk spännvidd. Vi undersöker sammanhang där kunskapsaktörer med hemvist i borgerliga eller traditionellt akademiska

miljöer dominerat, men vi låter även arbetarrörelsens och den nya vänsterns företrädare komma till tals. En del av våra protagonister var i samtiden välkända forskare, folkbildare och kulturpersonligheter; andra var mindre bekanta i vidare kretsar. Inom många sfärer var den manliga dominansen högst påtaglig under de undersökta decennierna och detta kommer att återspeglas i boken. Emellertid har vi under forskningsprocessen identifierat ett relativt stort antal kvinnor som ingick i de bredare kunskapsprocesserna och vi har strävat efter att uppmärksamma och inkludera dem i våra studier. I geografiskt hänseende har boken flera olika tyngdpunkter. Stockholm är återkommande i egenskap av huvudstad och säte för de rikstäckande medierna och förlagen, och detta gäller även universitetsorter som Lund och Uppsala. Även Malmö, Göteborg och Sigtuna figurerar i olika kapitel och bidrar till att åskådliggöra den nationella kunskapscirkulationens många noder.

Sammantaget vill vi med vårt breda anslag lyfta fram humanioras skiftande uttryck i offentligheten genom att skildra den humanistiska kunskapens manifestationer och analysera dess betydelse i det svenska efterkrigssamhället.

KVÄLLENS TV-PROGRAM

18.30	HÖLKEN
19.00	NYHETER, AKTUELLT OCH VÄDERLEK
19.30	DR DAHLBECKS JOURNAL Glimtar ur djurens värld
20.00	MUSIKALISK SALONG MED ELISABETH SÖDERSTRÖM
20.45	STURKÖ - SVERIGES GURKÖ
21.00	NIDINGEN TV-spel av Lars Ardelius
21.50	NYHETER OCH VÄDERLEK
22.00	ATT INFORMERA 3 Pedagogiska metoder inför högertrafiken

2 *Folkbildning på bästa sändningstid*

Olle Hellboms film *Gustav III och hans tid* stod för en ny giv inom historieförmedlingen. Som den första i en serie filmer om Sveriges historia skulle den med hjälp av autentiska föremål, porträtt och konstverk bidra till att förnya den traditionella skolundervisningen. När den provvisades på en historielärarkongress vintern 1957 möttes den av starkt gillande. ”Inspelningen av dessa historiefilmer är ett utmärkt initiativ”, förklarade Gunnar Ander, lektor vid Blackebergs läroverk, i en tidningsintervju.[1]

Senare samma år, en augustikväll vid åttatiden, bereddes den ännu begränsade men snabbt växande gruppen tv-tittare möjlighet att se *Gustav III och hans tid*. Under den 21 minuter långa filmen fick de följa kungens liv och verk, med sidoblickar mot den sociala misären, det blomstrande kulturlivet och det politiska ränkspelet under det sena 1700-talet. Olle Hellbom hade tillsammans med ekonomhistorikern Ernst Söderlund skapat en film som skulle mana fram en genuin historisk stämning och aktivera sinnena. I stället för rekonstruerade spelscener bars den upp av kameraåkningar och panoreringar över konstverk av Elias Martin, Johan Tobias Sergel och Pehr Hilleström. Den sakliga, allvarliga talkommentaren ackompanjerades av gustaviansk musik och referenser till Carl Michael Bellman, Johan Henric Kellgren och Hedvig Charlotta Nordenflycht.[2]

Gustav III och hans tid må ha uppskattats av landets historielektorer, men uppvisade många av de brister som var typiska för folkbildningsprogrammen under televisionens pionjärtid. Ett grundproblem, hävdade kritikerna, var att dessa satsningar var modellerade efter radions folkbildningstradition och inte drog nytta av det nya mediets alla möjligheter. En återkommande scen i många program var professorn som höll ett lärt anförande från en talarstol. De visuella effekterna inskränkte sig till stillbilder av historiskt

källmaterial och enstaka filmiska utflykter till slott och herresäten. Jämte denna typ av filmade katederföreläsningar hörde exkursioner, personporträtt och kulturhistoriska rapsodier till de vanligaste genrerna under televisionens första år.[3]

Snart skulle dock nya vindar blåsa in. Under det tidiga 1960-talet utmanades en äldre, hierarkisk förmedlingstradition av nya och mer levande kunskapsformer med andra format och tilltal. Människor sattes i centrum, närvaro och nerv manades fram, fakta fick sällskap av underhållning. Detta kapitel handlar om denna folkbildningens förnyelse på bästa sändningstid.[4]

Två infallsvinklar blir särskilt betydelsefulla i det följande. Å ena sidan ställs en grupp humanistiska kunskapsaktörer i fokus. De hade alla en akademisk förankring och kom att sätta sin prägel på folkbildningsarbetet i det nyaste av medier under 1960-talet. Å andra sidan riktas specifik uppmärksamhet mot *Fråga Lund*, det populära tv-programmet som började sändas 1962 och som här kommer att betraktas som en kunskapsarena i offentligheten. Innan så sker ska dock några huvuddrag i historien om akademikernas roll i svensk folkbildningstradition tecknas.

Akademikerna och folkbildningen

Länge hade svenska universitet haft karaktär av sluten lärdomsborg. När den egna jurisdiktionen upphävdes i Lund och Uppsala 1852 markerade det slutet på en epok, men det skulle dröja innan en verklig öppning mot samhället och folkets bredare lager ägde rum. Trots en ökad betoning av forskning förblev huvuduppdraget för universitetet att utbilda präster, läkare, jurister och lärare för statlig tjänst.[5] Under 1800-talets sista decennier kunde emellertid en klar förändring skönjas. Under denna tid öppnade sig den lärda världen gradvis mot omvärlden, och liberaler och socialister, men även studenter i föreningar som Verdandi och Heimdal, var övertygade om att de akademiska institutionerna måste bidra till att upplysa medborgarna om vetenskapens framsteg. Universiteten borde följaktligen ta aktiv del i folkbildningen.[6]

Vid sekelskiftet inleddes det som efter anglosaxisk förebild kom att kallas *the university extension* – universitetsutvidgningen. Folkbildningen

fick nu en mer formell och organisatorisk förankring vid landets lärosäten, med Uppsalaprofessorerna Harald Hjärne och Johan August Lundell som pionjärer. Ett inslag som fick sin början på 1890-talet var de så kallade sommarskolorna, till vilka man huvudsakligen lockade ferielediga folkskollärare för att förkovra sig i akademiska ämnen. Mer genomgripande betydelse hade de populärvetenskapliga föreläsningsförmedlingarna. År 1898 inrättades Centralbyrån i Lund för populära vetenskapliga föreläsningar under ledning av en styrelse med representanter för lundauniversitetets samtliga fakulteter. Successivt knöt man alltfler föreläsare till sig och under 1900-talets tre första decennier förmedlade centralbyrån mellan tusen och femtonhundra anföranden varje år till arbetarinstitut, folkhögskolor och andra sammanslutningar.[7]

Dessa så kallade bondföreläsningar har beskrivits som en form av kulturell värnplikt. ”Det var en bildningsverksamhet, buren av stor entusiasm som kunde ge de flitiga också en del ekonomisk revenue; flera professorsvillor byggdes med bidrag av medel från dessa föreläsningar”, konstaterar Carl Fehrman för Lunds vidkommande. Lika viktig som kunskapsspridningen var omständigheten att akademiker härigenom etablerade kontakter med vetgiriga och begåvade människor på landsbygden och i småstäderna. För många unga blev bondföreläsningarna den första egentliga bekantskapen med den akademiska världen. Hos inte så få väcktes förhoppningar om att en dag få tillträde till denna främmande men lockande sfär.[8]

Under 1900-talets första decennier ökade de svenska universitetens omvärldsengagemang; det stegrade akademiska intresset för folkbildning var en aspekt av detta. Johan Kärnfelt har härvidlag gjort en viktig distinktion mellan popularisering av vetenskap respektive populärvetenskap som genre. Det förra har en lång historia: många aktörer har med skilda syften och medel sökt tillgängliggöra och föra ut vetenskap. Det senare är en mer distinkt term och betecknar den populära vetenskapliga förmedlingen med folkbildande ambitioner som sköt fart vid sekelskiftet 1900. Som genre var populärvetenskapen inlemmad i ett större demokratiskt upplysningsprojekt och hade som förutsättning att de skolade vetenskapsmännen skulle dela med sig av sina specialkunskaper. Risken var annars att rönen skulle förflackas och kunskapens auktoritet undergrävas. Dessa folkbildningens

företrädare hade olika hemvist och publiker: somliga var förankrade i arbetarrörelsen eller någon av de andra folkrörelserna, andra hörde hemma i borgerliga kretsar.[9]

Framväxten av den organiserade folkbildningen och populärvetenskapen som genre hängde sålunda intimt samman med utvidgningen av universiteten. Från mitten av 1920-talet förändrades emellertid förutsättningarna för denna typ av utåtriktad kunskapsöverföring. Visserligen fortsatte föreläsningsverksamheterna, utgivningen av småskrifter och anordnandet av studiecirklar, men i och med introduktionen av radion förändrades villkoren för folkbildning i grunden. Under 1930- och 1940-talen närdes drömmar om radion som ett gigantiskt folkuniversitet, och professorer och docenter tog tidigt plats vid mikrofonerna i ”Sveriges största hörsal”. Föredraget blev ett väsentligt inslag i radions bildningsarbete. Även om det fordrades en viss anpassning till det nya mediet var det inte alltför svårt att omvandla en folkföreläsning av traditionellt snitt till ett radioföredrag. Det var räckvidden och genomslaget som var revolutionerande, inte formatet.[10]

Den första radiostyrelsen såg som sin uppgift att rekrytera seriösa, allmänbildade medarbetare med ett gediget kulturellt kapital. Till stor del föredrog man akademiker, vilka i nästa led bidrog till att anställa ännu fler akademiker. Resultatet blev att tre fjärdedelar av programpersonalen vid andra världskrigets slut hade akademisk utbildning av något slag. Sverige skilde sig härvidlag inte från andra västeuropeiska länder. Den främsta förebilden, BBC, hade hämtat många av sin medarbetare från Oxford och Cambridge.[11] Även den unga tyska radion hade stark akademisk, bildningsborgerlig prägel. I Weimarrepubliken dominerades utbudet av kultur- och utbildningsprogram, inte sällan i form av föreläsningar och teater. Efter 1933 blev radion ett redskap i nazisternas händer. Politisk propaganda spelade en viktig roll men så småningom tillkom mer och mer underhållning, i synnerhet under krigsåren.[12]

I Sverige knöts många välmeriterade humanister till radion under pionjärtiden. Carl Anders Dymling hade skrivit en licentiatavhandling i litteraturhistoria i Göteborg och var verksam som kritiker innan han rekryterades till radion. Han steg i graderna och var radiochef 1936–1942. Under denna tid verkade även Hjalmar Gullberg som chef för Radioteatern. Den

skånske poeten hade studerat latin, grekiska och litteraturhistoria i Lund och blivit filosofie licentiat innan han knöts till Radiotjänst. Gösta Knutsson, sedermera mest känd för sina böcker om Pelle Svanslös, hade läst humaniora i Uppsala innan han enrollerades i radion. Han skulle i slutet av 1930-talet lansera frågesport som radioformat och ofta återkomma i detta sammanhang i sällskap med den allvetande latinisten Ejnar Haglund. Även andra humanister med högre examina hördes i etern under denna tid: klassikern Ivar Harrie bidrog med litteraturkrönikor, historikern Ingvar Andersson var chef för föredragsverksamheten och nordisten, sedermera politikern, Gunnar Helén dök upp i en rad olika program.

Den manliga dominansen var som synes högst påtaglig. Ett undantag utgjordes av författaren Ebba Lindqvist. Uppvuxen i Grebbestad hade hon sökt sig till Uppsala och avlagt filosofisk ämbetsexamen i bland annat tyska, franska och nordiska språk. Vid sidan av det egna författarskapet var hon därefter verksam som lärare och kritiker. År 1954 blev Lindqvist en av ledarna för radions litterära program *Lyriskt forum*, ett uppdrag hon skulle behålla fram till 1967.[13]

Under 1950-talet befäste radion sin ställning som centralt medium i det nationella folkbildningsarbetet. Dess betydelse behandlades upprepade gånger i den offentliga diskussionen om folkbildningens inriktning. I 1960 års folkbildningsutredning konstaterade man att de populärvetenskapliga föreläsningarna inte förmådde attrahera lika många åhörare som tidigare. På samma gång betonade flera instanser vikten av att vetenskapens landvinningar kom till allmänhetens kännedom och behovet av att finna andra förmedlingskanaler. Här knöts förhoppningar till det allra nyaste massmediet: televisionen.[14]

Ett nytt medium

”Televisionen är ett nytt masskommunikationsmedel, vars betydelse för information, undervisning, underhållning och förströelse ännu icke kan överblickas”, skrev Radiotjänst i sitt remissvar på utredningen om televisionen i Sverige från 1954.[15] Två år senare ägde de första officiella tvsändningarna i landet rum. Den modell som valdes var en kanal utan reklam med exklusiv sändningsrätt för Radiotjänst (från 1957 Sveriges

Radio). Den ledande tanken var en television i allmännyttans tjänst. Antalet licenser var till en början begränsat men intresset ökade markant inför världsmästerskapet i fotboll 1958. Under det följande decenniet skulle televisionen, som vi nämnde i inledningen, bli allt populärare och bidra till att omvandla hela mediesystemet.[16]

Litteraturen om den tidiga televisionen i Sverige är relativt fyllig. Vid sidan om översiktsverk av bland andra Stig Hadenius och Dag Nordmark finns det en serie memoarer och biografier.[17] Sedan mitten av 1990-talet har ett större antal specialstudier om svensk radio- och tv-historia publicerats inom ramen för Stiftelsen Etermedierna i Sverige – om enskilda genrer, om publikens sammansättning, om ekonomi, politik och organisation med mera.[18] De senaste åren har dessutom flera kultur- och mediehistoriska studier sett dagens ljus, däribland analyser av 1960-talstelevisionen.[19] Detta kapitel drar nytta av den existerande forskningen och kopplar den till kunskapshistoriska frågeställningar och perspektiv.

Bilden som tonar fram i forskningen är att det i begynnelsen dröjde sig kvar en skepsis mot televisionen inom Sveriges politiska och intellektuella etablissemang. I den debatt som föregick premiären i mitten av 1950-talet framhävde makthavarna att televisionen hade ett folkbildande och kulturbärande uppdrag. Medan radions förpliktelser mildrades under samma tid inskärptes övertygelsen om att tv-mediet borde vara en samhällsspeglande och kulturfrämjande faktor. Inte minst underströks detta budskap av kommunikationsminister Sven Andersson. För honom och andra ledande socialdemokrater var distributionsfrågan därtill av stor vikt. I sitt kulturpolitiska program *Människan och nutiden* (1952) hade det regeringsbärande partiet fastslagit att landets kulturtillgångar skulle vara tillgängliga för alla. Här erbjöd televisionen enorma möjligheter, men då fordrades det att man höll de kommersiella intressena i schack och ställde krav på kulturell och konstnärlig kvalitet. Programmen måste följaktligen ligga på en hög nivå och utmärkas av opartiskhet, saklighet och vederhäftighet.[20]

De storstilade proklamationerna fick måhända inte alltid sin motsvarighet i verkligheten. Dag Nordmark har tvärtom poängterat den grundläggande spänning som låg i uppdraget: å ena sidan ställde de anslags- och koncessionsgivande myndigheterna höga krav på kulturella ambitioner, å andra sidan måste man för att locka en licensbetalande publik erbjuda ett

roande och varierat utbud. För att tillgodose de mångas önskemål, och överhuvudtaget fylla tablån med innehåll, började man sända inköpt amerikansk serieunderhållning. De, inte minst inom folkbildningsrörelsen, som hade närt förhoppningar om att tv:n skulle vitalisera kultur- och kunskapsförmedlingen blev gruvligt besvikna, och reaktionerna lät inte vänta på sig. Televisionens grundprincip är förflackning och vulgarisering, dundrade belackarna åren omkring 1960.[21]

Det stod klart att kultur- och vetenskapsprogrammen måste finna nya former. För att övertyga de tvivlande satsade man därför stora resurser. En begränsning låg i remedieringen, det vill säga det faktum att tv-programmen var utformade enligt radions folkbildningstradition och inte anpassade till det nya mediets förutsättningar. Den äldre monologiska förmedlingen lockade inte längre tittarna i samma utsträckning, särskilt inte när den fick konkurrens av anglosaxiska serier, svenska och utländska spelfilmer och en rad alltmer engagerande dokumentärfilmer. Det ställdes därför krav på en ny estetik och ett annat tilltal.[22]

Här är det intressant att jämföra med den tyska utvecklingen under den tidiga efterkrigstiden. I västra Tyskland hade radion omgestaltats efter 1945. En överordnad ambition var att utveckla en modell som skilde sig från den statskontrollerade, propagandistiska radion i Tredje riket och Östtyskland. BBC:s public service-ideal blev vägledande i hela västra Tyskland, låt vara med avsevärda regionala variationer. En viktig princip var den strikta åtskillnaden mellan nyheter och politiska kommentarer. Precis som under Weimartiden menade man att radion skulle ha betydande kulturella pretentioner. I jämförelse med Sverige och Storbritannien förefaller de västtyska radiostationerna under 1950-talet ha lämnat mindre utrymme åt underhållning, i synnerhet av lättare slag. Seriös och klassisk musik spelade en framträdande roll i tablåerna, liksom radioteater och akademiska föredrag. Det var först när tv:n på allvar blev en konkurrent som radioutbudet mjukades upp och underhållningsinslagen blev fler.[23]

Både i Sverige och Västtyskland började det blåsa nya vindar åren omkring 1960. Inträdet i *Fernsehzeitalter* har på tyska beskrivits som ”eine kulturelle Revolution im tiefsten Frieden”.[24] Televisionens genomslag sammanföll med och skyndade på en liberalisering av samhället i stort och ett ifrågasättande av traditionella auktoriteter. I Sverige märktes successivt

nya attityder i norm- och värderingsfrågor, inte minst rörande sexualitet och relationen mellan könen. Liknande tendenser fanns i västra Tyskland men här tillkom att man bröt tystnaden kring nazismens förbrytelser och inledde en offentlig uppgörelse med dem.[25]

Folkbildningens förändring i Sverige i början av 1960-talet kan ses mot denna bakgrund. Vid detta skede utmanades en äldre, hierarkisk förmedlingstradition av nya, mer levande kunskapsformer med andra format och tilltal. I Sverige skulle denna folkbildningens vitalisering på bästa sändningstid drivas på av akademiska humanister som kombinerade vetenskaplig förankring med en känsla för televisionens möjligheter.[26]

Etermediernas humanistiska kunskapsaktörer

En kraft bakom vitaliseringen av tv-utbudet under 1960-talets förra hälft var Mats Rehnberg. Han ledde den ambitiösa verksamheten på kulturavdelningen mellan 1959 och 1969. Rehnberg, född 1915, hade studerat arkeologi och folklivsforskning vid Stockholms högskola och licentierat på en studie om säckpipan i Dalarna innan han blev anställd vid Nordiska museet. Hela tiden, även som programchef på tv, behöll han dock sina kontakter i den vetenskapliga sfären och disputerade 1965 på en avhandling om den katolska seden att tända ljus på anhörigas gravar. Successivt återinträdde han därefter på den akademiska scenen och 1969 erövrade han en professur i nordisk och jämförande folklivsforskning. Som dynamisk kulturchef under televisionens första guldålder kunde han dra nytta av sina breda kontaktytor och försänkningar i olika miljöer – etermedierna, universitetet, museivärlden.[27]

Rehnberg var en centralgestalt men han var långtifrån ensam. Tvärtom går det att urskilja fyra typer av humanistiska kunskapsaktörer som från det sena 1950-talet verkade för folkbildning och kulturförmedling i public service-televisionen.[28]

Den första gruppen var *de akademiska humanisterna*. De var födda på 1910- eller det tidiga 1920-talet och hade legat vid universitetet strax före eller under andra världskriget. Typiskt sett hade de lagt fram en licentiat- eller doktorsavhandling i ett humanistiskt ämne. Deras kontakter med sitt alma mater var ofta fortfarande livliga och deras akademiska identitet och

apparition var påfallande tydlig. Rehnberg hörde själv till denna grupp, men det gjorde även åtskilliga andra som var med om att forma den unga televisionens kultur- och bildningsutbud. Gunnar Ollén hade disputerat på en avhandling om Strindbergs lyrik, Nils Erik Bæhrendtz hade blivit docent på en undersökning av Alexander Kiellands litterära genombrott, Nils-Olof Franzén hade författat en avhandling om Émile Zola och Ulf Peder Olrog hade licentierat på en studie av folkliga visor. Och det fanns ytterligare andra: Kerstin Anér hade skrivit en avhandling om 1790-talets press- och litteraturklimat i Sverige, Lars Ulvenstam hade blivit doktor på en bok om den åldrade Selma Lagerlöf och Hans Villius hade ägnat sin dissertation åt Karl XII:s ryska fälttåg. Efter, eller parallellt med, sina högre studier tog de steget till etermedierna, vanligen först radion och sedan televisionen. Under 1960-talet var de chefer, producenter, programledare eller programmakare med inriktning på kunskapsförmedling och folkbildning.[29]

En andra grupp av kunskapsaktörer bestod av *folkhemshumanisterna*. Dessa personer, inte sällan män födda omkring 1930, hade sin bakgrund i universitetens studentmiljöer. Majoriteten av dem hade läst humaniora men också ägnat en inte föraktlig del av sin studietid åt spex, teater och musik. Bland dem som snart skulle göra sig ett namn fanns Tage Danielsson, Carl-Uno Sjöblom, Hans ”Hatte” Furuhagen, Jörgen Cederberg, Lasse Holmqvist och Hans Alfredson. De fyra första hade studerat i Uppsala, de två sistnämnda i Lund. I regel rekryterades de till radion eller televisionen av de något äldre akademiska humanisterna, men i motsats till dem saknade de egna vetenskapliga publikationer och aspirationer (undantaget är Furuhagen som var filosofie licentiat i klassisk fornkunskap). De var alla underhållare och nöjesmänniskor som i sin folkbildarinsats utnyttjade journalistiska, musikaliska eller litterära verkningsmedel snarare än den traditionella akademiska kunskapsförmedlingens repertoar.[30]

Den tredje typen som bar upp 1960-talets folkbildning var *tv-professorerna*. Dessa män – kvinnliga professorer var ännu ytterligt sällsynta – hade liksom de akademiska humanisterna ägnat åtskillig tid åt studier men blivit kvar i den lärda världen efter disputation. Universitetet var deras sanna bas; etermedierna erbjöd enbart ett välkommet men tillfälligt påhugg. En del av dem satt säkert på sin lärostol, andra var docenter och

speciminerade med siktet inställt på en professur. Deras hemvist var företrädesvis den humanistiska fakulteten, men även grundforskningsinriktade naturvetare och medicinare kunde räknas till denna grupp. Sex representativa exemplar av tv-professorn hittar man i *Fråga Lunds* ursprungliga panel från 1960-talet: filologen Gerhard Bendz, fysikern Sten von Friesen, medicinaren David H. Ingvar, entomologen Carl H. Lindroth, folkloristen Jan-Öjvind Swahn och historikern Jörgen Weibull – alla med starka band till det sydsvenska lärosätet. Vi ska återkomma till dem.[31]

Sist och slutligen har vi *kunskapens scenarbetare*. Det rör sig om dem som sällan hördes i etern eller syntes i rutan utan verkade i kulisserna: scriptor, biträden, sekreterare, amanuenser, producenter – det vill säga icke-teknisk personal som var involverad i programproduktionen. Om deras namn överhuvudtaget dök upp var det i avannonseringar eller eftertexter; inte sällan förblev de osynliga. Andelen kvinnor var här betydligt högre än inom de tre andra grupperna. En del av dem avancerade så småningom inom Sveriges Radio och kunde med tiden få stort inflytande över programmens utformning.[32] En typisk företrädare för kunskapens scenarbetare var Ursula Richter. Efter språkstudier vid Stockholms högskola var hon nyhetsuppläsare och scripta innan hon blev den första kvinnliga underhållningsproducenten 1961. Bland annat hade hon under lång tid ansvar för *Sommar*, *På minuten* och *Svar idag*, det sistnämnda ett program dit lyssnare kunde ringa in för att ställa frågor till en grupp ämnesexperter. Ett annat exempel är Maud Reuterswärd. Hon var utbildad lärare men började i unga år vid radion. I mitten av 1950-talet blev hon redaktör på kulturredaktionen och skulle under många år kombinera reportage, intervjuer och krönikor med arbetet som producent. Ytterligare personer som följde en likartad bana var Wiveca Billquist, Monica Boëthius, Elisabeth Husmark och Gunnel Linde.[33]

De fyra typer av kunskapsaktörer som urskilts ovan hade olika roller och arbetsbeskrivningar, men de samspelade i sitt arbete med folkbildning på tv under 1960-talet. Samtliga av dem hade egna erfarenheter av

● **MAUD REUTERSWÄRD** hade bakgrund som lärare men växlade tidigt över till radion. Under lång tid arbetade hon som producent och kulturredaktör.

humanistisk kunskapstillägnelse på hög nivå. Rimligen satte detta sin prägel på programmens karaktär, innehållets halt och den språkliga nivån. Dessutom borgade det för att en levande förbindelse mellan etermedierna och universitetet med dess akademiska student- och lärdomskultur upprätthölls.

En sydsvensk satsning

Ett program som stod för något nytt när det sändes första gången 1957 var *Kvitt eller dubbelt*. *Tiotusenkronorsfrågan*, som det snart kom att kallas, var inspirerat av den amerikanska tv-serien *The $64,000 Question* och skulle få motsvarigheter i flera europeiska länder, i Västtyskland exempelvis som *Alles oder nichts* från 1958 och framåt.[34] I Sverige ledde Nils Erik Bæhrendtz programmet, vilket snabbt blev en succé. Tittarna fick ta del av den spänning som följde på att mer eller mindre vanliga människor kunde vinna en ansenlig summa genom sina beundransvärda specialkunskaper om akvariefiskar, påvedömets historia eller Verdis verk. För publiken var känslan av att man bevittnade autentisk kunskap avgörande.[35] *Tiotusenkronorsfrågan* sändes i olika omgångar fram till 1961, men sedan dröjde det fem år innan programmet återkom. I detta interregnum fanns det plats för nyskapande program som förenade underhållning med häpnadsväckande vetande.[36]

Vi ska här stanna upp inför det mest uppmärksammade av dessa program under 1960-talet, *Fråga Lund*. Genom att fördjupa oss i programmets särdrag och sammanhang – de tongivande aktörerna, den lokala kontexten, det symbiotiska förhållandet mellan etermedierna och universitetsvärlden – kan vi karakterisera *Fråga Lund* som kunskapsarena. Det ger oss alltså inte bara möjlighet att ringa in programmets stil och framträdelseform, utan också hur det kunde fungera som en mötesplats mellan sex lundaakademiker och en stor tv-publik. Mer allmänt får *Fråga Lund* tjäna som ett fylligt exempel på hur en medial plattform befordrade cirkulation av kunskap i efterkrigstidens svenska offentlighet.[37]

Den 30 september 1962 hade *Fråga Lund* premiär. Klockan 20.00 denna söndagskväll samlade Sveriges Radios södra distrikt sex lundaakademiker och tre studenter framför sina kameror i Akademiska Föreningens stora

sal. Trekvart senare hade den mångkunniga panelen under ledning av ciceronen Jan-Öjvind Swahn besvarat allehanda frågor från de tre studenterna: Finns det folkslag som inte nyttjar berusningsmedel? Varför går klockan medsols? Varifrån kommer svordomarna? Har televisionen en fördummande inverkan på människan?[38]

Inför det första avsnittet ägnade programtidningen *Röster i Radio-TV* ett stort uppslag åt den nya sydsvenska satsningen. Texten hade formen av ett porträtt av vad som kallades höstens hjärntrust, de ”sex spränglärda herrarna” Gerhard Bendz, Sten von Friesen, David H. Ingvar, Carl H. Lindroth, Jan-Öjvind Swahn och Jörgen Weibull. I artikeln framhävdes deras lundensiska attribut: de besatt oerhörd kunskap men var egentligen specialister på något ytterligt smalt eller komplicerat, de var professorligt disträa och egensinniga men samtidigt slagfärdiga och humoristiska, de förkroppsligade sitt hemuniversitet med dess karnevaler, studentikosa upptåg och smak för det goda bordet.[39]

Under en lång följd av år på 1960- och 1970-talen skulle denna belästa sextett stå som offentliga förkroppsliganden av lundaprofessorn – låt vara att det dröjde innan alla fick en egen lärostol. Så småningom skulle de en efter en försvinna från rutan och ersättas av andra, men programmet hölls vid liv i nästan fyra decennier. Grundidén förblev sig påfallande lik under alla säsonger: en eller ett par personer ställde frågor om allt mellan himmel och jord och en grupp akademiker från Lund gjorde sedan sitt bästa för att ge korrekta men också underhållande svar.

En drivkraft bakom *Fråga Lund* var Gunnar Ollén, på samma gång akademisk humanist och tv-pionjär. Han hade disputerat vid Stockholms högskola 1941, som nämnts med den litteraturhistoriska avhandlingen *Strindbergs 1900-talslyrik*. Denna studie följdes upp med handboken *Strindbergs dramatik* (1948) och Ollén lämnade därefter en lång rad andra bidrag till Strindbergforskningen, bland annat som redaktör för ett stort antal volymer i nationalupplagan av skriftställarens verk. Redan under andra världskriget anställdes han på Radiotjänst och 1950 blev han chef för Sveriges Radios södra distrikt, en befattning han skulle behålla fram till pensioneringen 1979. Tidigt, redan i början av 1950-talet, inspirerades Ollén av försigkomna danska tv-entreprenörer. Han satte ihop ett program som sändes från Köpenhamn med skåningarna som målgrupp.[40]

Trots radiochefen Olof Rydbecks motstånd mot regionala sändningar blev 1960-talet en guldålder för Olléns Malmö-tv. *Bialitt*, ett slags skånsk motsvarighet till *Hylands hörna*, hade premiär 1961 och bidrog till programledaren Lasse Holmqvists stigande popularitet. En annan succé var *Musikfrågan* (senare med tillnamnet *Kontrapunkt*) med start 1964. Den färgstarke, excentriske tonsättaren och musikskribenten Sten Broman ledde denna frågetävling om klassisk musik under en följd av år. Broman, som hade en licentiatexamen i musikhistoria men aldrig lyckats erövra doktorsgraden, hade djupa försänkningar i det akademiska och studentikosa Lund.[41]

Stockholmaren Ollén var övertygad om Sydsveriges potential. Som chef gick han in för att profilera utbudet mot kvalitetsunderhållning och göra den regionala dialekten och traditionen till en tillgång. Under slutet av 1950-talet och början av 1960-talet sprang många idéer om nya tv-program ur koncept som ursprungligen hade utvecklats för radion. Ett av dem var *Frågan är fri*. Det hade börjat sändas 1950 och inbegripit lundaakademiker som litteraturhistorikern Staffan Björck, zoofysiologen Ivar Agrell och neurologen Tore Broman. Ollén såg till att radioprogrammet bytte namn till *Lärda i Lund* och satsade på att marknadsföra det i exempelvis programtidningen *Röster i Radio*.[42]

Vid sin sida hade Ollén redan från början Gunvor Blomquist. Hon var en typisk representant för det som ovan karakteriserades som kunskapens scenarbetare. Gunvor Ismark – som hon hette som ogift – hade bakom sig studier i juridik och humaniora i Lund, därtill en organistexamen. Som språkkunnig, musikintresserad kvinna med goda förbindelser inom Lunds universitet rekryterades hon för att sköta administrativa sysslor i den mini-

● **SVERIGES RADIOS SÖDRA DISTRIKT** hade sin bas i Malmö. Här syns några av redaktionens nyckelfigurer: Thorild Anderberg, Gunvor Ismark (sedermera Blomquist) och Gunnar Ollén – alla med gedigna humanistiska kunskaper.

● **MUSIKFRÅGAN KONTRAPUNKT** leddes av fil. lic. Sten Broman och samlade en miljonhövdad publik. Här tävlar Karl-Erik Grape, Anna-Lena Norlander och Eric Ross Pesslewhite.

● **TVÅ DISPUTERADE HUMANISTER I ETERN**: till vänster Dagmar Lange (Maria Lang) som blivit doktor på en litteraturhistorisk studie av Pontus Wikner, till höger Jan-Öjvind Swahn som skrivit en folkloristisk avhandling om sagor. Vid inspelningen av radioprogrammet *Fällor och fel* 1965.

mala tv-organisationen i Malmö. Allteftersom övergick Blomquist till produktion och skulle med tiden specialisera sig på gudstjänster och radioföredrag. Särskilt ihågkommen blev hon för den långlivade söndagsserien *Värt att veta*. Där höll akademiker, ofta på oxfordskånska, populärvetenskapliga anföranden inom sitt kunskapsområde. För sina mångåriga insatser utsågs hon till hedersdoktor, väl att märka vid Uppsala universitet.[43] En annan av

dessa scenarbetare som var involverade i tillkomsten av *Fråga Lund* var Sören Engelbrektson. Han verkade som producent för flera sydsvenska succéer innan han började arbeta med trädgårdsprogram.[44]

Det var i denna anda av kreativ expansion i Malmö som *Fråga Lund* blev till i början av 1960-talet. Det fanns en allmän känsla av att folkbildning på tv inte kunde stanna vid upplästa föreläsningstexter eller panoreringar över den västerländska konsthistoriens mästerverk. Den rörliga bildens möjligheter var på många sätt outnyttjade, särskilt om man ville förena underhållning med levande lärdom. Här kunde inspiration hämtas från anglosaxiska förebilder. *The Brains Trust*, BBC:s populära utfrågningsprogram som började sändas under 1950-talet, torde ha varit ett av dem som stod modell för *Fråga Lund*.[45]

För att sjösätta ett nytt svenskt program krävdes det likväl mer än en idé, och det var här som Jan-Öjvind Swahn kom in i bilden. Både Ollén och Blomquist var bekanta med honom sedan tidigare. Hans far, Sven-Öjvind Swahn, hade under lång tid varit radioombud i Blekinge och medverkat i Olléns produktioner. Själv hade han varit med i ett tv-program som Blomquist lett, där han tillsammans med andra akademiker besökte olika platser som de sedan talade om.[46] Swahn hade därtill haft olika uppdrag för radion sedan slutet av 1940-talet, däribland som programledare för serier som *Nöten och skivan* och *Fällor och fel*.[47] Med sina utomordentliga förbindelser i Lunds akademiska kretsar blev han en idealisk partner för Malmö-tv. När de beslöt att dra igång *Fråga Lund* på hösten 1962 var han självskriven som primus motor.

Sex tv-professorer från Lund

Programmets protagonister var sex lärda män. Swahn var en av dem, men han ledde samtidigt programmet, grep in när ingen annan kunde svara, planlade och förberedde tillsammans med Ollén, Blomquist och Engelbrektson. Med humor, älskvärdhet och ett vittfamnande kulturhistoriskt kunnande kom han – och de tudelade glasögon han omsider började bära – att bli sinnebilden för den underhållande, folkbildande akademikern.

Swahn föddes 1925 i Karlskrona och kom till Lund höstterminen 1943 i akt och mening att studera till läkare. Tack vare vänskapsförbindelser

mellan Swahns far och folkloristen Carl Wilhelm von Sydow fick han bo gratis i Villa Holmas tornrum mot att han arbetade åt institutionen tio timmar i veckan. von Sydow hade 1910 blivit docent i nordisk och jämförande folkminnesforskning, men trots ett snabbt växande internationellt renommé dröjde det till 1939 innan han fick en personlig professur vid Lunds universitet. Swahn har långt senare berättat hur han tidigt fängslades av von Sydow och övergav planerna på medicinstudier ”för att på vinst och förlust ägna mig åt det av universitetets ämnen som gav de i särklass uslaste framtidsmöjligheterna”. Swahn följde sin lärare tätt i spåren, studerade iriska och fördjupade sig i den komparativa folksagoforskningens typologier. I kraft av sin doktorsavhandling, *The Tale of Cupid and Psyche* (1955), blev han betraktad ”som de von Sydowska sagoteoriernas ståndaktige tennsoldat”. I tidens fullbordan blev han professor i folkloristik i Finland.[48]

Jan-Öjvind Swahn hörde inte till dem som höll sig instängda på sin studerkammare under ungdomstiden. Han deltog livligt i det akademiska livets riter och festligheter. Under årens lopp kom han att inneha ett stort antal förtroendeuppdrag, bland annat som ”karnevalsamiral” vid Lundakarnevalen 1958, övermarskalk vid universitetets 300-årsjubileum och mångårig inspektor för Blekingska nationen. Hans djupa förankring i den lundensiska miljön gjorde honom till en självskriven centralgestalt i *Fråga Lund*.[49]

Gerhard Bendz var språkman och klassisk filolog. Han hade blivit filosofie doktor och docent i latin vid Lunds universitet 1938 och därefter periodvis arbetat som såväl läroverkslärare som verkställande direktör vid Gleerups förlag. År 1963 fick han en lärostol vid Köpenhamns universitet och satt på den till 1972, då han återvände till Lund för att under de sista tjänstgöringsåren inneha professuren i latinska språket. I sin forskargärning ägnade han sig främst åt textkritiska studier, däribland i avhandlingen om Sextus Julius Frontinus krigslister och i flera skrifter om Caelius Aurelianus. Bendz vinnlade sig under hela sin yrkesbana om att introducera den antika kulturen för en bredare svensk publik. Han skrev handledningar i latin för medicinare, vilka publicerades i många upplagor, och gav ut bearbetade nyutgåvor av klassikeröversättningar, såsom Erland Lagerlöfs *Iliaden* och *Odysséen* samt Claes Lindskogs *Historia* av Herodotos. Flera av Bendz

publikationer under åren röjde också hans varma känslor för staden Lund och dess akademiska sedvänjor.[50]

Sten von Friesen var fysikern i sällskapet. Han hade sin bakgrund i Uppsala och hade disputerat 1935 för Manne Siegbahn med en avhandling om fenomenet elektronböjning. När Siegbahn blev föreståndare för det nyinrättade Nobelinstitutet för fysik följde von Friesen med till Stockholm. År 1946 utnämndes han till laborator i kärnfysik vid Lunds universitet och två år senare blev han professor. Tillsammans med bland andra Torsten Gustafson verkade han för att vitalisera fysikämnet under 1950- och 1960-talen. von Friesen var utåtriktad och hans tjänster togs i anspråk av både den politiska och vetenskapliga världen; bland annat var han expert i Atomkommittén och en av krafterna bakom tillkomsten av Lunds tekniska högskola. Hans släkt hade djupa rötter i trakten av Bolmen i Finnveden och tidvis spelade han en mycket aktiv roll i Smålands nation.[51]

Medicinaren David H. Ingvar var född i Lund och skulle förbli staden trogen – oaktat oräkneliga uppdrag och utflykter i och utanför riket. Han slutförde sina medicinstudier 1950 och tillbringade några år vid Montreal Neurological Institute, den tidens ledande forskningscentrum för klinisk neurofysiologi. Väl tillbaka i Lund disputerade han 1954 på en experimentell undersökning av de centralnervösa mekanismerna i samband med epilepsi. Under sin tid som docent och professor i klinisk neurofysiologi vid Lunds universitet kom han de följande decennierna att intressera sig för hjärnans blodcirkulation och aktivitetsfördelningen i hjärnan vid normal respektive sjuklig mental aktivitet. Vid sidan av sin forskning ägnade Ingvar mycket energi åt att popularisera hjärnforskningens rön i föreläsningar, tidningsartiklar och framträdanden i etermedier. Han tillhörde den typen av läkare som med lätthet förenade naturvetenskapliga kunskaper med vidsträckta kulturella intressen; det märktes inte minst i de böcker om minnet, sömnen och medvetandet som han publicerade på svenska.[52]

● **DEN URSPRUNGLIGA FRÅGA LUND-PANELEN:** professor Carl H. Lindroth, docent Gerhard Bendz, docent Jan-Öjvind Swahn, docent Jörgen Weibull, professor Sten von Friesen och docent David H. Ingvar. ►

XXCVI
CCXLIV
MCXVIII

Carl H. Lindroth såg dagens ljus i Lund men växte upp i Göteborg. Tidigt fascinerad av insekter avverkade han i snabb takt en akademisk grundutbildning i zoologi vid Stockholms högskola. Avhandlingen, som lades fram i Uppsala 1931, hade en biogeografisk inriktning och behandlade Islands insektsfauna. Till följd av utebliven docentur sökte sig Lindroth till skolan och kombinerade under ett antal år en tjänst som läroverkslärare med fortsatta djurgeografiska studier, i synnerhet av jordlöparna och deras utbredningshistoria. År 1951 kunde han tillträda den nyinrättade professuren i entomologi i Lund. Hans forskning styrdes om mot Nya världen och han företog ett antal forskningsresor till Nordamerika. När vulkanön Surtsey bildades 1963 såg Lindroth en möjlighet att studera hur invasionen av nya organismer äger rum. Lindroth var en omvittnat hängiven pedagog och popularisator, alltid engagerad i uppgiften att föra ut den zoologiska vetenskapen till allmänheten. Barnboken *Myran Emma* (1948) och introduktioner som *Från insekternas värld* (1962) bär vittnesbörd härom. I grunden en glad sällskapsmänniska med en stor umgängeskrets deltog han gärna i den akademiska världens måltider och tillställningar.[53]

Liksom Lindroth hade historikern Jörgen Weibull kommit till världen i Lund men vuxit upp i Göteborg. Han tillhörde en släkt av tongivande historiker, men var därutöver präglad av Torgny Segerstedts liberalism. Som student återvände Weibull till födelseorten och studerade historia för Sture Bolin. I sin doktorsavhandling från 1957 orienterade han sig mot modern tid och analyserade Karl XIV Johan och unionsplanerna 1810–1814. Efter att ha speciminerat som docent under ett antal år utsågs han till professor i modern historia i Århus 1967. Han stannade kvar i Danmark i tio år innan han efterträdde Erik Lönnroth i Göteborg. Weibull var en historiker som verkade i offentligheten, ofta med en polemisk eller åtminstone kritisk stil, och han trivdes väl i både nya och gamla medier. Hans liberala övertygelse och individualistiska patos lyste igenom i hans skrifter och återspeglades i hans politiska engagemang för Folkpartiet. Han behöll kontakten med Lunds universitet även när han var verksam på annan ort. Inför lärosätets 300-årsjubileum 1968 författade Weibull den fjärde och avslutande volymen i den officiella historiken. Här märktes de influenser från kvantitativ socialhistoria som han hade mottagit under gästforskarvistelser vid amerikanska universitet i början av 1960-talet.[54]

Denna församling av docenter och professorer utgjorde de lärde i Lund under programmets första skede. De skilde sig åt i specialitet, temperament och apparition, men det fanns också åtskilligt som förenade dem. Iögonfallande är att *Fråga Lund* var, som Swahn senare själv uttryckte det, ”ett massivt maskulint sällskap”.[55] Den akademiska sfären var ännu i början av 1960-talet utpräglat manlig. Andelen kvinnliga studenter i Lund hade visserligen stigit från 25 procent vid krigsslutet till 39 procent 1960, men bland de akademiska lärarna var männen i kompakt majoritet. Så hade det alltid varit, delvis på grund av att lagstiftningen länge utestängde kvinnor från offentliga tjänster. Fram till 1940 hade det inte funnits fler än fem kvinnliga docenter vid Lunds universitet och även efter andra världskriget ökade antalet långsamt. Först 1965 utnämnde regeringen den första kvinnliga innehavaren av en ordinarie professur i Lund, historikern Birgitta Odén. Under det följande decenniet tillkom endast ett halvdussin ytterligare. Även om förändringar var på gång var akademikern som social typ en man när *Fråga Lund* lanserades.[56]

Vad som vidare är slående med de sex lärde var att de i så hög grad stammade från namnkunniga vetenskapliga familjer. Swahn var på sätt och vis ett undantag: han var son till en författare och folkskollärare, som dock inte saknade förbindelser med universitetsvärlden. De övriga ingick i släkter som förfogade över ett omfattande akademiskt kapital, i några fall manifesterat i ett slags dynastiska relationer som sträckte sig över flera generationer.[57] Gerhard Bendz kom ur en större skånsk släkt och bland flera bemärkta förfäder fanns hans farfar, Hans Bendz, professor i patologi i Lund. Sten von Friesens far Otto var professor i svenska språket vid Uppsala universitet och ledamot av Svenska Akademien. Även Carl H. Lindroth var fallen efter en framstående humanist – nordisten Hjalmar Lindroth – och två av entomologens bröder var dessutom professorer, ekologen Arne Lindroth och lärdomshistorikern Sten Lindroth. David H. Ingvar hade akademiskt påbrå på både fädernet och mödernet: han var son till professorn i praktisk medicin Sven Ingvar och textilhistorikern Ingegerd Henschen-Ingvar, dotter till den berömde Uppsalamedicinaren Salomon Eberhard Henschen. David H. Ingvars syster, revyartisten Cilla Ingvar, var primadonna i flera av Lunds karnevalsspex. Även Jörgen Weibull hade ett tungt akademiskt arv. Farfadern Martin Weibull hade varit

historieprofessor i Lund och skrivit universitetets historia inför 200-årsjubileet 1868. Fadern och farbrodern, Curt och Lauritz, var likaså legendariska professorer som hade bildat skola i den moderna historievetenskapen.

Dessa genealogiska konstellationer, vars förgreningar och överlappningar bara har kunnat antydas, åskådliggör hur smal rekryteringsbasen var i det vetenskapliga Sverige i mitten av 1900-talet. Detta var innan den stora akademiska ståndscirkulationen hade kommit igång. I början av 1960-talet hade studenttillväxten skjutit fart på allvar, men lärarstaben förblev påtagligt socialt homogen.[58] Avseende den tidigmoderna tiden har man i tysk forskning talat om *Familienuniversität*, där akademiska ämbeten kunde gå i arv från far till son och släktband var viktigare än formella vetenskapliga meriter. Det moderna svenska universitetet var däremot ett *Leistungsuniversität*, där tjänster utlystes i öppen konkurrens och tillsättningar föregicks av sakkunniggranskning. Paneldeltagarna i *Fråga Lund* hade visserligen socialiserats i akademiska miljöer sedan tidiga år, men även för dem krävdes mångårig meritering för att nå den åtråvärda professuren.[59]

Swahn hade rekryterat de flesta av programdeltagarna ur sin egen umgängeskrets. Han hade ett stort kontaktnät efter sin studenttid och genom sitt helhjärtade engagemang i olika akademiska sammanhang var han personligt bekant med en betydande andel av Lunds professorer och docenter vid denna tid. De lärde skulle självfallet vara verbala och kunniga inom sitt område, men lika viktigt var att de hade ett brett register och kunde uttala sig även i frågor som de inte var experter på. De ängsligt specialiserade ratades. Notabelt är dock att det huvudsakligen var Lindroth och Swahn själv som tidigare hade ägnat sig åt populärvetenskap i större skala. De övriga var tämligen oprövade.[60]

Trots sina egenheter och särmärken förenades de sex i en mer eller mindre gemensam vetenskaplig persona. En sådan kan, enligt Lorraine Dastons och H. Otto Sibums definition, ses som en sorts kulturell identitet som blir till i skärningspunkten mellan individens biografi och den samhälleliga institutionen. Personan präglar den enskildes kropp och sinne samtidigt som den formar ett kollektiv; den betecknar en art snarare än en person. En vetenskaplig persona – oavsett om det är instrumentmakaren,

teknokraten eller den privatlärde – uppstår i ett speciellt historiskt sammanhang men kan genomgå förändringar. I ett givet ögonblick är antalet möjliga former emellertid klart begränsat.[61]

Herman J. Paul har försökt ringa in vad som håller samman en vetenskaplig persona och tagit fasta på de dygder, färdigheter och begär som förenar.[62] Utifrån samma tolkningsmönster kan man hävda att *Fråga Lund*-gestalterna förkroppsligade *tv-professorn* under de första efterkrigsdecennierna: en lärd, ordekvilibristisk och klädsamt egensinnig man sprungen ur den svenska bildningsborgerligheten, auktoritativ men inte auktoritär, som kombinerar en vid kunskapsbas med egna spetskunskaper. Som persona var den en underart till den offentliga professorn, en typ som existerade i olika skepnader under dessa årtionden: professorn som intellektuell – en Herbert Tingsten, Ingemar Hedenius eller Gunnar Myrdal; professorn som politiker – en Bertil Ohlin, Karin Kock eller Gunnar Heckscher; professorn som estet – en Olle Holmberg, Ragnar Josephson eller Karl-Birger Blomdahl.[63]

De folkbildande tv-professorerna delade vissa grundläggande epistemologiska ideal och akademiska normer. Men de ingick även, liksom andra intellektuellt verksamma under samma epok, i en värld av särpräglade seder och umgängesformer. Flertalet offentligt aktiva akademiker under 1950- och 1960-talen hade fostrats vid läroverk, universitet och andra socialt homogena institutioner, även om det kunde finnas en klyfta mellan de borgerligt och socialistiskt sinnade. Erfarenheterna skapade en anda av samhörighet, men inom denna gemenskap fanns det ett konstituerande drag av manlig rivalitet och polemisk kraftmätning. För de kamplystna yttrade den sig i aggressiva debatter i tidningarnas spalter, hårdföra extraoppositioner vid disputationer och oresonliga besvärsskrifter vid tillsättning av akademiska ämbeten. Överallt gällde det att nedlägga fienden.[64] *Fråga Lund* utmärktes inte av samma oblidkeliga konkurrensanda. Stämningen var mycket mer gemytlig och broderlig. Men även här kunde tävlingsgnistan ibland blossa upp och en besserwisser-attityd göra sig påmind.[65]

Tidens intellektuella offentlighet, oavsett om den hade sin bas i en traditionellt akademisk miljö eller på storstadspressens redaktioner, förknippades dessutom med en veritabel måltids- och dryckeskultur. *Fråga*

Lund utgjorde sannerligen inget undantag. I samtida tidningsartiklar, men även i senare minnestexter, inramades sändningarna av generösa middagar med både snaps och avec, avhållna på Grand Hotel eller Akademiska Föreningen. Det kan ses som ett utslag av en lokal lundensisk uppskattning av gastronomin, men lika mycket som en en manifestation av en mer allmän akademisk festtradition.[66]

1960-talets tv-professor trädde alltså fram som en mångkunnig, välformulerad man som också kunde vara begiven på livets goda. Det var denna bild som förmedlades genom televisionen. Men professorn var inte bara en kunskapsauktoritet utan även en representant för överheten. Detta var inte minst en sanning för den stora majoritet av befolkningen som aldrig hade varit inskriven vid ett universitet. En viktig omständighet i mötena mellan akademikern och vetenskapens publiker i mitten av 1900-talet var att professorn uppträdde som både forskare och ämbetsman. I 1800-talets samhälle blev ämbetsmannen enligt Christopher Jacob Boströms filosofi en kungens ställföreträdare och statens representant. Under det följande seklet monterades ämbetsmannasamhället successivt ned, men det dröjde innan den gamla ordningen helt hade övergivits. Ämbetsmannaidealen levde kvar som ett slags hederskodex: oväld, trohet, oegennytta, beredskap att tjäna det allmänna. Och ända fram till 1990-talet var det regeringen som beslutade i professorstillsättningar.[67]

Fråga Lund-akademikerna hade en stor publik framför tv-apparaterna. Även om det bara var en begränsad del av tittarna som sökte aktiv kontakt med panelen i Lund skickades det in tusentals brevfrågor till programmet under de första åren.[68] I det efterlämnade materialet framskymtar olika attityder till vetenskapens företrädare. Å ena sidan vände man sig med tacksamhet och underdånighet till de sex lärda. Åtskilliga av brevskrivarna uttryckte sin stora förtjusning över programmet och sin innerliga förhoppning om att just deras fråga skulle bli besvarad. Å andra sidan röjde breven ibland en uppfattning om att akademikern i sin egenskap av ämbetsman hade en skyldighet att besvara allmänhetens frågor. Denna dubbelhet – den devota vädjan och den lite uppfordrande tonen – avspeglade professorns roller som kunskapsauktoritet respektive statlig tjänare.[69]

Försändelserna – de kortfattade vykorten likaväl som de omständliga epistlarna – strömmade in från rikets alla hörn: Kålabodaby, Karlskoga,

Piteå, Trehörningsjö, Krapperup, Ucklum. En stor grupp frågor riktade sig mer eller mindre direkt till någon av de lärde, men många var mycket mer allmänna och spekulativa och låg rimligen en bit utanför lundaakademikernas specialområden. En del ställde frågor med anknytning till sitt yrke, exempelvis en grisuppfödardotter i Skåne som undrade över kultingens knorr och en frisörmästare i Trollhättan som ville veta mer om flintskallighet.[70]

Kunskapsarenan *Fråga Lund* var med andra ord inte bara en åskådningsplats där en grupp lärda tv-professorer visade upp sig inför en stor nationell publik. Den var också en mötesplats där akademiker interagerade med ett vetgirigt utsnitt av befolkningen. En närmare blick på programmet röjer inte bara dess stil och scenografi utan även de pedagogiska grundformer och förhärskande kunskapshierarkier som kom till uttryck.

Stilen och scenografin

I en intervju har Jan-Öjvind Swahn berättat om sina minnen av *Fråga Lund*. Hans ideal var att frågorna skulle vara kluriga och oväntade, medan svaren skulle vara begripliga, roliga och bjuda på glada överraskningar. *Utile dulci*, programmets inofficiella motto, hade Swahn lånat från Horatius: ”det nyttiga förenat med det nöjsamma”. Religion och politik var de enda ämnen som var helt bannlysta.[71]

En princip som Swahn sade sig ha omhuldat var den att panelen aldrig fick reda på frågornas exakta lydelse i förväg, endast de ungefärliga områdena. Resultatet skulle annars ha kunnat bli ”ett antal väl avrundade miniföredrag” som ”tagit död på känslan av att det som visades egentligen var en paus av spirituell middagskonversation”.[72] Det är möjligt att denna praxis etablerades först med tiden. Efterlämnade brev och protokoll från 1962–1963 ger nämligen vid handen att frågorna distribuerades till respektive svarare cirka tio dagar före sändningen. ”Svaren bör göras korta och koncisa, helst inte längre än 2–3 minuter, och levereras utan stöd av anteckningar”, heter det i ett brev som Gunnar Ollén sände till de sex inför lanseringen.[73]

I premiärsäsongen av *Fråga Lund*, hösten 1962, bestod utfrågarna av studenter från landets lärosäten. Redan här manifesterades en traditionell

akademisk ordning: de unga ställde frågorna, de äldre stod för svaren. Det första program som överhuvudtaget är bevarat är från den 25 november 1962.[74] Om man dröjer vid detta ett något längre ögonblick kan man urskilja *Fråga Lunds* karakteristiska drag: scenografin, inramningen, ämnenas karaktär, samspelet mellan deltagarna.[75]

Programmet tog sin början med att en stillastående kamera registrerade huvudrollsinnehavarna sittande vid sina tre bord: till vänster Lindroth, Ingvar och von Friesen, i mitten de tre utfrågande studenterna och till höger Swahn, Bendz och Weibull. Därpå följde en kort panorering över en applåderande publik innan en kvinna som inte presenterades närmare hälsade alla välkomna och berättade att sex lärde i dag skulle svara tre frågvisa studenter från Stockholms universitet. Sedan lämnades ordet över till programledaren.[76]

Swahn inledde med att presentera de tre Stockholmsstudenter som skulle agera utfrågare denna afton: filosofie kandidat Anders Clason som hade läst historia och nu licentierade i statskunskap, ”sällskapets dam” Ulla-Britt Unger, filosofie studerande med arkeologi och etnografi som huvudämnen samt filosofie kandidat Percy Bergholtz med studier i teoretisk fysik, kemi, teoretisk filosofi och matematik bakom sig. Därefter övergick programledaren till en introduktion av de sex lärde. Samtliga var klädda i kostym, ljus skjorta och slips (undantaget Swahn som hade fluga). På fingrarna kunde man se ett omisskänneligt akademiskt attribut – den tunga doktorsringen i guld.[77]

Titulatur och tilltal avvek inte från vad som var gängse i mitten av seklet, innan du-reformen och den genomgripande informaliseringen hade omformat samtalsordningen. Swahn riktade sig till sina kollegor med både för- och efternamn och inte sällan även med akademisk grad. ”Därför tänkte jag be professor Sten von Friesen att …”, kunde han säga och lämna över ordet till fysikern. I samspråk med de utfrågande studenterna användes på motsvarande sätt ”kandidaten” eller ”fröken”. I senare avsnitt, från början av 1970-talet och framåt, tilltalade man varandra endast med förnamn och tonen var överhuvudtaget mer familjär.[78]

Efter den inledande presentationen kom ett kort förtydligande från von Friesen. En lektor i Lund hade inkommit med ett beriktigande i ett ärende som ingått i det föregående programmet och fysikprofessorn gav ett

kompletterande svar. Därefter lämnades ordet över till kandidaten Clason som ställde den första egentliga frågan. Själv vänsterhänt undrade han varför tillvaron var så högervriden. Eller mer konkret: Varför hälsar vi med höger hand? Under de följande drygt tio minuterna involverades i stort sett hela panelen liksom de tre utfrågarna i att reda ut detta.[79]

Förloppet kan i korthet beskrivas så här: Swahn började med en egen liten betraktelse för att sedan remittera frågan vidare till Ingvar. Neurofysiologen gav en allmän medicinsk förklaring genom att hänvisa till skillnader mellan höger och vänster hjärnhalva, men tillstod att det än så länge var obegripligt varför den ena dominerade över den andra. Swahn ställde därpå några följdfrågor innan Bendz trädde in och gjorde gällande att man i forna krigiska tider hade visat att man var fredligt sinnad och inte hade vapen i handen genom att hälsa med högerhanden. Ordet gick sedan vidare till studenten Unger som frågade varför herr- och damkläder knäpptes åt olika håll. Swahn svarade med en kulturhistorisk utläggning som både Weibull och Ingvar kompletterade. Clason fortsatte därefter med att ställa frågan om huruvida tvångsinlärning av högerhänthet kunde vara skadligt, vilket Ingvar utredde och även Lindroth kommenterade. Efter det förde studenten Bergholtz över samtalet på ämnet höger- och vänstertrafik, och undrade varför majoriteten av världens länder lät fordonen köra på höger sida. ”Det kan jag inte svara på …”, inledde Swahn försiktigt, varpå Lindroth inskred och slog fast: ”Det är därför att bilarna är konstruerade på det sättet”, ett yttrande som genast framkallade skratt och applåder. Swahn återtog och hänvisade till Sveriges äldsta vägtrafikförordning från Karl XII:s tid. Lindroth frågade sig avslutningsvis vad som gällde i djurens värld och berättade en historia från sin egen gymnasietids biologilektioner, vilket renderade nya skrattsalvor.[80]

Detta exempel åskådliggör en av *Fråga Lunds* pedagogiska grundformer: *seminariet*. Utgångspunkten var att någon lade fram ett problem som sedan dryftades från olika synvinklar och ämnestraditioner. Till sin karaktär var det prövande, böljande och mångröstat, rikt på uppslag och infall. Frågan om högerhänthet visar hur en i grunden enkel fråga med ursprung i en

● **FRÅGA LUND PREMIÄRSÄSONGEN 1962.** I detta avsnitt var det tre studenter som ställde frågor till de sex lundaakademikerna. ►

vardaglig iakttagelse kunde veckla ut sig och röra sig över en serie vetenskapliga fält. Vad som inleddes med ett medicinskt svar supplerades av historiska och folkloristiska påpekanden, innan de medicinska aspekterna återkom för att slutligen ta en naturvetenskaplig vändning.

Följande fråga, ställd av studenten Unger, utvecklades i en liknande riktning, men svaren blev inte lika vittomfattande. Som etnograf med inriktning på Polynesien förhörde hon sig om huruvida det egentligen fanns några primitiva språk och vad man i sådana fall lade i begreppet. Bendz stod för huvudinlägget, men fick understöd av Lindroth, Ingvar och Swahn.[81]

Nästa ämne exemplifierar en annan av programmets pedagogiska grundformer: *föreläsningen*. Det var studenten Bergholtz som undrade varför den västerländska kulturen hade överflyglat jordens andra samhällen under de senaste århundradena. Weibull tog till orda och höll ett anförande på nästan fem minuter. Han gick vetenskapligt till väga och inledde med att avgränsa frågan till att gälla teknisk kultur. Därnäst redogjorde han för forskningsläget, det vill säga de huvudsakliga uppfattningar som hade förts fram för att förklara denna process. Så avgav han en metodisk principdeklaration: vi kan bara ställa upp hypoteser och pröva om de håller, inte komma med slutgiltiga svar. Därefter följde en historisk exposé som tog sin början under 1500- och 1600-talen och utmynnade i en konklusion. Det var, enligt Weibulls bestämda mening, den fria tankens och den förutsättningslösa, empiriska forskningens genomslag under upplysningen som kunde förklara européernas tekniska triumfer.[82]

Bortsett från ett smärre inpass från Lindroth utgjordes hela svaret av Weibulls föreläsning. Strax därpå kom ett nytt längre enmansinlägg. Denna gång var det von Friesen som uppträdde som ett *talking head* när han besvarade en brevfråga om materien och tomrummet. Efter detta växlade man återigen tillbaka till seminariekonstellationen och grep sig an en fråga om mörkrädsla.[83]

Alldeles mot slutet av programmet dök en tredje pedagogisk grundform upp: åskådningsundervisningen. Med det avses en situation där läraren begagnar sig av konkreta material eller andra hjälpmedel i sitt värv. I detta fall var upprinnelsen en fråga om romarnas aritmetiska förmåga, närmare bestämt om de kunde utföra mer avancerade beräkningar med

sitt talsystem. Bendz ville övertyga åhörarna om systemets möjligheter och reste sig upp för att använda den griffeltavla som fanns till hands. Hans divisionsuppvisning blev snart tämligen komplicerad men det var också uppenbart att studiopubliken tyckte om den. Än mer invecklat blev det när von Friesen tog över framför tavlan för att demonstrera hur multiplikation gick till.[84]

Med denna övning i antik matematik avslutades *Fråga Lund*. Avsnittet hade varit representativt i så måtto att det blandat humor med allvar, naturvetenskap med humanvetenskap, välgrundade fastställanden med flyktigare spekulationer. Också till sin struktur hade det återspeglat programmet i dess helhet. De tre pedagogiska varianterna hade utgjort stommen: seminariet, föreläsningen och åskådningsundervisningen. Med andra ord hade det inte bara varit fråga om ett samtal eller en utfrågning framför en tv-kamera. Universitetets utbildningsmässiga grundformer hade förts över till studion och iscensatts framför en månghundratusenhövdad publik. Följaktligen var det inte endast den akademiska kunskapens innehåll som nådde ut till vidare kretsar. Även den högre utbildningens modeller för förmedling och diskussion visades upp i televisionen.

Den kunskapssyn som kom till uttryck i 1960-talsprogrammen kan betecknas som polyfon. Kunskap betraktades inte som något i grunden omstritt. Det fanns inte oförenliga paradigm eller konkurrerande verklighetsbilder som bröts mot varandra. Snarare härskade ett pluralistiskt ideal där olika kunskapstraditioner kunde belysa ett problem från skilda infallsvinklar. Kunskapen var alltför stor för att kunna famnas av en enda disciplin. Detta kan ställas mot bilden av en stark intern akademisk specialisering som både i samtidens och i eftervärldens betraktelser har pekats ut som kännetecknande för 1900-talets mitt.[85]

Att det ändå förelåg en viss rivalitet blev uppenbart de gånger som ämnena inbjöd till reflexion över vetenskapens karaktär och den egna akademiska gärningen. Ett sådant tillfälle gavs på annandag jul 1967. Utfrågare denna gång skulle ha varit Olof Palme, men ecklesiastikministern låg sjuk och fick ersättas av Philip Sandblom, professor i kirurgi och rector magnificus i Lund 1957–1968. Universitetsrektorn började med att fråga vad det innebar att vara lärd i dag och om den moderna specialiseringens nödvändighet och pris. Bendz tog upp den kastade handsken och inledde

ett resonemang om skillnader mellan självlärd, kammarlärd och spränglärd. För honom stod det klart att den lärde besatt någon form av allmänbildning i kombination med stora kunskaper inom sin specialitet. Weibull i sin tur framhävde två karakteristiska egenskaper: förmågan till överblick och förmågan till systematisering. I synnerhet det senare var viktigt och utgjorde ett kriterium för lärdom i modern bemärkelse, till skillnad från de ideal som hade gällt hundra år tidigare. Lindroth instämde och betonade vikten av den onyttiga kunskapen, den som låg utanför ämneskompetensen. von Friesen å sin sida associerade ordet lärd med en humanist som hade skaffat sig kunskaper om gamla författare och vunna erfarenheter. En naturvetare, till exempel en fysiker, kunde däremot svårligen betecknas som lärd, eftersom det kunskapsmaterial han eller hon behärskade hade så kort livstid. Ingvar fyllde i att begreppet lärd medicinare nästan inte användes nuförtiden. Men när det görs, fortsatte han och kastade en välriktad blick mot konstkännaren Sandblom, ”är det för framstående medicinare som har stora humanistiska intressen”.[86]

Diskussionen knöt an till debatten om ”de två kulturerna”. Precis som Emma Eldelin har demonstrerat blev den i Sverige en metafor för konflikten mellan i första hand humaniora och naturvetenskap.[87] I ett avsnitt från den 17 mars 1974 aktualiserades andra aspekter av de två kulturerna. Ursprunget var en fråga om förhållandet mellan universitetet och allmänheten. Lindroth menade att avståndet mellan forskarna och folket hade varit mindre under tidigt 1900-tal, mycket tack vare framgångsrik folkbildning och populärvetenskap. Ingvar invände att vetenskapliga resultat i dag når en oändligt större grupp människor tack vare de moderna massmedierna, men att det fanns en besvärande disproportion i intresset. I all synnerhet gällde detta tidningarnas kultursidor, som nästan enbart uppehöll sig vid estetik och humaniora. Redan C. P. Snow hade beklagat att de litterära intellektuella hade för stort inflytande över offentligheten. I Sverige grundlades ett mönster i trolöshetsdebatten i mitten av 1960-talet som senare skulle upprepas. Naturvetenskapligt skolade skribenter, men även samhällsvetare som Johan Asplund och Torgny T. Segerstedt, påpekade att rön från kemi, fysik och biologi inte fick den plats som de förtjänade i kulturdebatten. Ingvar, med omvittnad beläsenhet i humanistiska ämnen, förde i stort sett fram samma slags argument.[88]

En annan belysning av vetenskapernas ställning och status hade getts tidigare i samma avsnitt. Utfrågare denna gång var två smålänningar utan större erfarenhet av den akademiska världen, Bror-Erik Andersson som drev företag i plastbranschen i Anderstorp och Sigvard Johansson som var rörmokare i Unnaryd. Den sistnämnde ställde en fråga till panelen: Vilken tror ni blir nästa stora sensation inom era vetenskaper? Swahns svar löd att det mest sensationella inom folkloristiken vore om åtminstone någon person inom detta område skulle kunna livnära sig på sin forskning. ”Det har ännu inte inträffat i vårt land, och det vore lite för optimistiskt att räkna med”, sade han och vände sig till naturvetarna. Med större allvar – och självförtroende – målade Lindroth, Ingvar och von Friesen upp tre framtidsscenarier: en pessimistisk förutsägelse om att människan kommer att lära sig att manipulera de ärftliga anlagen, en optimistisk vision om fortskridande landvinningar inom hjärnforskningen och en mer neutral prognos om upptäckten av ytterligare elementarpartiklar. Weibull tog tillfället i akt att påpeka att historien visar att framtidssyner sällan blir verklighet – och gav på samma gång sina lärda men kanske alltför trosvissa naturvetarkollegor en känga.[89]

Fråga Lund i 1960-talets offentlighet

Televisionen må ha varit ett nytt och hoppingivande medium i begynnelsen av 1960-talet, men det var från första början integrerat i ett existerande mediesystem och ett vidare offentligt rum. Radion tjänade som förebild, konkurrent och rekryteringsbas för tv-mediet. Pressen intog en stark ställning och var av oerhörd betydelse för debatt, opinionsbildning och omvärldsbevakning. I dags- och än högre grad kvällstidningarna kom dessutom tv:s program och personligheter att skildras och granskas. Televisionens framväxt, etablering och fortsatta förändring måste ses i ljuset av dess interaktion med andra medier och dess plats inom den större svenska offentligheten.[90]

Den 1 oktober 1962, dagen efter premiären av *Fråga Lund*, omskrevs programmet av alla rikets större morgon- och kvällstidningar, de skånska mer utförligt, de stockholmska mer summariskt. Omdömena var uppskattande men inte överväldigande. *Sydsvenska Dagbladet* hörde till de positiva

och refererade den första sändningens frågor och svar. Även *Kvällspostens* och *Expressens* skribenter hade tyckt om vad de såg och lyfte fram humorn och de pillemariska svaren. Anders Ternström i *Dagens Nyheter* karakteriserade programmet som förståndsfrågesport, ett slags intellektuell underhållning som på ett välkommet sätt markerade distans till ”den vanliga frågesporten med dess bisarra kunskapskontroll”. Enligt honom låg *Fråga Lund* betydligt över de flesta tidigare försök i genren och vederlade beskyllningen att tv skulle vara fördummande. Mer kritisk var *Svenska Dagbladets* Gunnar Falk. Han menade att formatet var gjort för radion och att man inte hade utnyttjat televisionens möjligheter. Idén att publiken skulle få komma nära det akademiska livet och ana dess atmosfär var inte dum, skrev Falk, men då måste programmet läggas upp annorlunda.[91]

Redan i dessa första tidningsartiklar formades den offentliga bilden av *Fråga Lund*. Kombinationen av akademisk kunskap och verbal underhållning blev dess signum. Deltagarna kallades omväxlande för ”hjärntrusten”, ”den spränglärda panelen”, ”di lärde” och ”de sex vise männen”. Därtill framhävdes de lundensiska särdragen: Akademiska Föreningen beskrevs, Swahn benämndes karnevalsgeneralen, det berättades att man serverade skånsk starköl och mat efter programmet. Samtidigt ska den initiala uppmärksamheten inte överdrivas. Det fanns andra händelser som tillmättes större betydelse i pressen. Att en ny domprost hade installerats i Uppsala och att tredje delen av Oscar II:s memoarer hade publicerats renderade klart mer spaltutrymme än att ett nytt tv-program från Lund hade haft premiär.

Röster i Radio-TV kan ses som en viktig nod i tidens större offentlighet och var av svåröverskattad betydelse för televisionens popularitet under dess första årtionde. Denna veckotidning gavs ut av Sveriges Radio och innehöll förutom tablåer utförliga artiklar om program och porträtt av de medverkande. I motsats till andra delar av pressen tog den reservationslöst televisionen till sig och bidrog till att forma en positiv aura kring den.[92]

Programtidningens chefredaktör 1957–1964 hette Lars Ulvenstam och gav *Fråga Lund* gott om utrymme. Som kunskapsaktör var han en av de akademiska humanister som tjänstgjorde i etermedierna och verkade för en förnyelse av folkbildningen. Född 1921 hade han disputerat i litteraturhistoria vid Göteborgs universitet 1955 på den tidigare nämnda avhand-

lingen om Selma Lagerlöfs Löwensköldscykel. Redan då hade han varit medarbetare i *Vecko-Journalen* i ett tiotal år, och efter sin tid på *Röster i Radio-TV* var han anställd vid televisionens kulturavdelning fram till mitten av 1970-talet. Ulvenstam omfattade ett brett kulturbegrepp och arbetade ihärdigt för att bryta ned uppdelningen mellan ”högkultur” och ”masskultur”. Bengt Nerman hade i *Demokratins kultursyn* (1962) formulerat sin motvilja mot folkbildningstraditionens auktoritära tendenser. Ulvenstam instämde i denna kritik. I debattskriften *TV – dumburk eller väckarklocka?* (1967) argumenterade han för televisionens betydelse som bildningsinstrument och menade att den var ”demokratins och majoritetens utan jämförelse viktigaste kulturorgan”. Lika mycket som han anammade tv:s möjligheter, lika mycket uttryckte han sitt missnöje med den tidiga televisionens ”bildsatta proseminarier”.[93]

Den positiva uppmärksamhet som *Fråga Lund* fick i *Röster i Radio-TV* återspeglade de nya synsätt som bland andra Ulvenstam gjorde sig till tolk för. Redan inför lanseringen i september 1962 publicerade programtidningen alltså en större presentation. Karakteriseringen som den bestod det nya programmet var påfallande lik beskrivningarna som skulle dyka upp i dagspressen. Under återstoden av hösten fick *Fråga Lund* sin del av intresset. Inför det andra avsnittet konstaterade man att det hade kommit in fyrahundra brev med frågor. ”Många var allvarliga, särskilt många handlade om rymden och problem förenade med denna. Men det kom också mängder av tokroliga frågor”, noterades det.[94] Tablåerna gav även en indikation på varför ett program av detta slag kunde bli en sådan tittarsuccé. Söndagen den 25 november detta år sändes exempelvis ett avsnitt av programmet. Kvällen hade inletts med ett tjugo minuters barnprogram klockan 18.00, följt av en dryg timmes paus innan nyheterna tog vid. Sedan, på bästa sändningstid klockan 20.00, kom *Fråga Lund*. Efter det avslutades aftonen med *Sportspegeln* och ett danskt program om orgeln i Frederiksborgs slott. Den som denna söndag sökte en kombination av nöje och kunskapsförkovring hade inget dignande utbud att välja bland.[95]

Inför det sista avsnittet på juldagen 1962 skrev författaren Stig Ahlgren – själv filosofie licentiat i litteraturhistoria från Lund och ytterligare en av dessa akademiska humanister i offentligheten – en artikel om den första säsongen för *Röster i Radio-TV*. ”Sex lärda herrar i Lund trädde ut ur den

vetenskapliga vardagen och den akademiska anonymiteten för att i TV svara på frågor från studenter och allmänhet", inledde han och beskrev hur de hade blivit överraskade, nästan chockade, över genomslagskraften hos det nya mediet. "Folk vände sig om efter dem på gatan; log igenkännande. Efter ett par program märkte de sex lärda lundensarna att de var på väg att bli du och bror med svenska folket." De hade förvandlats till ett slags söndagskvällarnas folkhjältar, skrev denne kvickhetens konung.[96]

Ahlgren berättade hur de sex vetenskapsmännen närmast över en natt hade gått från att ha varit tämligen anonyma akademiker till att bli riksbekanta tv-heroer. Han påminde om att detta var en ovan roll; folkkontakt hade "aldrig varit en akademisk ambition, än mindre en styrka". De var därför lite omtöcknade och generade över all uppståndelse, men insåg i samma stund att televisionens oöverträffade penetrationskapacitet kunde utnyttjas för att nå grupper som man inte normalt talade till.[97]

De sex lärde är ett tidigt svenskt exempel på vad som kan kallas akademiskt kändisskap – en aspekt av den större *celebrity culture* som de moderna massmedierna bidrog till att skapa.[98] 1960-talets "kändisar" – begreppet noterades första gången på svenska just i början av detta årtionde – blev inte sällan till i samspelet mellan televisionen och pressen. *Fråga Lund* utgjorde inget undantag. För Swahn bidrog också det faktum att han senhösten 1963 deltog i humorprogrammet *Skäggen* tillsammans med bland andra Yngve Gamlin, Beppe Wolgers och Lasse O'Månsson, en av de mest utskällda satsningarna i tv:s barndom. Genom att exponeras i många olika sammanhang kunde en mediepersonlighet formas.[99]

Panelens kändisstatus var ett återkommande tema i både programtidningens och pressens bevakning av *Fråga Lund* under de första åren. Idolskapet beskrevs som smickrande, men också lite tröttande. De sex fick ständigt förfrågningar om att ställa upp på intervjuer och delta i allehanda arrangemang. Så figurerade de exempelvis mangrant i 1966 års lundakarnevalsfilm, *Lystnaden: En sviskonbädd*. En annan sida av popularitetens mynt var att det vällde in frågor till redaktionen. En uppgift gjorde gällande att det kom 2 000–3 000 brev per omgång; en annan att det 1965 fanns uppemot 10 000 inskickade frågor som låg obesvarade.[100]

Det fanns emellertid även andra uppfattningar om *Fråga Lund*. I mitten av 1960-talet höjdes ifrågasättande röster. *Dagens Nyheters* tv-kritiker

Ingvar Orre tyckte att *Fråga Lund* var en god illustration av hur man sliter ut ett program och låter det överleva sig självt. Han ansåg, i likhet med flera av kvällstidningarnas skribenter, att det var alltför enkelspårigt, pratigt och fyllt med dåliga vitsar. Framför allt menade Orre att programmet hade gått i stå. ”Tiden då TV-tittaren var en lika tålmodig och tolerant individ som programskaparen själv är förbi”, skrev han. ”Det duger inte att hoppa över regin och lita på att de medverkandes charmfullhet och spontanitet skall kompensera producentens försummelser.”[101]

Några år senare, 1967, slungade författaren Bengt Anderberg ut liknande men mer grundläggande kritik mot programmet i en artikel i *Expressen*. Han dömde ut det som billig underhållning, fnittrigt, putslustigt och befolkat av en servil studiopublik. Anderberg hade inget emot hjärntrusten i sig, särskilt inte Swahn, men längtade ibland efter ”en radikal frifräsare som kunde åstadkomma några virvlar i det akademiska dammet”. För en kulturradikal rabulist som Anderberg förkroppsligade *Fråga Lund* universitetets förstockelse.[102]

Den kritik mot programmet som växte fram under 1960-talets andra hälft hade två accenter. Å ena sidan beskylldes det för att vara produktionsmässigt undermåligt; det gick på tomgång och hade inte anpassats till den nya tidens krav. Å andra sidan fanns det en politisk tendens i anklagelserna. För en yngre men alltmer röststark grupp av journalister och intellektuella representerade de breda underhållningsprogrammen av *Fråga Lunds* snitt den nattståndna televisionen. De ville se mer av samhällsengagemang och kritisk granskning. När TV2 inledde sina sändningar i december 1969 fick dessa krafter ett nytt forum.[103]

Väsensskilda kunskapsideal hade samexisterat inom Sveriges Radios sydsvenska distrikt redan i mitten av 1960-talet. År 1963 började *OBS! Kulturkvarten* att sändas och fick snart Malmö som bas. Det var tänkt som en motsvarighet till tidningarnas kultursidor och utvecklades snart till vad som har beskrivits som ”radions kanske viktigaste forum för tidens vänsterradikala kultur- och samhällsdebatt”. Uppåtstigande akademiker och kulturjournalister fyllde programmet med ideologikritiska inlägg om u-länderna, imperialismen, klassamhället och indoktrineringen. Härifrån var det långt till Lindroths jordlöpare och Bendz romarcitat.[104]

Nya lärde

Möjligen var det de kritiska invändningarna eller tidens nya tendenser som framkallade försök till förnyelse. När *Fråga Lund* drog igång i november 1968 var det nämligen i en delvis ny skepnad. Även om grundkonceptet var intakt var huvudpersonerna utbytta. Swahn hade fått överlämna programledaruppdraget till universitetsrektor Philip Sandblom. Denne inledde sändningen med att säga att en universitetsstad som Lund förändras snabbare än många andra orter. Inte till sin karaktär eller anda, men till sina personer och särskilt till sina studenter, där den ena generationen följer på den andra – och detta gällde också för dess lärare. Därför hade Sveriges Radio satt upp ett nytt lag av universitetslärare.[105]

Den nya sexhövdade lärdomspanelen bestod, förutom Sandblom själv, av Bertram Broberg (professor i hållfasthetslära), Göran Rystad (docent i historia), Bengt Sigurd (docent i nordiska språk), Ulf Cervin (docent i civilrätt) samt Gustaf Rudebeck (chef för Zoologiska museet i Lund). I jämförelse med den ursprungliga gruppen går det att märka en viss föryngring och en förskjutning mot mer praktiskt tillämpbara ämnen. När Bendz ersattes av Sigurd avlöstes latinsk filologi av datalingvistik. von Friesens pendang var Broberg, ingenjör och den förste rektorn för Lunds tekniska högskola. Och sagoforskaren Swahn fick ge plats åt en jurist som var expert på fastighetslagstiftning. Trots moderniseringsambitioner förblev dock lärdom en exklusivt manlig egenskap även revolutionsåret 1968.[106]

Den nya given kan ses som ett försök från Sveriges Radios sida att vitalisera en populär programidé och anpassa den till en annan, frambrytande tidsanda. Producent var den 35-årige Bertil Svensson. Den nya framtoningen märktes i en mer modernistisk dekor och att det var journalister och näringslivspersonligheter som fick vara utfrågare. I den första sändningen var det tre ärrade utrikeskorrespondenter som stod för frågorna, Björn Ahlander, Alf Martin och Knut Ståhlberg, mer kända än de tämligen obekanta lundaakademikerna.[107]

Reaktionerna på det förändrade programmet var i bästa fall ljumma. ”Nya Fråga Lund – kom loss!” löd rubriken i *Arbetet*. Tidningens recensent Tony Kaplan menade att han hade fått bevittna ”en ganska släpig och

oftast alltför högtidlig frågestund". "Slagfärdigheten hos de lärde var så gott som obefintlig", skrev han.[108] Det fanns onekligen något stramt och anspänt över deltagarna. Den kvicka lärdomsförmedling som många förbundit med programmet glimtade bara till här och där.

Ett drygt år senare inledde därför Gunnar Ollén diskussioner med tv-ledningen i Stockholm om en comeback för vad han kallade "det gamla A-laget". I ett brev ställt till Ingvar, Bendz, Lindroth, von Friesen, Swahn och Weibull underströk han att många närde en längtan om "att få tillbaka den form av spirituellt turnerat vetande som har kommit att förknippas med begreppet 'Fråga Lund'". Tillsammans med Sören Engelbrektson och de sex började han planlägga återkomsten. De var överens om att nypremiären måste bli lyckad och att de måste välja utfrågare med omsorg, gärna någon som hade lundaförankring men som också var riksbekant. Tage Erlander och Hans Alfredson stod högst på önskelistan, men även Gunnar Jarring, Bo Siegbahn och Alva Myrdal nämndes.[109]

De nygamla dök åter upp i rutan ett par dagar före jul 1970 – men denna gång i TV2. "Ljusen från Lund" kallades de i den stora presentationsartikel som trycktes i *Röster i Radio-TV* inför relanseringen. Återkomsten väckte inget rabalder i pressen men reaktionerna var välvilliga. Programmet gjorde "ett traditionellt angenämt intryck", skrev *Kvällspostens* krönikör; den välkända panelen hade varit i "god och talför svarsberedskap". Ordningen var återställd. Under stora delar av 1970-talet skulle *Fråga Lund* vara synonymt med det gamla A-laget.[110]

En kunskapsarena i perspektiv

Televisionen kan sägas ha inneburit en ny infrastruktur i den mening som vi introducerade i inledningskapitlet. Det var med andra ord en ny grundläggande struktur som skapade annorlunda förutsättningar för ett samhälles kommunikation och kunskapscirkulation. Inom denna infrastruktur fanns det ett antal kunskapsarenor med egen särprägel och egna typiska aktörer. *Fråga Lund* kan i detta sammanhang betraktas som just ett element i en sådan medial infrastruktur, och vi har med det som exempel kunnat åskådliggöra hur en viss sorts kunskapsarena fungerade under 1960-talet.

Fråga Lund och dess tillkomst kan placeras in i flera övergripande kunskapshistoriska tolkningssammanhang. Ett första utgörs av det universitetshistoriska sammanhanget, där övergången från elit- till massuniversitet gradvis förvandlade den traditionella akademiska kulturen. Ett andra är det mediehistoriska sammanhanget och den förändring av offentligheten som televisionen frammanade. Ett tredje sammanhang kan härledas ur populärvetenskapens och folkbildningens historia. Ytterligare en kontext är den lokala skånska eller lundensiska, mer avgränsad i rummet men utsträckt i tiden.[111]

Av särskild betydelse för denna bok är vad den specifika kunskapsarenan *Fråga Lund* säger oss om humanioras historia i efterkrigstidens samhälle. Allt som avhandlades i programmet var naturligtvis inte humaniora, men en viktig slutsats är att detta kunskapsfält hade en stark och självklar ställning i public service-televisionen under 1960-talet. Många av frågorna som besvarades i det populära programmet hade en humanistisk dimension och tre av de sex ursprungliga lärde var docenter eller professorer i humanistiska ämnen. I ett något vidare perspektiv är det notabelt att fem av paneldeltagarna hörde hemma vid filosofisk fakultet och en vid medicinsk. De teologiska och juridiska fakulteterna lyste med sin frånvaro. Signifikant är att de ämnen som var inne i en verklig expansionsfas när programmet sjösattes, exempelvis de samhällsvetenskapliga och tekniska, helt saknade ombud. Visserligen kunde von Friesen besvara teknikfrågor och Weibull ta sig an sådant som gällde politik och samhälle, men panelen hade icke desto mindre sin bakgrund i klassisk humaniora och grundforskningsinriktad naturvetenskap.

Vad som manifesterades i *Fråga Lund* var följaktligen en sorts lärdomskultur och i den stod humaniora stark. Ja, det är överhuvudtaget svårt att föreställa sig denna kultur utan historia, språk och idéer som essentiella beståndsdelar. Fram till 1960-talet hade den haft sin institutionella förankring vid den gamla filosofiska fakulteten, företrädesvis inom de humanistiska ämnena och inom några av de naturvetenskapliga. Huvuduppgiften för dem som var verksamma inom denna kultur var att utbilda lärare till skolans högre stadier, men även mer allmänt att sörja för en social och intellektuell reproduktion av en viss typ av lärdom.

Fredrik W. Thue har för norskt vidkommande menat att humaniora

hade ett eget kretslopp. Efter att ha studerat i Oslo eller Bergen fick filologerna och historikerna arbete i Hamar eller Ålesund och kunde där förmedla sina kunskaper och värderingar i klassrum, på museer och i lokaltidningar. Universitetsprofessorerna, som inte sällan själva verkat som läroverkslektorer innan de fått en åtråvärd akademisk tjänst, fungerade som ett slags nationens överlärare. Samma mönster går att urskilja i Sverige. Efter avlagd examen i Lund eller Uppsala i historia, nordiska språk eller för den delen något naturvetenskapligt ämne kunde akademiker exempelvis få en läroverkstjänst i Skara, Sundsvall eller Ystad. Bendz, Lindroths och i viss utsträckning Swahns karriärer hade följt sådana banor. Under decennierna efter andra världskriget utkristalliserades dock en allt tydligare forskarroll, i synnerhet för naturvetare men i ökande grad även för humanister; Ingvar och Weibull kan tjäna som exempel. Följden blev att kunskapens traditionella kretslopp försvagades och att avståndet mellan å ena sidan universitetet och å andra sidan gymnasieskolor, museer och lärda verk ökade.[112]

Det fanns samtidigt andra krafter som utmanade den äldre lärdomskulturen. En grundläggande förändring var det som den amerikanske rektorn Clark Kerr kallade den stora förvandlingen av den högre utbildningen 1960–1980, kännetecknad av en aldrig tidigare skådad expansion av studenter, lärare, forskare, utbildningsprogram och lärosäten. Transformeringen fick genomgripande konsekvenser för det akademiska systemet som sådant.[113]

I det svenska 1960-talet fick den äldre lärdomskulturen svårare att hävda sig i tidens forsknings- och utbildningspolitik. Som vi nämnde i inledningen genomgick de samhällsvetenskapliga och tekniska ämnena en snabb utbyggnad under denna tid.[114] Även i andra jämförbara länder skedde liknande förändringar under 1960-talet. I Västtyskland ägde en planeringsrationell offensiv rum som kastade om förutsättningarna för akademisk humaniora. En äldre *Geisteswissenschaft* kunde inte försvara sin ställning med samma självklarhet. Möjligen var förändringen mindre markant i Sverige än i andra länder. Hampus Östh Gustafsson har argumenterat för att humanioras legitimitet utmanades långt tidigare i Sverige än i många andra länder. Samtidigt var den planeringsrationella regimen som starkast i Sverige under just den period som står i centrum för den här boken.[115]

I det svenska 1960-talet började det också formuleras nya idéer om vad universitetets samhällsuppdrag skulle bestå i, framför allt under decenniets sista skede. För första gången inlemmades nu universiteten i diskussionerna om samverkan med näringslivet. År 1967 lanserades begreppet ”forskningssamverkan” som sammanfattning av olika strävanden för att kommersiellt nyttiggöra forskningen. Här, åren omkring 1968, grundlades således de följande årtiondenas allt tätare band mellan de akademiska och företagsekonomiska intressena. Helt andra bud om universitetets uppgift kom vid samma tid till uttryck bland vänsterintellektuella akademiker.[116]

I ljuset av denna förändring under 1960-talet kan det tyckas paradoxalt att en som det syntes alltmer otidsenlig lärdomskultur à la *Fråga Lund* kunde vinna en sådan popularitet i det nyaste av medier. En förklaring är att de sex tv-professorerna och de andra kunskapsaktörerna som var involverade insisterade på att folkbildning kunde vara underhållande. En mer principiellt intressant iakttagelse är att det aldrig existerar enbart en monolitisk ordning. Ingenjörer och samhällsreformatorer kunde leva sida vid sida med franskadjunkter och folkhögskolebibliotekarier. Vad som var vetenskapligt eller politiskt gångbart var inte identiskt med vad som var populärt eller angeläget för befolkningen i stort.

Med kunskapsarena som analytiskt begrepp kan man åskådliggöra dessa samtidigheter. Fallet *Fråga Lund* har röjt det symbiotiska förhållandet mellan televisionen och förnyelsen av folkbildningen under 1960-talet, men den mer generella problematiken rör förhållandet mellan akademiskt vetande och olika former av förmedlingsinstanser. I detta sammanhang blir betydelsen av kunskapens aktörer uppenbar. De verbala, utåtriktade professorerna formade programmets publika profil, men bakom och runt dem fanns även andra aktörer, inte sällan med humanistisk skolning och studiebakgrund. Slutligen åskådliggör tv-sändningarna hur kunskapens cirkulationsmönster kunde se ut. De nyaste forskningsrönen inom genetik och astronomi kunde få genomslag, men det fanns även plats för gamla sanningar. I *Fråga Lund*, en av 1960-talets kunskapsarenor, fick de fredligt samexistera.

I nästa kapitel ska vi vända blicken mot bokmarknaden. Här, liksom inom etermedierna, fanns väletablerade traditioner för kunskapsför-

medling, men också en efterfrågan på en förnyelse av folkbildningen. Vi kommer därför att undersöka ett av de nya format som såg dagens ljus under efterkrigstiden: pocketboken. Till skillnad från public service-medierna drevs utvecklingen inom bokmarknaden av en kommersiell logik, men det går ändå att finna intressanta beröringspunkter mellan de olika arenorna.

Sigmund
Freud

3 *Pocketrevolution på svenska*

Kulturmagasinet *Horisonts* svartvita tv-bild visade en bokhandelslokal, där en dam i hornbågade glasögon och mörk kappa snurrade på ett pocketställ av metall medan hon koncentrerat studerade boktitlarna. Kameran zoomade in bokomslag märkta Aldus, Delfin och Prisma medan kvinnan plockade bland böckerna. Hon valde bort titeln *Naivister och realister* av Erik Blomberg och beslutade sig i stället för ett exemplar av *Världslitteraturens historia* av Francis Bull.[1]

Kvinnans något stela poser och den entoniga speakerrösten som kommenterade skeendet må för en nutida betraktare framstå som amatörmässiga. Vid inspelningstillfället 1962 var dock avsikten att visa upp en dramatiserad version av en händelsekedja som enligt programmakarna var på väg att revolutionera den svenska bokmarknaden. Speakerrösten, som uppenbarligen tillhörde en äldre herre, beskrev damens bläddrande som tecken på ett nytt shoppingmönster som skulle skaka om hela branschen: ”Vi har fått bevittna ett praktiskt exempel på något som för några år sedan betraktades som omöjligt i Sverige och som nu är på väg att bli något självklart: den svenska kvalitetspocketboken.”[2]

Därefter övertogs scenen av en ung man med självsäker uppsyn, som höll en mindre föreläsning på samma tema. Enligt honom var pocketboken ”vår tids största – *den största* – händelsen i vår tid när det gäller folkbildning”. Den svenska kvalitetspocketboken hade medfört att ”vem som helst i dag för en billig penning kan tillägna sig kunskap som förut har varit förbehållen ett fåtal”.

Ynglingens namn var Per I. Gedin och han var högst partisk i frågan. Fem år tidigare, på hösten 1957, hade han tagit initiativet till Sveriges första kvalitetspocketserie, Bonniers populärvetenskapliga Aldusböcker.[3]

Lanseringen av dessa böcker blev inledningen på den svenska versionen av ett av mellankrigstidens viktigaste bokmarknadsfenomen, känt som ”the paperback revolution”, pocketrevolutionen.[4] Fenomenet hade allra störst genomslag i engelskspråkiga länder genom serier som Penguin och Pocket Books, men även i exempelvis Skandinavien, Italien, Frankrike och Västtyskland togs liknande initiativ.[5] I Sverige skulle alla de stora bokförlagen och flera av de mindre efterhand starta egna pocketserier. På Aldus följde snart Prisma-, Tema-, W&W-, BOC- och PAN-serierna, för att nämna några. Vid mitten av 1960-talet var succén som störst, för att sedan plana ut under 1970-talet.[6] Att kvalitetspocketboken spelade en enormt viktig roll som kunskapsförmedlare under decennierna efter andra världskriget har tidigare framhållits av flera internationella forskare.[7]

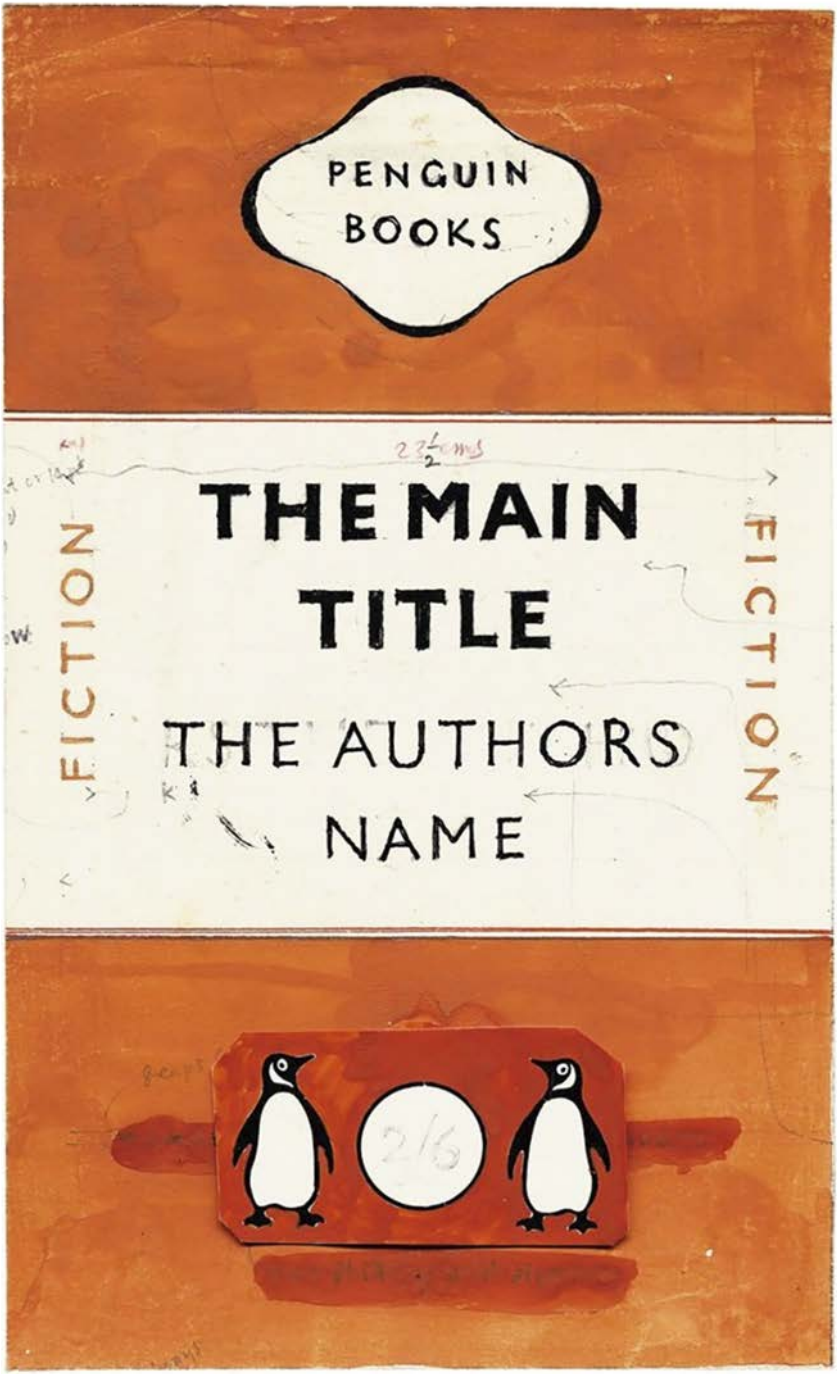
I det här kapitlet undersöks fenomenets svenska historia utifrån ett kunskapshistoriskt perspektiv. I fokus står den boom av populärvetenskapliga pocketböcker som från sent 1950-tal och ett tiotal år framåt fick ”ämnen som filosofi, politik, konst, litteratur, fysik, religion, matematik, astronomi, och medicin [att] svämma över bokhandelsdiskarna från hyllor och montrar och specialgjorda karuseller”, som en skribent i *Aftonbladet* en gång uttryckte saken.[8] Genom att publicera aktuella vetenskapliga texter i pocketformat, trycka upp dem på billigt papper och sälja dem till pressade priser, ville initiativtagarna till de nya pocketserierna göra kunskap till en modern konsumtionsvara.[9] Populärvetenskapliga kvalitetspocketserier som Aldus fungerade som arenor för kunskap, som inte enbart valdes ut, förpackades och spreds ”uppifrån” utan även kommunicerades och förvaltades inom ett flertal samhällsinstanser och miljöer.[10] Att studera en lista över Aldus samlade utgivning är därför som att få en snabbkurs i vilka vetenskapliga, intellektuella och politiska frågor som gjorde sig gällande under den period då böckerna gavs ut. En sådan lista kan fungera som en spegling av det samhälle och den tid för vilken den sattes samman och kan därmed ge fördjupad förståelse för vad som uppfattades som samhällsrelevant kunskap där och då.[11] Det handlade till stor del, men inte enbart, om akademisk kunskap som genom pocketboken spreds till en stor potentiell läsekrets. Hur togs denna kunskap emot i offentligheten och vilka var dess fysiska och sociala förutsättningar? Vad hände med den, när den förpackats i billigboksform för att spridas i

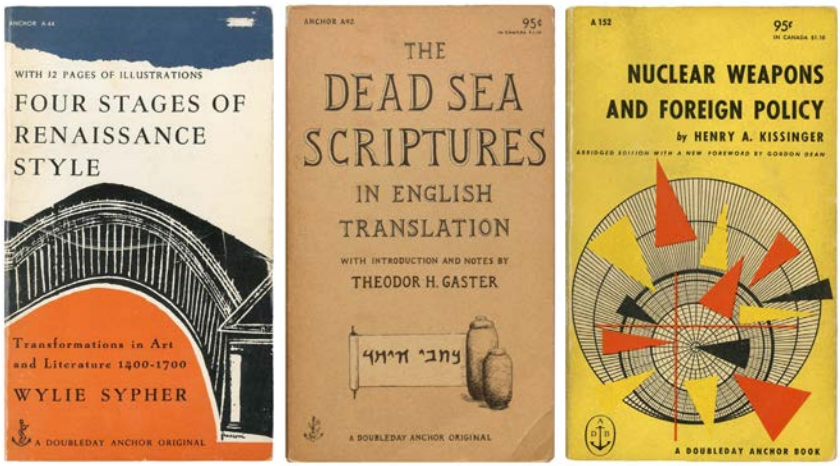
folkbildande och kommersiella syften? Avsikten med det här kapitlet är att undersöka dessa frågor närmare.

Om 1960- och 1970-talens svenska bokmarknad kan betecknas som en övergripande infrastruktur för kunskapscirkulation, kommer Aldus att här behandlats som en arena inom denna infrastruktur. Dessutom presenteras några av de aktörer som skulle bli avgörande för vilka sorters kunskap som synliggjordes genom Aldus och dess underserier. Bland dessa återfanns dels författare, dels några förlagsmedarbetare vars uppgift det var att välja ut och distribuera innehållet.[12]

Pocketbokens internationella historia

Pocketbokens storhetstid nådde sin höjdpunkt under 1960-talet. Den moderna pocketbokens födelse brukar dock dateras till år 1935, då den alltjämt legendariska Penguinserien grundades av den brittiske förlagsmannen Allen Lane. Penguin var inte den första bokserien i sitt slag i historien. Tvärtom hade den lånat flera av sina mest kännetecknande drag, såväl innehålls- som formmässigt, från föregångare som de tyska Albatrossböckerna.[13] När det gällde medialt och publikt genomslag skulle dock Penguin överskugga de flesta av sina konkurrenter. De stramt formgivna böckerna med sina enkla färgfält, där varje genre kännetecknades av en egen färg, gav serien en enhetlig karaktär och bidrog till att göra den till ett av 1900-talets visuellt starkaste varumärken.[14] På den amerikanska marknaden mötte dock Penguin en allvarlig medtävlare i kampen om bokköparna. Där hade bokserien Pocket Books lagt grunden till en amerikansk pocketrevolution genom sin storslagna entré på marknaden 1939.[15] Pocket Books var inte bara det företagsnamn som för många skulle bli synonymt med produkten som sådan. Den var även den mest säljande pocketserien på den amerikanska marknaden. En stor del av succén berodde på det låga priset (en viktig del av Pocket Books affärsidé var att böckerna skulle kosta 25 cent styck). Under den första femårsperioden 1946–1951 såldes seriens mest framgångsrika titel, Benjamin Spocks *The Common Sense Book of Baby and Child Care* (*Sunt förnuft i barnavård och barnuppfostran*, 1950), i cirka tio miljoner exemplar per år och den trycktes om 59 gånger.[16]

PENGUIN
BOOKS
FICTION
THE MAIN
TITLE
THE AUTHORS
NAME
FICTION
2/6

● **DET AMERIKANSKA BOKFÖRLAGET** Doubledays pocketserie Anchor Books, grundad 1953, var en av Aldusseriens främsta förebilder.

En mindre, men mer exklusiv, sektor av den amerikanska pocketbokmarknaden intogs av de så kallade kvalitetspocketserierna, som introducerades i USA i början av 1950-talet. Kvalitetspocketböckerna skilde sig från sina föregångare genom att de trycktes upp i mindre upplagor på papper av högre kvalitet och såldes till något högre priser än tidigare.[17] Genomslaget för dessa pocketböcker kan helt klart betraktas som en revolution i det lilla. Kvalitetspocketböckerna skulle komma att bli avgörande för pocketbokmediets fortsatta popularitet, inte minst på de västeuropeiska bokmarknaderna.

Här utmärkte sig Doubledays Anchor Books, grundad 1953, som den första serien i sitt slag. Till form och innehåll skilde sig Anchor Books från serier som Penguin eller Pocket Books, vilka masstillverkades med billigast möjliga metoder och material. Anchor Books hade ett populärvetenskapligt innehåll, var omsorgsfullt formgivna och trycktes i för sammanhanget mycket små upplagor. De kostade mellan 85 cent och 1,25 dollar, vilket var

● **FORMGIVAREN JAN TSCHICHOLDS DESIGNSKISS** till Penguinserien från 1948, i skala 1:1.

klart dyrare än de pressade priser som en gång etablerat pocketboken på den amerikanska marknaden.[18] Seriens upplagor låg på 8 000–10 000 exemplar, vilket kan jämföras med den amerikanska normalupplagan på minst 150 000 exemplar för pocketböcker.[19] En sådan jämförelse blir dock inte särskilt rättvis eftersom dessa böcker i första hand var utformade för att tilltala en specifik kundgrupp.

Jason Epstein, grundaren av Anchor Books, hade till skillnad från de stora pocketförlagen inte siktet inställt på en massmarknad, utan inriktade sig på collegestudenter och andra personer med anknytning till universitetsvärlden.[20] Det var för övrigt serien Anchor Books som var den direkta förebilden för den svenska pocketserien Aldus, huvudrollsinnehavaren i det här kapitlet.

Aldus tar form

Per I. Gedin, som vi redan fått stifta bekantskap med i början av kapitlet, har beskrivit hur han kom i kontakt med pocketserien Anchor Books då han år 1956 genomförde en studieresa till New York för Bonniers räkning. Gedin, som då var relativt nyanställd på förlaget, hade skickats ut för att ta pulsen på den amerikanska bokbranschen. Främst ville han undersöka den framväxande marknaden för pocketböcker, ett fenomen som uppmärksammats stort på en internationell nivå, men som ännu inte hade slagit rot på den svenska marknaden.

Gedin har i efterhand berättat om hur han fastnade för en specifik titel som gjorde honom särskilt begeistrad.[21] Boken hette *Four Stages of Renaissance Style: Transformations in Art and Literature 1400–1700* och var utgiven i just Anchor Books. Det konsthistoriska översiktsverket hade tryckts i en med massmarknadsmått mätt liten upplaga och utgåvan var omsorgsfullt formgiven.[22] Det som fascinerade Gedin var att en smal titel med begränsad läsekrets kunde ges ut som pocket och förväntas gå med vinst. Han ville nu få chansen att introducera detta koncept på den svenska marknaden.

Ambitionen var att publicera aktuell, vetenskaplig forskning i visuellt tilltalande pocketböcker till priser som skulle kunna locka till impulsköp. Den unge visionären sålde in idén till sina överordnade på Bonnier med argumentet att han endast ville satsa på böcker ”som skrivits av topp-

namnen inom varje fack". Som Gedin själv senare har beskrivit det förhöll man sig från förlagets sida först kallsinnig till idén men lät sig efterhand bevekas, med förbehållet att man skulle börja med en ytterst begränsad upplaga.[23]

Per I. Gedin, som föddes 1928 i en judisk Berlinfamilj, fick växa upp i litteraturens omedelbara närhet. Hans svenskfödda mor Lena hade varit en framgångsrik litterär agent i Tyskland och hade, efter att familjen tvingats fly till Sverige 1938, etablerat sig som en av de första representanterna för yrket här i landet.[24] I familjens bostad i Stockholm rörde sig ständigt personer ur den svenska litterära offentligheten, såväl välkända författare som förlagsfolk. I sina memoarer har Gedin beskrivit hur uppväxtmiljön tidigt präglade honom och gjorde honom inställd på ett framtida yrkesliv inom förlagsvärlden.

Han förberedde sig genom att studera konsthistoria vid Uppsala universitet. Gedin vägleddes i sina studier av professor Gregor Paulsson, vars intresse för ämnet hade en kultursociologisk prägel och inriktades på frågor om konstens roll i samhället.[25] Kort efter att Gedin tagit sin licentiatexamen blev han kontaktad av Gerard Bonnier, som då var verkställande direktör för Albert Bonniers förlag. Bonnier erbjöd Gedin en anställning på förlaget, enligt Gedin efter att ha hört gott om den unge licentiaten av en nära medarbetare.[26] Han skulle redan efter kort tid komma att stiga i graderna. Vid tiden för sin Amerikaresa 1956 hade han fått ansvaret för Bonniers bokklubb.[27]

På hösten 1957 fick Gedin möjligheten att starta en mindre serieutgivning av pocketböcker under Bonniers flagg. Det rörde sig om tre titlar som trycktes i det nya formatet 11×18,5 cm och fick serienamnet Aldus. De tre böckerna var Eli F. Heckschers ekonomhistoriska standardverk *Svenskt arbete och liv*, Margaret Meads *Kvinnligt, manligt, mänskligt* och *Makt och rätt* av Ivar Strahl. De två sistnämnda var en klassiker inom antropologin, tidigare publicerad på Tidens förlag, samt en omarbetad version av en kursstencil i straffrätt från Uppsala universitet.[28] Priserna låg mellan 5:75 för Strahls bok på 120 sidor och 11:75 för Heckschers.

Böckerna formgavs av Vidar Forsberg. Denne formgivare, som anställts på Bonnier i mitten av 1950-talet, hade förnyat förlagets ordinarie utgivning genom att introducera det internationellt sett dominerande antikva-

HÖKNATT
Sven Fagerberg

typsnittet Janson. För pocketutgivningen valde han i stället Baskerville, som ansågs passa bättre för det mindre formatet.[29] Forsbergs formgivning av Aldus var sparsmakad och typografiskt genomtänkt – en design som skulle väcka förtroende genom att signalera akademisk tillförlitlighet.[30] Det var Forsberg som kom med förslaget att döpa bokserien till Aldus, efter den venetianske boktryckaren Aldus Manutius.[31] Denne renässansman hade under 1400-talet både uppfunnit nya typsnitt för boktryck och lanserat böcker i mindre format. Ett slags förelöpare till pocketböckerna, om man så vill. Med inspiration av Manutius boktryckarmärke skapade Forsberg Aldusböckernas symbol, en delfin som slingrar sig runt ett ankare. På försättsbladen i de första årens böcker fanns en kort beskrivning av Manutius insats, där han beskrevs som ”en av den antikinspirerade humanismens banbrytare” och ”den moderna bokproduktionens fader, den förste som genom popularisering av innehållet och en billigare produktion sökte göra boken åtkomlig för en bredare allmänhet”.[32] En värdig förebild för den ambitiösa svenska pocketserien, med andra ord.

Pocketboken i tiden

Per I. Gedin skulle senare argumentera för att pocketboken på samma sätt som ”månraketer, elgitarrer, jetplan och frysskåp” var ett uttryck för den tidsanda som rådde under efterkrigstiden. En anda som präglades av framstegsoptimism.[33] Han var inte ensam om att betrakta den pappersinbundna boken på detta sätt, som ett helt nytt medium med nästintill oändliga möjligheter. Under 1950- och 1960-talen talade man gärna om pocketboken som ett modernt och ”demokratiskt” medium, inte minst i jämförelse med den dyrare, inbundna boken.[34] I tidningar, på tv och i reklamannonser diskuterades ”den nya boken”, som på grund av sitt låga pris och tilltalande yttre skulle vara tillgänglig för helt nya grupper av bokläsare och -köpare.[35] Både i Sverige och i andra europeiska länder gjordes läsarundersökningar där man slog fast att de nya pocketböckerna främst konsumerades av yngre

● **PER I. GEDIN SOM UNG BOKFÖRLÄGGARE**, fotograferad tillsammans med sina pocketböcker för ett reportage i *Vecko-Journalen* 1964.

personer, företrädesvis gymnasieungdomar och studenter.[36] ”Det är alltså främst ungdomen som köper pocketböcker (vi som trodde att de bara hängde på Hötorget med långt hår)”, skrev man i *Dagens Nyheter*, en iakttagelse som av allt att döma var korrekt.[37] Till viss del kan detta förklaras av att pocketböcker med vetenskapligt innehåll användes som kurslitteratur på universiteten.[38]

Enligt bokhistorisk forskning fanns dock ytterligare en aspekt som var minst lika betydelsefull, nämligen pocketbokens funktion som identitetsmarkör. Kritiker varnade tidigt för risken att pocketböcker köptes för att visas upp, snarare än för att läsas.[39] Inom tysk samtidshistoria talar man ibland om det sena 1960-talet som präglat av en ”Suhrkampkultur”. Begreppet, som myntades av litteraturvetaren George Steiner 1973, syftar på det förlag som introducerade en stor del av den nya vänsterns tankegods för en västtysk läsekrets. Genom förlaget Suhrkamps pocketserie edition suhrkamp, grundad 1963, fick en ung och läshungrig generation sitt lystmäte av politisk teori och andra aktuella texter som förmedlade tidsandan.[40] En ny läskultur växte fram, som genom att samspela med den radikala tidsandan skulle bidra till att göra politisk teori till en storsäljande genre.[41]

Den här bilden har dock nyanserats av senare forskning. Författarna till boken *rowohlts deutsche enzyklopädie: Wissenschaft im Taschenbuch 1955–68* menar att Suhrkamps framgångssaga grundlades redan på 1950-talet genom den populärvetenskapliga rde-serien, rowohlts deutsche enzyklopädie, som gavs ut av Rowohlts förlag. Genom att publicera aktuell vetenskap i billiga och lättillgängliga utgåvor skulle denna bokserie förändra den västtyska bokmarknaden i grunden, enligt dem.[42]

I jämförelse med såväl den västtyska som den anglosaxiska bokmarknaden slog den moderna kvalitetspocketboken igenom relativt sent i Sverige. När den väl hade introducerats gick det dock desto snabbare för den att etablera sig i allmänhetens medvetande. 1959, två år efter att Aldus lanserats, fick Per I. Gedin Bonniers förtroende att presentera ytterligare en pocketserie. Den så kallade Delfinserien var en renodlat skönlitterär serie med författarskap som Pär Lagerkvist och Albert Camus. Året därpå, 1960, fick Gedin möjligheten att bilda det egna Aldusförlaget, ett eget pocketförlag som skulle ligga under Bonnierkoncernen. På Aldusförlaget utgavs hädanefter både fackboksserien Aldus och den skönlitterära Delfinserien.

● **TRE BOKTITLAR** ur den västtyska pocketserien rowohlts deutsche enzyklopädie, rde, utgiven av Rowohlts förlag med början 1955.

1960 skulle Aldus dessutom få sin första riktiga konkurrent i den då nybildade Prismaserien. Prisma startades av Biblioteksförlaget som var ett dotterföretag till NKI-skolan, Nordiska korrespondensinstitutet. Snart övergick det till att bli ett självständigt pocketförlag. Det företräddes av förlagsredaktören Gösta Åberg under förlagschef Bertil Hökby.[43] Förlaget inledde sin utgivning med 23 böcker i blandade ämnen som astronomi, biologi och litteraturvetenskap, samt en del skönlitterära titlar. Utgivningstakten ökade snabbt och året därpå gav man ut 51 titlar.[44] 1964 såldes Prisma till Tidens förlag. Aktiemajoriteten kom därmed att tillfalla den socialdemokratiska partistyrelsen.[45] Nästa stora svenska pocketboksatsning kom 1962. Per I. Gedin, som då hunnit gå vidare till att bli förlagschef på Wahlström & Widstrand, startade där en ny pocketserie som han kallade W&W-serien. Den innehöll både fack- och skönlitteratur.[46] Egentligen var det först vid den här tidpunkten som det svenska pocketbokfenomenet fick fart på allvar. Från och med nu fanns flera pocketserier av ungefär samma storlek, som med likartade förutsättningar konkurrerade om de svenska bokköparnas gunst.

Reklam och annan marknadsföring

De första Aldusböckerna presenterades med ett högt tonläge, som ”en viktig händelse i svensk bokutgivning”.[47] Avsikten bakom serien var, enligt förlaget, att introducera ”alla vetandets områden i oavkortade prisbilliga utgåvor”. Det var tydligt att man hade ambitionen att slå igenom hos en delvis ny publik med hjälp av metoder som bröt mot gängse praxis. En bärande tanke bakom den moderna pocketboken, och sedan länge en av grundpelarna i Penguins framgångsrika försäljningsstrategi, var att böckerna skulle ”sälja sig själva” genom sitt tilltalande yttre och sin placering i butiken.[48] I debattboken *Den nya boken* argumenterade Gedin för att pocketböckernas omslag skulle locka kunden till impulsköp på samma sätt som ”en färgbild av knapriga, bruna köttbullar utanpå det djupfrysta köttbullspaketet”. Som ”affischer i miniatyr” skulle de vara både vackra och informativa och väcka ett ”ha-begär”.[49] För att omslagen skulle uppnå önskad effekt – att få kunden att stanna upp och köpa en bok på impuls – krävdes att de exponerades på rätt sätt. Med pocketböckerna kom därför snurrställen av metall in i bokhandeln. Dessa skulle gärna placeras i närheten av disken för att distrahera kunder som var på väg in i eller ut ur butiken.[50] Kvinnan i tv-inslaget som refererades i början av detta kapitel var på så sätt den ideala pocketbokköparen, en person på språng som inte kunde motstå frestelsen av ett lockande bokomslag.

Samtidigt satsade både Aldusförlaget och konkurrenten Prisma stora resurser på traditionell marknadsföring. I branschorganet *Svensk Bokhandel* kunde man under hela 1960-talet följa de båda pocketutgivarnas kapplöpning i annonser, reportage och olika topplistor. När det gäller annonseringen fanns slående likheter mellan förlagens strategier, inte minst då de tydligt skilde ut sig från mer traditionella bokannonser i samma tidskrift. Man satsade på stora och synliga annonser som kunde löpa över flera sidor och ibland inkluderade själva tidskriftsomslaget eller utfällbara bilagor. Ibland kunde serierna säljas in med hjälp av porträtt på kändisar och andra bemärkta personer som talade sig varma för böckernas höga standard. ”För den som vill hålla sig à jour med frågor som rör sig i tiden är Prismaböckerna idealiska”, anmärkte till exempel skådespelerskan Ingrid Thulin i en annons. Vid hennes sida fanns Per Ohlin, professor i nationalekonomi,

som menade att Prisma märkte ut sig genom sitt ”gedigna innehåll” och gav ”den stora allmänheten tillgång till utmärkt populärvetenskaplig litteratur”.[51]

Begreppet kvalitetspocketbok, som användes för att definiera både Aldus och Prisma, belyser en återkommande motsättning inom bokhistorien, nämligen uppdelningen mellan så kallad kvalitetslitteratur och populärlitteratur eller kiosklitteratur.[52] I marknadsföringen och lanseringen av Aldus och Prisma kan vi se hur denna inrotade motsättning både befästes och ifrågasattes. Samtidigt som pocketformatet var ett massmarknadsfenomen, vars främsta företräden var just lättillgängligheten och det låga priset, har det funnits ett behov av gränsdragning mellan å ena sidan populärkulturell ”kiosklitteratur” och å den andra ”kvalitetspocketböcker”.[53] Marknadsföringen av de nya pocketserierna spelade ofta på en uppfattning om pocketböcker som placerade i gränslandet mellan kvalitet och popularitet. Å ena sidan beskrev annonstexterna ofta böckernas framgångar i försäljnings- och upplagesiffror, å den andra var man noga med att särskilja dessa nya pocketböcker från deras äldre och billigare motsvarigheter, genom att sätta ord som ”modern” och ”kvalitet” i centrum.[54] Samtidigt upptogs alltmer av *Svensk Bokhandels* redaktionella material av frågor som specifikt rörde pocketböcker. Exempelvis förekom en långlivad debatt om vad den nya boken egentligen borde kallas – ”pocketbok” ansågs för svengelskt medan ”fickbok” var för likt ”flickbok”.[55] Man uppmärksammade även de många logistiska utmaningar som den snabbt eskalerande pocketutgivningen innebar för bokhandlarna, samt olika lösningar på dem.[56]

Pocketförlagens kunskapsaktörer

Trots att det startades flera svenska pocketserier vid ungefär samma tidpunkt var det en enskild individ som mer än någon annan skulle få personifiera 1960- och 1970-talens svenska pocketrevolution. Per I. Gedins roll som ”den svenska pocketbokens gudfader”[57] befästes redan tidigt i hans karriär och skulle cementeras efterhand, inte minst genom hans eget idoga arbete för att stärka det egna varumärket. I debattböcker som *Den nya boken* från 1966 och *Litteraturen i verkligheten* från 1975, samt i memoarboken

Förläggarliv från 1999, har Gedin målmedvetet mejslat fram sin egen roll som Sveriges pocketexpert.[58] Denna roll utvecklades då han avancerat till förlagschef, först för det egna Aldusförlaget och sedan för det traditionstyngda Wahlström & Widstrand. Närhelst pocketboken diskuterats, analyserats eller kritiserats har Gedin alltsedan dess lyfts fram som sakkunnig och/eller partisk debattör. Hans status som en av den svenska pocketbokutgivningens viktigaste kunskapsaktörer torde därmed vara given.[59]

I studier av förlagsbranschens betydelse har förläggaren gärna framhållits som den risk- och initiativtagare som möjliggjort för både litterära och vetenskapliga texter att nå fram till en läsande publik. Förläggarrollen har i sådana skildringar ofta varit omgärdad av ett mytiskt skimmer och framhävts i beskrivningar av excentriska och viljestarka personligheter.[60] Den arketypiske förläggaren, vare sig han är en fantasifigur eller har motsvarigheter i verkliga personer, har framställts som en kulturpersonlighet som sätter kulturella värden framför ekonomiska hänsyn. ”En bokförläggare är inte någon grossist i socker, margarin och fläsk”, som Herman och Sven Stolpe skrivit i en kåserande framställning från 1964: ”Det är inte magens behov han skall tillfredsställa utan själens.”[61]

Förlagsredaktörens roll har uppmärksammats desto mindre. Den klassiska bilden av redaktören är den av en hårt arbetande tjänsteman – eller oftare tjänstekvinna – vars insats förvisso är oumbärlig både för förlag och för författare, men som ändå förblir anonym.[62] I detta sammanhang framstår Gedins position som desto mer intressant, då han grundlade såväl sin egen som Aldusböckernas framgångar redan under sin tid som förlagsredaktör. Att döma av hans egna minnesanteckningar var den unge Gedin både ärelysten och egensinnig. Hans aktörskap tycks ha förenat kulturpersonligheten och grosshandlaren i bröderna Stolpes beskrivning ovan. Att detta uppfattades som en idealisk blandning för en person i pocketbokbranschen visar för övrigt den *DN*-artikel som i mitten av 1960-talet presenterade Prismas förlagschef Bertil Hökby med orden: ”Personligen har [han] ett förflutet i speceribranschen och inom bokdistributionen, en lycklig kombination när det gäller pocketböcker.”[63] Pocketbokfenomenet öppnade den svenska bokmarknaden för ett mer kommersiellt förhållningssätt till litteraturen, och bidrog till att destabilisera den piedestal som den tidigare placerats på.

Som förlagsredaktör och sedermera förlagschef hade Gedin både en främjande och en förmedlande roll. Genom att uppsöka författare och vara delaktig i beslut rörande produktion, design och distribution fick hans initiativ stor betydelse för spridandet av ny kunskap. Samtidigt var det fråga om ett lagarbete, där ett flertal personers insatser hade avgörande betydelse för slutresultatet. Redaktionen för Aldusförlaget bestod, förutom av Gedin själv, främst av kvinnliga medarbetare. Från Bonniers Folkbibliotek rekryterades förlagsredaktören Märta-Stina Danielsson som, liksom Gedin, hade en akademisk examen i humanistiska ämnen från Uppsala universitet.[64] För kassa och bokföring ansvarade Ingela Ingelsson.[65] I sina memoarer ger Gedin en utförlig beskrivning av arbetet med att etablera Aldusböckerna på den svenska bokmarknaden och i svenskarnas medvetande. Här framgår att man redan vid utgivningen av de första titlarna aktivt sökte upp texter som skulle kunna bidra till att sprida akademisk kunskap till en bredare allmänhet. Genom att välja texter som behandlade avancerade ämnen på ett lättillgängligt sätt och ge dem en tydlig och säljande form föresatte man sig att nå ut till fler än de närmast berörda.[66]

Vilka egenskaper värdesattes då hos en pocketredaktör? En fingervisning om detta gavs i en jobbannons, publicerad i *Svenska Dagbladet* 1967, där man eftersökte ”en ung akademiker som kan ta hand om en del av vår populärvetenskapliga pocketutgivning”. Den viktigaste meriten hos den sökande var enligt annonsen ”personliga kontakter i universitetsvärlden”, liksom att personen var ”utåtriktad och intresserad av vad som händer och sker i världen”.[67]

När Per I. Gedin lämnade Aldusförlaget 1963 efterträddes han av Erik Hyllner, som var utbildad ekonom och hade rekryterats från Bonniers bokklubb Svalan.[68] Hyllner skulle stanna på Aldusförlaget fram till 1970. Trots att han därmed ledde förlaget under dess mest framgångsrika år har han lämnat betydligt färre spår än sin föregångare i Aldus officiella historieskrivning. Hyllners ledarstil tycks ha varit en annan och långt mindre offentlig än Gedins.[69] I intervjuer diskuterade han hellre pocketbokfenomenets praktiska och ekonomiska omständigheter än gav uttryck för storslagna visioner i Gedins anda. När *Aftonbladet*s anonyma utsända rapporterade från Aldus/Delfins tioårsjubileum 1967 omnämndes förlagschefen

Hyllner som ”en lågmäld man”, medan skribenten ”saknade, bittert, förste förlossaren, Per I Gedin. Mannen som gav Aldus åt Bonniers, och såg till att barnet fick växtkraft.”[70]

1970 efterträddes Hyllner av Daniel Hjorth, som tog över rollen som verkställande direktör för Aldusförlaget.[71] Hjorth, som varit anställd på Bonnier sedan 1954, skulle få en något mer framskjuten roll i offentligheten.[72] Han var en klassiskt skolad humanist som tagit licentiatexamen i litteraturhistoria vid Lunds universitet 1961 och sedermera verkat som litteraturkritiker på *Sydsvenska Dagbladet* och *Bonniers Litterära Magasin*. Under åren 1962–1966 hade han varit *BLM*:s huvudredaktör. Från 1975 och fram till sin död 2020 var Hjorth en återkommande kulturskribent i *Svenska Dagbladet* och publicerade bland annat flera understreckare. Han hade fungerat som litterär rådgivare och översättare på Aldusförlaget sedan 1962 och låg dessutom bakom sex litteraturvetenskapliga antologier som gavs ut på förlaget mellan 1964 och 1975.[73]

Hjorth skulle lämna tydliga avtryck i Aldus utgivningshistoria, inte minst inom den humaniorainriktade del som var hans speciella gebit. Att det till exempel var han som 1969 tog initiativet till Sven-Eric Liedmans idéhistoriska klassiker *Från Platon till Lenin* (sedan dess utkommen i 15 upplagor med delvis modifierad titel) berättar Liedman i sin memoarbok *Blickar tillbaka* från 2008.[74] Daniel Hjorth skulle bli Aldus siste förlagschef och stannade kvar på förlaget fram till nedläggningen 1977, då han i stället tog över ansvaret för det nystartade förlaget Alba.[75]

Populärvetenskap i pocket

”Den stora kulturinsatsen gör pocketboken [. . .] genom den stora populärvetenskapliga utgivningen”, skrev Per I. Gedin i debattboken *Den nya boken*. Som citatet visar låg den populärvetenskapliga utgivningen honom särskilt varmt om hjärtat. Genom denna utgivning hade pocketserierna nämligen, enligt Gedin, tillgängliggjort ett material som tidigare ”i stort sett var oåtkomligt för andra än en handfull specialister”.[76]

Nyckelordet här var folkbildning. För Gedin var den populärvetenskapliga pocketboken ett slags demokratiseringsprojekt, ett sätt att göra avancerad vetenskap åtkomlig för det stora flertalet. Som vi har sett i det förra

kapitlet om tv-programmet *Fråga Lund* var det en tankegång som låg i tiden. Nya och nygamla medier som televisionen och pocketboken skulle verka i folkbildningens tjänst. Sålunda blev det genom den populärvetenskapliga utgivningen som 1960- och 1970-talens svenska pocketserier skulle gå till historien. Den var ”den svenska pocketutgivningens särmärke”, enligt en forskningsrapport som publicerades 1996.[77] Rapportens författare påpekar att det vid tidpunkten för Aldus grundande redan fanns en etablerad utgivning av skönlitteratur i lågprisformat, exempelvis Bonniers folkböcker och billiga ”kioskpocketböcker”. Det nya med Aldus och liknande pocketserier var i stället att flera av dem innehöll populärvetenskap, skriver rapportförfattaren.

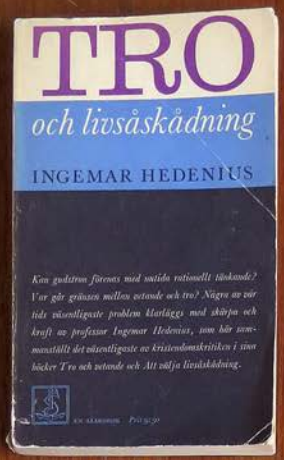
Vilka var då kriterierna för en populärvetenskaplig pocketbok och fanns det några särskilda vetenskaper som ansågs mer lämpliga än andra för pocketformatet? På baksidan av de första årens Aldusböcker presenterades de som exempel på ”en helt ny form av billighetsutgivning” som genom en effektiviserad produktion möjliggjort ”en utgivning till mycket lågt pris där en rad standardverk inom olika ämnen – konst, litteratur, filosofi, ekonomi, naturvetenskap, historia etc. – ingår”. Själva begreppet populärvetenskap förekom dock inte på bokomslag eller annat kringmaterial. I stället beskrevs böckerna som ”fackböcker”, vilkas värde låg i att de ”representerade alla vetandets områden”, samt var billiga och lättillgängliga.[78] ”För första gången kan hela den stora kundkategori som intresserar sig för kvalificerade böcker inom olika ämnen – litteratur, konst, filosofi, kulturhistoria, ekonomi etc. – erbjudas dessa till ett ur alla synpunkter enastående lågt pris”, som en annonstext förkunnade.[79]

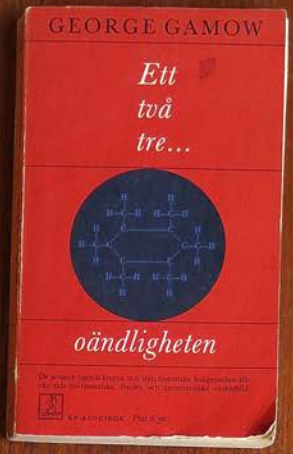
Det fanns en tydlig ambition från förlagets håll att undvika att lyfta fram något enskilt ämnesområde framför andra. Den ämnesmässiga mångfalden framhölls som en styrka i sig och låg i linje med seriens övergripande inramning. Att Aldus var en serie där titlarna skulle marknadsföra varandra genom att konsekvent stå för hög kvalitet framhölls, som tidigare nämnts, ständigt både i reklamtexter och i uttalanden av Per I. Gedin.[80]

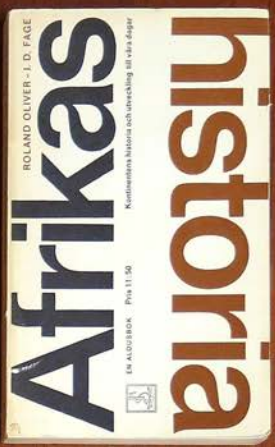
När man studerar mediebevakningen under seriens etableringsfas blir dock bilden delvis en annan. Även om Aldusböckerna gärna anmäldes i grupp var det tydligt att recensenterna uppfattade vissa titlar och vetenskapsområden som mer relevanta än andra. Under vårsäsongen 1958

presenterade Aldus tre nya böcker: *Universums skapelse* av den sovjetisk-amerikanske kärnfysikern och astronomen George Gamow, *Grekisk och romersk konst* av konsthistorikern Ernst Kjellberg samt filosofen och debattören Ingemar Hedenius *Tro och livsåskådning*.[81] Av dessa titlar var det främst en som rönte ett enskilt medieintresse, nämligen *Universums skapelse*.[82] Gamows bok, som först publicerats i USA 1952, hade redan utgivits på Bonnier 1953, men då i inbundet hårdband. Titeln var ett typiskt exempel på Gedins uttalade vision att endast ge plats för vetenskapens ”toppnamn” i sin nystartade serie. Även om det fanns andra namn med högre status inom det vetenskapliga facket var Gamow obetingat en av de största när det gällde att föra ut dess upptäckter till en bredare allmänhet. Med böcker som *One Two Three … Infinity* från 1947 (utgiven på svenska i Aldusserien 1962) och serien om Mr Tompkins var Gamow en minst lika välkänd popularisator av aktuell naturvetenskap som forskare.[83]

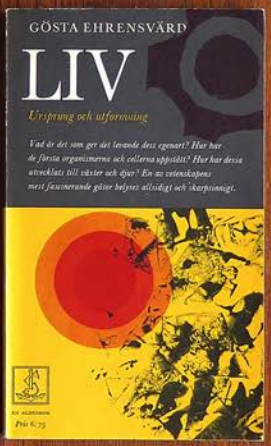
Uppmärksamheten berodde säkerligen på att astronomi var ett högaktuellt ämne. Hösten 1957, när Aldusserien gjorde premiär, hade det sovjetiska rymdprogrammet satt igång en internationell rymdfeber genom uppskjutningen av de två första Sputniksatelliterna. Perioden i slutet av 1950-talet och i början av 1960-talet har ofta framställts som präglad av framstegstro och optimism, inte minst när det gällde naturvetenskapliga forskningsrön inom exempelvis teknik och rymdforskning.[84] Att det fanns en stor nyfikenhet på naturvetenskapliga ämnen blir även tydligt då man går igenom recensioner av de första säsongernas Aldusböcker. Flera anmälare poängterade att det billiga pocketformatet inneburit en ny möjlighet för allmänheten att förkovra sig i aktuell forskning inom fysik, astronomi och närbesläktade ämnen. Begreppet populärvetenskap likställdes i dessa recensioner gärna med naturvetenskapliga texter i lättillgängliga utgåvor.[85] ”Till det myckna goda pocketböckerna har åstadkommit i vår bokvärld hör också att populärvetenskapen har fått långt större bokformsmöjligheter än förr”, skrev exempelvis en recensent, som även anmärkte att pocketförlagen fått det svenska folket att ”läsa böcker i fysik och kemi, matematik, biologi, astronomi, geologi och hela bunten naturvetenskaper på löpande band”.[86] Detta, enligt skribenten, till skillnad från tidigare då läsarna i allmänhet gjorde ”förlagen till viljes och läste bara skönlitteratur och humaniora”.

TRO
och livsåskådning
INGEMAR HEDENIUS
Kan gudstron förenas med sunt rationellt tänkande? Var går gränsen mellan vetande och tro? Några av vår tids väsentligaste problem klarläggs med skärpa och kraft av professor Ingemar Hedenius, som här sammanställt det väsentligaste av kristendomskritiken i sina böcker Tro och vetande och Att välja livsåskådning.
EN ALDUSBOK

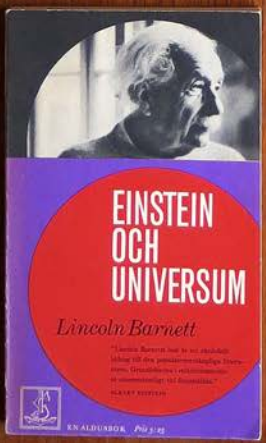

GEORGE GAMOW
Ett två tre...
oändligheten
EN ALDUSBOK

Afrikas historia
ROLAND OLIVER - J. D. FAGE
Kontinentens historia och utveckling till våra dagar
EN ALDUSBOK

John Kenneth Galbraith
Den stora börskraschen 1929
En Aldusbok

GÖSTA EHRENSVÄRD
LIV
Ursprung och utformning
EN ALDUSBOK

Philip von Schantz
Vad är grafik?
En handbok i grafisk konst
En Aldusbok

EINSTEIN OCH UNIVERSUM
Lincoln Barnett
EN ALDUSBOK

S. I. Hayakawa
Vårt språk och vår värld
Om språkets inflytande över vårt sätt att tänka och handla
Aldusserien
Tredje utökade upplagan

GÖSTA EHRENSVÄRD
Tanke
— liv som medvetande och känslospel
EN ALDUSBOK

Att man från Aldus håll faktiskt gjort en poäng av att inkludera humanistiska ämnen i sin utgivning uppmärksammades sällan av recensenterna, som förefaller ha ansett boktitlar inom humaniora i allmänhet vara mer publiktillvända och lättåtkomliga än de naturvetenskapliga motsvarigheterna. Bilden av att de naturvetenskapliga böckerna var de mest efterfrågade nyanserades dock i en intervju från 1963 där Aldus dåvarande chef Erik Hyllner slog fast:

> Inom facklitteraturen är naturvetenskapliga ämnen, särskilt astronomin, de mest populära. Lincoln Barnetts *Einstein och universum* har gått i 15 000 ex. och Tor Ragnar Gerholms *Fysiken och människan* i 12 000 ex. Den största upplagan har emellertid Elis Håstads *Sveriges historia under 1900-talet*, nämligen 21 000 ex, och John Allegros *Dödahavsrullarna* har gått i 14 000 ex.[87]

Även om naturvetenskapen gavs ett stort medialt utrymme hade humaniora en stark position rent försäljningsmässigt.

Ernesto Grassi och Allen Lane

Även om man kan tala om en populärvetenskaplig bokgenre innefattar den många olika slags texter. Det kan röra sig om allt från lättfattliga sammanfattningar där vetenskaplig information har anpassats till en bred läsargrupp, till avancerade skrifter som skrivits av fackpersoner men som distribueras i populära kretslopp i form av exempelvis pocketböcker.[88]

Aldus kan sägas ha haft en förmedlande snarare än en populariserande roll, då de texter som publicerades i serien i regel inte var förenklade versioner av vetenskapliga verk utan höll en hög och avancerad nivå. Där hade man delvis en annan ambition än programmakarna bakom *Fråga Lund*, som på ett tydligare sätt vinnlade sig om att ge den akademiska kunskapen en publiktillvänd inramning. De vetenskapliga skrifterna i Aldus åtföljdes dock ofta av ett introducerande förord, där författaren själv eller någon i ämnet insatt person satte in dem i en akademisk och samhällelig kontext.

Aldus hade mycket gemensamt med en av sina europeiska motsvarigheter, nämligen den tidigare nämnda västtyska rde-serien. rde hade startats 1955 på initiativ av filosofen Ernesto Grassi och skulle bli skolbildande

inom västtysk populärvetenskaplig pocketbokutgivning. Grassi var född i Italien, men hade levt i Tyskland sedan 1928. Han hade dock bibehållit starka band till den samtida italienska politiken och kulturen, och under mellankrigstiden var han involverad i det italienska fascistpartiet, så till den grad att han startat en tysk gren i mitten av 1930-talet. 1948 hade Grassi utnämnts till generalsekreterare för det nystartade Münchner Humanismus-Zentrum, som grundats för att stärka den italienska humanistiska traditionen i Tyskland. Detta centrum skulle bli en viktig kulturinstitution i Västtyskland och bedrev bland annat föredragsverksamhet för både forskare och allmänhet. Inriktningen var klassiskt humanistisk, med fokus på konsthistoria, religionshistoria och humanioras samhällsroll.[89] Grassis förmåga till akademiskt nätverkande var omvittnad. Trots att hans politiska sympatier var välkända lyckades han knyta personer från ett brett politiskt och vetenskapligt spektrum till rde:s redaktionsråd. I denna grupp, som satts ihop för att säkerställa seriens vetenskapliga kvalitet, fanns vetenskapsmän som försvarat motsatta sidor i det världskrig som avslutats ett decennium tidigare.[90]

Precis som i fallet Aldus hade redaktionen bakom rde den uttalade ambitionen att förmedla alla samtidens vetenskapliga frågor i sin serie. rde-serien marknadsfördes som en introducerande encyklopedi över Kunskapen med stort K.[91] Grassi hade en mycket tongivande roll när det gällde rde-seriens urval och inriktning och skrev även introducerande texter till böckerna. 1958 satte han ihop en hel volym med egna kommentarer, register och avsiktsförklaringar som skulle sammanfatta serien fram till dess. Gränsdragningarna mellan olika akademiska inriktningar var skarpa, och även om rde verkade för att överbrygga sådana olikheter kunde det vara en grannlaga uppgift i den traditionstyngda bildningens Västtyskland. Grassi poängterade ofta att det i hans bokserie inte var fråga om någon ”populariserad vetenskap för 1,90 mark”. Det var viktigt för honom att göra åtskillnad mellan kunskapsspridning och -popularisering, som ju kan förstås som förvanskning eller förenkling.[92] För den som ville ge ut en högprofilerad vetenskaplig pocketserie i Västtyskland var denna gränsdragning nödvändig. Tilltaget att ge ut akademiska texter i stora upplagor och till ett lågt pris kunde i sig vara tillräckligt för att själva innehållet skulle misstänkliggöras. Detta var inte en fråga om politisk hemvist, utan

tycks snarare ha handlat om utbildningsbakgrund. Vänstersinnade intellektuella som Theodor Adorno och Hans Magnus Enzensberger argumenterade i uppmärksammade debattinlägg att rde sålde ut vetenskapen genom att ge ut den i pocket och göra den till en kommersiell produkt.[93]

Det finns stora likheter mellan Grassis självpåtagna roll som Västtysklands egen pocketentreprenör och den folkbildande ambition som drev Per I. Gedin till att starta Aldus. Några sådana paralleller har dock aldrig dragits av Gedin själv. Hans förebild var i stället den brittiske förlagsmannen och Penguingrundaren Allen Lane, pocketbokens stora internationella affischnamn. Genom att återkommande referera till Lanes gärning i intervjuer och andra framträdanden aspirerade Gedin på platsen som dennes svenske arvtagare.[94]

Aldus som kunskapsarena

Som tidigare nämnts är det övergripande syftet med det här kapitlet att utforska kunskapens förutsättningar på Aldus kunskapsarena, med särskilt fokus på humanioraämnena och deras kunskapsaktörer. I det följande undersöks därför vilka ämnesområden som bereddes plats i serien, samt vilket utrymme som gavs olika humanioraämnen mer specifikt. Aldusserien och dess underserier förstås här som en sammanhållen, om än mångskiftande, arena för samhällelig kunskapscirkulation. Arenabegreppet ger oss möjlighet att förflytta blicken från de enskilda boktitlarna och deras respektive genomslag eller påverkan på samhällsdebatten, till den roll som serien i sig kom att åtnjuta som spelplats för kunskap i den svenska offentligheten. Denna arena skulle förvisso ändra karaktär och inriktning under olika tidpunkter. Medan den i vissa sammanhang fungerade som ett forum för kunskapsförmedling gav den i andra möjlighet till debatt och meningsutbyte mellan personer med sinsemellan olika ståndpunkter.

Att upprätta en komplett lista över alla böcker som utgivits i Aldusserien låter sig inte riktigt göras. Eftersom såväl Aldus egna uppgifter som katalogiseringen i Kungliga bibliotekets databas Libris innehåller felaktigheter måste man räkna med en viss felmarginal.[95] Då statistiken över svensk bokutgivning länge varit eftersatt framstår dock inte detta som särskilt avvikande. Än i dag saknas en heltäckande utgivningsstatistik, men

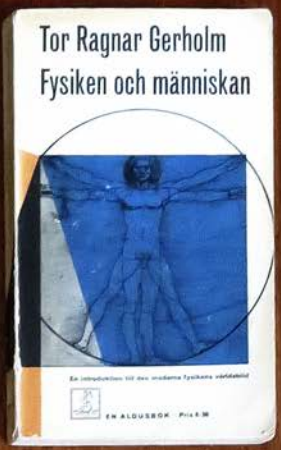
på 1960-talet var problemet långt större.[96] Siffran varierar dessutom beroende på hur man väljer att räkna in Aldus olika underserier, som Aldusserien, Aldus Aktuellt, Tribunserien och Aldus2.[97]

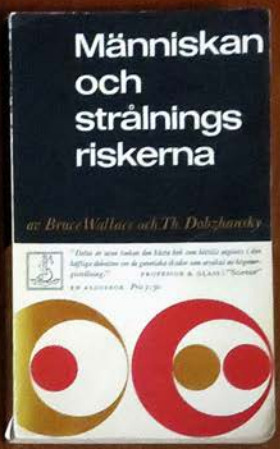
I slutet av böckerna fanns en lista över de titlar som dittills hade publicerats i serien, vilken från och med mitten av 1960-talet indelades efter ämneskategori. Ämnesindelningen kunde ibland överbrygga de traditionella gränserna mellan humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap. Kategorierna ifråga var som följer: ”Litteratur, språk”, ”Konst, musik, film”, ”Historia, samhällskunskap”, ”Politik, aktuell debatt”, ”Ekonomi, sociologi, geografi”, ”Religion”, ”Filosofi, psykologi”, ”Astronomi, fysik, matematik, statistik” och ”Biologi, medicin”.[98] I detta kapitel har historia och filosofi räknats in i kategorin humaniora, tillsammans med litteratur, språk, konst, musik och film. Ämnen som psykologi, sociologi, samhällskunskap, ekonomi och politik – eller statsvetenskap – räknas till samhällsvetenskaperna. Antropologin, en vetenskap som brukar placeras i gränslandet mellan humaniora och samhällsvetenskap, räknas i denna sammanställning i första hand till den förstnämnda kategorin.[99]

Den samlade utgivningen av böcker med märkningen Aldus (de skönlitterära Delfinböckerna borträknade) omfattade mellan 470 och 530 titlar under perioden 1957–1977. Dessa var skrivna eller redigerade av sammanlagt cirka 450 personer (samförfattade eller -redigerade titlar förekom, även om de inte var många). Spridningen var alltså mycket stor. De flesta författarskap representerades endast av någon enstaka bok, även om det fanns personer som gav ut flera böcker i serien. Bland de författarnamn som förekom flitigast i Aldus märks publicisten och statsvetaren Herbert Tingsten (åtta titlar), fysikern Gösta Ehrensvärd (sju titlar), psykoanalytikern Sigmund Freud (fem titlar), pedagogen Thord Erasmie (fem titlar), poeten och översättaren Artur Lundkvist (fyra titlar), psykiatern och debattören R. D. Laing (fyra titlar), journalisten och reseskildraren Jan Olof Olsson, Jolo (fyra titlar), samt litteraturvetarna Gunnar Brandell och Olle Holmberg (fem respektive fyra titlar).

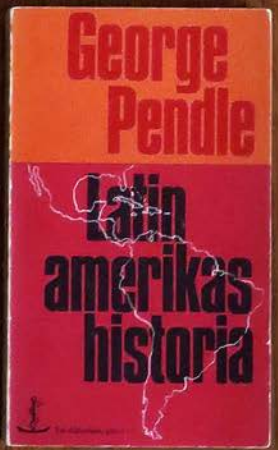
Att uppräkningen ovan endast innehåller mansnamn är inte någon slump. Tvärtom ger det en rättvisande bild av hur könsfördelningen såg ut för serien som helhet. Den manliga dominansen bland Aldus författare var nämligen närapå total. Under de 20 år då serien var aktiv publicerades

CYBERNETIK
av G. Th. Guilbaud
CY
BER
NE
TIK

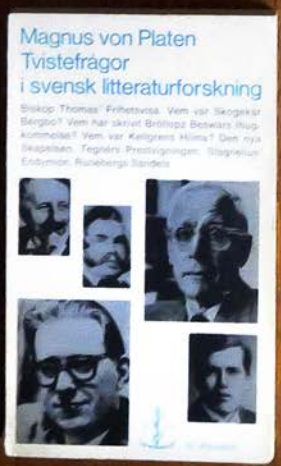

Tor Ragnar Gerholm
Fysiken och människan
EN ALDUSBOK

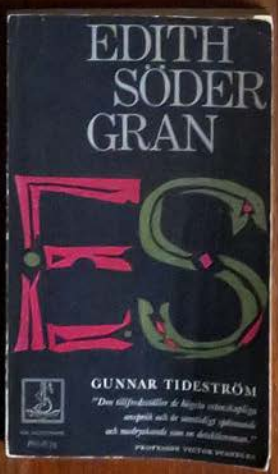

Människan
och
strålnings
riskerna
av Bruce Wallace och Th. Dobzhansky

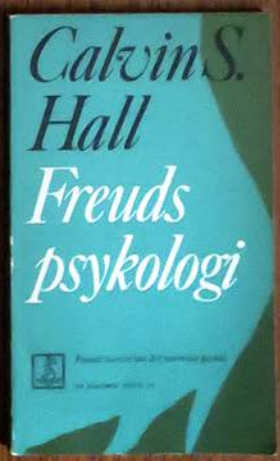

Niels Bohr
Atom fysik
och
mänskligt
vetande

George
Pendle
Latin
amerikas
historia

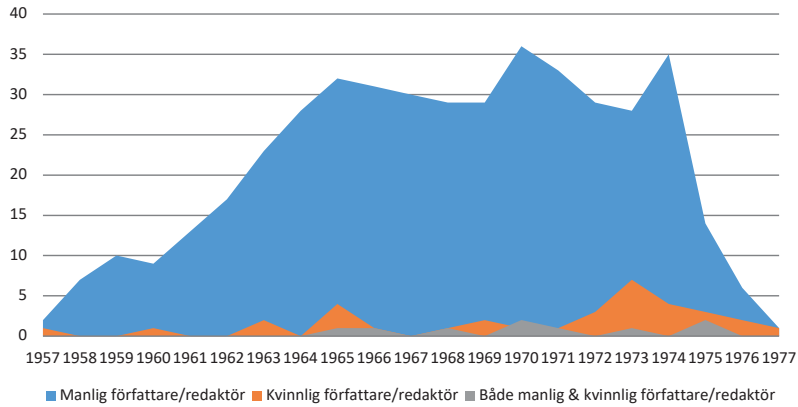

Synpunkter på
Lars Ahlin
av Anna Boëthius Hans-Göran Ekman
Lars Furuland Saga Oscarson
Aldusserien

Magnus von Platen
Tvistefrågor
i svensk litteraturforskning

EDITH
SÖDER
GRAN
JAG
ÄR
ES
GUNNAR TIDESTRÖM

Calvin S.
Hall
Freuds
psykologi

Könsfördelning bland Aldus författare

sammanlagt 42 böcker som hade skrivits eller redigerats av en kvinna, alltså mindre än en tiondel av det sammanlagda antalet. Nio av dessa 42 böcker hade dessutom även minst en man som medförfattare eller -redaktör. En liknande fördelning gällde oavsett vetenskapligt område. Här var humaniora inget undantag, snarare tvärtom.[100]

Mellan 1957 och 1977 publicerades endast fem humanioratitlar som hade författats av en kvinna. Den första publicerades så sent som 1965 och var en nyutgåva av litteraturforskaren Margit Abenius uppmärksammade biografi över poeten och författaren Karin Boye, tidigare utgiven på Bonnier 1950. Åtta år därefter, 1973, publicerades tre titlar av olika kvinnliga författare inom ämnen som kategoriseras som humaniora. Dessa var Emilia Fogelklous kyrkohistoriska klassiker *Heliga Birgitta* från 1919 (i nyutgåva med efterskrift av Sven Stolpe), Judith Holmes historiska arbete *Olympiaden 1936: Hitlers propagandatriumf* från 1971, samt *Språkgränsen: En studie i tvåspråkighetens psykologi* av Magdalena Jaakkola. Den sistnämnda titeln var en studie om tvåspråkiga barns språkinlärning som Aldus publicerade som originalpocket. 1975 gav man ut *Invandrarbarnen och språket* av Britt-Ingrid Stockfelt-Hoatson, även den en undersökning rörande tvåspråkiga barn.

Humaniora i Aldus

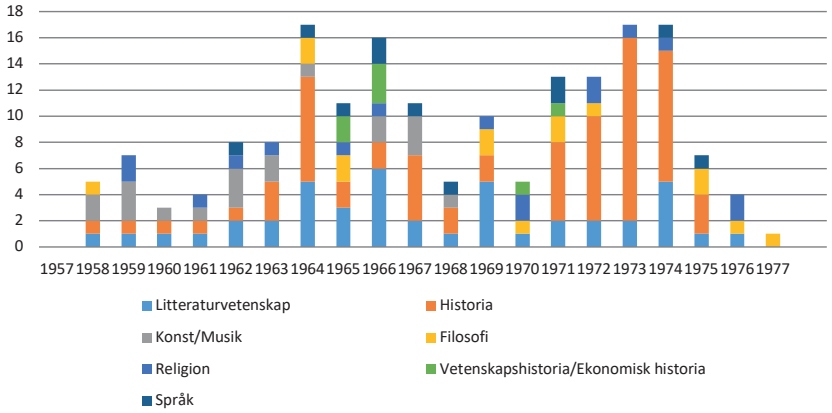
Humanioraämnen hade en självklar plats i den samlade utgivningen, även om antalet titlar varierade stort från år till år. Under de första tio åren utgjordes knappt hälften av Aldus utgivning av humanioratitlar, vilket inkluderar genrer som litteraturvetenskap, historia, konst, religion, filosofi, vetenskapshistoria och språk.[101] Bilden är dock inte entydig, just på grund av det varierande antalet titlar. Från att ha omfattat sammanlagt tre titlar det första året 1957 (varav ingen inom humaniora) växte den samlade utgivningen till 17 böcker fem år senare, 1962. Av dessa 17 böcker var åtta humanioratitlar, däribland *Vårt språk och vår värld* av Samuel Ichiyé Hayakawa (språkvetenskap), *Djävulens ansikte: Ingmar Bergmans filmer* av Jörn Donner (filmvetenskap) och *Naivister och realister* av Erik Blomberg (konsthistoria).

1964 var humaniora större än andra kategorier tillsammans och uppgick till 18 av sammanlagt 34 titlar. Av dessa kan nämnas *Gustaf Fröding: En levnadsteckning* av John Landquist (litteraturvetenskap), *Källkritik och historia: Norden under äldre medeltid* av Curt Weibull (historia), *Existentialismen är en humanism* av Jean-Paul Sartre (filosofi) och *Mozart: Människan och verket* av Alfred Einstein (musikvetenskap). Åren därpå, 1965 och 1966, utgavs 38 Aldusböcker om året, men antalet titlar inom humaniorakategorin skilde sig åt; 1965 var de endast tio stycken och 1966 16 stycken. Dessa siffror återges även grafiskt i det nedre diagrammet här intill.

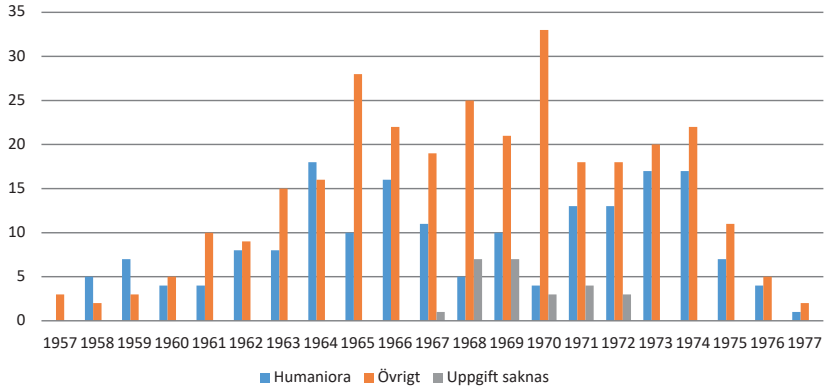
Från och med 1968 förändrades bilden och humanioraämnena fick under några år delvis stå tillbaka för en mer samhällsvetenskapligt inriktad utgivning. Som framgår av diagrammet var andelen humanioratitlar som lägst åren 1968–1970, en period då den samlade utgivningen av Aldusböcker var som mest omfattande. Även andelen titlar inom respektive humanioraämne varierade från år till år.

I det övre diagrammet redovisas antalet utgivna titlar enligt fördelningen litteraturvetenskap, konst/musik, religion, språk, historia, filosofi och vetenskapshistoria/ekonomisk historia. Som diagrammet visar var konst/musik, litteraturvetenskap och historia under de första åren ungefär jämnstora kategorier, med en eller ett par publicerade titlar per kategori och år. Även religion representerades med två titlar 1959 samt med en titel årligen

Humaniorakategorier i Aldus 1957–1977

Aldus humaniorautgivning

under perioden 1961–1963, för att sedan förekomma i ungefär samma omfattning fram till 1977. Filosofi var en relativt liten kategori med en eller två utgivna titlar åren 1958, 1964, 1965 och 1969. Fördelningen var ungefär densamma under perioden 1970–1977.

Den största variationen rörande antalet titlar stod kategorin historia för.[102] Sammantaget var historia det största humanioraämnet i Aldus, även om variationen var stor både i antal och procentuell andel. Medan endast

fyra historievetenskapliga titlar publicerades under Aldus fem första år skulle snart antalet höjas märkbart vid mitten av 1960-talet.[103] 1964 publicerades hela åtta titlar, vilket var mer än under decenniets övriga år, tagna var för sig. På 1970-talet skulle historia som kategori stärkas betydligt och utgjorde under åren 1971–1974 den klart största humaniorakategorin.

”De två kulturerna” ifrågasätts

Ämnesindelningen var dock mer komplex än vad som framgår av de båda diagrammen på föregående sida. Många Aldustitlar skulle kunna placeras i mer än en underkategori. Detta gäller i särskilt hög grad titlar som berör naturvetenskapliga spörsmål ur ett historiskt perspektiv. Hit hör en del av de titlar som kategoriserats som idé- eller vetenskapshistoria. Under denna etikett återfinns böcker som *Tekniken kring människan* av Staffan Ulvönäs (1966) och *Ett två tre … oändligheten* av George Gamow (1962), medan en titel som *Fysiken och människan* (1962) kategoriserats som naturvetenskap. Den sistnämnda var skriven av kärnfysikern och samhällsdebattören Tor Ragnar Gerholm, som några år senare skulle hamna i centrum för en debatt om vetenskapliga gränsdragningar när han stod som en av två medförfattare till en bok om idéhistoria som skulle delas ut till landets gymnasieelever.[104]

Att idéhistoria var ett humanistiskt ämne på frammarsch i Sverige under 1960-talet har konstaterats i tidigare forskning.[105] Denna bild bekräftas av Aldus utgivningslista under dessa år. Listan visar på både starka och varaktiga band mellan naturvetenskap och idéhistoria. Dessutom framgår det att naturvetenskapliga forskningsrön gärna fick en humanistisk tolkningsram inom ramen för bokserien. Närmandet mellan olika discipliner och en vilja till förståelse och samsyn genomsyrar i själva verket flera av inledningstexterna till de naturvetenskapliga skrifter som publicerades i Aldus under åren runt 1960.[106] I *Fysiken och människan*, som skrevs direkt för utgivning i pocketformat på Aldus, var en sådan vetenskapssyn själva utgångspunkten. Gerholms framställning av fysikens historia utgick från antikens natur- och moralfilosofi och tog uttalad ställning mot mediebilden av ”de två kulturerna” som formerande för samtidens vetenskaps-

samhälle.[107] Uppfattningen att det existerade en kategoriklyvning mellan humaniora och naturvetenskap var felaktig och konstruerad, skrev Gerholm, som argumenterade för att den moderna fysiken i högsta grad verkade inom en samhällskontext och med mänsklighetens intressen för ögonen.[108] Gerholms redogörelse blev till ett brandtal när han konkluderade:

> Det finns bara en kultur, en värld. Dela gärna upp vetenskaperna i sektioner, ämnen och specialiteter. Det kan vara nödvändigt av administrativa skäl. Men låt oss inte stirra oss blinda på den förvirrande splittringen och den långt drivna specialiseringen. Alla utgår vi från människan och hur hon uppfattar sin omgivning. När allt kommer omkring finns bara en fakultet.[109]

Georges-Théodule Guilbauds *Cybernetik*, även den utgiven 1962, är ett annat exempel på en bok som skrevs och gavs ut med den bestämda målsättningen att överbrygga inbillade skiljelinjer mellan vetenskapliga discipliner. Författaren, som i baksidestexten framhölls som ”en av de stora auktoriteterna på cybernetikens område”, underströk i sin inledning att hans forskningsområde ”*inte* är teorin om elektroniska maskiner, datamaskiner eller ’automatiska’ maskiner”, utan ”ett försök till sammanförande och omprövning av tidigare åtskilda forskningsgrenar, ett slags vetenskapernas ’korsväg’”.[110]

Humanistisk serieutgivning

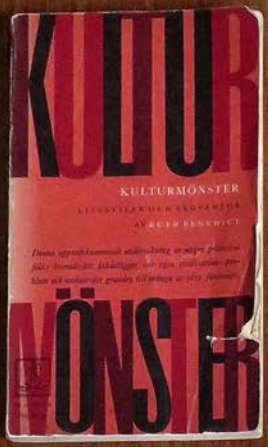
Aldus presenterade ett mindre antal serieutgivningar, eller sammanhängande publiceringar, inom olika humanioraämnen, företrädesvis inom historia och litteraturvetenskap. Två exempel var *Tvistefrågor i svensk historia* och *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* som utgavs 1964 respektive 1966. Som titlarna antyder var det fråga om ett slags syskonutgivning, där man tog sig an två olika humanistiska ämnesområden utifrån en liknande vinkel.

I *Tvistefrågor i svensk historia* samlade docent Birger Sallnäs texter av några av det tidiga 1900-talets mest välkända historiker, de flesta av dem professorer. I boken gav de sin syn på fem historiska sammanhang, vilka länge debatterats inom den svenska historievetenskapen. Flera av bidragen

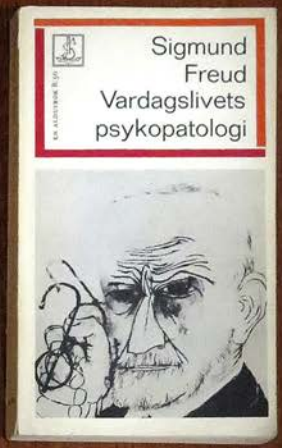
var av äldre datum och några av de medverkande historikerna var inte längre i livet då boken publicerades.

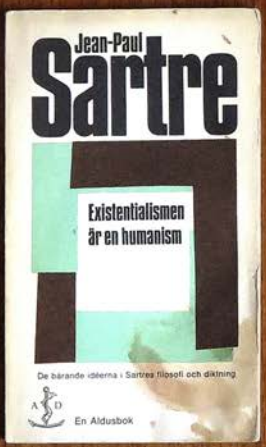
Två texter av Erik Lönnroth och Gottfrid Carlsson gav olika bilder av forskningsläget rörande upprorsmannen Engelbrekt. Samme Carlsson fick även ställa sin syn på Stockholms blodbad mot Lauritz Weibulls. (Weibull, som avled 1960, var för övrigt farbror till Jörgen Weibull som vi känner från kapitlet om *Fråga Lund*.) 1634 års regeringsform dryftades i två bidrag av Sven A. Nilsson och Nils Ahnlund. Curt Weibull – bror till Lauritz och far till Jörgen – och Arne Stade gav sinsemellan olika tolkningar av tåget över Bält 1658. Olle Holmberg och antologins enda kvinnliga bidragsgivare, Beth Hennings, debatterade Gustav III:s regeringstid. Utgångspunkten för boken var att dessa forskare, som alla stod stadigt i en källkritisk tradition, hade olika idéer om hur denna tradition skulle tillämpas i de aktuella fallen.[111] Slående för en sentida läsare är att antologin representerar en historiesyn som snart skulle bli starkt ifrågasatt av en yngre historikergeneration, trots att den presenterades som aktuell forskning av den tidens ledande forskare.[112]

Tvistefrågor i svensk litteraturforskning, som utkom två år efter sin historievetenskapliga motsvarighet, hade ett lite annorlunda upplägg. Här var det Magnus von Platen, vid tidpunkten docent vid Stockholms universitet och senare professor i Umeå, som själv diskuterade ett urval av de senaste årtiondenas svenska litteraturhistoriska debatter. Under kapitelrubriker som ”Vem var Skogekär Bergbo?”, ”Vem har skrivit Bröllopz Besvärs Ihugkommelse?” och ”Vem var Kellgrens Hilma?” redogjorde von Platen för omdiskuterade författarskap och romanfigurer från 1600-talet och framåt. Han förklarade olika ståndpunkter inom aktuell och äldre litteraturforskning, och gjorde även egna ställningstaganden. På samma sätt som sin historievetenskapliga motsvarighet representerade *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* en vetenskapssyn som inte tagit intryck av det sena 1960-talets påverkan från samhällsvetenskapliga teoribildningar. Tillvägagångssättet var snarast källkritiskt inriktat och inkluderade noggranna redogörelser för de olika källmaterial som den refererade forskningen grundat sig på. Boken är skriven som en traditionell lärobok och innehåller inga kontextualiserande inlednings- eller avslutningstexter. Att den med tiden fått status som en klassiker i sitt slag visar dock det

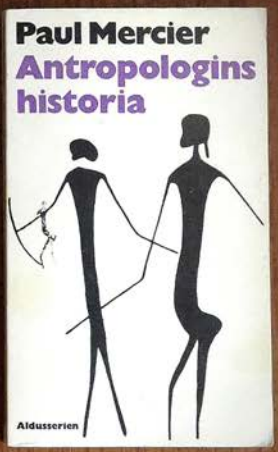

KULTUR
MÖNSTER

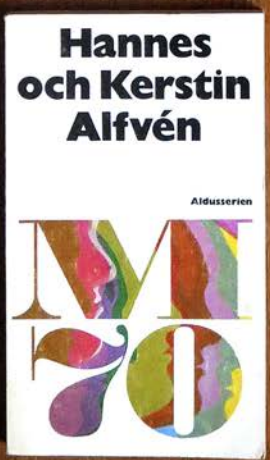

Herbert Marcuse
Den endimensionella människan
Aldusserien

Sigmund Freud
Vardagslivets psykopatologi

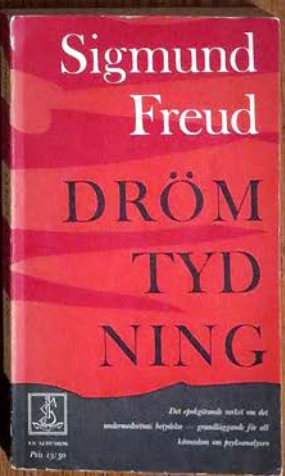

Jean-Paul
Sartre
Existentialismen är en humanism
De bärande idéerna i Sartres filosofi och diktning
En Aldusbok

Carin Mannheimer
Rapport om kvinnor
Aldus

Paul Mercier
Antropologins historia
Aldusserien

Hannes och Kerstin Alfvén
Aldusserien
M
70

Margaret Mead
KVINNLIGT
MANLIGT
MÄNSKLIGT
ALDUSSERIEN

Sigmund Freud
DRÖM
TYD
NING

faktum att den så sent som 2016 återutgavs som e-bok av Albert Bonniers förlag.[113]

Mellan åren 1964 och 1971 utkom serien *Synpunkter på* … i fyra delar, där specialiserade litteraturvetare satte fyra stora svenska författarskap under kritisk belysning.[114] Redaktörerna för serien tillhörde den svenska litteraturvetenskapens elitskikt. Gunnar Brandell som redigerade boken om August Strindberg hade 1950 disputerat på en avhandling om Strindbergs Infernokris. Han var professor i Uppsala sedan 1963 och skulle bli ordförande för Strindbergsällskapet året efter publiceringen av Aldusantologin. Dessutom hade Brandell, som vi kommer att möta igen i nästa kapitel, mångårig erfarenhet som skribent och redaktör på *Svenska Dagbladet* och *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*. *Synpunkter på Strindberg* från 1964 innehåller 13 texter, skrivna mellan 1913 och 1962, sammansatta i syfte att visa på bredden och perspektivrikedomen hos svensk och internationell Strindbergforskning.[115] Det var fråga om ett ”axplock ur ett halvsekels vetenskapliga mödor, från Nathan Söderbloms retoriskt högstämda men likväl sakligt analytiska begravningstal till amerikanen Evert Sprinchorn”, som *Dagens Nyheters* recensent uttryckte det.[116]

För boken om Pär Lagerkvist från 1966 ansvarade en annan Gunnar, med efternamnet Tideström, även han professor i Uppsala. Tidestöms forskning behandlade modernismen och finlandssvenska författare, och han var tidigare utgiven i Aldusserien med pocketutgåvan av en inflytelserik biografi över Edith Södergran. Antologin om Birger Sjöberg från samma år stack ut i sammanhanget eftersom den var ensam i serien om att ha sammanställts av en person vars akademiska grad var lägre än professorns. Lars Helge Tunving, som stod bakom Sjöbergantologin, var dock även han specialiserad på ämnet då han var gymnasielärare med ett mångårigt engagemang i Birger Sjöberg-sällskapet och flera artiklar om författarskapet bakom sig.

Synpunkter på Lars Ahlin från 1971 hade redigerats av Lars Furuland som senare blev professor i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet, även om det låg några år fram i tiden då han ställde samman boken om Ahlin. I denna bok synliggjordes på ett uppenbart sätt den teoretiska nyorienteringen som litteraturvetenskapen, liksom humaniora i stort, stod inför i början av 1970-talet när boken publicerades. Furuland skulle bli den som

grundlade den litteratursociologiska inriktningen som sedan dess varit en specialitet för Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala. Denna intresseinriktning märktes redan i Ahlinboken, där författarens sociala bakgrund och folkhögskolebildning lyftes fram som avgörande för hans livsverk.[117] Till skillnad från de andra böckerna i serien var antologin om Lars Ahlin inte skriven av etablerade forskare, utan alla bidrag förutom Furulands eget bestod av studentuppsatser på kandidat- eller magisternivå. Boken var en del av forskningsprojektet ”Klassamhällets funktioner: Folkrörelserna” och hade finansierats av Statens humanistiska forskningsråd. I kontrast till vad som var brukligt när det gällde vetenskapliga pocketböcker, vilka ofta recenserades i grupp eller bara omnämndes som hastigast på kultursidorna, uppmärksammades *Synpunkter på Lars Ahlin* av flera av de stora dagstidningarna. I *Aftonbladet* påpekade recensenten det anmärkningsvärda i ”detta att akademiska trebetygsuppsatser når offentligheten” genom att publiceras i stor pocketupplaga.[118]

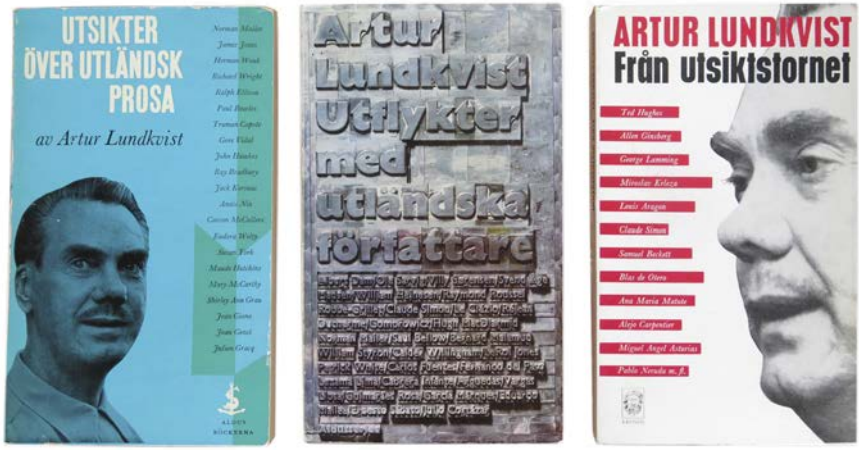
Daniel Hjorth, som 1971 var nytillträdd som verkställande direktör på Aldusförlaget och varit verksam på förlaget som litterär rådgivare sedan början av 1960-talet, var utbildad litteraturhistoriker. Detta var sannolikt en bidragande orsak till att Aldus litteraturvetenskapliga utgivning hade en stark koppling till aktuell svensk forskning på området. Både *Tvistefrågor…* och *Synpunkter på*-serien utgavs i originalpocket, vilket innebar att initiativet till utgivningen hade tagits av personer i Aldus redaktion. Denna utgivningsform var fortfarande ovanlig då den första delen i serien, *Synpunkter på Strindberg*, publicerades, men skulle komma att bli allt vanligare under slutet av 1960-talet allteftersom konkurrensen om pocketbokköparna hårdnade.[119] Även andra litteraturvetenskapliga titlar introducerades i originalpocket under tidigt 1970-tal. När *Hängivenhet och distans: En studie i Lars Gyllenstens romankonst* av Hans Isaksson, sedermera förläggare på Bonnier, publicerades i originalpocket 1974 uppmärksammades den i *Expressen* som den första doktorsavhandling som tryckts direkt i pocket. Påståendet fick dock en läsare att reagera eftersom en statsvetenskaplig avhandling hade publicerats i originalpocket av Prisma redan 1971.[120]

Autodidakten som kunskapsaktör: Artur Lundkvist i Aldus

Aldus förlagsredaktörer värnade om goda relationer till den akademiska världen. En stor del av de böcker som gavs ut hade författats eller redigerats av personer med uppburen ställning inom svenska universitet, gärna docenter eller professorer. Detta gäller inte minst utgivningen inom humaniora, där personer med namn som representerade en klassisk bildning är högst framträdande bland de utgivna författarna och redaktörerna. Den typiska kunskapsaktören som utgavs i Aldus var alltså en välrenommerad, manlig akademiker.

Undantagen från denna regel var inte många, men bör ändå lyftas fram för att ge en rättvisande bild av Aldus som humanistisk kunskapsarena. Detta gäller särskilt en av de författare som publicerats flest gånger i serien, nämligen Artur Lundkvist. Denne självlärde poet, översättare och essäist hade varit verksam i den svenska litterära offentligheten sedan 1920-talet och var sedan sin debut med diktsamlingen *Glöd* 1928 utgiven på Bonnier.[121] Genom sina otaliga översättningar, recensioner och litteraturanalyser hade Lundkvist, mer än någon annan svensk författare, gjort sig ett namn som introduktör av den samtida världslitteraturen för en svensk publik.[122] Inte minst hans översättningar och analyser av latinamerikanska författarskap har enligt Cecilia Alvstad, professor i översättningsvetenskap, haft ett bestående inflytande på den svenska litterära offentligheten.[123] En betydande del av denna gärning nådde ut till en bredare publik genom en handfull pocketböcker som publicerades i Aldus.

En samlingsvolym med litteraturkritik av Lundkvists hand, texter som tidigare tryckts i *Stockholms-Tidningen*, *Dagens Nyheter* och *Bonniers Litterära Magasin*, skulle i omarbetad form publiceras som *Utsikter över utländsk prosa* i Aldus 1959. I antologin ingick texter om nordamerikanska och franska författare under åren efter andra världskriget, en essä om samtida afrikansk litteratur, samt ytterligare en som behandlade tre sydamerikanska författarskap.[124] Lundkvist presenterade själv boken som ett försök att belysa ett antal ”mer väsentliga böcker” och författarskap som enligt honom företrädde ”tidstypiska tendenser: psykologiskt analytiska, socialkritiska, formförnyande”. Med avsiktsförklaringen att presentera material

● **ARTUR LUNDKVIST** var en av Aldus mest namnkunniga humanistiska kunskapsaktörer. Bilderna föreställer tre av de volymer med Lundkvists litteraturkritik som utgavs i serien.

av ”sociologiskt intresse” fördjupade sig Lundkvist i teman som den amerikanska ”negerromanen”, med företrädare som Richard Wright och Ralph Ellison, och kvinnliga författare som Carson McCullers och Anaïs Nin.[125] I ett kapitel som samlade nio afrikanska författarskap, däribland Mongo Beti, Amos Tutuola, Nadine Gordimer och Peter Abrahams, gav han prov på en primitivistisk litteratursyn som redan tidigare varit typisk för Lundkvists intresse för afrikansk diktning.[126] Där beskrev han den samtida afrikanska litteraturen som präglad av en ”handikappad skapelseprocess” som tagit skada av att författarna tvingats dikta ”med främmande uttrycksmedel, saknande den intima, ursprungliga kontakten med det språk de använder sig av”.[127] Språkbruket framstår i dag som djupt konservativt i sin oförtäckta essentialism. Samtidigt bör det understrykas att Lundkvists intresse för den afrikanska litteraturen var både djupt känt och uppriktigt, vilket exempelvis påvisas av hans initiativ att presentera författarskap som Tutuola för en svensk publik.[128]

1965 publicerades en omarbetad version av Lundkvists essäsamling *Ikarus’ flykt* från 1939, dock med viss tvekan från författarens sida att döma

av pocketbokens inledning, som skrevs i samband med nyutgivningen. ”I mina egna ögon är boken passerad och måste nu läsas ’historiskt’”, menade författaren, samtidigt som han tillstod att han med *Ikarus’ flykt* troligen hade varit före sin tid. I boken presenteras författarskap som William Faulkner och Saint-John Perse, vilka enligt Lundkvist snarast var ”okända eller ringaktade” vid tidpunkten för den första publiceringen.[129] Ytterligare två av hans litteraturvetenskapliga essäsamlingar skulle utges i Aldusserien 1969 och 1973, *Utflykter med utländska författare* respektive *Läsefrukter: Intryck av böcker och författare*. Lundkvist stod även som översättare för två böcker som gavs ut i Aldusserien och två av hans översättningar utgavs i Delfinserien.

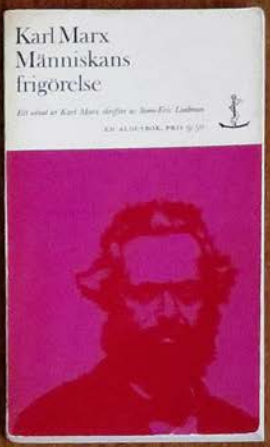
I recensioner av Lundkvists essäböcker presenterades han vanligtvis som ”introduktör” av utländska författarskap, vare sig dessa kom från USA, Latinamerika eller Afrika.[130] Det var en beteckning som sedan hans tidiga karriär tycks ha varit reserverad för just honom. Ett annat epitet som ständigt återkommer i beskrivningar av Lundkvist är ”autodidakt”. Det är just som självlärd intellektuell och läshungrig resenär som han brukat framställas i både sina egna och andras minnesbilder.[131] Lundkvists offentliga persona var därmed ett utmärkt exempel på vad idéhistorikern Peter Josephson lyfter fram som en ”historisk typ” som med hans ord personifierar en seglivad europeisk myt om att ”kunskapen tillhör de många, ej blott de utvalda få, och att flit och framåtanda trumfar nedärvda privilegier”.[132] Denna profil får Lundkvists aktörskap att sticka ut på ett påtagligt sätt bland de professorer och andra akademiker som stod bakom majoriteten av böckerna i Aldus. Lundkvist var redan etablerad som litterär expert då hans första essäsamling publicerades i serien, vilket sannolikt kan förklara den framskjutna plats som hans gärning har i Aldus samlade utgivning.

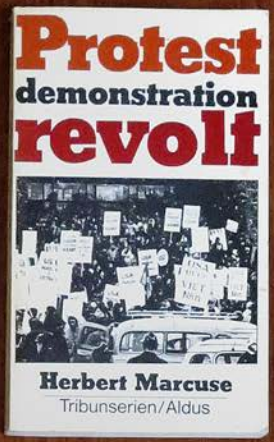
Uppgång och fall

I mitten av 1960-talet tycks uppmärksamheten kring de nya pocketböckerna ha nått sin höjdpunkt. 1965 började *Svensk Bokhandel* ge ut årliga specialnummer om pocketböcker. *Dagens Nyheter* rapporterade att fram till dess hade 893 pocketböcker utgivits i de nya bokserierna. Av dessa var 439

fackböcker eller populärvetenskap, 410 var skönlitteratur och 44 kunde kategoriseras som ”diverse”.[133] Samma år startades Cavefors BOC-serie som några år senare skulle bli känd som den nya vänsterns bokserie framför andra i Sverige.[134] Rabén & Sjögrens Temaserie, som liksom BOC-serien innehöll både fack- och skönlitteratur, hade grundats året dessförinnan. När även Norstedt 1967 seglade upp med den egna pocketserien PAN hade alla de stora svenska förlagen sin egen pocketserie. PAN var dock en satsning av mer aggressiv kaliber. Serien skulle snabbt bli ledande inom pocketutgivningen genom att man gav ut långt fler titlar per år än någon av konkurrenterna. 1967 publicerades 83 PAN-titlar och 1968 inte mindre än 94.[135] Med redaktörer som Göran Palm och Jan Guillou låg serien i frontlinjen i utgivningen av den vänsterradikala litteratur som snart skulle utgöra en allt större del av den samlade pocketutgivningen och även bli karakteristisk för den.[136]

Under 1960-talets sista år utkom 659 kvalitetspocketböcker i Sverige och därmed hade den samlade utgivningen ökat med 1 600 procent på tio år.[137] Den största ökningen inom fackboksgenren stod böcker inom samhälls- och rättsvetenskaperna för. Enligt 1968 års litteraturutredning närapå tjugofaldigades antalet utgivna böcker i denna kategori under några få år.[138] Att denna utveckling innehöll fröet till sin egen undergång är många analytiker överens om. Per I. Gedin har till exempel argumenterat för att en alltmer politiserad utgivning, som inkluderade många svårtillgängliga och teoretiska texter, samt en accelererande överproduktion var orsakerna till att denna bubbla till sist brast.[139] I början av 1970-talet började man i förlagskretsar flagga för att man befann sig i en svår ekonomisk situation.[140] Sedan några år tillbaka hade bokpriserna genomgått en kraftig höjning, och i takt med den gick försäljningen ned. Även om det främst var de stora förlagen som på allvar kände av följdverkningarna av denna utveckling var den annalkande ”förlagskrisen” högst reell för branschens självförståelse.[141] En stor del av skulden för förlagens problem lades på den expansiva produktionen av kvalitetspocketböcker. I litteraturutredningens huvudbetänkande från 1972 talade den tidigare nämnde Lars Furuland, litteratursociolog vid Uppsala universitet, om att kvalitetspocketboken hamnat i en ”ond cirkel”.[142] Han argumenterade för att sjunkande upplagor hade lett till höjda priser, vilka i sin tur orsakat ännu sämre försäljning.

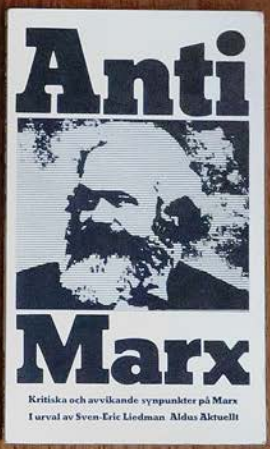

Karl Marx
Människans
frigörelse

Protest
demonstration
revolt
Herbert Marcuse
Tribunserien/Aldus

Sven-Eric Liedman
Från Platon
till Lenin
De politiska idéernas historia
Aldus

Vår och höst
i Prag
Per Sjögren
Aldus Aktuellt

Ingemar
Hedenius
Den
omoraliska
anständig-
heten
Aldusserien

Anti
Marx
Kritiska och avvikande synpunkter på Marx
I urval av Sven-Eric Liedman Aldus Aktuellt

Viktor E. Frankl
Viljan
till mening
Logoterapins grunder och tillämpning
Aldusserien

Sven Lindqvist
Slagskuggan
Latinamerika inför 70-talet
Aldusserien

R.D. Laing
Det
kluvna
jaget
Det kluvna jaget

Bokbranschprofilerna Bengt Holmström och Åke Runnquist hade året före påtalat riskerna med att ägna pocketboken ”en okritisk kolartro”[143] – i en bok som utgivits i Aldusserien som originalpocket. Pocketbokens fördelar till trots var den inte ”universallösningen på alla bokens problem”, varnade författarna. De menade att en överproduktion av pocketböcker, som ju ofta innehöll facklitteratur, på sikt skulle hota den svenska utgivningen av skönlitteratur.

Pocketboken och politiken

Den största av Aldus underkategorier, Aldus Aktuellt, gavs ut mellan åren 1960 och 1973 och bestod av 82 titlar. Tanken med Aldus Aktuellt var att ge fördjupad kunskap om aktuella politiska händelser i ett utförande som snarast var att betrakta som journalistiskt. Den första boken i serien hette *Historiens största brott* och behandlade Förintelsen. Aldus Aktuellt kom till som ett komplement till den ordinarie Aldusserien, med Penguin Specials som förebild. I Storbritannien hade Penguin Specials publicerat böcker om aktuella politiska frågor och debatter sedan 1937.[144] Det fanns, enligt Per I. Gedin som tagit initiativet till Aldus Aktuellt, en ambition hos redaktionen som gick utöver att enbart vilja förmedla händelser i samtiden – man ville även aktivt påverka samhällsdebatten.[145] Under de kommande åren skulle denna strävan leda till bokpubliceringar inom en mängd områden. En del av dem fungerade som partsinlagor eller tändande gnistor i efterkrigstidens stora debatter.[146] Hit hörde internationellt uppmärksammade titlar som Simone de Beauvoirs *Djamila Boupacha* (1962), vars vittnesmål om tortyr utförd av den franska armén starkt kom att påverka opinionen mot Algerietkriget, Hannah Arendts klassiska verk *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem* (1964) och Che Guevaras dagboksanteckningar (1968). Den svenska miljöfrågan, som år 1967 väckts till liv på allvar genom publiceringen av Hans Palmstiernas debattbok *Plundring, svält, förgiftning* (utgiven av Rabén & Sjögren), lyftes i Aldus genom böcker som *Fågeldöd, fiskhot, kvicksilver* av Nils-Erik Landell.[147] Narkotikapolitiken debatterades i *Narkotikafrågan och samhället* (1968) samt *Narkotika och narkomani* (1969) av Nils Bejerot, och jämställdhetsfrågan i Sinikka Ortmark-Stymnes *Mannen i manssamhället: Intervjuer och reflexioner kring skapel-*

sens krona (1970). Vid sidan av Aldus Aktuellt gav Aldusförlaget även ut den liberalt inriktade Tribunserien mellan 1962 och 1971. Enligt en presentationstext som trycktes på omslagen ville serien stå för ”analys och polemik inom politiska, sociala och kulturella ämnen”. Till författarskaran hörde Per Ahlmark, Barbro Berger och Eva Moberg. Seriens redaktör Per Gahrton skulle sedermera göra sig känd som politiker i Folkpartiet och Miljöpartiet.

Den politiska aspekten av den så kallade pocketrevolutionen, som var tydlig både i ett internationellt och i ett svenskt sammanhang, har uppmärksammats av tidigare forskning. Man har framhävt pocketbokens roll som medium för 1960- och 1970-talens västerländska vänsterdebatt.[148] Under några år runt 1970 fungerade vänsterpolitiska texter, i vid bemärkelse, som hårdvaluta i förlagens allt skarpare konkurrens om svenska pocketbokköpare.[149] Det resulterade bland annat i flera samarbeten mellan större kommersiella förlag och olika vänsterengagerade intellektuella och grupperingar.[150] Här var Aldus del av ett större fenomen som inkluderade alla tongivande pocketbokserier under denna period, inte minst Norstedts PAN-serie och Cavefors BOC-serie, men även satsningar som Författarförlagets, Gidlunds och Partisanförlagets respektive serier.[151] I den ordinarie Aldusserien publicerades aktuella debattböcker, som Sven-Eric Liedmans översättning från 1968 av Herbert Marcuses *Den endimensionella människan*, som var en av nyckeltexterna för den framväxande studentvänstern, och pocketutgåvan av Sara Lidmans uppmärksammade *Gruva*, publicerad 1969.[152] Även om Aldus därmed hävdade sig i tävlan om den unga vänstersinnade pocketpubliken, tyder mycket på att förlagets intresse för dessa böcker var kommersiellt snarare än ideologiskt.[153] Här skilde sig Aldusförlagets kunskapsaktörer från en del av de ovan nämnda konkurrenterna.[154]

Läsarna och cirkulationen

När det gäller klassiska humanioraämnen som historia, litteraturvetenskap och konsthistoria/konstvetenskap var Aldus knappast banbrytande sett ur ett cirkulationsperspektiv. Utgivningen inom dessa kategorier reflekterade förvisso samtida humanistisk forskning, men ledde sällan till någon sam-

hällelig debatt som utgick från forskningen. Ett undantag från denna regel var Nils-Erik Hansegårds *Tvåspråkighet eller halvspråkighet?*, utgiven 1968. Denna bok var ett tidigt och ofta ifrågasatt inlägg i den debatt om tvåspråkighet hos barn som fram emot slutet av 1970-talet skulle aktualiseras genom den så kallade hemspråksreformen 1977.[155] Två böcker som nämnts tidigare i kapitlet, *Språkgränsen* av Magdalena Jaakkola och *Invandrarbarnen och språket* av Britt-Ingrid Stockfelt-Hoatson, hörde till samma diskussion.

Utanför det strikta humanioraområdet, inom vad som snarare kan definieras som ett bredare humanvetenskapligt fält, såg det annorlunda ut. Här fanns exempel på hur Aldus pocketböcker fungerade som tidiga och mycket uppmärksammade partsinlagor i samhällsdebatter som skulle få ett stort medialt utrymme och ett allmänt genomslag. I sin idéhistoriska avhandling *Myt och manipulation* från 2008 diskuterar Anna Ohlsson framväxten av vad hon kallar för en ”radikal psykiatrikritik”, som både uppmärksammades och omförhandlades i svensk offentlig idédebatt under några år i skiftet mellan 1960- och 1970-tal. I den debatt som blivit känd som ”antipsykiatridebatten” ifrågasattes traditionell psykiatrisk vård, psykiatriska diagnoser och medicinering. Denna debatt, som hade rötter i en större rörelse i Storbritannien och USA, skulle få återverkningar i synen på såväl vård som psykisk sjukdom i många år framöver.[156] Ohlsson lyfter fram den avgörande betydelse som ett antal pocketböcker med texter av rörelsens företrädare Thomas S. Szasz, R.D. Laing och D.G. Cooper skulle få för den svenska versionen av denna debatt.[157] Vad hon däremot inte nämner är att en betydande andel av dessa boktitlar publicerades i just Aldusserien. Detta gällde exempelvis Laings *Det kluvna jaget*, som gavs ut 1968 och därmed blev den första av dessa böcker som översattes till svenska. Därmed blev den ett slags referensram för den svenska psykiatrikritiska debatten såsom den skulle föras under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet.[158] Denna debatt fördes inte enbart i dagstidningar och andra massmedier utan även inom en framväxande patientrörelse på de berörda sjukhusen, däribland S:t Lars i Lund.[159] Aldus utgivning av psykiatrikritiska böcker och författarskap pågick mellan åren 1968 och 1976.[160]

Aldus som humanistisk kunskapsarena

En anonym kvinna står och funderar framför ett pocketbokställ i en större bokhandel. Efter att ha tittat närmare på en konsthistorisk bok om 1900-talsmåleri och ett översiktsverk över världens litteraturhistoria, väljer hon den senare. Med denna scen inleddes det här kapitlet, och samma scen ska avsluta det. *Naivister och realister* av Erik Blomberg och *Världslitteraturens historia* av Francis Bull var två humanioratitlar som gavs ut i Aldus 1962. De var båda representativa för Aldus humaniorautgivning, inte bara som den såg ut under tidigt 1960-tal utan under hela den 20-årsperiod då serien var aktiv. Både *Naivister och realister* och *Världslitteraturens historia* var skrivna av väletablerade humanistiska akademiker. Blomberg var filosofie licentiat i konsthistoria och verksam som konst-, litteratur- och teaterkritiker i *Stockholms-Tidningen* och *Socialdemokraten*. Han var författare till ett femtiotal böcker om konsthistoria och litteraturvetenskap, varav två gavs ut som originalpocket i Aldus.[161] Den norske litteraturhistorikern Francis Bull var professor i nordisk litteratur och stod bland annat bakom verk om Bjørnstjerne Bjørnson och Henrik Ibsen. *Världslitteraturens historia* hade publicerats på norska för första gången 1939, och utgåvan i Aldus var en översättning av den omarbetade versionen från 1961.[162] Humaniora hade en självskriven plats i Aldus utgivning. Trots att humaniorautgivningen inte fick samma mediala uppmärksamhet som exempelvis seriens naturvetenskapliga pocketböcker hade de en framskjuten position i den samlade utgivningen. Särskilt böcker inom historieämnet, men även litteraturvetenskapliga verk, hörde i många år till de största enskilda ämneskategorierna i serien.[163]

Vetenskapshistorikern Michael Hagner har analyserat hur pocketbokserien rde och dess redaktör Ernesto Grassi gick i bräschen för en vetenskapssyn som hade målet att överbrygga inbillade klyftor mellan humaniora och naturvetenskap. Idén om att de representerade två radikalt olika kulturer utan förutsättningar för samsyn ifrågasattes skarpt av den temperamentsfulle bokutgivaren som ville samla allt tillgängligt vetande i en encyklopedi i fickboksformat.[164] Det här kapitlet har visat att Aldus grundades utifrån en liknande föresats. C. P. Snows bok *De två kulturerna*, som var den bok som gav nytt bränsle till denna seglivade debatt, publicerades

KVINNOR OCH MÄNNISKOR
Viktor E. Frankl Viljan till mening
Aldusserien
Sven Lindqvist Slagskuggan
Aldusserien
Artur Lundkvist Från utsiktstornet
Sigmund Freud
Carin Mannheimer Rapport om kvinnor
Aldusserien
Paul Mercier Antropologins historia
Aldusserien
Hannes och Kerstin Alfvén M-70
Rollo May Makt och oskuld
Aldusserien
Peter Hays Den nya psykiatrin
Robin Clarke BC-kriget hotar
Aldusserien
Norman Mailer Miami och Chicagos belägring
Aldus Aktuellt
Anatol Rapoport Teori för tvåmansspel
OLLE NYMAN · UTLÄNDSKA STATSSKICK
RICHARD E. NEUSTADT · PRESIDENTENS MAKT
LOUIS LOMAX · STORM ÖVER AFRIKA
Sven Lindqvist Självklara saker
Aldus Aktuellt
D. W. SCIAMA · VÄRLDSALLTET SOM ENHET
CYBERNETIK
S. I. HAYAKAWA · SYMBOL, STATUS, PERSONLIGHET
Sinikka Ortmark Mannen i manssamhället
Aldus Aktuellt
Hannes Alfvén Världen – spegelvärlden
Sigmund Freud Lille Hans
Aldusserien
Sven-Eric Liedman Från Platon till Tenir
Aldusserien
Sven-Eric Liedman (red.) Anti-Marx
Aldus Aktuellt
Herbert Marcuse Den endimensionella människan
Aldusserien
ARTUR LUNDKVIST · ESSÄER ÖVER UTLÄNDSK PROSA
R.D. Laing Det kluvna jaget
J. E. BERGLUND — L. HALLDÉN · VAD ÄR OPERATIONSANALYS?
Lars Furuland (Red) Synpunkter på Lars Ahlin
GÖSTA EHRENSVÄRD · TANKE
GÖSTA EHRENSVÄRD · LIV
Philip von Schantz · Vad är grafik?
LINCOLN BARNETT · EINSTEIN OCH UNIVERSUM
S. I. Hayakawa Vårt språk och vår värld
Artur Lundkvist Utflykter med utländska författare
Aldusserien
GUNNAR TIDESTRÖM · EDITH SÖDERGRAN
MÄNNISKAN OCH STRÅLNINGSRISKERNA
GEORGE PENDLE · LATINAMERIKAS HISTORIA
LARS GYLLENSTEN · SOKRATES DÖD
RHENMAN – STYMNE · FÖRETAGSLEDNING I EN FÖRÄNDERLIG VÄRLD
INGEMAR HEDENIUS · LIVETS MENING
William C. Havard Hur USA styres
KVINNLIGT MANLIGT MÄNSKLIGT
Sigmund Freud DRÖMTYDNING
Lars Furuland (Red) Synpunkter på Lars Ahlin
Aldusserien
Magnus von Platen Tvistefrågor i svensk litteraturforskning

på svenska 1960 på Bo Cavefors förlag.[165] Redan 1957 hade dock Per I. Gedin lanserat en pocketbokserie som marknadsfördes just med hjälp av sin vetenskapliga bredd. Aldus lanserades som en serie fackböcker som ”representerade alla vetandets områden”. Liksom i fallet rde framställdes Aldus enkla lågprisformat som ett sätt att demokratisera avancerad kunskap och göra den tillgänglig för en större allmänhet. Humaniora lyftes fram i reklamannonser och annan marknadsföring jämsides med exempelvis fysik, ekonomi eller juridik.

Två slags kunskapsaktörer har diskuterats i det här kapitlet. De första var pocketförlagens redaktörer och förlagschefer, som med förlagshistorikern Bo Petersons ord ”väljer och säljer” och därmed har makten att agera som grindvakter och avgöra vilket slags kunskap som ska förmedlas till en läsande allmänhet.[166] Aldusserien åtnjöt redan tidigt en medieuppmärksamhet som till en början var tydligt knuten till den högprofilerade kunskapsaktören Per I. Gedin. Seriens position förefaller dock inte ha påverkats märkbart av att Gedin bytte förlag 1963. Med andra ord var Aldus varumärke starkare än de enskilda aktörer eller titlar som serien uppbars av, något som varit ett uttalat mål redan vid tiden för dess grundande.

Till den andra gruppen hör Aldus författare, vilka hade möjlighet att nå ut med sina alster till en långt större publik än vad som tidigare varit brukligt för den här sortens texter. Det rörde sig vanligtvis om aktiva akademiker som skrev utifrån sin egen forskning, men inte enbart. Författarna Blomberg och Bull i exemplet ovan representerade en aktörstyp som var karakteristisk för Aldus utgivning i allmänhet och för seriens humaniorautgivning i synnerhet. De var båda tydligt förankrade i en klassisk akademisk tradition. Per I. Gedins ord om att endast ”toppnamnen i varje fack” skulle representeras i serien tolkades gärna som att verk av professorer och andra högt uppsatta akademiker främst kom ifråga för utgivning. När redaktörer eller författare anlitades för utgivning i originalpocket såg det vanligen ut på samma sätt. Akademisk tyngd prioriterades framför andra typer av expertis. Här utgjorde autodidakten Artur Lundkvist ett undantag. Lundkvists position i serien kan dock förklaras med den uppburna ställning som denne hade haft sedan 1920-talet, både som författare av egna verk och som introduktör av utländska författarskap i den svenska litterära offentligheten.

När vi i nästa kapitel ska stifta bekantskap med en annan medial arena, nämligen kulturbevakningen på *Svenska Dagbladets* sida Under strecket, så kommer mycket att kännas igen när det gäller synen på kunskap och expertis. Vi får möta ett forum där ny kunskap diskuterades och analyserades, snarare än producerades och distribuerades. Bland aktörerna som rörde sig där finns namn som känns igen från tidigare kapitel, medan andra namn är nya.

MOTORFANI
Vänta ej
SVENSKA
LFR
Lågfrekvens
ASEA
SÖNDAGENS KORSORD
ALLMÄNHETENS VARUMÄRKNAD
SVENS

4 *Under strecket som kunskapsarena*

Det var en helt vanlig vecka i början av september 1963. Tidningarna rapporterade om stort och smått: den amerikanske vicepresidenten Lyndon B. Johnson var på nordisk rundresa, Lars Forssells pjäs *Söndagspromenaden* hade premiär på Dramaten, förslaget om en ny gymnasieskola var uppe till debatt, Degerfors slog serieledaren IFK Norrköping hemma på Stora Valla. Den som prenumererade på *Svenska Dagbladet* kunde som brukligt varje dag läsa en längre, essäistisk artikel. Just denna vecka hade dessa så kallade understreckare formen av en recension av ambassadör Erik Bohemans memoarer, en reseskildring från Tripoli, en introduktion till Giovanni Arpinos författarskap, en diskussion om Pius XII:s roll under andra världskriget och en rapport från Wagnerjubileets festspel i Bayreuth. Även under strecket var det här en helt vanlig vecka.[1]

Under 1960-talet publicerades det över 3 500 understreckare i *Svenska Dagbladet*: i den första granskade statsvetenskapsprofessorn Gunnar Heckscher kritiskt det socialdemokratiska partiprogrammet, i den sista reflekterade matematiklektorn Tord Hall över människans väg till Stillhetens hav.[2] Bakom dessa dagligt införda texter stod vanligen skribenter med akademisk tjänst eller högre universitetsexamen. De kunde skriva om ett smalt specialintresse eller gripa sig an samtidens stora frågor, de kunde recensera en färsk doktorsavhandling, skildra en resa i ett fjärran land eller intervenera i en pågående debatt.[3]

Under strecket som ett publicistiskt forum för essäistik, kritik och kvalificerad kunskapsförmedling saknade i kraft av sin kontinuitet motstycke i 1900-talets svenska presshistoria och framstår som en sällsynthet även i ett internationellt sammanhang. Ur ett kunskapshistoriskt perspektiv erbjuder understreckarna – eller i kortform: streckarna – en ingång till ett

studium av kunskapens plats och betydelse i samhället. De säger inte bara något om kunskapens ordningar och hierarkier, utan även något om dess bärare och sociala förankring.

I detta kapitel anläggs ett kunskapshistoriskt betraktelsesätt på 1960-talets Under strecket. I ett första skede analyseras decenniets streckare, i synnerhet de ämnen och kunskapsområden som dominerade. Därefter riktar vi in oss på några av de tongivande streckarskribenterna och undersöker hur de verkade som kunskapsaktörer. Sammantaget kan vi härigenom ge en karakteristik av Under strecket som kunskapsarena. Först ska dock streckarnas plats i den allmänna presshistorien tecknas.

Under strecket och 1960-talets presshistoria

Den svenska pressen stod stark under 1960-talet. Vid ingången till decenniet fanns det cirka 180 dagstidningar i riket och praktiskt taget varje hushåll höll sig med minst en. Men det var stora rörelser under ytan och medielandskapet var statt i förändring. Konkurrensen på tidningsmarknaden var hård. Somliga morgontidningar, som *Dagens Nyheter* och *Göteborgs-Posten*, växte stadigt, medan anrika blad som *Stockholms-Tidningen* och *Ny tid* blödde svårt och dukade under i mitten av 1960-talet. Samtidigt flyttade kvällstidningarna, med *Expressen* i spetsen, fram sina positioner, delvis på veckopressens bekostnad.[4]

I ett vidare perspektiv kan vi betrakta pressen som en form av infrastruktur i den betydelse som vi utvecklade i bokens inledning. Inom dess ramar fanns ett antal olika kunskapsarenor. Under det skede som står i centrum här påverkades tidningsväsendet – ja, hela mediesystemet – starkt av att en ny form av medial infrastruktur byggdes upp, televisionen. Denna hade, som vi har sett i tidigare kapitel, introducerats 1956, och 1960-talet skulle bli dess första stora årtionde.[5]

Svenska Dagbladet var en av de mest betydande rikstidningarna under denna epok. Från 1945 till i slutet av 1960-talet ökade tidningens upplaga konstant; 1964 passerade den 150 000 exemplar. *Dagens Nyheter* var och förblev den största morgontidningen i Sverige på både upplage- och annonsmarknaden, men när *Stockholms-Tidningen* gick i graven 1966 befäste *SvD* sin ställning som huvudstadens näst största morgontidning.[6]

● **SVENSKA DAGBLADETS** redaktion en februaridag 1962.

Under 1960-talet framstod *Svenska Dagbladet* som högerns flaggskepp, även om tidningen formellt stod fri från politiska partier. Allan Hernelius var chefredaktör 1955–1969 och kombinerade sin tidningsmannagärning med tunga uppdrag för Högerpartiet. Närheten till partipolitiken avspeglades inte bara i opinionsbildningen på ledarsidan. Tidningen var också ett husorgan för många av det svenska samhällets borgerliga grupper och

traditionella eliter som av hävd hörde till högerns trogna sympatisörer – näringslivsgestalter, ämbetsmän, jurister, officerare, präster, professorer och deras familjer.[7] Kulturmaterialet var viktigt för tidningens profil och vilade på stolta traditioner. När *SvD* nylanserades 1897 – tidningen hade grundats 1884 som ett fosterländskt opinionsorgan – var det som ett ”intelligensblad” med en opolitisk framtoning och höga kulturella ambitioner. Även under efterkrigstiden levde idealen kvar. Inte minst var Under strecket av avgörande betydelse som forum för essäistik, analytiska texter och andra längre kulturartiklar.[8]

Understreckaren hade introducerats som ett fast inslag i *Svenska Dagbladet* den 17 oktober 1918. Mannen bakom den var den nytillträdde andreredaktören Ewald Stomberg. Han var upptagen vid frågan hur tidningen skulle kunna fånga läsarna när första världskriget led mot sitt slut. Alltsedan 1905 hade hans avundade förebild, den danska tidningen *Politiken*, dagligen publicerat en *kronik*, en längre självständig artikel i ett kulturellt, vetenskapligt eller ideologiskt ämne. Här fann Stomberg inspiration till att inrätta en ny fast institution, understreckarna, en typ av artiklar som tidigare hade förekommit på oregelbunden basis i *SvD* men som nu skulle få en permanent plats. Beteckningen ”under strecket” kom sig av en 1800-talstradition. I fransk press hade *feuilleton* blivit en benämning på en särskild avdelning i tidningen som främst behandlade kulturellt stoff. Den var grafiskt avgränsad från den övriga texten i tidningen, i allmänhet med ett *streck*. Texter som befann sig under strecket tenderade att vara skrivna av fackpersoner som stod självständiga gentemot tidningens politiska linje.[9]

Under 1910-talet såg sig *Svenska Dagbladet* som en tidning för den bildade, framstegsvänliga borgerligheten, och det var inte minst med denna läsekrets i åtanke som understreckarna infördes. I sin presentation av den nya avdelningen i oktober 1918 talades det om att den ”kulturella dagskrönikan” – så löd beteckningen inledningsvis – skulle vara ett ”neutralt forum för behandlingen av kulturella spörsmål av intresse för den stora bildade allmänheten”. Premiärstreckaren var signerad den norske litteraturhistorikern Gerhard Gran och handlade om Henrik Ibsen. Under de första åren skulle många namnkunniga skribenter lämna bidrag, bland dem Ellen Key, Pär Lagerkvist, Sven Hedin, Nathan Söderblom, Elin Wägner och Emilia Fogelklou. Flitigast var tidningens ledande littera-

turkritiker Fredrik Böök; under vissa perioder skrev han en streckare i veckan.[10]

Streckare publicerades dagligen under tidningens växlande konjunkturer de följande decennierna. Avdelningens placering i tidningen varierade emellertid. I början var det sidan nio som gällde, småningom hamnade den på ledarsidan och först på 1970-talet blev den en del av kultursidan. Under det decennium som här står i blickfånget, 1960-talet, trycktes streckarna längst ned på sida fyra, som i övrigt upptogs av ledar- och debattartiklar. Resterande kulturmaterial återfanns längre in i tidningen.[11]

Även om kulturjournalistiken har gamla anor dröjde det innan de flesta svenska tidningar skapade en sammanhållen, fristående kultursida. En föregångare var den så kallade tredjesidan i *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, inrättad av Torgny Segerstedt 1920, men för andra tidningar var det först under efterkrigsårtiondena som en regelrätt kultursida formades. Detta gällde också kvällspressen. *Expressen* – som redan från starten 1944 fick en lärd humanist, Ivar Harrie, som chefredaktör – kombinerade klassisk kvällstidningsjournalistik med kvalificerad kulturkritik, och detsamma gällde exempelvis för *Aftonbladet* och *Kvällsposten*.[12]

Under den tidiga efterkrigstiden frigjorde alltfler tidningar kulturmaterialet från ledarsidan och skapade egna kultursidor. Under 1960-talets senare del breddades kulturbegreppet markant och samhällsdebatten fick stort utrymme på kultursidorna. Det gällde inte minst för den mest röststarka tidningen, *Dagens Nyheter*.[13] Även för lokala och regionala tidningar var kultursidan betydelsefull. För *Sydsvenska Dagbladet* var exempelvis en ambitiös kultursida nödvändig för att kunna hävda sig som ”södra Sveriges rikstidning”. På sidan samsades lundaakademiker, malmöitiska journalister och skånska författare. Tillsammans bidrog de till att upprätthålla en regional humanistisk lärdomskultur.[14]

Det fanns särdrag i den svenska kultursidans utveckling under 1960-talet. I ett internationellt sammanhang hade till exempel de svenska kvällstidningarnas höga kulturella svansföring ingen motsvarighet i Europa. Däremot hade de stora dagstidningarna pendanger i andra jämförbara länder. I Västtyskland hade en tradition grundlagts redan i början av seklet och på de stora tidningarnas kultursidor (även här kallade *Feuilletons*) tog författare, intellektuella och humanistiska forskare plats. Det tidningslandskap

som växte fram efter andra världskriget var mångskiftande, med ett stort antal nationella, regionala och lokala publikationer. Tongivande för Förbundsrepublikens intellektuella debatt och kulturella orientering var dagstidningar som *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Süddeutsche Zeitung* och *Die Welt*, men även tidskrifter och nyhetsmagasin med veckoutgivning – främst *Die Zeit* men även *Der Stern* och *Der Spiegel* – var betydelsefulla för kulturkritiken och idéutbytet.[15]

Ett särskilt tacksamt jämförelseobjekt är i detta sammanhang *Frankfurter Allgemeine Zeitiung* (*FAZ*). Tidningen var, likt *Svenska Dagbladet*, ett ledande liberal-konservativt organ och ett så kallat *Leitmedium* i sitt land. Under 1960-talet var Frankfurttidningen ett av flera centrala fora i tidens offentlighet, och bland de återkommande skribenterna märktes inte minst kritiker, författare och forskare med stark förankring i akademisk humaniora. Här öppnar sig möjligheter att jämföra med Under strecket.[16]

1960-talets Under strecket

Med tanke på understreckarnas frekvens och kontinuitet i 1900-talets svenska presshistoria har de ägnats förvånansvärt få systematiska studier.[17] Visserligen har de utgjort källmaterial i mängder av historiska och litteraturvetenskapliga undersökningar, men de har inte nämnvärt analyserats som självständiga objekt. Vid sidan om omnämnanden i presshistoriska verk har de figurerat i diverse memoarer och blivit föremål för ett par betraktande artiklar.[18] Aspekter av Under strecket har också behandlats i en handfull vetenskapliga uppsatser, främst av Hans-Roland Johnsson och Per Rydén.[19] I samband med Under streckets 100-årsjubileum publicerade tidningen ett antal artiklar som belyste teman och personligheter under det gångna seklet.[20]

I det som följer ska vi ge en allmän karakteristik av 1960-talets Under strecket och därvid kombinera kvantitativa och kvalitativa metoder. I ett första steg har 400 streckare analyserats, som motsvarar ett urval av drygt tio procent av de totalt publicerade artiklarna, vilket därmed ger en godtagbar felmarginal. För att säkerställa spridning över tid har ett slumpmässigt urval om 40 artiklar per år gjorts under det aktuella decenniet. Med denna metod finns det en sannolikhet att alla publicerade artiklar kan

komma ifråga för analys samtidigt som det går att undvika eventuella periodiciteter i materialet (exempelvis att en viss skribent vanligen publicerade sig i slutet av månaden eller att ett visst ämne tenderade att uppträda en viss veckodag).[21]

Ämnesmässigt omfattade streckarna ett mycket brett spektrum och snart sagt alla existerande akademiska fält fanns representerade. Med detta sagt är det uppenbart att vissa ämnen dominerade. I analysen av de 400 streckarna har artiklarna delats upp i 30 medelstora ämneskategorier, från arkitektur och astronomi över historia och litteratur till språk, teologi och utrikespolitik. Dessa kategorier kan i sin tur föras samman till tre större kunskapsområden.

Det tveklöst största av dem var *humaniora*, dit 56 procent (225 stycken) av texterna hörde. Detta kunskapsområde omfattade de traditionella humanistiska disciplinerna. Historia var med sina cirka 60 artiklar (15 procent av helheten) den enskilt största av de ingående ämneskategorierna, följd av litteraturhistoria och arkitektur med vardera ett fyrtiotal artiklar. Arkeologi, konsthistoria, pedagogik, språk och teologi noterade ett tiotal bidrag var; knappt hälften så många hade musikhistoria och filosofi. Till denna sfär räknas även behandlingen av de samtida konstarterna – det vill säga recensioner av eller reflexioner över aktuell skönlitteratur, konst, musik och dramatik. Att även inlemma dagskritiken i kunskapsområdet humaniora är inte självklart men överensstämmer på många sätt med tidens syn på det humanistiska verksamhetsfältet. De recensioner av exempelvis nyutkommen skönlitteratur som publicerades under strecket formade sig ofta till rundmålningar över ett helt författarskap eller litteraturhistoriska perspektivbilder snarare än till enbart en värdering av ett enskilt verk. De kritiker som skrev denna typ av streckare – Gösta Attorps, Gunnel Vallquist, Karl Ragnar Gierow och Göran Schildt, för att nämna några av de mest frekvent förekommande – hade alla en djup förankring i en humanistisk lärdomskultur.

Det näst största kunskapsområdet kan ges beteckningen *samhällsfrågor*; inemot 22 procent (87 artiklar) bör räknas hit. Den gemensamma nämnaren för dessa streckare var att de grep sig an 1960-talets samhälle och diskuterade dess problem och möjligheter, både i Sverige och utomlands. Även bland dessa samtidsinriktade alster går det att skönja två inriktningar. Den

ena var ett utflöde av de akademiska samhällsvetenskaperna, och texterna var skrivna av deras företrädare. Med stöd i statsvetenskap, sociologi, ekonomi eller psykologi kunde nya rön introduceras, modeller presenteras och böcker granskas – ofta i syfte att kasta ljus över ett samhällsfenomen av betydelse. Den andra riktningen var inte lika tydligt fästad i den vetenskapliga världen och utmärktes snarare av ett mer allmänt omvärldsintresse. I streckarformatet tecknade korrespondenter utvecklingen i en viss region, diplomater redogjorde för förändringar i de internationella relationerna och militärer analyserade de säkerhetspolitiska variablerna.

Det minsta av de tre kunskapsområdena utgjordes av *naturvetenskap* med 10 procent (40 artiklar) av totalsumman. Även om det skrevs en handfull texter om matematik, kemi och geologi var två andra naturvetenskapliga fält betydligt mer populära. Å ena sidan fanns det ett förhållandevis stort intresse för astronomi och vissa aspekter av den moderna fysiken. Matematiklektorn Tord Hall och astronomiprofessorn Åke Wallenquist rapporterade om nya rön och skildrade den pågående rymdkapplöpningen utifrån vetenskaplig synvinkel. Det gjorde även Peter Nilson, docent i astronomi, men ofta med en existentiell eller idéhistorisk infallsvinkel. Å andra sidan tilldrog sig biologi och naturvård uppmärksamhet. Den mest ihärdige streckarförfattaren inom detta gebit var Kai Curry-Lindahl, zoolog och chef för Skansens naturhistoriska avdelning. Han var ofta på resande fot och kombinerade naturessäistiska betraktelser från olika slags biotoper med inlägg i naturvårdsdebatten.

Under strecket kan ses som en manifestation av en särskild sorts kunskapskultur med sina outtalade hierarkier och privilegierade kunskapsformer. Det fanns som synes en slagsida mot klassisk humaniora, men det bereddes även plats för samhällsfrågor och naturvetenskap. Tropen ”de två kulturerna” – som vi har sett var omdebatterad i Sverige under denna tid (bland annat efter utgivningen av C. P. Snows skrift på svenska 1961) – återspeglade inte den verklighet som rådde under strecket på 1960-talet.

● **VARJE DAG SEDAN 1918** publiceras en understreckare i *Svenska Dagbladet*. Under 1960-talet återfanns dessa dagliga essäer längst ned på sidan fyra, som i övrigt innehöll ledar- och debattartiklar.

SvD
Stockholm 14 oktober 1966

Nådatid

Punktretiker, lockout, generalstrejk — konflikten mellan järnen och staten tillspetsas nu med varje dag. Upptrappningen går rom mycket snabbare och med dramatiskt än man kunnat förutse. Bolagen har kommit i rullning och man frågar sig när, var och hur den skall hejdas att stanna. På järnvägsidan håller tydligen den gamla logiska stämningen, i vilken bestämt om att ta en strid från början fastare, att på förhandlingar mellan stat och statsanställda. Om de ledande i en fackklig konflikt känner huvudet att de anser sig nödsakade att med ökta på en sträkan myndighet som skolöverstyrelsen tals om "förbunde av förtroender" — då är utsiktigen litet mycket kärvt.

Vad som säge i sanktning till den på landsgemeinden annonserade generalstrejken är i nästa avvikelsegrava knappast något nytt. Annu en gång vill SACO ha fram ett det ver medlingskommissionen, som förklarade förhandlingarna stranden, sedan avslutsverket. tagit tillbaka de förslag om förhöjda lön på vilka befattningshovar. Det är förhandlingarna förbättrade efter den 24 augusti grundas. Det gamla vill SACO för övrigt tungt vägande remissmänget om återförvärvas efterdyrgivning. Inackommer också. Det hör mer ensellertid inte mycket till att tro upp dessa frågor just nu, positionerna är hårda. Och några lätt inte öppnas annat än vid förhandlingsbordet.

Historiskt det slutliga avtalsverket hör mera beskaget för sitt innehav med sedanning av SACO:s senaste åtgärdsto. Inställt att se. Generalstrejken är mycket omdiskuterad, de stämmen den berör 35 000 anställda, men den är kort, den har karaktär av demonstration, och det bakom på statsförvaltningen är alltså snabbt övergående. Desutom har SACO idag inte mun kunde vinna sig, så många anslutning vid strejken för olika befattningshovar, att övrdrägs samhällsfunktioner kunnat drabbas. Därför är det också naturlig att något ingripande från regeringens sida inte är aktuellt. Ett symtom på att regeringen fricks ta det lugnt är att ytterligare ett förslag till höjd lön för vissa anställda tjänstemän kommer i dag, förslaget är också förhandlingsresultat mellan civilmyndigheten och SACO vid fastställandet av vilka tjänster, som bör undantas från generalstrejk — mao. för intrycket att det fastställandet att ingå återförvärvning mot redogörande uppgifter.

Den strejk, som varslats för fastställt statsdepartement och för statsbolagsdirektörerna är också för att fastställande, men de är inte tidsbegränsad utan kontinuerlig och förmed också varaktigt lämnar situationen för tradis man, de undersända på olika nivåer, förvärvare i och med att nämnda administrationsorganen förbereder sig för ökade svårigheter att fungera. Möjligheterna att hålla igen den nuvarande utvecklingen är därför små. Det är inte enbart de lönsamhetsmässiga och strukturella bekymren, förändringen av konjunkturen har också en psykologisk dimension. Det är en stämning som är utbredd och som har sina rötter i att det är första gången på mycket länge som man måste räkna med att konjunkturen kommer i går, samtidigt som det statliga lockouten blir ett faktum, får nät i övrigt vara fråga förskräckt. Även är det inte så långt gången och man frågar sig om partierna egentligen tror att det skall gå så långt. Varje part vet, att varje nytt bet riktar i att högre grad uppmärksamheten på medlingskommissionen. Att denna har medvetet om vad som krävs framför allt att förespråk kunskap med partierna på fredagen. Kommissionen har därefter några dagar till förfogande för sina undersökningar — en knapp vecka återstår till lockouten och betydligt längre tid till den tillämpliga generalstrejken och utvidgningen av konflikten till departementet och ämbetsmyndigheterna. Det är en möjlighet, som måste utnyttjas väl. Men även om så sker — och det hoppas vid alla — kommer återkonflikten säkert inte att glömmas. Den har skapat mycket bitra stämningar bland betydande grupper av befattningshovare statsanställda, som ser opinionsbildande betydelse. Således sätter själv efter sig — även om det inte är så avsett — ärr av mottvaten om vad som krävs framför allt att nå en hållbar uppgörelse.

Kyrkligt val

Instämmande sändag är det åter val, denna gång till kyrkofullmäktige. I regel tillhör så gärna kyrkliga val endast ett svalt intresse. Något väl dels sammanhänger med den på sina håll långt gående sekularisering, dels beror på att medlemmarna i kyrkofullmäktige inte sällan gruppvis representera olika grupper av väljarkår. I betydande utsträckning förekommer fastlagda lösningar av kyrkliga problem, och även i en del fall där partierna inte som sådana vill ta ställning till sakfrågorna, är det klart vilka kandidater som bör väljas för att det ska bli en majoritet för den ena eller andra lösningen.

Det är också ett av skälen till att valdeltagandet är så lågt. Det är ju ändå i kyrkofullmäktige som de viktiga besluten om kyrkans framtida verksamhet fattas. Det är där som kyrkoherdar och andra präster får sina direktiv för det arbete de skall utföra i församlingarna. Det är där som kyrkobyggnader och annan byggnation för kyrkliga ändamål beslutas, och det är där som kyrkogårdarna och annan begravningsverksamheten kanaliseras i profanen och kyrklig riktning.

Var och en som är intresserad av kyrkan och dess verksamhet och som vill främja en förnuftig och ändamålsenlig kyrkokommunal förvaltning bör på söndag delta i valet och visliga de kandidater som verkligen vill kyrkans bästa. Det bör de uppfattar att kyrkofullmäktige framställa sådana yrkanden och kommun passerar med ett positivt intresse för kyrkan och dess verksamhet.

Detta förtjänar så mycket mer att understrykas som det inför kyrkofullmäktigevalet kan förekomma av avsevärd politisk aktivitet till förmån för kandidater, som saknar kvalifikationer för uppdraget i kyrkan. I vissa politiska kretsar synes man ju att det kyrkliga är något värdelöst efter längligt, kanske också något som bör hållas tillbaka. Vid ett fast valdeltagande, där väljarna kan spela sina roll, kan sådana personer få ett oproportionerligt och skadligt inflytande. Det är viktigt att alla väljare gör sin plikt och använder sina upp vid tillfället.

Inte minst i storstäderna arbetar dessa krafter under allt annat än gynnsamma betingelser. Den fundamentalt viktiga frågan för kyrkan är den om kyrkans förmåga att nå de vida folklagren med kristendomens budskap. Det är en fråga som också förutsätter en lämplig kyrkoorganisation och en lämplig församlingsindelning. Men det är först och främst den frågan om människorna kommer i dag, som är det avgörande. Och det är den som måste vara föremål för kyrkofullmäktiges uppmärksamhet och omsorg.

Mellanölet och dogmen

När mellanölet för drygt ett år sedan, förberedde i Svenskabolagets kretsa spelade nykterhetsrörelsens förutvarande roles, skrevs över landet det. Kritikerna — de samtliga — fann det visats på sig, och förtvivlande försökte man förklara orsaken till att mellanölet skulle ha någon förödande effekt på det nuvarande svaga nykterhetsläget. Det är för övrigt svårt att förstå att nykterhetsvännerna kunde ha sådana farhågor. Det är ju ett faktum att mellanölet har haft en mycket gynnsam inverkan på folkhälsan. Det har inneburit att man har kunnat dricka sig från det svaga och ofarliga mellanölet till det starkare och farligare folkölet. Det har inneburit att man har kunnat dricka sig från det svaga och ofarliga mellanölet till det starkare och farligare folkölet. Det har inneburit att man har kunnat dricka sig från det svaga och ofarliga mellanölet till det starkare och farligare folkölet.

Genom lössets spel i glasyren vid fotograferingen verkar skålen och fatet ha större färgstyrka än själva verket är de röda drer hela tiden utom kanten. Henning Nilsson gör sällan dekor på sina verk, men vasen har fått det kolsyren avbildade i vilken askbladsplarorna brännas. Från Konsthantverkarnas första ställning.

Oblitid är en av de mest långsamt glasyrerter som keramikern har och när man väl sig mätt på alla de diagram jordbruna och grå skengods så är det en nyanning att få vita ögat på detta ountligt röda. Den nyanningen heter **matt** i vitaste mått av den utställning "Stengods i exklusiv" som Henning Nilsson, Lisa Larson, visar hos Konsthantverkarna. Mästar Svenskgatan 2 i Stockholm. Fyra år har gått sen Lisa förra utställning i Stockholms och däremellan har hon utställt på sedan på hall.

De klassiska formerna, som så vil hon använda, håller hon fast vid. Ny i all synbarhet är en lång skål, formad platt kant. När man har så mycket att kämpa med i glasyren, som är en av de svåraste som finns, så experimenterar man inte med extrema former. Den viktigaste nyheten är att färgen skapat och skålen har givit förutsätten de härlig grum skönhetsgrop, fläckad mässa och rådda som hos en auberginе. Henning Nilsson brännar sånadigen i kolsyren av denna utveckling "Tim sina 80 minuter utan endast, nästa ytterligare 20 minuter i syrerik atmosfär. Uppenbarligen kan man med denna teknik visa sig att spela konsumenten, som älskar i praktiskt taget alla lösningar, bara de äkta och också här, om inte exemplen mångfaldigt finnas som lättillgängligt alternativ. Tanken ligger nära till hands för den som arbetar med konstnärsmässigt att inte överträda denna gräns. Det är en av de svåra problemställningarna som utvecklingen ställer inför konsthantverkarna.

Som är en mångsidig organisation och vänar både den privata och det offentliga sektorn, har Svenskabolagets verksamhet också en mångsidig karaktär. Men det ligger emellertid klart för alla, att det tillsatsen för de absolutaste tänkare, vilka en gång för alla har bestämt att följa sitt kontinuerliga hela.

ELISABETH FALK

Kandidater, befallning skulle under lö den 15 okt 1966 till kl. 12 på tel 036 505 till 11 644 681. (TT-Reuter)

*

Kolgar Hafs Schwiz skall som chefredaktör för Aftonbladet efter Olof Lagercrantz. Vitterbe för att dåtte att anställande vid evangeliska vittlshandsgymnasium.

OFFICIELLT vid. 6

Dagens debatt

SACO-konflikten uppstar giretrirk förvaltningen i pyrinens ledarspalter. Konflikten är märklig inte minst därför att det är första gången statsanställda grupper på detta sätt samtinder sin utrrskrift. Statsverket Vestmanlands Läns Tidning (5/9). Den som endast har läst tidningarnas kommentarer på arbetsmarknadsområdet har tydligen fått en synnerligen förvirrad bild av konflikten. Det finns förvisso inom SACO:s led många som med stort obehag griper till strejkvapnet mot samhället: det är inte så svårt många är nödan situationen skulle ha tvingt också dessa att lufta sitt illitrar att lärare anslag det vara orätt att strejka. Nu har också **Jönköpings-Posten** ingrat! Och herrarna i avvaktarrolt och regeringen tar sikter fri, och de riktar med att solidaritetens skall sträcka, åtminstone VLT. Lärarna är samma sorts människor som vi andra!

Lärarna kommer kniff mycket lindrigt undan fälldenn av vad som sker i strejkområdena. Det är **Svenska samhälle**, kommenterar Sydsvira Sveriges Dagblad (4) med anledning av att det från SACO-håll anmärkts på omfångsrika av arbetsmål, på risksg att det i fortbildningskurser på fritid, etc.:

Det blir svårt för gymnasiallärarna liksom för de akademiska lärarna att fosmyrga allmänheten om att ett ensidigt fackintressepolitiskt synsätt för närvarande håller på att bli ledande inom bestämda arbetsgrupper. Och på många fall helst att t. ex. gymnasiiverksamheten kanaliseras i profanen och kyrklig riktning, och det ser ut som om det helst att så skall bli.

Vår och en som är intresserad av kyrkan och dess verksamhet och som vill främja en förnuftig och ändamålsenlig kyrkokommunal förvaltning bör på söndag delta i valet och visliga de kandidater som verkligen vill kyrkans bästa. Det bör de uppfattar att kyrkofullmäktige framställa sådana yrkanden och kommun passerar med ett positivt intresse för kyrkan och dess verksamhet.

Detta förtjänar så mycket mer att understrykas som det inför kyrkofullmäktigevalet kan förekomma av avsevärd politisk aktivitet till förmån för kandidater, som saknar kvalifikationer för uppdraget i kyrkan. I vissa politiska kretsar synes man ju att det kyrkliga är något värdelöst efter längligt, kanske också något som bör hållas tillbaka. Vid ett fast valdeltagande, där väljarna kan spela sina roll, kan sådana personer få ett oproportionerligt och skadligt inflytande. Det är viktigt att alla väljare gör sin plikt och använder sina upp vid tillfället.

Inte minst i storstäderna arbetar dessa krafter under allt annat än gynnsamma betingelser. Den fundamentalt viktiga frågan för kyrkan är den om kyrkans förmåga att nå de vida folklagren med kristendomens budskap. Det är en fråga som också förutsätter en lämplig kyrkoorganisation och en lämplig församlingsindelning. Men det är först och främst den frågan om människorna kommer i dag, som är det avgörande. Och det är den som måste vara föremål för kyrkofullmäktiges uppmärksamhet och omsorg.

Anställda ger en proc. av lönen till u-hjälp

Anställda vid Stockholms universitet, Handelshögskolan, Socialhögskolan och Karolinska institutet överlämnade 15 juni i år en petition till regeringen, där man kräver att u-landshjälpen skall höjas till en procent av bruttonationalprodukten från nuvarande 1967 till 1970. Petitionen har fått namn av alla som vill ge sitt stöd åt det inte varit svårt att få anställda vid berörda institutioner att avslå en procent av lönen.

För att ge tyngd åt detta krav uppsatte studentkåren i Stockholm och Karolinska institutet med sekreterare till sedan 1967 och 68-talen av en procent efter slutt. Beloppet skulle avsättas på ett särskilt konto och sedan disponeras på ett lämpligt sätt.

Meningen var att aktionen skulle omfatta från Stockholms universitet och Karolinska institutet till andra arbetsplatser. Man är nu inne i en aktiva stopp, där man tagit kontakt med Lunds universitet, Uppsala universitet, Teknisk högskola, Försvarets forskningsanstalt och Nobelinstitutet.

Annu har de båter som anslutit sina sig till. Vid Tekniska högskolan har man inte ännu tagit ställning, eftersom man inte kommit överens med förvaltningen om hur pengarna skall användas.

Anledningen till att studenterna vill ge pengarna till u-hjälp är att de anser att det är första gången som det är möjligt att påverka regeringen att ge mer pengar till u-hjälp. Det är också första gången som studenterna har möjlighet att påverka regeringen att ge mer pengar till u-hjälp.

Det är också första gången som studenterna har möjlighet att påverka regeringen att ge mer pengar till u-hjälp.

Bibliotek måste bli PR-sinnade

— Biblioteken måste tala om att de finns! Det är ju så mer konkurrens om fritiden, och folk använder inte vara självklara former tillträckligt. Varför? För att man inte vet, vad de har att ge. Det finns massor av människor som inte vet vad en bibliotekare gör. Här skall vi göra någonting! Det är det människor till bibliotek, för eyn lander? Vi måste "sälja bättre" som det heter på reklambranschen. Biblioteket för inte leva i något slags avskild värld, det måste bli i stånd att bryta det oppositionella biblioteket.

Det är bibliotekarie Greta Rosborg som talar. Hon är den ansvarshavande bibliotekarien för utställningen PR-verksamhet och konsumentvara. Med sådana avsikter har hon rent lämdat rent, är, även i grannländerna och bättre s. k. bokpropagan för att värva nya kunder till bibliotekets. Följden blev också, att finns året både man en första PR-utställning för bibliotek i Sverige. Och den är klar succé. Nu skall man göra om det på samma plats, Gävle stadsbibliotek, och det är också överstyrelsen som står bakom. Avdelningsdirektör Bengt Hjalmquist är mycket intresserad av detta slags verksamhet och Greta Rosborg är numera ill. bibliotekskonsulent just för detta ändamål.

Till Gävlekonferensen som hålles 19—22 nästa november 15 bibliotekarier och lika många bibliotekarieelever för detta ändamål. Tyvärr kunde man inte ta för dåligare, men det kan ju bli gånger så många sökande som platser.

— Det gäller ju att nämnare bibliotekarierna till så mycken som möjligt av dessa skall bli bibliotekare och skriftkare. Men det hjälper inte att skrika på myckers PR, om inte dåmflige bibliotek kommer för dörra också. Och personal vidriga mot alla, säger konsulent Ulla Isaksson till bibliotekarier och lika många lärarstuderande

Möjligen är Wolf Lepenies begrepp ”die drei Kulturen” bättre – med samhällsvetenskap som det tredje fältet.[22] Färsk forskning om humanioras historia har samtidigt varnat för att reproducera tidens egen självkarakteristik och framhållit behovet av att formulera andra förståelseformer.[23]

Vår slutsats blir, liksom i de tidigare kapitlen, att humaniora stod sig jämförelsevis väl i svensk offentlighet under 1960-talet. Det är en iakttagelse som går på tvärs mot föreställningen om dess marginaliserade position under detta skede. I bokens inledning påpekade vi att detta var en period då samhälls- och naturvetenskaperna expanderade kraftigt på ett sätt som de humanistiska ämnena inte gjorde.[24] Det finns ingen anledning att ifrågasätta den uppfattningen ur ett universitetshistoriskt eller forskningspolitiskt perspektiv, men detta kapitel handlar, liksom boken i stort, om andra dimensioner av efterkrigstiden: den humanistiska kunskapens cirkulation i samhället. Och när fokus skiftar träder inte bara andra ämnen och aktörer i förgrunden; värderingen av en hel epok kan också bli en annan.

Understreckarnas form är även intressanta ur ett kunskapshistoriskt perspektiv. Deras omfång varierade något under 1960-talet, men en genomsnittlig text bestod av cirka 2 000 ord eller 10 000 tecken. Av hävd var de inte bundna av ett givet format; att det skulle vara ett fritt forum, både till genre och innehåll, var ett arv från 1800-talet. Icke desto mindre går det att urskilja vissa huvudsakliga texttyper. Ungefär en tredjedel av 1960-talets streckare var recensioner, huvudsakligen av nyutkommen svensk och internationell litteratur men även av teaterpjäser och konstutställningar. Något fler, drygt 35 procent, hade en mer allmän karaktär av presentation av ett ämne, reflexion över en företeelse eller kommentar till en aktuell fråga. Dessa artiklar hade alltså inte formen av en bedömning av ett specifikt verk och kunde sinsemellan vara mycket olika. Somliga var essäer, andra erbjöd fördjupningar i ett brännande ämne, ytterligare andra var betraktelser över ett kultur- eller samhällsfenomen i samtiden. Utöver dessa bägge huvudformat förekom ett par andra texttyper. Knappt 10 procent av streckarna var reserapporter från utlandet. Cirka 8 procent var regelrätta inlägg i en svensk debatt och lika många var kommenterande analyser av ett utrikespolitiskt skeende. Därtill publicerades enstaka nekrologer och intervjuer.

En kategorisering av detta slag är vansklig och brister i precision. Gränserna mellan de olika texttyperna var ofta flytande och en och samma streckare kunde innehålla flera genreelement. En recension som utgick från en aktuell bok kunde växa ut till en reflexion över en större fråga, medan en essä om ett tidlöst ämne kunde övergå i en kommentar till en nutidspolitisk stridsfråga.

Nästan en av tio streckare hade alltså form av en rapport från resor i främmande länder. Det kunde röra sig om analyser av den politiska utvecklingen i en stat eller mer av kulturhistoriska betraktelser. Ofta avsatte skribenternas utlandsvistelser en serie streckare som publicerades med ojämna mellanrum under någon månads tid. En flitig bidragslämnare var Sven Aurén. Han var till vardags tidningens Pariskorrespondent men företog under 1960-talet reportageresor till bland annat Angola, Kuba, Albanien och Kanada. En annan som gjorde sig ett namn som reserapportör var Sigvard ”Sigge” Lindqvist, småningom legendarisk rysklärare vid Försvarets tolkskola i Uppsala, som i ett stort antal streckare skildrade liv och samhällssystem på andra sidan järnridån.[25]

De många reserapporterna är argument mot den som hävdar att Under strecket var ett slags slutet, västerländskt lärdomsreservat. Tidningar som *Aftonbladet* och *Dagens Nyheter* publicerade under 1960-talet visserligen mer om Vietnamkriget än *Svenska Dagbladet*,[26] men utvecklingen i tredje världen skildrades också i tidens streckare, och inte bara genom Sven Auréns punktvisa fördjupningar från enskilda länder och regioner. Under strecket skrev exempelvis journalisten Einar von Bredow samtidspolitiska kommentarer om Sydostasien samtidigt som statsvetaren Göran Hydén skildrade ett Afrika i förvandling och diplomaten Torsten Örn analyserade Förenta Nationerna.[27]

Karteringen av 1960-talets Under strecket, huvudsakligen baserad på en kvantitativ analys av 400 artiklar, har fångat artiklarnas innehåll och form. Även om undersökningen har varit synkron till sin karaktär och inte varit tänkt att detektera förändring över tid finns det inget som tyder på att ett grundläggande skifte ägde rum mellan tidigt och sent 1960-tal. Snarare är kontinuiteten iögonfallande. I de samtidskommenterande streckarna togs Vietnamkriget och studentradikalismen upp till behandling under slutet av perioden, men dessa artiklar förblev i klar minoritet. Den äldre bild-

ningskulturen stod stark under hela decenniet, och 1968 framstår inte som en vattendelare i Under streckets historia. Också under det revolutionära märkesåret var skribenter med djup förankring i klassisk humaniora väl representerade.[28]

För att Under strecket skulle fungera som en plats för kunskapscirkulation krävdes det dock mer än att en tidning upplät ett publicistiskt forum. Det fordrades också aktiva kunskapsaktörer – människor som besatt ett relevant vetande och var förmögna att förmedla detta i texter som var anpassade till streckarformatet. Genom att förflytta blicken mot aktörerna kan kunskapsinnehållet få större konkretion.

Streckarskribenter som kunskapsaktörer

1960-talets streckarskribenter kan som kunskapsaktörer karakteriseras på flera sätt. Bakom de texter som har studerats här stod människor med olika typer av yrkesbakgrund. Här återfanns docenter och professorer, men också direktörer, arkitekter, ingenjörer och journalister. Om man höjer blicken blir professionernas pluralism dock mer relativ. Författarna till de 400 streckare som har analyserats kan inordnas i tre större grupper.

Den största gruppen, som stod för cirka 55 procent (221 stycken) av alla artiklar, bestod av dem som kan betecknas som *akademiker*. Dessa hade en högre universitetsexamen och presenterade sig primärt med sin akademiska titel eller tjänstebeteckning: licentiat, doktor, docent, lektor eller professor. Den näst största gruppen var *skribenter* som utgjorde 16 procent (63 artiklar) av de totala bidragslämnarna. Under strecket framträdde de i egenskap av journalister, redaktörer eller författare. Den tredje största gruppen, ämbetsmännen, stod bakom 9 procent (35 stycken) av streckarna. Även om denna etikettering är något oprecis hölls gruppen samman av att dess medlemmar var högre tjänstemän med statligt ämbete, i första hand med hemvist vid arkiv, museer eller ambassader (universitetsanställda är undantagna). Återstoden av streckarskribenterna, cirka 20 procent, kan inte entydigt föras till någon större grupp. Här återfinns bland andra militärer, präster, arkitekter och näringslivsföreträdare.[29]

Det är alltså rimligt att beteckna Under strecket som en akademikerbastion under 1960-talet. Personer med högre universitetsexamen konsti-

tuerade en majoritet av streckarskribenterna. Detta gällde självklart för dem som här har betecknats som akademiker, men även inom de två andra huvudgrupperna fanns inte så få personer som hade avlagt licentiat- eller doktorsexamen. Det var exempelvis sant för flera av de mest flitiga skribenterna under strecket, bland dem historikern Alf Åberg, zoologen Kai-Curry Lindahl samt författare och kritiker som Knut Hagberg, Gösta Attorps och Göran Schildt.

Överhuvudtaget hade *Svenska Dagbladets* kulturavdelning täta band till den akademiska världen på 1960-talet. Det åskådliggörs om inte annat av de tre personer som verkade som chefer under decenniet. Litteraturhistorikern Gunnar Brandell hade 1950 disputerat på en avhandling om Strindbergs Infernokris och samma år inlett sin chefsperiod vid tidningen. När han lämnade denna tolv år senare var det för att bli professor i Uppsala. Åke Janzon, kulturredaktör 1963–1969, hade lagt fram en licentiatavhandling i den uppländska lärdomsstaden 1946 och därefter främst verkat som litteratur- och teaterkritiker. År 1974 skulle han utses till hedersdoktor vid sitt alma mater. Från 1969 blev en annan Uppsalaakademiker chef för kulturavdelningen – Leif Carlsson. Han hade i yngre år fördjupat sig i stormaktstidens latinska promotionslitteratur men efter att ha licentierat övergått till tidskrifts- och tidningsvärlden.[30]

Att tidens kulturredaktörer hade gedigen akademisk bakgrund gällde inte bara för *SvD*. Även en regional tidning som *Sydsvenska Dagbladet* hade filosofie licentiater och doktorer i sin ledning. De kan ses som betydelsefulla humanistiska kunskapsaktörer: de skrev ofta själva längre artiklar, de beställde material och redigerade, de odlade och upprätthöll kontakter med humanioras värld.[31] Denna bild stämmer väl överens med vad som har framkommit i bokens två tidigare kapitel: inte bara *Fråga Lund* utan även Aldusserien kan betecknas som akademikerbastioner.

När det gäller tidningsredaktioner går det att finna liknande mönster även i andra länder. Den som hade ansvar för *Frankfurter Allgemeine Zeitungs* kulturdel var exempelvis Karl Korn. Han hade studerat humanistiska ämnen och disputerat i filologi innan han i mitten av 1930-talet övergick till publicistiken. I Tredje riket verkade Korn som skribent och redaktör. Trots att han mestadels intog en föga oppositionell ställning och även om antisemitiska yttringar kan spåras i en del av hans texter från denna tid

● **MARTHA LARSSON** var poet, journalist och översättare. Hon var under flera efterkrigsdecennier *Svenska Dagbladets* korrespondent i Rom och skrev regelbundet understreckare om framför allt italiensk kultur, så exempelvis i en artikel om Pier Paolo Pasolini i oktober 1966 (se bild s. 139).

stötte han sig med de nazistiska makthavarna och han tvingades avsluta sin journalistiska bana 1940. Efter krigsslutet kunde han snart återvända till journalistiken och var en av grundarna av *FAZ*. Under 1950- och 1960-talen skulle han sätta sin distinkta prägel på idédebatt, kulturkritik och litteraturbevakning i tidningen.[32]

Om vi återvänder till Under strecket kan vi slå fast att mansdominansen bland skribenterna var absolut under 1960-talet. Av de undersökta streckarna var endast 26 av 400 författade av kvinnor. Det innebär att det i genomsnitt var 6–7 procent eller cirka två texter per månad som inte var skrivna av män. Det starkt begränsade antalet kvinnor hade sin motsvarighet inom närliggande sfärer i samhället vid denna tid. Den akademiska världen var, som tidigare konstaterats, exempelvis utpräglat maskulin.[33]

Om vi synar de kvinnliga skribenter som var aktiva framträder några mönster tydligare. I allmänhet tenderade de kvinnliga bidragslämnarna att skriva om klassiska humanistiska ämnen: litteratur, historia, språk, arkeologi, antikens kultur. Inget av dessa områden kan dock ses som exklusivt kvinnliga domäner; även inom dem dominerade manliga skribenter

numerärt. Två av *SvD*:s fasta medarbetare hörde till de skribenter som frekvent bidrog. Kulturjournalisten Ven Nyberg skrev gärna om skönlitteratur och gjorde författarporträtt, medan Romkorrespondenten Martha Larsson huvudsakligen behandlade italiensk kultur. Även journalisten Sigrid Kahle hörde till de återkommande, inte sällan med fokus på teater och tysk kultur. Härtill kom enstaka kvinnliga akademiker och frilansskribenter som då och då skrev streckare, såsom Ragnhild Söderbergh om språk, Sonja Lyttkens om matematik, Gerd Reimers om konst och Titti Nylander om Italien.

Den kvinnliga skribent som var mest aktiv som streckarförfattare under detta skede var utan tvivel författaren Gunnel Vallquist. Allt som allt skrev hon under 1960-talet 72 stycken. Med sitt intresse för litteratur och trosfrågor var hon inte otypisk för årtiondets kvinnliga deltagare under strecket. Hennes djupa förtrogenhet med den romanska och katolska kulturen återspeglades samtidigt i hennes artiklar, och hon introducerade idogt nya författarskap.[34]

En fördjupad analys av fyra av de mest framträdande streckarskribenterna kan ytterligare kasta ljus över kunskapsaktörernas betydelse. I ett första avsnitt ställs därför två av de flitigaste historikerna under detta skede, Alf Åberg och Sten Carlsson, i centrum. Genom att ta utgångspunkt i ämnet historia – det kunskapsfält som var det enskilt största bland artiklarna på 1960-talet – kan man avtäcka mönster i ämnesval och urskilja olika roller. I det följande avsnittet riktas blicken mot två andra humanister som frekvent deltog under strecket, Göran Schildt och den nyssnämnda Gunnel Vallquist. Genom dem går det att skönja hur kritiker och essäister verkade som kunskapsaktörer.

Historiker som kunskapsaktörer i offentligheten

Alf Åberg och Sten Carlsson hade båda sin professionella hemvist inom historieämnet, men de hade olika värv, stilar och specialiteter. En grundfråga blir därför hur de tog det offentliga rummet i anspråk och vilka möjligheter som Under strecket gav dem.[35] Härigenom går det dessutom att belysa aspekter av de professionella historikernas verksamhet i 1960-talets Sverige som befintliga studier inte har ägnat sig åt. Tidigare forskning som

berör denna period kan sägas ha haft två tyngdpunkter. Å ena sidan har det funnits ett intresse för de genomgripande interna förändringarna av historievetenskapen som tog sin början under denna tid – det som Rolf Torstendahl har benämnt ”den historiografiska revolutionen”.[36] Å andra sidan har historiens roll i politiken, skolan och kulturen uppmärksammats, vanligen i form av analyser av historiebruk och historiekultur.[37] I vårt fall är det i stället professionella historiker som kunskapsaktörer i offentligheten som står i blickfånget, närmare bestämt hur de agerade i ett specifikt publicistiskt forum.[38]

Alf Åberg hade disputerat 1947 i Lund på avhandlingen *Indelningen av rytteriet i Skåne åren 1658–1700*. Redan då hade han påbörjat sin verksamhet som arkivman och han skulle under fyra decennier vara knuten till Krigsarkivet, de sista åren som dess chef. Parallellt med sitt ordinarie arbete utvecklade Åberg ett omfattande historiskt författarskap som gjorde honom till ett namn långt utanför fackkretsarna. Han skrev tusentals tidningsartiklar, var en ofta hörd röst i radions *Svar idag* och gav ut ett åttiotal böcker. Som erkänsla för sina populärvetenskapliga insatser erhöll han professors namn 1982.[39]

Åberg blev under början av 1950-talet medarbetare i *Svenska Dagbladet*. Under en lång följd av decennier skulle han bidra med recensioner, essäer och andra slags artiklar, nästan uteslutande i historiska ämnen. Den textsort som han främst förknippades med var understreckarna. Allt som allt skulle han skriva över 500 stycken.[40] Under 1960-talet blev det totalt 141 streckare – med andra ord lite drygt en i månaden eller i genomsnitt 14 stycken per år. Den första hade formen av en recension av Göran Rystads avhandling om krigspropagandan under trettioåriga kriget; den sista var en friare essä om vänskapen mellan Samuel Beckett och James Joyce. Spännvidden i ämnesvalen var som synes avsevärd. Ändå går det att notera vissa replipunkter och favoritteman.[41]

Den unge historieforskaren Åberg hade ägnat sig åt Skånes övergång från Danmark till Sverige, och 1600-talshistoria var ett ämne som han fortsatt fascinerades av. Under 1960-talet skulle han upprepade gånger författa streckare om svensk stormaktstid. Hans skrev om när svensk trupp försvarade Wien 1686, om det karolinska fälttåget i Ryssland, om Karl XII:s polska politik och om annat som hörde till epokens militära omvälv-

● **JAN OLOF ”JOLO” OLSSON OCH ALF ÅBERG**, två historieförmedlare i efterkrigstidens svenska offentlighet.

ningar.[42] På samma gång närde han ett intresse för tidevarvets person- och kulturhistoria. Erik Dahlbergh vederfors, i egenskap av tecknare och arkitekt, flera streckare, men Åberg uppmärksammade även Bohusläns historia, Stockholms stads tänkeböcker och karoliners vistelser i Österlandet.[43]

Åberg skrev samtidigt mycket och gärna om internationell historia. Under 1960-talet kan man notera artiklar om baskernas historia, amerikanska frihetskriget och kolonialiseringen av Afrika – och mycket däremellan.[44] Två länder återvände han särskilt frekvent till: Irland och Finland. Irland fängslade Åberg med sin katolska särprägel, och till Under strecket inflöt åtskilliga irländska texter. Enbart om James Joyce skrev han sju streckare 1963–1969.[45] Hans finska bidrag kunde handla om den svenska tiden före 1809, men också om självständighetens och krigens 1900-tal. En tredelad serie från oktober 1964 baserade sig på intryck från en resa i Savolax.[46] Åberg kombinerade här historiska skildringar av Göran Magnus Sprengtporten och livet i det gustavianska Finland med en form av resejournalistik med egen personlig närvaro i texten. ”Vägen till Haapaniemi är smal och krokig och slutar på en lagårdsbacke”, skrev han för att åskådliggöra sitt möte med den gamla krigsskolan.[47]

Även om Åberg således hade ett specialintresse för vissa länder måste han betecknas som en historisk allätare. Han kände inga kronologiska begränsningar: det var lika naturligt att gripa sig an Tacitus *Annales* och Afrikas forntid som det var att behandla Zimmermanntelegrammet under första världskriget eller general de Gaulles första regeringstid.[48] Som den krigsarkivarie han var skrev Åberg inte så lite om storpolitik och soldaters liv i fält, men han hade uppenbart också breda socialhistoriska och folkloristiska intressen. För att ge ett exempel: under sensommaren 1962 kunde han recensera ett par böcker om Mussolini för att i de följande tre streckarna i tur och ordning behandla Stockholm under 1500-talet, kyrkklockornas kulturhistoria och ett svenskt dialektlexikon.[49]

Den uppenbara bredden i Åbergs repertoar innebar inte bara att han kunde intressera sig för snart sagt all mänsklig historia. Den gav honom också en överblick och en förmåga att foga in det partikulära i större mönster. I december 1962 skrev han exempelvis en streckare om en återutgiven 1600-talsdagbok av Petrus Magni Gyllenius. Merparten av artikeln ägnade Åberg åt att skildra denne värmländske bondpojkes väg till

prästämbetet, men han inledde med en reflexion över hur den samtida biografin hade förvandlats under intryck av skönlitteraturen. ”Det skulle vara intressant att följa den svenska biografien tillbaka genom århundradena”, fortsatte Åberg och skisserade därefter de stora faserna med början i det han kallade ”memoarernas födelsetid” på 1600-talet. Hans vurm för historiens mångfald uteslöt således inte ett analytiskt sinne.[50]

Artikeln om en bondpojke under stormaktstiden var typisk i så måtto att Åberg snabbt förmådde leda in läsaren i ämnet och ge en effektiv resumé av den bok eller det tema som han behandlade. I recensioner kunde han påtala tillkortakommanden eller formulera kritiska anmärkningar, men vanligen var han välvilligt inställd till det verk som han utgick från och han tycks lätt ha kunnat entusiasmeras av ett ämne. Han var inte den hårda polemikens man. I val av inriktning förefaller Åberg i allt väsentligt ha styrts av håg och nyfikenhet. Han arbetade inte för att systematiskt introducera någon ny historievetenskaplig strömning eller främja en viss intellektuell tendens. Han anmälde en hel del doktorsavhandlingar och andra akademiska studier, men han skrev lika gärna om källutgåvor, biografier och facklitteratur avsedd för en bredare läsekrets.

Alf Åbergs skribentgärning illustrerar hur en specifik kunskapsaktör kunde befordra cirkulation av humaniora i offentligheten. Under strecket uppträdde han som förmedlare av nya insikter och popularisator av vetenskapliga rön, men minst lika viktig var hans roll att aktivera befintlig kunskap och vidmakthålla ett historiskt minne. Allt detta skedde vid sidan av hans ordinarie arbete som arkivarie; enligt egen utsago skrev han alltid sina streckare på kvällen efter arbetstid.[51] Med sina vidsträckta historiska intressen kunde han ta till sig en del av det som var nytt i 1960-talets historieforskning (socialhistoria, folkets historia), samtidigt som han skrev åtskilligt om mer traditionella ämnen (politikens, krigens och de stora männens historia). I en tid av accelererande vetenskaplig specialisering var Åberg en nyfiken mångfrestare.

Under strecket verkade samtidigt en historiker med en annan profil. Sten Carlsson, professor i historia i Uppsala 1956–1983, hade en ovanlig bredd i sin akademiska gärning. När han fick sin lärostol hade han publicerat vetenskapliga skrifter om nästan alla århundraden i svensk historia. Som professor skulle han främst inrikta sig på den moderna epokens

Under strecket

DANMARKS ÖDESÅR

I slitt lilla mästerverk "Tine" lät Ter Hesman Yang den tragiska kärlekshistorien slingra sig fram genom nöden och oron under 1864 års krig mellan Danmark och Tyskland. Berättelsen tilldrar sig på Bangs födelseö Als, och den 7:e gemonlyst av hans egna barndomsminnen från krigsåret, den sista och förhoppningsfulla sälskningen, innan ovädret urladdat sig, de bröstnande vårsättrena då kampen åter rasar på Dybbölis skansar, och sedan årgonen och mörkret, när förevaret byter samman och bara nederlaget återstår.

Det finns en scen i denna roman, som blivit klassisk i den danska litteraturen. Det är "Danneviremonien", den folmarschliknande bodat kommer till gården, att den danska hären drygt sig tillbaka från sina gränsställningar vid Danneviske i söder. Hela skalan av folkliga reaktioner — harm, förtvivlan, skam och maktlöshet — finns med i Bangs konkreta och nästan pärlsträngande minnen. Anmedaren från Vollerup runar upp och bunkar skälvande och snyftande med sina knutna händer mot vägen, där soldaten sitter blek i stolen, och postmästaren från Augustenborg säger gång på gång, att detta är omöjligt. Ännu rummet bär man pigorna gråta. "Men nu gik det som et pisselstigt Stöd gennem Provsten, och han rejste sig midt ihlandt dem: — I nat har man forrådt Danmark, sagde han, rank igen, i sin Fisk."

Det är svårt för oss att fatta vad Dannevirke betydde som samlande symbol för danskarna för hundra år sedan. Det var framför allt ett historiskt begrepp. På 800-talet hade den danske kung Godfred byggt Dannevirke som en gränsvall mot de tyska landen för att skydda landets trån över Sönderjylland. De danska kungarna var ofta tvungna att försvara vallen mot de tyska inkallarna. Ännu sedan först kallen samman på Danmarks fembandra dar och seglade dit på ledungsflottan. För att skydda gränsen blev så småningom en ständig styrka förlagd till Danneviske. Den stod under ledning av en gränsjarl, som samtidigt var kungens man i handelsstaden Slesvig.

Kriget kringom Valdemar Sejr avskaffade gränsjarlen och gjorde i stället sin yngre son Abel till hertig av Södertylland. I fortsättningen skulle han vara gränsens vaktare. Det var alltså klokt tänkt, men under de långa bröderkriigen om den danska kronan blev Slesvig ett självständigt hertigdöme, som kom att fungera som en dansk buffertstat mellan Danmark och det tyska Holsten.

Så blev också Holstein dansk. År 1460 förklarade den danske kung Kristian I, att de båda länderna Holstein och Slesvig skulle skulle åtskiljas. Kristians tanke var naturligtvis rätlig: Eftersom Sönderjylland var danskt och de båda länderna skulle hålla samman, hade han för all framtid knutit det tyska Holstein till Danmark. Han kunde inte tänka sig att länket skulle lösas i motsatt riktning, men historien har sina ironier. Pyrahundra år senare — under 1860-talet — skulle tyskarna på allvar åberopa denna överenskommelse, när de krävde att hela Slesvig skulle förenas från Danmark.

Dannevirke var Danmarks förutsättning, men den kunde inte skydda från impulser söderifrån. Tyskt språk och tysk kultur sipprade in i Danmark genom landsvägarna till det danska Sönderjylland. Det var en långsam process, och ingen tänkte på några skyddsåtgärder mot denna infiltration under de sekler, då nationalismen ännu var en okänd företeelse. Tysk adel och tysk borgare slog sig ner och hälsades välkomna i hela Danmark. Kongahuset vande sig vid att hämta gemåleninna söderifrån. Från år 1400 till år 1848 kom bara tre drottningar från England, medan de återstående fjorton var tyska. De ledande elementen i Danmark talade både danska och tyska. Vem kunde uppfatta den tyska kulturen som ett hot eller en fara?

Med 1800-talet förändrades situationen. Danmark slogs sönder och samman under Napoleonkrigen. England utnyttjade tillfället att befria sig från en besvärlig handelskonkurrent: lord Nelson bombardemerade Köpenhamn och tog med sig danska flottan i bunlag. Sverige anföll Danmark, och i kriget mellan de båda länderna — det tolfte under historisk tid — slets Norge lous från det danska riket. Samtidigt hade nationalismen väknat i Tyskland, och det tyska borgerskapet i Holstein började uppfatta sig samman med det konkurrerande Danmark som ett tvång.

Vad kunde danskarna göra? De ville så väkt som vad som åtestred av dessa rön och hävda sin nationella egenart, men de var ensamma utan bundsförvanter. En lösning fann de i skandinavismen. Längre söderut än Danmark orienterar sig mot Norden för att där finna en längsam enighet. Det tyska hotet. Det visade sig vara en illusion, men icke fullt var skandinavismen framtidsdugligt som idé. Det var något revolutionerande nytt som skedde, när de nordiska folken inför tyskt kot undertrycken stört varaktig fred med varandra.

Men vid Dannevirke fick danskarna känsla ensamma, först under. 1848—1850 års krig, då de framgångsrikt slog ner upproret i Holstein, och sedan under det andra slesvigska kriget för nu hundra år sedan. Den produktive danske historikern *Palle Lauring* har beskrivit tillfället till jubilerna samman en dager bildkrönika över de båda krigen — *1848—1864* (Gyldendal, Köpenhamn, pris 50:—) där Lauring är en intressant bekantskap. Han är dansk nationalist och har tidigare haft många hårda ord att säga om svenskarnas behandling av det erövrade Skåne. Han gemerslinerar och moraliserar på ett chockerande sätt över historien, men han skriver populärt och brillant, och man lärer bonom gärna, trots att pekpinnen alltid finns med och irriterar.

Inför krigsutbrottet 1864 sked änsikterna norr och söder om Dannevirke fortfarande mot varandra. Medan danskarna hävdade sin rätt till det danska Sönderjylland, förkopplade holsteinarna gamla fördrag och ville göra Slesvig-Holstein till en fri stat med egen författning och egen regering. Det var en förslag, som i princip gick ut på att bryta upp i holsteinarnas rygg. Det var Provsens intäkt, förre Sveriges fiende, och han hade en egen lösning på problemet. Slesvig-Holstein skulle bara bli en stat med en kvalificerad inkomst i Preussen. Bismarcks plan var en kränkning av alla löften och betydde slutet på holsteinarnas nationella frihetsdröminar, men det var inte första gången i historien som rättsuppfattarna fått vika för rena betydelsekänsla och rakens maktspråk.

I slutet av januari 1864 tryckte 54 000 valutstuatde preussiska och österrikiska soldater in i Holstein. I sitt högkvarter vanför Dannevirke mottog den danske generalen de Meza den tyska kriigsförklaringen. Hans situation var fruktansvärd. Under sitt befäl hade han 40 000 man utrustade med föråldrade vapen och ledda av alltför få officerare. Dannevirke — Danmarks tusenåriga gränsvall — var en symbol för motståndsviljan, emedan av samma chimariska förhoppningar som den franska Maginotlinjen, men, i verkligheten var bara den centrala ställningen tillgodosedda befäst. Den lunde lätt kringgås, och för att inte riskera hela sin armé gav de Meza order om att utan åtorlig till skansarna vid Dybböl, Mariehen gick i vinterstan över inga vägar i snötorm och frost. Först var elländigt, och längs sträcken fick soldaterna själva dra kanonerna. Större delen av dem måste kämpera utomhus. När man gjort halt, sammade de lumpen med varandra. Så supplerade armén "Dannevirkesnätten", ett av de stora, tragiska kapitlen i Danmarks historia.

Att den gamle generalen de Meza handlade militärt riktigt, är förekanna enne om, men hela Danmark blev uppskakad av det Dannevirke fallit. Min rapade på försäkrade, att Köpenhamn demonstrerade mot kungahuset. Ministärens ärkefiende Hall fördes dän dämpa oron genom ett lyssnade tal i riksdagen, men de Meza kallades till huvudstaden för att göra rena till sitt motiv. Han tog på sig hela ansvaret för reträtten och berövades befälet. Argården var kanske begriplig med tanke på folkstämningen, men militärt sett var den ett felgrepp. De ledande officerarna vägade i fortsättningen inte handla på egen hand utan operationerna kom att ledas av politikerna i Köpenhamn.

Truppernu stannade vid Dybböls skansar, och här skulle de härdnackat försvara sig ända till den avgörande striden den 18 april. Skansarna var förbundna med löpgravar. Från Dybböl kunde journalisterna berätta om det första riktiga skyttegravskriget. Det var en ny krigsform som här prövades med nedgrävda bärrar och rundvärnt artilleri, som vikkte granater över terrängen. Hugo Raeh, vår förste generalstabschef, tjänstgjorde under kriget som frivillig i den danska armén. Han var general av de danska soldaterna, som vecka efter vecka fordon "till slaktbänken" utan att klaga. Den danska bondmoen gjorde sig ofta gälländе de tarta upp lekamliga figurer som skottaviar åt preussarna och sjöng sina sånger i den värsta gunaslen. Ingnet danska blott befallas länje tillräcks Raeh "den höga grad av bildning, på vilket hela folket står".

Samtliga ledning ville utrymma ställningarna förr det värstade massingsilna blodbadet, men Monrad ville ha sin gnit ungtrgslage vid fredskonferensen i London och gav order om motstånd till det yttersta. Blomarck ville inte ha danskarna kvar i Sönderjylland utan lät sina trupper stanna skansarna, Nära femtusen danskar fick i striden. Den danska befolkningen hade vant sig vid olyckorna och reagerade inte lika hårtigt som tidigare vid beslut om Dybböls fall och utrymmningen av Jylland.

Det dröjde ända till hösten, innan freden kom. Det danska Sönderjylland gick förlorat och skulle vara det kvar ända till år 1920. Danmark var på nytt slaget till marken, men på ett sätt förstärkt i sitt skulle det rena sig igen. Samma år som landet besegrades byggdes folkhögskolan i Askov, där Grundtvigs Danmarkstro skulle genomsyra bildningsidealen. Ur folkhögskolornas tro och bildningssträvanden växte en goldälder fram i jordbruket, andelsrörelsen, industrien och forskningen. Ur 1864 års katastrof steg den moderna danska staten.

I sin mndeltidsroman om Olve Audiussön har Sigrid Undset gett en förträffiig skildring av danskarna. En stor dansk historiker Knud Fabricius citerade den i en artikel under tyskockupationen år 1940. Kanske kan den också användas för att karaktärisera detta sega och kulturmedvetna folk dessårt 1864: "Danskarne var anderledes, blötare og smegrte. De let sig ikke, men de kom igjen, som have baaraerne (vågarna) vikar og kvarmer igjen. De tav ikke ved dem, og hvarken det ene eller det andet gjorde dybsind på mndingen dessa eller livslysten. De bar med en underlig sjemmelig tlaalsomhet tanken på, at det alligevel kunde bli saaledes heller — de vented at maatte staaa i al evighet, tape og vinde længe fe lave, vaate strender, saa at nogen seier eller nogrt nederlag skulde bli det siste."

Ay Åberg

SvD 23—1—64

Under strecket

Segerstedt och svenskheten

De fria fåglarna plöja sig väg genom ymnden. Många av dem nå kanske ej sitt fårkan mål. Stor nak i det. De dör fria.

Dessa Torgny Segerstedts *ord* av den 9 oktober 1940 — jämnt ett halvt år efter den tyska ockupationen av Danmark och Norge — står inristade på den minnesten, som året på Vexnäsåsen i Göteborg och som avtäcktes den 31 maj 1955, på tiodrsdagen av hans bortgång. Under sin livstid blev denne stridbara som en namnlös "medarbetare". Hon förklarar, att Segerstedt behandlade hanns och hennes förträdersker som "furstinnor". A sin sida har hon valt betecknat sin chef som en furste i andens värld, över hennes boundan och tillgivenhet har sina därmed nått direkt bredd. distans i skildringen. Hon nöier sig inte med att rahant belysa Segerstedts personliga mänskliga sidor utan ger också klart besked om det motsatsfylda i hans väsen, vars styrkor och förbrytelser samtidigt utedlit illvilja och blindstyrsnad i vissa sammanhang. Hela personkonflikten är utförlig med stor finsen, även i stilistiskt avseende. Ett starkt intryck ger exempelvis skildringen av hur förtegen och instängd Segerstedt brukade vara, inte minst emot sina närmaste, men hur han ibland kunde öppna sig för också de personer, särskilt i avskeden och upprörelse. Författarinnan, "Kerstin Ekman, har med stor skicklighet och känslighet gestaltat den allmänt bekanta, men ändå ganska dolda personligheten. Mycken möda har lagts ned på klargörandet av Segerstedts genealogi, särskilt hans mor, som spelade en på tiden ganska betydande och ibland tragisk roll för honom själv. "Hela raden av förfäder ha intryen- hos *oss*", förklarade han 1932. Smått sensationell är utredningen om hans mödrene. Mormodern var född utom äktenskapet. Enligt en obevisbar men tämligen sannolik skiftningsteori var hon dotter till grev Jakob Ehsen Hamilton (skuttigen överstelöjtnant). Själv gifte hon sig med en förvaltare, den herre Torgny Segerstedts mor, var född i åkta säng. En bärdig och av Segerstedt själv accepterad skiftteradition, som likaså är obevisbar men ganska sannolik, har emellertid upptekt en annan grene Hamilton som Fredrikas fäta far: ingen mindre än Henning Hamilton, den lysande rödharhospotitikern, som nådde höga levnadsålder och överavancerade den supponerade dottersonens födelse med en fördelaktig post. Efter ett nytt kortvarigt och olyckligt äktenskap dog Alberti Segerstedt 1894, endast 30 år gammal, och Fredrikas moderlön vid knappt 8 och fyra dödsår till knappt 18 års ålder. Under sin ungdomstid för han ganska lila till följd av brist på omvårdnad. Han har själv berättat, att han under sin barndom aldrig ägde åtgärn överrock — en sådan fick han först som student i Lund — och att hans fötter under vinterarna fick svårt förvållade ödd. Efter ett nytt kortvarigt och olyckligt äktenskap dog Alberti Segerstedt 1894, endast 30 år gammal, och Fredrikas moderlön vid knappt 8 och fyra dödsår till knappt 18 års ålder. Under sin barndom aldrig ägde åtgärn överrock — en sådan fick han först som student i Lund — och att hans fötter under vinterarna fick svårt förvållade ödd.

Torgny Segerstedt.

Något problembarn blev Torgny Segerstedt likväl inte. I det stora hela betraktades han till en viktad yngling, som rätt omsorgsfullt tillgodogjorde sig vad läsverket i Karlstad kunde erbjuda. Han vistes upp i en kulturtradition, som Carl David af Wirsén kompromterat i orden "Tiotal, Zion och Framåt" och han gjorde sig aldrig uraxva. Trots alla stora olikheter stod han på samma grund som Wirsén — den grund som är gemensam för all svensk kultur.

I ynglingen betydde det kristna arvet mest. Utan symbart motstånd assimilade Torgny Segerstedt den ganska fräsiimade luthersk formen, som han mötte i hemmet, och när han 1894 kom till Lund, var han redan avsikt att läsa till präst. Han tog också föreskrivna teologitet examina och predikade ett par gånger i skånska kyrkor. Men han vägde för prästvigningen och blev aldrig vetenskaplig. I sin teologiska åskådning blev han alltmer liberal, och på högskolligt hill betraktades han närmast som frisinnare. Mäktiga prelater med Gottfrid Billing i spetsen sökte hejda hans akademiska befordran, medan han däremot gynnades av aldana teologer som Pehr Eklund i Lund och Nathan Söderblom i Uppsala. Argument, som för vår tids uppfattning ter sig ovidenskapliga och helt ofidkommande, anfördes öppet och ganska naivt. De uppsällnadsbefordringsstridenna slutade så till vida lyckligt för honom, som han 1913 blev professor i allmän religionshistoria vid Stockholms högskola, i en filosofisk fakultet med ämnesdelar bara till 1917, då han flyttade till Göteborg som huvudredaktör. Både dessa konflikter och hans religionshistoriska forskningar förde honom allt längre bort från kyrkan och fjärmade honom även från Söderblom. Mot slutet av sin liv var han inte längre kristen, men han blev aldrig någon kämpande ateist eller någon blasfemiker. Snarast torde hans åskådning kunna betecknas som panteistisk. Med all sin rationalism förenade han lokalitig mystik och även skrockfullhet. Sin respekt för kristendomen bevarade han alltid. Gärna satte han "vära fäders Gud" och det kristna kärlekshodet i mot satt till naturen, och Bibeln och psalmboken utnyttjade han ofta i sitt författarskap. Estrid Ancker lägger stor vikt vid kontinuiteten i hans åskådning och menar, att förändringarna inte var så stora som de kunde te sig. Säkert är, att Segerstedts radikalism på viktiga punkter skilde sig från barnkulturens. I politiskt avseende stod han också i sin enveina individualism mycket främmande för ledargruppet sådana som Karl Staaff och Hjalmar Branting i Estrid Anckers bok finns Staaff inte ens nämnd, och Branting figurerar blott i ett enda, närmast ringaktande Segerstedt-citat.

"Både kristendomen och hellenismen, de två stora huvudströmmar som flutit samman i vår andliga livsfära, utgå från axiomet om den enskilda människans betydelse", förklarade Segerstedt 1935, med nidrin till nazismen. Det på radikalt håll inte ovanliga förakten för det kristna arvet delade han inte alls. Som gymnasist var han hotkhusiker, och den grekiska tankvärlden — "idéernas eviga tåg" — följde honnom livet igenom. Liksom Viktor Rydberg tog han särskilt fasta på det individualistiska draget i den hellenska åskådningen, med Prometheus som en av de främsta symbolerna. Hans individualism förnekade honom ibland att stanna i boundran för kraftkarlarna, som gick emot strömmen och utförde det som kollektivet inte mäktade. Han fascinerades en kort tid av Mussolini, han sympatiserade med Kreuger inte blott när denne gick till sin "ärtentopp" utan ännu efter de stora avslöjandena, och i en av sina sista artiklar prisade han "den lilla långa rökels" de Gaulle såsom ledaren för "la grande nation", den kulturella världsmakt som i hans ögon var det enda förnuftiga alternativet. I Hitler såg han däremot redan 1923 en fiende till det västerländska livsverket.

Segerstedt har ofta uppfattats som ensprå eller världsmedborgare och nazarligvis inte utan fog. 1700-talets kosmopolitiska upplysningskultur, i vilken han såg en fortsättning av hellenismen, hade i honom en överlygnd anhängare. Hans direkta kontakter med den Kanter var dock ganska sporadiska. Han uttrikerover var inte många — den längsta på tid till Milano — och gjorde honom ofta besviken. Framför allt var han ointresk. Hans fel, som skrivit en artikel om Kanter och Torgny lagman, styrde om att han fick på genom livet sett mycket litet intresse för oppositionsbövdingens namn, en sammanställning som födde illfurnas associationer. Det är emellertid betydde dock inte så mycket för honom som den nittiotalsnationalism — förenad med värmländsk bondbygdspatriotism — som han inuppen redan på skolbänken. "Man slutar med att som Viktor Rydberg tacka den vänliga norna, som vigt en till svensk", skrev han 1944. Bokkännelserna till svenskheten återfinner i hans publicistik.

Härmed sammanhängde ett starkt försvarsintresse. Under det i Segerstedts ögon ganska odramatiska 1920-talet var det bara ett politiskt stridsämne, som riktigt grep honom: försvarsfrågan. Mot vänsterpartiernas nedrustningsiver ansåg han sig med frenesi. Den berömda artikel, som han 1925 skrev om Smålands ryttare, har ännu sina sarkasmer ett ämlag av storsvensk yverhetsmod. Magnifika är slutsatsen: "Bort rida Smålands ryttare. Det förflutnas skuggor jaga förbi. Kvar står människors Sandler och myser i solskenet".

Även antimajonismen var ett uttryck för patriotiska lidelser. I ett lösskrivet artikel från 1917 förklarade Segerstedt, att han ville hälsa Lenin välkommen till Sverige, om han kom med fredsanbud. Men han ville icke att Lenin skulle få tillfälle att "förgifta vårt folk med sin lära". Och han fortsatte: "Vi ha ingen lust att bli ett bolsjevistiskt experimentfält". Det är svårt att förena med varandra de motsatsfyllda tendenserna i denna förkunnelse av offervillighet och antikommunism. Under första världskriget hade Segerstedt varit en av de förkämpar, som med största energi och skarpsinne bekämpade den tyska propagandan i Sverige. Han var en av de första, som förstod, att det gällde att bekämpa inte blott den tyska militärmakten utan också den tyska kulturens och vetenskapens inflytande. Han var en av de första, som förstod, att det gällde att bekämpa inte blott den tyska militärmakten utan också den tyska kulturens och vetenskapens inflytande. Han var en av de första, som förstod, att det gällde att bekämpa inte blott den tyska militärmakten utan också den tyska kulturens och vetenskapens inflytande.

Hans kamp mot den tyska propagandan var ett av de mest lysande kapitlen i hans liv. Den var också det mest fruktbara. Den gav honom en ställning i det svenska folkets medvetande, som ingen annan kunde rubba. Den gav honom en plats i historien. Den gav honom en plats i historien. Den gav honom en plats i historien.

Estrid Ancker, Torgny Segerstedts sekreterare på Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning under andra världskriget, har skrivit en utförlig levnadsteckning över den store publicisten med tonvikt på de tidigare, mindre kända skeden av hans liv. Boken recenseras här av professor STEN CARLSSON.

socialhistoria. Vid sidan om sin intensiva verksamhet som forskare och forskningsledare författade han den första universitetsläroboken om Sveriges moderna historia och var en av huvudkrafterna bakom tiobandsverket *Den svenska historien*.[52]

Carlsson hade börjat skriva för *Svenska Dagbladet* i början av 1950-talet. Inledningsvis bidrog han emellanåt med ledarartiklar men övergick alltmer till kulturmaterial, i synnerhet understreckare.[53] Under 1960-talet skrev Carlsson 81 stycken, förhållandevis jämnt fördelade över tid. I jämförelse med Åberg var Carlssons historiska repertoar smalare, med en klar koncentration på 1800- och 1900-talen. I gengäld skrev Uppsalaprofessorn också om historievetenskapens villkor och han gjorde inlägg i utbildnings- och forskningspolitiken.

Biografier över den moderna epokens monarker, statsmän och politiker utgjorde ett huvudstråk i Carlssons gärning som streckarskribent. Hans första alster det aktuella decenniet, publicerat i början av januari 1960, tog exempelvis sin utgångspunkt i en amerikansk studie av Dwight D. Eisenhower. Artikeln var med sin kombination av historisk rundmålning och kritisk diskussion typisk för Carlsson, även om flertalet av de gestalter som han behandlade var avlidna eller inte längre aktiva som maktens män. Sålunda skrev han om Oscar II, Dag Hammarskjöld, Vladimir Lenin och åtskilliga andra.[54]

Överhuvudtaget ägnade sig Carlsson mycket åt europeisk 1900-talshistoria, i synnerhet ämnen som hade anknytning till världskrigen och de ideologiska konfrontationerna i det nära förflutna.[55] För en man som var jämngammal med oktoberrevolutionen och som tillbringat ungdomsåren i nationalsocialismens närhet, för att under efterkrigstiden entydigt ta parti för Israel och den västliga gemenskapen, var den moderna historien inte bara en professionell angelägenhet. Hans många samtidshistoriska streckare återspeglade politiska erfarenheter och röjde ett personligt engagemang.

Det vetenskapliga intresset och den ideologiska övertygelsen kunde förenas i en och samma artikel. I en streckare i september 1961 diskuterade

● **ALF ÅBERG OCH STEN CARLSSON** var båda flitiga författare av historiskt inriktade understreckare på 1960-talet, men deras stil och intresseområden skilde sig åt.

Carlsson *Hitlers Zweites Buch*, det vill säga det dokument från 1928 som var tänkt att bli en uppföljare till *Mein Kampf* men som publicerades först 16 år efter Hitlers död, och då i en kommenterad vetenskaplig utgåva. Carlsson redogjorde för skriftens tillkomst och bärande idéer. Han drog slutsatsen att man redan i detta dokument från slutet av 1920-talet kunde förstå vad som skulle hända om Hitler grep makten, och därför lönar det sig att ”sätta sig in i en totalitär regims tankevärld, hur förvirrad och verklighetsfrämmande den än kan te sig”. Här fanns sålunda en tydlig lärdom för samtiden. Carlssons streckare publicerades bara ett par veckor efter att Berlinmuren börjat byggas. När han i slutet av artikeln blickade mot den tudelade tyska staden underströk han betydelsen av att beakta en diktators ideologiska grundåskådning, ”vare sig han nu ser sig själv som den av ödet utkorade ledaren för ett herrefolk eller betraktar sig som en förkämpe för ett ekonomiskt system, som är fyllt av en oemotståndlig inre kraft”.[56]

Som forskare framstår Carlsson som en socialhistoriens pionjär i Sverige. Bland hans vetenskapliga monografier från 1960-talet återfinns böcker som *Bonde – präst – ämbetsman* (1962), *Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866* (1966) och andra titlar med tydlig socialhistorisk inramning.[57] Med detta i beaktande är det notabelt att så få av Carlssons texter knöt an till hans forskning. Han uppmärksammade endast enstaka socialhistoriska studier och överhuvudtaget lite av aktuell svensk historieforskning. I motsats till Åberg visade han som tidningsskribent ett begränsat intresse för de breda lagrens historia.[58]

Carlssons starka förankring i samtidens akademiska historievetenskap märktes dock i andra typer av texter. I en streckare från september 1960 rapporterade han utförligt från den världshistorikerkongress som just avhållits i Stockholm. Han skrev senare en erkännsam nekrolog över Lauritz Weibull och presenterade översikter över modern historieforskning.[59] Även om han inte drog sig för att framföra egna åsikter var tonen vanligen saklig. Andra inlägg var mer debatterande och här kunde polemiken ligga öppen. I två streckare 1962 synade Carlsson till exempel gymnasieskolan och kritiserade planerna på dess nya utformning. I andra artiklar stod han upp för humanioras sak gentemot samhällsvetenskaperna och argumenterade för att utbyggnaden av det svenska universitetet inte fick leda till en brandskattning av de humanistiska ämnena. Efter att ha varit gästpro-

fessor i Minnesota våren 1969 formulerade han några kritiska reflexioner om studentupproret, vars betydelse han menade var överdriven.[60]

Universitetsprofessorn som offentlig intellektuell – det var så Carlsson uppträdde under strecket. Han var alltså inte i första hand en förmedlare av ny svensk forskning utan strävade efter att sätta den moderna historiens omvälvande politiska skeenden i perspektiv. Som publik akademiker trädde han fram som en centralgestalt i den humanistiska världen. Att han såg något förebildligt i att förena intellektualitet och offentlig närvaro märks även på att han under 1960-talet skrev ett antal streckare om stora svenska publicister med gedigen akademisk bakgrund – Herbert Tingsten, Torgny Segerstedt, Ivar Anderson.[61]

I motsats till Åberg var Carlsson ingen folkbildare av klassiskt snitt. Han kunde inte frammana samma ohöljda fascination för det förflutna; i stället var hans insats att dra upp de större linjerna och ge de vidare sammanhangen. Hans recensioner och historiska översiktsartiklar präglades av en neutral, vetenskaplig attityd, men när han använde Under strecket som debattarena blev hans samhällsåskådning uppenbar. I skol- och utbildningspolitiska frågor låg hans borgerliga, inte sällan konservativa värderingar i öppen dager; i utrikespolitiska kommentarer märktes hans antikommunism och hemhörighet i ”den fria världen”.

Alf Åberg och Sten Carlsson skilde sig åt i profil och intresse, men de verkade båda för att göra Under strecket till en arena för cirkulation av historisk kunskap. I detta forum fanns det samtidigt plats för andra slags humanistiska kunskapsaktörer.

Kritiker och essäister som humanistiska kunskapsaktörer

Två av 1960-talets mest återkommande streckarförfattare, Göran Schildt och Gunnel Vallquist, rörde sig i gränslandet mellan kritik, essäistik och omvärldsskildring. Båda hade avlagt examen i humanistiska ämnen men lämnat universitetet för att verka som fria skribenter.

Göran Schildt var finlandssvensk författare, konsthistoriker och kulturjournalist. Han hade disputerat i Helsingfors 1947 på en studie om Cézanne och skulle snart utveckla ett mångförgrenat författarskap. Under de två första efterkrigsdecennierna blev han mest uppmärksammad för

sina kulturhistoriska skildringar av färder med segelbåten *Daphne*. Sedan början av 1950-talet räknades Schildt till *Svenska Dagbladets* medarbetare, och Under strecket blev ett av hans viktigaste fora. Mellan 1960 och 1969 skrev han 85 streckare.[62]

Schildt tog gärna sin utgångspunkt i den klassiska medelhavskulturen. I en lång rad artiklar under 1960-talet skildrade han sina resor i den grekiska arkipelagen, utmed Libyens hamnlösa kust och till nubiernas Abu Simbel. Ofta färdades han med *Daphne*, och när han gjorde längre strandhugg fann han skäl att begrunda vad lämningar från en forntida kultur hade att säga om den moderna exploateringen i turismens eller teknologins namn.[63] Schildts reserapporter hade inte sällan en klassisk ram, med hänvisningar till antikens myter och litteratur.[64]

Han var för den skull ingen svärmisk filhellen som okritiskt förmedlade allt som hörde den klassiska kulturen till. Schildt var orienterad i modern antikvetenskap och recenserade regelbundet arkeologisk, konsthistorisk och annan humanistisk forskning.[65] Han var även fullt förmögen att mer principiellt reflektera över sin samtids relation till det klassiska kulturarvet. I artikeln ”Den levande och döda antiken” från juni 1961 var premissen att den systematiska, vetenskapliga utforskningen av den äldsta historien drastiskt hade minskat möjligheten att idealisera antiken och göra den till förskönad mönsterbild. Det metodiska studiet av monument och skrifter hade gett oss en mer realistisk uppfattning om forntiden, löd hans argument.[66]

En annan central kulturell referenspunkt hos Schildt var hemlandet Finland. Han skrev ett femtontal streckare i finska ämnen under 1960-talet. Den allmänna inriktningen var litteratur och konst i 1900-talets Finland, men inom detta fält fanns det en betydande variation. Schildt debatterade tvåspråkigheten i Finland, han skrev om Elmer Diktonius och Hans Ruin samt recenserade böcker av yngre författare som Jörn Donner och Christer Kihlman.[67] Alvar Aalto, hans gode vän, blev föremål för fyra streckare.[68] I en självbiografisk text gav han en personlig minnesbild av de sociala och ekonomiska realiteter som rått under barndomen på en förfallen herrgård

● **GÖRAN SCHILDT** ombord på ketchen *Daphne* sommaren 1960. I bakgrunden vulkanön Stromboli i Tyrrenska havet.

utanför Borgå.[69] Med jämna mellanrum gav han följaktligen rikssvenskarna glimtar ur finskt, i synnerhet finlandssvenskt, kulturliv.

Redan i sin doktorsavhandling hade Schildts intresse för den konstnärliga modernismen och dess europeiska historia varit uppenbart. Under strecket fortsatte han att utforska bildkonst, arkitektur och litteratur som tillkommit sedan sekelskiftet 1900. Han skrev om Gauguin, Picasso och Man Ray men också om uttolkare som Ulf Linde och Siegfried Giedion; han lovprisade Gunnel Vallquists översättning av Prousts *Swanns värld* men kunde också diskutera samtida författare som Alberto Moravia och Aleksandr Solzjenitsyn.[70] Särskild omsorg visade Schildt om efterkrigstidens konstliv – han behandlade biennalerna, konstnärernas villkor, avantgardismens värde, multikonstens möjlighet.[71]

Streckarskribenten Schildt hade som synes en bred repertoar, men det går likafullt att ringa in hans speciella profil som kunskapsaktör. Trots att han hade sin tyngdpunkt inom vitt skilda fält visade han överallt en vilja att introducera det främmande för den svenska läsekretsen. Han skrev sällan om det som pågick i 1960-talets Sverige. Snarare var han en gränsgångare och i mycket en essäist, och då inte bara med tanke på hans personliga stilkonst och lätt burna lärdom. Som skribent var han prövande, frågande, utforskande. Om det finns ett ord som fångar Schildts grundegenskap är det rörlighet. Han förflyttade sig ledigt i tid och rum och över ämnesgränserna. Inte för inte var Schildt fascinerad av resenären som typ och han gav under 1960-talet ut samlingar med klassiska reseskildringar.[72] Schildt skydde inte det dagsaktuella men hans artiklar saknade en tydlig politisk tendens. Ett ord som flera gånger återkom i ingresserna till hans streckare var ”meditera”. Det var som om avsikten med hans texter var något mer än att redogöra för böcker han läst eller resor han företagit.

Här fanns det beröringspunkter med författaren Gunnel Vallquist. Som kunskapsaktör kreerade hon rollen som introduktör, kritiker och rapportör, huvudsakligen inom tre områden: skönlitteratur, religion och Vatikanen.[73]

Under hela 1960-talet, och med särskild intensitet dess första tre–fyra år, ägnade sig Vallquist flitigt åt den samtida litteraturen, i synnerhet från det franska språkområdet. I åtskilliga streckare tog hon ett större grepp om nyutkommen litteratur eller karakteriserade de romaner som belönats med priser.[74] I ännu flera artiklar recenserade hon enskilda aktuella böcker, från

äldre författare som François Mauriac över namnkunniga intellektuella som Jean-Paul Sartre och Simone de Beauvoir till företrädare för den nya romanen som Michel Butor, Alain Robbe-Grillet och Claude Simon.[75] Vallquists litterära register var således brett, och hon kunde därutöver skriva om andra slags författarskap, inte minst om de bearbetade en religiös tematik såsom i böcker av Leon Uris, Pär Lagerkvist och Julien Green.[76]

Vid sidan om den skönlitterära kritiker- och introduktionsgärningen röjde Vallquists 1960-talsstreckare hennes starka upptagenhet vid existentiella och religiösa frågor. Spännvidden var betydande: hon skrev om filosofi, etik, historia, politik och sociala dimensioner. Hennes streckare kunde handla om så olika ämnen som den franska nationalkatolicismen, judisk-kristna relationer eller Teilhard de Chardin och evolutionens mystik.[77]

Det mest handfasta uttrycket för religiöst engagemang var emellertid de många streckarna som hon skrev om Andra Vatikankonciliet. Vallquist, som hade konverterat till katolicismen 1939, bodde i Rom under fyra höstar från 1962 och rapporterade utförligt om katolska kyrkans omvälvande förändringar, i samlad form i *Dagbok från Rom* som hon utgav i fyra delar i mitten av 1960-talet.[78] För *Svenska Dagbladet* fungerade hon som ett slags konciliekorrespondent och publicerade 1962–1965 inalles 18 streckare om katolska kyrkan. Sammantagna gav de en mångfasetterad bild av reformdiskussionerna, sammandrabbningarna i konciliet och skillnaderna mellan påvarna Johannes XXIII och Paulus VI. När hon summerade sina intryck strax före jul 1965 talade hon om ”fyra års kyrklig idédebatt på högsta nivå, fyra år som innebär större förändringar än de senaste fyrahundra åren”.[79] I slutet av 1960-talet återkom hon till ämnet och synade i flera artiklar vad som hade blivit av förhoppningarna om reform och förnyelse.[80]

Som kunskapsaktör var Vallquist inte bara en recensent och rapportör utan även en hängiven vägvisare in i den romanska världens litterära och intellektuella kultur. För läsare i det konfessionellt homogena Sverige, där antikatolska stämningar alltjämt kunde vara starka, torde Vallquists sakliga men engagerade redogörelser från Rom ha fungerat som ett upplysningsprojekt om katolicismen i allmänhet och Vatikanen i synnerhet.[81] I ett av de följande kapitlen kommer vi att möta Vallquist ånyo.

Genom Åberg, Carlsson, Schildt och Vallquist har en fylligare bild av kunskapsarenan Under strecket presenterats – vilka ämnen som dominerade, hur de behandlades, vilka stil- och genreideal som förekom. De fyra kunskapsaktörerna hade huvudsakligen humaniora som verksamhetsfält och delvis olika profiler, men de passar väl in i det större mönster som avtecknar sig. Under streckets tongivande aktörer var företrädesvis verbala och välutbildade, och hade självskrivna bildningsideal och kunskapsanspråk. De hade sin sociala förankring vid universitet, läroverk, ambassader, museer, lärda verk och i statskyrkans högre kretsar. De slog vakt om litteratur, historia och annan humaniora, och ratade i hög grad film, sport och populärkultur. Samtidigt fanns det en öppenhet mot tidens vetenskaper och ett slags borgerlig internationalism.

En kunskapsarena och dess aktörer

I slutet av 1960-talet hade Under strecket varit ett dagligt forum i *Svenska Dagbladet* i mer än ett halvsekel. Dagligen publicerades artiklar som trots variationer företedde tydliga likheter i form, karaktär och tilltal. Under strecket sörjde härigenom för stadga och kontinuitet i kunskapscirkulationen i ett visst segment av offentligheten. Innehållet i årtiondets över 3 500 streckare speglade samtidigt tendenser och händelseutveckling på samtidens scener.

Genom att betrakta Under strecket som en kunskapsarena i offentligheten kan vi dra flera slutsatser. För det första har karteringen av decenniets streckare gett oss ett kvantitativt mått på fördelningen av artiklar. Det är ovedersägligt att humaniora hade en mycket stark ställning på sidan under denna period, vilket stärker vår allmänna uppfattning – grundlagd i de tidigare två kapitlen – om den humanistiska kunskapens påtagliga närvaro i offentligheten under 1960-talet. För streckarna gällde detta i synnerhet för historiskt inriktade ämnen, men även litteratur, konst och andra estetiska uttryck behandlades frekvent och ingående. Därutöver fanns det utrymme för andra teman och infallsvinklar: samtidspolitiska betraktelser, debattinlägg, reseskildringar och essäer om naturvetenskap. Betraktat som helhet bidrog Under strecket dock först och främst till att upprätthålla en lärdomskultur på humanistisk grundval.

Vår analys har även satt ljuset på några av de mest betydelsefulla kunskapsaktörerna på denna arena. De skrev olika typer av texter, hade olika temperament och befordrade olika slags kunskap. Det kunde röra sig om personer med en likartad utbildning och ämnesinriktning som ändå kreerade olika roller – historikerna Carlsson och Åberg är två goda exempel. Det kunde också finnas streckarskribenter som hade olika bakgrunder och specialiteter men där det går att skönja ett likartat underliggande kunskapsuppdrag – detta gällde för de essäistiska omvärldsrapportörerna Schildt och Vallquist. En gemensam nämnare för merparten av skribenterna var likafullt att de hade högre universitetsexamen; inte för inte har vi kallat Under strecket för en akademikerbastion. Andelen autodidakter eller fria intellektuella utan akademisk erfarenhet var låg inom denna del av offentligheten, och detta gällde inte enbart för *SvD*. Även åtskilliga andra av 1960-talets ledande kritiker och kulturredaktörer i de stora tidningarna hade disputerat i humanistiska ämnen. Det var sant för Olof Lagercrantz i *DN*, Erik Hjalmar Linder i *GP* samt Harald Schiller och Sven-Eric Liedman i *Sydsvenska Dagbladet*.

Som högerns husorgan hade *SvD* av hävd sin trogna läsekrets inom traditionellt borgerliga kretsar. Hit hörde på 1960-talet merparten av landets professorer och många andra högre akademiker. Det var primärt ur dessa grupper som skribenter rekryterades, även om själva målgruppen för understreckarna var något bredare. Som kunskapsarena ingick Under strecket nämligen i en vidare humanistisk lärdomskultur av det slag som vi med hänvisning till Fredrik W. Thue introducerade i kapitel 2. Bland streckarskribenterna fanns nämligen inte bara uppburna forskare och författare. Emellanåt möter vi även mindre namnkunniga kunskapsförmedlare – frilansande skribenter, oavlönade docenter, arkivarier och bibliotekarier, läroverkslektorer och kyrkoherdar verksamma i mellanstora svenska städer: Emy Ek, Heribert Jansson, Arthur Landfors, Per-Anders Hellquist, K. G. Bolander, Sven Rodhe, Nan Östman och åtskilliga andra.[82] De flesta dagar under 1960-talet var de först och främst läsare av streckare, men vid något enstaka tillfälle skrev de en egen artikel och fick den publicerad. De klev då fram ur sin relativa obemärkthet och blev offentliga kunskapsaktörer som bidrog till att det kvalificerade vetandet kunde cirkulera i samhället.

Som kunskapsarena kan Under strecket jämföras med andra liknande arenor på 1960-talet. Det fanns exempelvis betydande likheter med både *Fråga Lund* och Aldusserien. På alla tre arenor premierades klassisk humaniora och grundforskningsinriktad naturvetenskap. De tongivande aktörerna var borgerliga akademiker med fast förbindelse till universitetets filosofiska fakultet och bärare av en väletablerad lärdomskultur. Trots att de genremässiga och mediespecifika omständigheterna varierade – *Fråga Lund* kombinerade till exempel underhållning med kunskapsförmedling på ett sätt som streckarna och pocketböckerna inte gjorde – kan de ses som delar av samma helhet. Målet med kunskapscirkulationen var i samtliga fall snarlikt: den syftade till att höja bildningsnivån och skänka orientering. Räckvidden var för dessa mediala arenor dessutom betydande, även om streckarnas socialt och ideologiskt mer avgränsade värld inte kunde mäta sig med televisionens potentiellt miljonhövdade tittarskara.[83]

Det förblir en öppen, empirisk fråga hur mycket gemensamt Under strecket hade med andra liknande arenor i svensk storstadspress. Visserligen saknades det en daglig sida av detta slag i andra större tidningar, men man skulle kunna analysera kultursidorna som arenor för kunskapscirkulation. Flera av de större tidningarna publicerade frekvent artiklar som i omfång och karaktär påminde starkt om *Svenska Dagbladets* streckare. Det gällde till exempel *Sydsvenska Dagbladets* kultursida, men också många av Erik Hjalmar Linders texter i *Göteborgs-Posten* – vi ska stifta närmare bekantskap med honom i nästa kapitel – hade påtagligt släktskap med streckarna.[84]

Arenabegreppet gör även komparationer med motsvarande fora i andra länder möjliga. Som nämnts ovan är *Frankfurter Allgemeine Zeitiung* ett tacksamt jämförelseobjekt. Tidningen, grundad samma år som Förbundsrepubliken 1949, bar en överskrift på titelsidan – ”Zeitung für Deutschland” – som återspeglade dess ambitioner. Snart utvecklades den till en politisk, kulturell och opinionsmässig maktfaktor i västra Tyskland. Redan från början blev den ett språkrör för social marknadsekonomi och stod, trots sin formella oavhängighet, nära de borgerliga partierna (CDU och FDP) i politiska och ekonomiska frågor. Under 1950-talet var *FAZ* en betydelsefull plattform för debatten om Konrad Adenauers utrikespolitiska linje i kalla krigets Europa.[85]

● **FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG** var en av de tongivande västtyska dagstidningarna. På dess anspråksfulla kultursida skrev åtskilliga disputerade humanister.

Tidningens anseende vilade först och främst på den kvalificerade bevakningen av politik och näringsliv. Därjämte fanns dess *Feuilleton* – en kulturdel som inledningsvis var tunnare till antalet sidor än de andra avdelningarna men som snart växte i betydelse och omfång.[86] Den som ledde arbetet var alltså den ovannämnde Karl Korn. Under hans långvariga egid fick kulturdelen rymma såväl efterkrigstidens experimentella konst, arkitektur,

musik och diktning som äldre, ännu kvardröjande strömningar av kulturpessimism och modernitetskritik. Korn framstod som ideologiskt värdekonservativ, men med en öppenhet mot nyare estetiska och intellektuella tendenser. Tidigt röjde han exempelvis stor uppskattning för Alfred Andersch, Ingmar Bergman, Heinrich Böll och Wolfgang Koeppen. Härvidlag hamnade han upprepade gånger i konflikt med Friedrich Sieburg, en utpräglat nationalkonservativ kritiker som förestod tidningens litteraturavdelning från mitten av 1950-talet och som hade föga till övers för Gruppe 47 och liknande rörelser i den västtyska samtidslitteraturen.[87]

FAZ hade inte någon daglig sida som Under strecket, vilket på sätt och vis gör en direkt, symmetrisk jämförelse svår. Däremot gav den västtyska tidningens kultursida stort utrymme åt *Geisteswissenschaft* i form av recensioner av facklitteratur liksom essäer i filosofiska, historiska och estetiska ämnen. Periodvis fanns en speciell avdelning där ny humanistisk forskning fick mycket plats. Som helhet kan *FAZ:s* kultursida betraktas som en kunskapsarena där efterkrigstidens humaniora hade en framträdande position. Den lärdomskultur som manifesterades i streckarna förefaller ha stått ännu stabilare i det västtyska fallet.[88]

Kultursidorna i både *FAZ* och *Svenska Dagbladet* hade en borgerlig framtoning. Samtidigt förelåg det klara skillnader i ideologisk tendens. Under strecket kunde personer som pedagogen Wilhelm Sjöstrand, språkvetaren Erik Wellander och historikern Sten Carlsson visserligen formulera konservativ kritik mot utvecklingen inom skolan eller samhället i stort, men den typ av kulturpessimistiska, modernitetsskeptiska strömningar som förekom på *FAZ* var knappast företrädda i den svenska tidningen. Det var en återspegling av större politiska och intellektuella skillnader mellan de två västeuropeiska efterkrigssamhällena.

I ett vidare sammanhang fungerade de två kunskapsarenorna på ett besläktat sätt och hade likartade funktioner i sina respektive länder. Här uppträdde skribenter som vanligen hade humanistisk utbildningsgång. Arenorna vände sig i första hand till en särskild del av tidens offentlighet, men detta segment stod samtidigt i förbindelse med många av tidens betydelsefulla kultur- och samhällsinstitutioner: universitet, gymnasieskolor, bokförlag, museer, arkiv, kyrkor, statsförvaltning. I detta kretslopp hade humaniora en stark och självskriven ställning.

Vi har i dessa första kapitel således undersökt tre större mediala kunskapsarenor: *Fråga Lund* som ett nytt folkbildande tv-program, Aldusserien som exempel på utgivningen av fackpocketböcker och Under strecket som en väletablerad essäsida i en storstadstidning. I det följande ska vi uppmärksamma några andra kunskapsarenor, men framför allt förskjuts vårt intresse från den bredare offentligheten till tre deloffentligheter. Några av de kunskapsaktörer som har figurerat i de tre första studierna – exempelvis Erik Hjalmar Linder och Gunnel Vallquist – kommer att dyka upp igen. De allra flesta personerna är emellertid nya. Genom att analysera kristen kulturjournalistik, arbetarrörelsens studiecirkelverksamhet och den nya vänsterns bokcaféer fördjupas förståelsen av humaniora i efterkrigstidens offentlighet.

DAGENS NYHETER.
DAGENS NYHETER.
DAGENS NYHETER.
SYDSVENSKA DAGBLADET SNALLPOSTEN.
SYDSVENSKA DAGBLADET SNALLPOSTEN.
SYDSVENSKA DAGBLADET SNALLPOSTEN.
Göteborgs-Posten
Göteborgs-Posten
Göteborgs-Posten
Göteborgs-Posten
Göteborgs-Posten
Rymdhundarna ned oskadda
Rymdhundarna ned skadda
MYTERI I BRIGAD EN-TRUPP
POLITIKEN
BILD-
Neue Zürc
Neue Zürc
FEMINA
FEMINA
eva
eva
eva
eva
Damernas Värld
Damernas Värld
Svensk Damtidning
Svensk Damtidning
Svensk Damtidning
Svensk Damtidning
Svensk Damtidning
Svensk Damtidning
DAGENS NYHETER.
Göteborgs-Poste
MARIE-CLAIRE
CONTINENTAL
seventeen
LIFE
TIME
LIFE
TIME
LIFE
The Daily
LUX
WARE

5 *En humanistisk kristendom*

> Kära Erik Hjalmar.
>
> Jag skulle vilja tala om för dig en liten konspiration som vi håller på med här i Stockholm. ”Vi” är Anne Marie och Lars Thunberg, Monica Boethius, Gunnel Vallquist, Ludvig Jönsson, Anders Jeffner, och några till, som tycker att vi måste se till att den kristna kulturdebatten här i landet får lite mer stadga och framfart. Det behövs att vi håller ihop och stöttar varandra, dels ser till att utländskt material som är bra kommer in i debatten.

Så inleds ett brev från journalisten Kerstin Anér till tidningsmannen Erik Hjalmar Linder, daterat måndagen den 26 september 1966. Anér berättar vidare om hur den nämnda gruppen hade träffats hemma hos henne och samtalat fredagen innan. Hon fortsätter: ”Meningen är alltså att vi alla, litet mer än förut, skulle hålla ögonen på varandras produktion och föra idéer vidare och uppträde [*sic*] en aning mer som samlad front än vi är vana vid.”[1] Mer konkret ber hon Linder, som befann sig i relativ isolering i Västsverige, informera henne om sina texter i *Göteborgs-Posten*, där han var litteraturkritiker, och helst skicka dem till Stockholm så att Anér skulle kunna sprida dem till kontakterna där.

”Den kristna kulturdebatten” är ett uttryck som man kan förstå på två sätt eller läsa från två håll. Dels kan det syfta på den kulturdebatt som förs på specifikt kristna arenor, dels på att kristna aktörer deltar i en allmän kulturdebatt i den större offentligheten. Båda dessa betydelser – den särskilda kristna sfären och den kristna närvaron i den bredare samhälleliga och kulturella offentligheten – behandlas i det här kapitlet.

Kristendomen är kanske inte det första man tänker på när man närmar sig 1960-talet, men den har en viktig plats även i det decenniet. Som

historikern Henrik Berggren understryker i sin bok *68* så var det på 1960-talet klart vanligare att en ung svensk tillhörde en frikyrka än en vänstergruppering.[2] Och då avgränsar han sig ändå till att jämföra med de fria kyrkosamfunden, inte Svenska kyrkan. Nog kan man säga att statskyrkan på sätt och vis befann sig på defensiven under decenniet; efter *Tro och vetande*-debatten 1949, den så kallade Helanderaffären några år senare och slitningarna som följde på beslutet om kvinnliga präster 1958 upplevde kyrkan något av en förtroendekris. Från just 1958 löpte en utredning om ett särskiljande av kyrka och stat, en reform som dock förblev ogenomförd fram till millennieskiftet.[3] Samtidigt framstår Svenska kyrkan trots allt som en oerhört livskraftig och viktig institution – det var trots allt en organisation som räknade i princip hela Sveriges befolkning som medlemmar. Och till det kom alltså frikyrkorna. De äldre samfunden som Svenska Missionsförbundet, Svenska Baptistsamfundet och Metodistkyrkan i Sverige växte inte längre, men var starka, mer eller mindre landsomfattande institutioner. Mer på offensiven framstod under decenniet pingströrelsen, ur vilken det växte fram ett nytt politiskt parti, Kristen Demokratisk Samling (KDS), grundat 1964. Härtill fanns en liten men livskraftig romersk-katolsk miljö, som fått en skjuts både genom arbetskraftsinvandring och en del uppmärksammade konversioner under 1950-talet.[4]

I en antologi om religion och offentlighet i Tyskland understryker redaktörerna Lucian Hölscher och Frank Bösch att det fanns en dynamisk kristen deloffentlighet under efterkrigstiden som hade flera olika former och arenor.[5] Detta ser vi tydligt även i det svenska fallet. 1960-talet var en storhetstid för kristna förlag. Kristna Bokförläggareföreningen samlade då ett tjugotal medlemmar, och då ingick vid denna tid ändå inte det största, Svenska Diakonistyrelsens bokförlag (senare Verbum).[6] Kristna tidningar och tidskrifter av olika slag fanns det gott om: frikyrkliga *Svensk Veckotidning, Veckoposten* och *Dagen*, svenskkyrkliga *Vår Kyrka*, samt *Svensk Kyrkotidning* och *Svensk Pastoraltidskrift* som snarare vände sig till präster och diakoner, samt kulturtidskrifterna *Vår Lösen*, *Kristet Forum* och *Årsbok för kristen humanism*. Förutom den typen av mediala arenor fanns det många mötesplatser utanför själva kyrkobyggnaderna, i form av kursgårdar, folkhögskolor, återkommande konferenser och kyrkomöten och så vidare.

● **LITTERATURVETAREN OCH POLITIKERN KERSTIN ANÉR** intog ofta förkunnarens roll. Här talar hon i S:t Andreas kyrka i Malmö 1968.

En mångfald arenor alltså, och mångfald är här ett nyckelord. Kerstin Anérs tanke om den samlade fronten ska inte tolkas som att kristenheten nödvändigtvis var en enhet. I stället skriver hon vidare i brevet till Linder att den så kallade fronten bör stå ”både gentemot hedningar och kristna – d.v.s. mot den som vi tycker något väl konservativa kyrkliga (och frikyrkliga?) opinionen”.[7] Kring vissa frågor kunde de flesta kristna samlas, men den kristna deloffentligheten – om vi nu ändå talar om den i singular – var

snarast en komplex väv med flera olika skiljelinjer och frontställningar; det fanns en pluralitet i konfessioner, samfund, teologiska och politiska inriktningar. Ekumeniken var också viktig under den här tiden, det vill säga samarbeten eller enhetssträvanden mellan olika kristna samfund och konfessioner, här mellan aktörer knutna till Svenska kyrkan, frikyrkor och den romersk-katolska kyrkan.

Detta är något som fördjupas längre fram. Poängen med det här kapitlet är emellertid inte att analysera den kyrkopolitiska situationen, inte heller att försöka teckna hela den kristna deloffentligheten, utan att fokusera på ett viktigt utsnitt av denna deloffentlighet där humaniora var centralt. Och i det utsnittet spelade flera av de redan nämnda personerna en avgörande roll. Kerstin Anér, Erik Hjalmar Linder och Gunnel Vallquist är tre av de aktörer som kommer att få lite extra utrymme i det följande. Men innan dess kommer koncentrationen att läggas på tre arenor inom den kristna deloffentligheten som utgjorde viktiga platser för humanioras samhälleliga kunskapscirkulation: *Årsbok för kristen humanism*, utgiven av Förbundet för Kristen Humanism, Sigtunastiftelsen, samt kulturtidskriften *Vår Lösen*. Genom att kombinera dessa tecknas ett komplex av arenor och aktörer som inte bara spelade en roll i den kristna deloffentligheten utan som även genom sin förankring i en humanistisk kunskapsbas gjorde avtryck i den bredare offentligheten. Fokus kommer i detta att ligga på 1960-talet, även om det därtill görs utblickar mot 1970-talet.[8]

Tillkomsten av arenor för mötet mellan humaniora och kristenhet

1967 tackades Manfred Björkquist av som vice ordförande för Förbundet för Kristen Humanism. Han satt dock kvar i förbundets styrelse. På liknande sätt hade han förblivit ansvarig utgivare för tidskriften *Vår Lösen* långt efter att han slutat som dess redaktör. 1942 hade han lämnat posten som direkt ledare för Sigtunastiftelsen, som han varit med om att grunda, men han ”fortsatte att hålla sitt vakande öga på Stiftelsen”.[9] Manfred Björkquist var inte den mest framträdande aktören i 1960-talets kristna deloffentlighet, men fanns alltså med som en sorts grå eminens fram till sin död 1985.[10]

Björkquist var en nyckelperson inom Svenska kyrkan under 1900-talet, men hans väg till den positionen var inte den gängse. 1954, 70 år gammal, avslutade han sin egentliga yrkeskarriär när han avgick från sin tjänst som Stockholms stifts förste biskop. Att han under tolv år varit biskop i det nyskapade stiftet var på ett sätt naturligt, på ett annat sätt inte. Manfred Björkquist räknades ända sedan sitt engagemang i den så kallade ungkyrkorörelsen som en ledande figur inom Svenska kyrkan, men han var det som lekman och blev prästvigd först i samband med biskopsvalet.[11] Till skillnad från de andra mest bekanta namnen kring det tidiga 1900-talets ungkyrklighet, som J. A. Eklund och Einar Billing, var han varken prästvigd eller innehavare av någon teologisk examen (men blev så småningom teologie hedersdoktor). Han hade i stället en licentiatexamen i filosofi och pedagogik vid Uppsala universitet och var under sitt yrkesliv bland annat verksam som rektor och lärare i filosofi.[12]

Ungkyrkorörelsen, en inflytelserik förnyelseströmning inom Svenska kyrkan som utgick från Uppsala, hade två viktiga institutioner, och Björkquist var initiativtagare till båda. 1910 kom första numret av tidskriften *Vår Lösen*, med Björkquist som redaktör. Den var kristen, men inte snävt teologisk eller kyrklig, utan en bredare kulturtidskrift (även om den termen inte användes då). Den skulle, angavs i första numret, innehålla texter i aktuella frågor, från skilda ”vetandesområden”, inklusive historia, skönlitteratur och skildringar av intressanta personligheter av olika slag.[13] *Vår Lösen* var nära knuten till staden Sigtuna och framför allt till Sigtunastiftelsen, ungkyrklighetens mötesplats framför andra. Grundad som en sorts mötesplats och utbildningscentrum kom stiftelsen att utvecklas och knytas till olika funktioner: folkhögskola, läroverk men även allmän arbetsyta och mötesplats för författare, intellektuella och inflytelserika samhällsaktörer. Innan Björkquist tillträdde som biskop 1942 hann han också vara med och utveckla en annan för vårt hänseende viktig organisation, nämligen Förbundet för Kristen Humanism, grundat 1937, vars *Årsbok för kristen humanism* blev en central publikation för kristen intellektuell debatt. Manfred Björkquist blev vice ordförande och till ordförande valdes Gunnar Rudberg, filolog och professor i grekiska vid Uppsala universitet.[14]

Just *Vår Lösen*, Sigtunastiftelsen och *Årsbok för kristen humanism* kommer att behandlas som tre arenor där humanistisk kunskap rörde sig under

efterkrigstiden, i omvänd ordning mot hur de introducerats här. Björkquist var verksam inom Svenska kyrkan och de arenor som här nämnts var främst associerade med denna. Samtidigt pågick under decennierna kring seklets mitt inom flera frikyrkosamfund ett slags närmande till den allmänna kulturella offentligheten, vilket förde med sig en vidgad kultursyn med koppling till det akademiska humanistiska studiet.[15] Det här är något som vi kommer att återkomma till och utveckla, framför allt när vi tar klivet över från de tre arenorna till några viktiga aktörer. Först alltså en presentation av de arenor som de verkade på.

Kristen humanism: ett förbund och dess årsbok

I inledningen av vår bok diskuterades kort relationen mellan kunskapsområdet humaniora och idétraditionen eller livshållningen humanism. Som idéhistorikern Jonas Hansson visat kan begreppet humanism grovt sett indelas i ett politisk-filosofiskt begrepp, ett bildnings- och ett epokbegrepp.[16] När det gäller Förbundet för Kristen Humanism är det rimligt att säga att bildningsbegreppet stod i centrum vid grundandet. Den bildningsaristokrati som Hansson skildrar företrädde en traditionell kulturuppfattning och hade som ambition att kämpa för att människan skulle kunna nå sina högsta ideal. Detta märks tydligt i förbundet, både i de ideal som uttrycks och de personer som deltar.[17] Ett par av dem som Hansson nämner som typiska bildningsaristokrater, Manfred Björkquist och Alf Ahlberg, hörde till centralfigurerna i Förbundet för Kristen Humanism från dess grundande och långt in på efterkrigstiden.

Björkquist och Gunnar Rudberg höll vid bildandet 1937 varsitt inledningsanförande som återtrycktes och gavs ut året därpå. De nämner båda tidigare förebilder, som Erik Gustaf Geijer och Pontus Wikner, ställer humanismen som motvikt till ”våldet”, ”världskatastrofen” och ”allt barbari”, och Björkquist nämner demokratin som kopplad till humanismen.[18] Så även om bildningsbegreppet står i centrum, anas den politiska aspekten. Utan att det är helt explicit kopplar man samman det tidigare världskriget med bristen på humanism. Det som Hansson säger växer under 1930-talet, humanism som ett kampbegrepp mot totalitära ideologier, märks också.[19] Kultur och bildning är dock centralt. Man förespråkar en

kristendom som är öppen gentemot samhällsliv och kultur. I stadgarna sägs att man vill ha ”goda förbindelser” till ”kulturlivets skilda områden”, inklusive den moderna vetenskapen och folkrörelsernas bildningsarbete.[20] Björkquist talar om ett ansvar för historien, för ”kultur och kulturarv”.[21]

Det efterkrigstida erfarenhetsrummet var något annorlunda än mellankrigstidens – humanism framstod kanske inte som ett lika starkt och viktigt slagord, i alla fall inte för en yngre generation. När Kerstin Anér skrev till Erik Hjalmar Linder om att hon för första gången skulle medverka med en recension i *Årsbok för kristen humanism* uttryckte hon visst tvivel kring årsbokens titel:

> Bara ni nu är säkra på att ni vill ha mig i den boken, för jag inte alls säker på att jag är någon humanist i ordets trängre mening, och ”kristen humanism” är inte ett begrepp som säger mig något väsentligt. Men det kan vara en generationsfråga. Humanism är inte ett honnörsord för mig, men antagligen menar jag detsamma med något helt annat ord.[22]

Även om Anér ställde sig frågande till begreppet humanism var hon i en annan, specifik betydelse av termen definitivt humanist, nämligen som disputerad litteraturhistoriker. Och såsom utbildad i ett humanioraämne och med humaniora som bas för sitt skribentskap, passade hon mycket väl in i årsboken.

I de allmänna eller programmatiska texterna om förbundets ideal och verksamhet som publiceras under 1960-talet har begrepp som samhällsansvar och människovärde möjligen ökat något i frekvens, men återkommer gör framför allt nyckelord som kultur, kulturliv och det ”mänskliga”. Konstens, vetenskapens och historiens betydelse för människan understryks. I anknytning till detta diskuterar man gärna bildning.[23] Och förutsättningen för allt detta, idealen om bildning, kultur och humanism, var *humaniora* – humanistisk forskning, utbildning och kunskapscirkulation. Det kommer vi att se när vi fokuserar på årsboken, men även när vi först går in på förbundets utveckling och aktivitet under 1960-talet.

Vid årsskiftet 1971/72 slogs Förbundet för Kristen Humanism samman med Förbundet för Kristet Samhällsliv, som hade grundats 1918. Samgåendet sades bero på att de båda förbunden ”funnit att deras arbete blivit alltmer likartat”.[24] Det tycks alltså inte ha föregåtts av någon nedgång för

Förbundet för Kristen Humanism. Snarare expanderade förbundet under 1960-talet, även om dess storlek hela tiden kan tyckas ha varit blygsam. 1960 hade förbundet 606 medlemmar och sista året som medlemstalet angavs i årsboken, 1965, uppgick det till 779 personer.[25] Under den här perioden återuppväcktes dessutom den insomnade Stockholmsavdelningen, samt startades två nya ”kretsar”: en västsvensk (1964) och en för Linköping (1968).

Då förbundets *raison d’être* var intellektuell och humanistisk förkovran är det inte särskilt märkvärdigt att årsboken var förbundets främsta utlopp. Men sammankomster där det fördes bildade samtal i verkliga livet förekom också regelbundet på olika håll i landet. Förbundet som helhet hade en årlig förbundsstämma under oktober eller november månad. Under 1960-talet såg den här träffen likartad ut från gång till gång. Först högmässa i Mariakyrkan i Sigtuna, därefter årsmötesförhandlingar, följda av föredrag eller debatt om något för förbundet relevant ämne. Exempel på ämnen var ”personlighet, bildning och samhälle”, ”Guds försyn och världens nöd” och ”symboltänkande och sanningskrav”. Oftast leddes samtalen av aktiva medlemmar, men ibland deltog personer som inte hörde till förbundet. Två exempel på det senare är när historieprofessorn och Under strecket-skribenten Sten Carlsson, som vi mötte i kapitel 4, 1962 deltog i ett samtal om ”den historielösa människan” och när filosofen Gunnar Fredriksson, som vi kommer att stöta på i kapitel 6, talade om ”den moderna ateismen” året därpå.[26]

De lokala avdelningarnas aktiviteter tedde sig likadana. Förutom de ovan nämnda – Stockholm, Västsverige och Linköping – fanns det aktiva kretsar i Uppsala och Sundsvall, och när dessa träffades stod föredrag eller diskussioner i centrum. Om vi tittar närmare på ett år i mitten av decenniet, 1965, framträder ett brett ämnesval: i Sundsvall hade man ett diskussionstillfälle om Sovjetunionen och ett om skolans religionsundervisning. Därtill var Kerstin Anér på plats och föreläste på temat ”Guds ord och dagens nyheter” (en rubrik hon senare använde som boktitel). I Uppsala dryftades vid mötena ämnen som pacifism och döden. I Stockholm talade man vid årets enda träff om den aktuella religionsdebatten under rubriken ”samtal mellan döva”. Deltog gjorde Carl Gustaf Boëthius, som då var chefredaktör för *Vår Kyrka*, litteraturvetaren Margit Abenius och filosofen

Lars Gustafsson. I Göteborg föreläste Erik Hjalmar Linder på årsmötet och Manfred Björkquist (om ”den moderna kulturkrisen”) vid ett större offentligt möte samarrangerat med Kristliga Studentrörelsen i Göteborg. Just i Västsverige anordnades under decenniet fler bredare offentliga arrangemang tillsammans med studentrörelsen: 1967 hade man en ”estraddebatt” på temat ”kan kyrkan vara radikal?” med Boëthius, Gunnel Vallquist och Göteborgsbiskopen Bo Giertz.[27]

Årsbok för kristen humanism var emellertid förbundets huvudnummer och den viktigaste arenan för den kristna humanismen. Och den var som störst under 1960-talet och början av 1970-talet.[28] De första årgångarna från 1939 och framåt innehöll en handfull artiklar och bokrecensioner, men antalet växte snart stadigt. 1955 låg 27 skribenter bakom ett sammanlagt antal av nio artiklar och 26 recensionstexter som behandlade 67 böcker. Ett decennium senare, i 1965 års årsbok, deltog 57 skribenter och årsboken innehöll 16 längre artiklar, samt 82 recensionstexter som behandlade 128 böcker – en markant ökning med andra ord. Sammantaget skrev under 1960-talet 234 olika personer 833 artiklar eller recensionstexter i årsboken och över 1 200 böcker recenserades.

De jämförelsevis fåtaliga friare artiklar som varje år inledde årsboken var ofta föredrag från tidigare årsmöten eller andra sammanhang, vid ett par tillfällen transkriberade radioföredrag eller -diskussioner. Recensionsavdelningen var årsbokens klart största del. Under efterkrigstiden, särskilt under det långa 1960-talet, var årsboken därmed ett slags nod för diskussion av nyutkommen litteratur inom den kristna humanismens intresseområden. Boken spreds inte nödvändigtvis till särskilt många individer. Medlemsantalet var som sagt 600–800 och årsboken distribuerades dessutom till ett trettiotal bibliotek över hela landet. Men den var relevant inom ledande och inflytelserika kristna skikt och de tankegångar den innehöll spreds därmed troligen vidare, bland annat genom att den återkommande omtalades och refererades i dagstidningar runtom i landet.[29]

Humaniora spelade en stor roll i årsboken. Ser vi till skribenterna så dominerade personer med humaniora som bas. De tre mest aktiva skribenterna, som också hade centrala roller i förbundet som styrelsemedlemmar, täckte in de mest tongivande humanioraämnena: allra flest texter under 1960-talet skrev litteraturhistorikern Erik Hjalmar Linder, följd av

filosofen Alf Ahlberg och sedan historikern Georg Landberg, som var ordförande i förbundet fram till 1967. Alla tre hade disputerat i sina respektive ämnen men främst verkat utanför de akademiska institutionernas väggar. Flitiga skribenter var, förutom den redan nämnda Anér, Gunnel Vallquist, Alarik Roos och Bo Sture Wiking, samtliga personer med humanistiska examina. Ett flertal mer eller mindre berömda offentliga personer med humanistisk kompetens dök upp under 1960-talet.[30]

Därutöver fanns årsboksdeltagare som hade närmare institutionell koppling till kyrka och teologisk fakultet.[31] Ärkebiskopen Gunnar Hultgren deltog några gånger, bland annat med ett tal där han anknöt till Erik Gustaf Geijers historiesyn.[32] Andra biskopar som skrev var Helge Brattgård och Torsten Bohlin. Deltog gjorde även teologer, både från en äldre generation, som Gustaf Wingren och Hampus Lyttkens, och från en yngre, som Anders Jeffner och Jarl Hemberg. Inte minst den senare kom att spela en stor roll i förbundet så småningom, då han 1967 efterträdde Björkquist som vice ordförande för sammanslutningen.[33]

Från 1964 infördes i årsboken en tydlig indelning av den recenserade litteraturen, som följde allmänna ämnesord. Den största kategorin recensioner var allt som oftast – inte oväntat – det som sorterades under ämnesordet Religion, även om detta innehöll en stor bredd av ämnen, bland annat historia och psykologi. Här återfanns kyrkopolitiska debattböcker, teologiska tegelstenar och tunnare andaktsböcker, men även en stor del kyrkohistoria från antiken till samtiden och religionsvetenskapliga alster om icke-kristna religioner. Historia, Litteraturvetenskap och Filosofi & Psykologi var ämnesord som stod relativt starka, följda av Naturvetenskap, Pedagogik och Biografi (ibland underordnat historiekategorin). Ämnesordet Samhällsvetenskap var välrepresenterat under decenniets sista år, då det var större än filosofiämnet, men var annars relativt litet.

Den enda ämneskategorin som konkurrerade med Religion om största platsutrymmet var Skönlitteratur. Årsboken innehöll genomgående en ambitiös diskussion av ny skönlitteratur, både romaner och poesi. Mycket av ansvaret för bredden i denna kategori kan tillskrivas Erik Hjalmar Linder, som ensam stod för en stor del av litteraturbevakningen. Men även andra skrev långt och ambitiöst om skönlitteratur. Främst behandlades svensk skönlitteratur. De mest namnkunniga svenska författarna som

Gunnar Ekelöf, Pär Lagerkvist och Sara Lidman recenserades återkommande, men även vissa utländska namn som Graham Greene och Heinrich Böll diskuterades.

Utifrån våra intressen kan här påpekas att skönlitteratur inte i sig är humaniora, däremot finns det fog för att säga att humanistisk kunskap skapades i behandlingen av skönlitteraturen. För visst är vissa av texterna kortare och liknar snarare rena bokanmälningar, men generellt kan sägas att texterna har ambitiösare analytiska ingångar. Det var närmast en form av vetenskapliga bearbetningar av stoffet, utförda av personer som var disputerade eller i alla fall hade humanistiska examina. Texterna av Linder, som själv påpekat att han helst skrev i något slags mellanläge mellan renodlad kritik och litteraturvetenskap, kan räknas hit.[34] Nämnas kan härtill Ingrid Schöier, som senare disputerade i litteraturvetenskap och vars återkommande samrecensioner av ny lyrik kan ses som bearbetningar och analyser, om än i friare form.[35]

Detta gäller framför allt för det viktiga ämnet skönlitteratur, men en liknande poäng går att göra även för andra ämnesord. När Georg Landberg diskuterade nya böcker om historia och historieskrivning var det inte referat av en akademisk verksamhet som han stod utanför. Det var ingående texter av en värderande och diskuterande karaktär, skrivna av en författare som ingick i en humanistisk kunskapskrets, om än för tillfället inte på formell akademisk position. På så vis var det alltså snarast frågan om ett slags humanistisk kunskapsproduktion.[36]

I övrigt kan nämnas att idéhistoria och filosofi spelade stor roll. Ifråga om det senare ämnet är det intressant att notera att två av 1900-talets mer berömda offentliga ateister fick stort utrymme: nya böcker av filosofiprofessorerna och ”medieateisterna” Bertrand Russell och Ingemar Hedenius diskuterades alltid ingående.[37] Just dessa skrev inte Alf Ahlberg om, men ”svenska folkets filosofilärare”, på 1960-talet nyss pensionerad från sin post som rektor på Brunnsviks folkhögskola, tog annars stort ansvar för texterna om filosofi och idéhistoria i årsboken.[38]

Sigtunastiftelsen: en fysisk kunskapsarena

Förbundet för Kristen Humanism hade sina årsmöten i Sigtuna. Att man kunde fira gudstjänst i den anrika Mariakyrkan kan säkert ha lockat, men viktigare lär ha varit att man därefter kunde ta sig strax väster om den historiska stadskärnan för att avklara de vidhängande programpunkterna i Sigtunastiftelsens lokaler. Olov Hartman, som var stiftelsens direktor under 1960-talet, menade att förbundets årliga ”debatter i kulturella och religiösa frågor” var en viktig del av aktiviteterna på stiftelsen.[39] Förbundets verksamhet var sammanflätad med Sigtunastiftelsen på fler vis. Framför allt bör nämnas att *Årsbok för kristen humanism* länge sköttes därifrån: dess redaktör under många år var Sigtunastiftelsens bibliotekarie Eric Lilliehöök. På många vis framstår just Sigtunastiftelsen som den viktigaste noden för den delen av den kristna deloffentlighet vi tecknar här. Därmed finns det en poäng med att dröja något vid stiftelsen, med särskilt fokus på hur den fungerade som kunskapsarena.

Det är inte helt enkelt att definiera Sigtunastiftelsen. Ett ord som återkommer, exempelvis i de minnesskrifter som gavs ut till stiftelsens 100-årsjubileum 2017, är ”mötesplats”.[40] När den grundades såg metaforiken möjligen något annorlunda ut. Manfred Björkquist sade på invigningen att Sigtunastiftelsen skulle vara en borg och ett hem, specifikt för ungkyrkorörelsen, men även för Svenska kyrkan i stort; i stadgarna anges att stiftelsen ska ”bereda hem åt frivilligt arbete för luthersk tro och kyrklig bildning i vårt land”.[41] Det fanns dock redan inledningsvis en idé om att den skulle fungera som plats för sammankomster som också inkluderade personer utanför kyrkan; ett tidigt exempel är de möten mellan arbetare och akademiker som anordnades där från 1922.[42] Den andan var särskilt stark på 1960-talet: när Olov Hartman skriver om stiftelsens syfte 1967 säger han att dess uppgift är att stå i ”kulturens korsvägar”, samt ”skapa en kontaktyta mellan kyrka och samhälle, kyrka och kultur”.[43]

I mer påtaglig mening grundades Sigtunastiftelsen som en kombination av folkhögskola och gästhem, som också fungerade som mötesplats. Redan från början hade stiftelsen ett bibliotek som tjänade båda dessa verksamheter. Hösten 1927 invigdes Sigtunastiftelsens Humanistiska Läroverk, som är bekant för att ha haft såväl kung Carl XVI Gustaf som Olof Palme

bland sina elever.[44] Gästhemmets roll som arbets- och mötesplats för intellektuella, främst skönlitterära författare, är omvittnad.[45] Stiftelsen delar från 1937 ut årliga författarstipendier för gratis vistelser i två månader (senare en månad) och det har även funnits lågsäsongsrabatter för författare, så att också de som inte förlänats stipendier kunnat vistas där.[46] Det här är känt från litteraturen: stiftelsen spelar en viktig roll både i Alex Schulmans roman om sin morfar Sven Stolpe, *Bränn alla mina brev*, och Elisabeth Hjorths roman om Karin Boye, *Nattens regn och dagens möda*.[47] Akademiledamoten Per Wästberg har skrivit lustfyllt om hur han vistades där som gymnasist och imponerat bevittnade hur hans litterära idoler satt och spelade sällskapsspel.[48]

Även författare av essäistik och facklitteratur inom humaniora kunde erhålla stipendier och utnyttja gästhem och bibliotek: filosofen Arnold Ljungdahl var stipendiat vid flera tillfällen och skrev här på sin inflytelserika *Marxismens världsbild*. Erik Hjalmar Linder arbetade här på sitt stora verk om svensk litteraturhistoria, och utnyttjade då det klipparkiv med artiklar ur dagspress som tillkommit på Björkquists initiativ under 1920-talet.[49] Alf Ahlberg hade inte mindre än fem författarstipendier mellan 1962 och 1972, men vistades här mer än så. Efter sin pensionering flyttade han sommaren 1960 in på gästhemmet och bodde där i över ett halvår. Därmed var hans praktik som offentligt verksam humanist under 1960-talet beroende av stiftelsen.[50]

På så vis kan man se Sigtunastiftelsen som en sorts underlättande instans för intellektuellt arbete och humanistisk kunskapsbildning. Gästhemmet fungerade som ”skrivretreat”. Erik Hjalmar Linder, som vistades där i tre månader i sträck när han skrev sin litteraturhistoria, betecknade det som en plats där man helt kunde försjunka i arbete.[51] Otvivelaktigt gynnade stiftelsen det ensamma arbetet på kammaren, men för vårt vidkommande är det av större intresse att den fungerade inte bara som en sorts privat kunskapsinkubator utan även som en offentlig kunskapsarena.

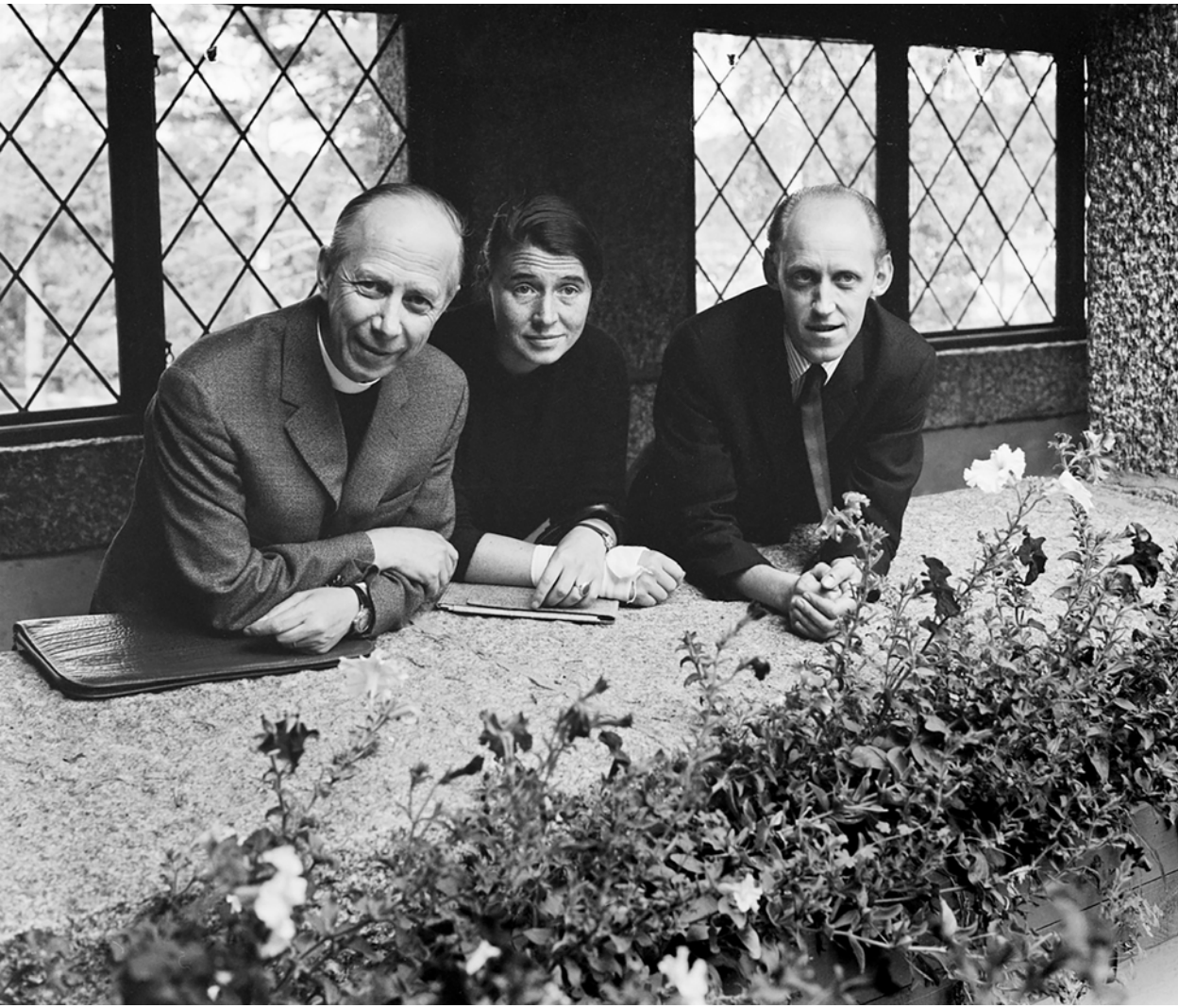
Och då kommer vi fram till en ytterligare funktion som lyfts fram som stiftelsens kärna: konferensverksamheten. Den första ”diktarkonferensen” 1935 är ofta omnämnd, inte minst för att den på många vis var startskottet för stiftelsens roll som författarmötesplats.[52] I själva verket var dock efterkrigstiden fram till 1970 stiftelsens mest dynamiska konferensepok. 1948

kunde man tack vare en donation anställa en direktor på heltid, prästen Olov Hartman, som blev en sorts husfar för gästhemmet men framför allt var ansvarig för att styra mötesverksamheten. Man talade nu alltmer om att stiftelsen hade ett ”konferensinstitut”. Detta betydde inte att stiftelsens gästhem fungerade som konferenshotell, där vem som helst kunde hyra in sig, utan det var en medveten och planerad verksamhet, om än med många samarbetspartner.[53]

Inom beteckningen konferens kunde rymmas både mindre och större, längre och kortare arrangemang och det inom flera områden. Många kan ses som inomkyrkliga, exempelvis de som riktade sig till teologer eller präster, och kunde behandla homiletik eller själavård. Men det fanns också bredare konferenser som det återkommande ”tredagarsmötet”, som var ett slags debattforum för sociala frågor, ofta med religiös ingång. Det kunde därtill röra sig om mer specifika expertkonferenser – 1957 anordnades exempelvis en konferens för uppfinnare. Vi ska här dröja kvar vid de sammankomster som Hartman själv kallade ”konferenser om språket och livsåskådningarna”.[54]

Under 1960-talet arrangerades sådana konferenser i princip årligen. Dels hölls den sedan 1935 regelbundet återkommande ”Diktarkonferensen” 1963 och 1968. Dessa träffar rörde sig på ett slags metanivå mellan skönlitteraturen och litteraturvetenskapen och hade företrädare från båda lägren. 1968 gav tidsandan sig till känna: en konferens som handlade om samhälle och skönlitteratur ska, enligt Hartman i efterhand, helt ha dominerats av det inledande föredraget av den USA-baserade livsmedelsforskaren Georg Borgström, som talade om det omoraliska att syssla med ”exklusiva själsproblem” när världen svälter. 1963 gick det mer fridsamt till. Då hade konferensen temat ”Diktaren och läsaren”. Anföranden hölls av litteraturvetaren Staffan Björck och filosofen Erik Götlind, samt författarna Harry Martinson och Birgitta Trotzig.[55]

Liknande konferenser anordnades som inte formellt hörde till ”diktarkonferenserna”. 1960 hölls en träff på temat litteraturkritik och kristen litteratur med Gunnel Vallquist och litteraturvetaren Victor Svanberg som inledare. Ett annat specifikt exempel är den träff som hölls i mars 1961. Med anledning av en kulturdebatt som hade förts på *Expressens* kultursida vintern 1960/61 ordnade man på stiftelsen en mindre konferens på temat

● **SIGTUNASTIFTELSEN** var en viktig mötesplats för akademiker, författare och offentligt verksamma humanister. Här är direktor Olov Hartman med författarna Birgitta Trotzig och Bo Carpelan på diktarkonferensen 1963.

”tomrummet efter kristendomen”. Lars Gustafsson och Lars Lönnroth, som båda tog sina licentiatexamina i filosofi respektive litteraturhistoria just detta år, var inledare från den sekulärt inriktade sidan. Gustafsson talade om att andliga behov kan fyllas på andra vis än av religionen, och att det nu var diktarens roll att bidra med ett nytt språk för ”det inre livets realiteter”.[56] Deltog gjorde också Arnold Ljungdahl och religionspsykologen Hjalmar Sundén, vars arbete var en viktig referenspunkt under 1960-talet och ofta omtalades i kristna kulturtidskrifter. I en efterföljande debatt gjordes inlägg av flera av de personer som vi redan har sett bar upp den kristen-humanistiska kretsen: Erik Hjalmar Linder, Alf Ahlberg och Kerstin Anér.[57]

På ett plan kan en sammankomst som denna tyckas banal, eller i alla fall vara en mindre offentlig angelägenhet. Sigtunastiftelsens konferenser med mindre deltagargrupper (i den senast nämnda ett fyrtiotal, enligt *Svenska Dagbladet*) hade knappast samma roll som kunskapsarena som dagspress, pocketserier eller tv-sändningar, som vi diskuterat i de tidigare kapitlen. Men ett par saker kan anföras. I en fördigital era var den fysiska kunskapsarenan viktig som en plats där kunskapsaktörer kunde mötas och diskutera med varandra och även kunde möta en publik, om än liten. Inte minst tydliggör den senast diskuterade konferensen hur Sigtunastiftelsens fysiska arena hängde samman med mediala arenor. Inte bara var denna arrangerad som ett svar på en redan förd tidningsdebatt, den fick också eko i pressen. *Svenska Dagbladet, Expressen, Arbetartidningen* och *Dagens Nyheter* skrev längre texter om konferensen. Generellt sett gav fysiska sammankomster material till de kristna kulturtidskrifterna. Antingen på så vis att föredrag trycktes i efterhand, som vi ofta sett skedde i *Årsbok för kristen humanism*, eller att konferenser refererades utförligt i textform. Dessa kunde naturligtvis dessutom initiera vidare diskussion. På så vis fanns det kopplingar mellan å ena sidan de mediala och textuella kunskapsarenorna och å andra sidan de fysiska. Och Sigtunastiftelsen var den viktigaste fysiska arenan för humanistisk kunskapscirkulation i den kristna deloffentligheten.

Sigtunastiftelsens självpåtagna uppdrag som mötesplats för kultur, vetenskap och kristendom tycks på flera vis ha uppfyllts med deras konferensverksamhet, även vad gäller skärningspunkten mellan en kristen

deloffentlighet och en allmän kulturell offentlighet. Företrädare för akademisk humaniora och skönlitteraturens domäner deltog som vi sett i stor utsträckning som gäster, men engagerades också i planeringen. En mindre ”permanent kommitté” för litterära konferenser fanns under 1960-talet. Hartman och Linder ingick där tillsammans med Karl Vennberg och Göran Palm, två personer som inte var kyrkligt aktiva, men centrala i svensk kultur och litteratur under perioden.[58] Sammantaget kan sägas att stiftelsen, särskilt i och med sin konferensverksamhet, fungerade just som mötesplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik, med viss föränderlighet ifråga om vilken kunskap som stod i fokus, men ändå med en beständighet som arena.

Vår Lösen: ledande kristen kulturtidskrift

Att vi vet vad som försiggick på konferensen om tomrummet efter kristendomen 1961 beror alltså till viss del på att den omskrevs i flera dagstidningar. Men fler detaljer om innehållet är tillgängliga eftersom diskussionen i mars 1961 förlänades ett fylligt referat i kulturtidskriften *Vår Lösen*. På så vis nådde den ut till en publik på i alla fall ett par tusen.[59]

När det gäller den ömsesidigt befrämjande kopplingen mellan den fysiska arenan Sigtunastiftelsen och textuella arenor finns det en relation som sticker ut: den mellan Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen*. Som nämnts var båda grundade av Manfred Björkquist som kampredskap för ungkyrkorörelsen under tidigt 1900-tal. Även under efterkrigstiden hängde de samman. Mellan Olov Hartman på stiftelsen och den tidskrift som från 1961 redigerades av Anne-Marie Thunberg fanns starka band. Hartman har själv skrivit att man ofta talade om ”kretsen kring *Vår Lösen*”, som en sorts benämning på nätverken kring Sigtunastiftelsen. Även om det var oklart vilka som exakt hörde dit så var han och Thunberg ryggraden.[60]

Vår Lösen, som lades ned år 2000, var en bredare tidskrift än *Årsbok för kristen humanism*.[61] Där den senare kan ses som en arena för vad som ändå var en lärd, akademisk diskussion utanför universitetets väggar, var den förra en kulturtidskrift i en vidare bemärkelse. Många kulturuttryck behandlades i den: litteratur, bildkonst, film, teater, men också mycket politik, samhälls- och idédebatt. Att det därtill var en kristen kulturtidskrift

betydde att kulturyttringar och samhällsfrågor angreps från ett kristet perspektiv samt att centrala frågor gällande kyrkan och den kristna läran diskuterades. Det går att se den som en kristen motsvarighet till andra kulturtidskrifter i tiden, till exempel *Ord & Bild*.[62]

Det är just *Ord & Bild* som Alf Linderman och Evelina Lundmark använder som jämförelsepunkt när de diskuterar *Vår Lösens* upplaga i ett kapitel om dess historia. Några egentliga uppgifter om upplagans storlek under efterkrigstiden föreligger inte, men Linderman och Lundmark gör en uppskattning utifrån en kartläggning av tidskriftens ekonomi och kommer fram till att upplagan pendlade ganska kraftigt. Under 1960-talet låg den på mellan ungefär 1 500 och knappa 3 000 exemplar. Både *Ord & Bild* och *Vår Lösen* hade sina upplagemässiga storhetstider under sent 1960-tal: *Ord & Bilds* upplaga var då runt 7 000 och *Vår Lösens* uppskattas till drygt 2 800.[63]

Lindermans och Lundmarks text ingår i en forskningsantologi om Anne-Marie Thunberg, som var en avgörande aktör i tidskriftens historia, särskilt under den tidsperiod vi diskuterar här. Thunberg var dotter till riksdagsmannen Edvin Gustafsson, engagerad i Broderskapsrörelsen, sammanslutningen för kristna socialdemokrater. Thunbergs bror var Berndt Gustafsson, docent i kyrkohistoria som 1962 grundade Religionssociologiska institutet. Gustafsson medverkade regelbundet i *Vår Lösen*, vilket även Anne-Marie Thunbergs man, Lars Thunberg, gjorde. Lars var teolog och författare och spelade även han en viktig roll i kretsen kring *Vår Lösen*. Anne-Marie Thunberg var uppväxt i det Jönköpingscentrerade samfundet Svenska Alliansmissionen, som i alla fall i hennes barndom stod nära Svenska kyrkan – det var också i Svenska kyrkan som paret Thunberg sedan hade sin kyrkliga hemvist.[64]

Anne-Marie Thunberg blev teol. och fil.kand. i Lund kring 1950, arbetade som socialsekreterare och blev så småningom licentiat i missionshistoria. Men framför allt är hon ihågkommen som redaktör för *Vår Lösen*. Hon var redaktör från 1961 ända till 1998. Hennes redaktörskap innebar ett uppsving för tidskriften, som alltså hade sin upplagemässiga höjdpunkt under sent 1960-tal, men höll höga nivåer även under 1970-talet.[65] Det är ingen hemlighet att Thunberg hade en vänsterpolitisk övertygelse. Idéhistorikern Johan Sundeen har lyft fram *Vår Lösen* som en viktig arena

Vår lösen

ÅRG. 55

Sigtunanummer

Ledare: "GUD I DJUPET"

Manfred Björkquist: RIDDERLIG KAMP

Torgny Bohlin: VAR ROBINSON RADIKAL NOG?

Bengt Nerman: DIKT

Carl-Erik Brattemo: OM SYMBOLSPRÅKETS FÖRSTÄELIGHET

Eva Norberg: ORD TILL EN SKISS AV ERIK SAND. Dikt

Axel Adlercreutz: TEKNIK OCH SYMBOL

Staffan Larsson: VIA NEGATIVA. Psalm

Olov Hartman: GUDS TYSTNAD. En studie i tre filmer av Ingmar Bergman

Kai Henmark: MÄSTAREN I LINDHYLTA

Nils Gunnar Nilsson: SE MÄNNISKAN!
Passionsspelet "Via Dolorosa"

RECENSIONER

1964

5

KRISTEN KULTURDEBATT

för kristen vänster under 1960-talet.[66] Det är otvivelaktigt så att den lutade något åt vänster under detta decennium, men tidskriften kan inte betraktas som något ensidigt politiskt propagandaorgan. Dels publicerades alltid andra röster, dels befattade den sig långt ifrån enbart med politik och samhällsfrågor i snäv mening, även om ”socialetik” och internationell solidaritet och rättvisa var viktiga genomgående teman (den här typen av engagemang var dock inte entydigt en vänsterfråga inom kyrkorna).[67]

Vår Lösen utkom med tio nummer per år. Numren låg under början av decenniet på ett trettiotal sidor, mot slutet snarare runt det dubbla. Ser man till *Vår Lösens* innehåll möter man som sagt en mångfald ämnen och teman. Det fanns ett stråk av samhällsengagerad och politisk kristendom, och man kan notera visst ökat fokus på politiska frågor kring 1968 – särskilt själva det året, då mycket handlade om Kyrkornas världsråds möte i Uppsala – men det är snarare en tyngdpunktsförskjutning än en total kursomläggning. Redan från början av Thunbergs tid som redaktör kännetecknades tidskriften av en kombination av det existentiella och det samhällsengagerade, så det finns snarare en kontinuitet från att hon tillträdde 1961.

Numren kunde se något olika ut, men i regel inleddes de med en ledare (oftast av Thunberg, men ibland av någon annan, då vanligen Hartman), följd av ett antal längre artiklar, ofta mer eller mindre tematiskt sammanhållna. Under 1960-talet innehöll så gott som varje nummer ett antal dikter eller psalmtexter och ibland återgivna konstverk. Till detta kom rubriken ”Studenthorisont” och en fyllig recensionsavdelning. Om vi tittar närmare på året 1966, fem år in i Thunbergs redaktörskap, ser vi hur olika teman följer på varandra: nummer 7 fokuserade på atomåldern och pacifism, nummer 8 innehöll flera artiklar om samspelet mellan religion och konst, bland annat om kyrklig liturgi, nummer 9 samlade flera längre artiklar om nya romaner samt ett par teologiska texter, bland annat ett teologiskt självporträtt av lundaprofessorn Gustaf Wingren. En gång om året kom ett särskilt ”Sigtunanummer”, för vilket Hartman var ansvarig. Detta knöt an mer explicit till Sigtunastiftelsen, exempelvis genom att det innehöll referat från någon konferens som hållits där (som den ovan nämnda konferensen 1961). Men eftersom kopplingen till Sigtunastiftel-

sen var stark även i övrigt är det inte alltid tydligt på vilket sätt Sigtunanumren sticker ut.

Humaniora kan nog sägas ha intagit en något mindre central plats i tidskriften än i *Årsbok för kristen humanism* – ej att förvånas över, givet det bredare och mer samhälleliga anslaget i *Vår Lösen*. Humaniora var likafullt viktigt. Litteraturen spelade en stor roll i tidskriften. Som sagt publicerades dikter i varje nummer, ofta nyskrivna. Poeter som återkom under hela decenniet var Birger Norman och Elisabet Hermodsson, men även Tomas Tranströmer, Gunnar Ekelöf och Karl Vennberg publicerade sig här. Tidskriften innehöll dessutom gott om längre analyser av nya romaner och hela författarskap.[68] Både romaner och olika typer av litteraturvetenskapliga översiktsverk recenserades regelbundet.

Även filosofi var ett återkommande ämne, men sällan den svenska universitetsfilosofin, som under den här tiden rört sig åt ett analytiskt håll. Snarare handlade det om kontinentala filosofer som befann sig i gränslandet mellan existentialism och religion, samt mellan filosofi och andra kunskapsområden. Jesuiten, filosofen och geologen Pierre Teilhard de Chardin förekom återkommande under 1960-talet, liksom den judiske filosofen Martin Buber. Andra namn som antingen recenserades eller fick tematiska artiklar var Martin Heidegger, Simone Weil och, mot slutet av decenniet, Roland Barthes.[69]

Och precis som i *Årsbok för kristen humanism* förekom många skribenter med akademisk humanistisk bakgrund, inte sällan litteraturvetenskaplig. Några av dem ska vi nu gå in på. För från att ha ägnat oss åt tre arenor – *Årsbok för kristen humanism*, Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen* – ska vi ändra inriktning och koncentrera oss på tre aktörer. Med detta finns det flera poänger. För det första ger det fördjupning och en mer sammanhängande bild av några personer som redan rapsodiskt figurerat i det här kapitlet. För det andra poängteras därmed ekumeniken, då de tre personer vi ska diskutera tillhörde olika kyrkor. För det tredje var dessa humanister alla viktiga brobyggare som överbryggade gränser mellan den kristna deloffentligheten och den bredare offentligheten. Genom att fokusera på dem ser vi tydligare den aspekten av företeelsen som här tecknas. På så sätt presenteras olika typer av aktörskap som är viktiga för att förstå humaniora i offentligheten.

Erik Hjalmar Linder och frikyrkligt brobyggande

I december 1956 utsågs Erik Hjalmar Linder, då 50 år gammal, till docent i litteraturhistoria med poetik vid Stockholms högskola. En viss känsla av revansch verkar då ha infunnit sig hos Linder, som när han 1942 disputerade på en doktorsavhandling om Hjalmar Bergman inte fått så kallat docentbetyg. Därmed blev det inte någon akademisk bana för honom, i stället fortsatte han främst sin karriär inom offentligheten, som litteraturkritiker, tidnings- och radioman.[70] Att han slutligen kunde söka en docentur, trots att han verkade utanför universitetets hägn, berodde på att han fick chansen att skriva ett viktigt verk för litteraturhistorieämnet. När Henrik Schücks stora översiktsverk *Illustrerad svensk litteraturhistoria* behövde ett åttonde band som täckte 1900-talet gick uppdraget till Linder, som presenterade slutresultatet, *Fyra decennier av 1900-talet*, 1949. Verket levde vidare: när E. N. Tigerstedt ledde arbetet med en *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria* användes en utökad och uppdaterad version av Linders arbete som sista band. Dessa *Fem decennier av 1900-talet*, två volymer på över tusen sidor, fick stort genomslag inom litteraturvetenskapen och den kulturella offentligheten.[71]

Erik Hjalmar Linder fick alltså på sätt och vis en viktig position inom det litterära och litteraturvetenskapliga området. Han hade också en stark ställning inom frikyrko-Sverige, dock utan att inneha några centrala positioner inom vare sig akademi eller kyrka. Linders samfund var Svenska Missionsförbundet. Även om hans engagemang i församlingslivet tycks ha varierat något kallar han i sina memoarer kyrkan för sin ständiga ”bas” och behöll livet igenom rollen som central frikyrklig intellektuell.[72] Tidigare i livet gjorde han det framför allt som skribent och redaktör på frikyrkliga dagstidningen *Svenska Morgonbladet*, och senare som en vördad nestor i frikyrkliga student- och kulturkretsar.[73] Arbetet för det framgångsrika giftermålet mellan dessa sfärer – religionen och litteraturen, eller kristendomen och kulturen – upplevde Linder som sin, med kristet språkbruk, ”kallelse” och är ett genomgående tema i hans författarskap. Ofta uttrycktes det programmatiskt, både när han deltog i Förbundet för Kristen Humanism och när han i sina memoarer blickade tillbaka på sin verksamhet.[74]

● **ERIK HJALMAR LINDER** (till höger) i samspråk med Nils Erik Bæhrendtz och Erik Goland i samband med en inspelning av *Tidsspegel*, ett program som Linder startade under sin tid på Sveriges Radio.

Linder hade en lång karriär inom det offentliga medie- och kulturlivet. Arbetet på *Svenska Morgonbladet* följdes av en position som chef för föredragsavdelningen på Sveriges Radio 1947–1949. Men han höll också det litteraturhistoriska arbetet levande. Förutom de illustrerade svenska litteraturhistorikerna skrev han till exempel flera böcker om Hjalmar Bergman, samt en biografi över Elin Wägner, samförfattad med hans andra fru, författaren Ulla Isaksson.

Vidare brukar Linders essäsamling *Bildning i tjugonde seklet* nämnas som en avgörande nod i debatten om de två kulturerna, som vi återkommit till i boken. *Bildning i tjugonde seklet* utgör en för Linder karakteristiskt spretig samling texter om religion, vetenskap, litteratur och bildning.[75] Framför allt i den inledande essän pläderar han för det humanistiska ämnet idé- och lärdomshistoria. Som en lösning på problemet med den upplevt tilltagande klyftan mellan humanistisk bildning och naturvetenskap menade Linder att idé- och lärdomshistoria borde vara ett ”i viss mån centralt läroämne” i gymnasiet. Ämnet, som behandlade både vetenskap och humanism, hur de uppkommit och förhållit sig till varandra, befann sig ”mitt i den strategiska mittpunkten” och kunde således medla mellan de två kulturerna.[76] Idéhistoria infördes så småningom på gymnasiet, om än på ett annat vis än Linder tänkt sig. Något eget ämne blev det inte, men en lärobok i idéhistoria som var tänkt att användas som komplement i undervisningen i såväl historia som naturkunskap publicerades: *Idé och samhälle* av Tor Ragnar Gerholm och Sigvard Magnusson.[77] De professionella idéhistorikerna i Uppsala och Göteborg sablade ned Gerholms och Magnussons verk, men Linder skrev uppskattande om det – något som en ansatt Gerholm tackade Linder för i ett vykort från Ibiza i juli 1967.[78]

Essän om bildningen och de två kulturerna hade förberetts genom en serie texter, framför allt publicerade i *Göteborgs-Posten* sommaren 1960. Det var typiskt för Linder, som från och med 1959 hade *GP* som sin hemmaplan och förutsättning för de kommande decenniernas breda skribentskap. Linder var förste litteraturkritiker i tidningen i runt 20 år, en period som litteraturvetaren Tomas Forser i sin bok om den svenska litteraturkritikens historia kallar för ”epoken Erik Hjalmar Linder” i *GP*:s kulturbevakning, även om Linder aldrig var tidningens kulturredaktör.[79] Linders senare kulturchef (från 1968), Bernt Eklundh, påpekade att Linder när han anlänt varit ett kap – att ett så berömt namn flyttade från Stockholm till Göteborg var stort.[80] Forser understryker att *GP* tidigare satt kulturen på undantag men att nivån lyftes i och med värvningen av Linder. Befriad från egentligt redaktionsarbete på *GP* kunde Linder blomma ut och blev ”en av dem som skrev mest och bäst och med störst verkningsgrad i dagspressens kulturspalter”.[81]

Här finns svaret på varför Linder kunde skriva så mycket i *Årsbok för kristen humanism* – under 1960-talet tre–fyra gånger så mycket som de näst

flitigaste Ahlberg, Landberg och Vallquist. Detta berodde på att många av texterna var litteraturkritik som även hade publicerats i *GP*. Det anges tydligt i årsbokens recensionsavdelningar att vissa texter ansetts ”värda en mindre flyktig publicitet” än de fått i dagstidningen och därför återtryckts.[82] Något liknande gällde för Linders många böcker, som ofta var en form av samlingsverk med bearbetade tidningstexter kring ett eller annat tema – en typ av bok som inte var ovanlig i den kulturella offentligheten under efterkrigstiden.[83]

Linders kristna profil var tydlig, även på kultursidan. Forser menar att han i sin sympatiserande kritikerstil ständigt var ”på jakt efter världsbild och livsåskådningar som hans religiösa orientering känner sig nära”.[84] Hans kristna grundstämning syntes inte bara i litteraturkritiken. Han skrev om en mångfald ämnen inom kultur, utbildning och politik och kunde i långa artiklar lägga ut texten kring sin kristna livsåskådning. Han pläderade för kristen humanism, diskuterade i anknytning till ett nummer av *Vår Lösen* arvsyndens roll för mänskligheten, och kontemplerade över gudsupplevelser och teologi utifrån jungfru Maria.[85]

Om man ska kategorisera den typ av aktörskap som Linder stod för under efterkrigstiden kan man med fog kalla honom för en brobyggare. Linder befann sig mellan den institutionella litteraturvetenskapen och den offentliga litteraturdebatten och litteraturkritiken, han stod mellan den kristna deloffentligheten och den allmänna, mer och mer sekulära offentligheten, och han stod mellan den specifika samfundsgemenskapen i Missionsförbundet och en bredare kristen rörelse som innefattade humanistiskt inriktade kristna från olika samfund och konfessioner. Därtill var han en viktig aktör för främjandet av humanistisk bildning i samhället i stort.

Erik Hjalmar Linder framstår i sin enorma aktivitet som något av ett unikum. Men var han ett unikum också i sin roll som frikyrkligt engagerad humanist i kultur-Sverige? Ja och nej, får nog svaret bli. Författaren Sven Stolpe skrev en karakteristik av Linder där han menade att denne ”intar en absolut särställning i modern svensk kultur” i sin roll som frikyrklig lärd och akademiker.[86] Men det var redan 1948. Linder var kanske snarast en vägröjare, för ett par decennier senare såg situationen något annorlunda ut. I en recension i *Sydsvenska Dagbladet* av Bernt Eklundhs roman *Bländverket* 1974 skrev teologiprofessorn Gustaf Wingren så här:

> Redan en ytlig blick på svenskt kulturliv under 1970-talet är tillräcklig, vi gör mycket snart en märklig upptäckt. I nästan alla etablerade organ (radion, televisionen, dagspressen, kommittéerna, ”klickarna”) sitter frikyrkliga personer, påfallande hemvana i denna nya världslighet och samtidigt lojala mot sina gamla fromma grupper.[87]

Eklundh, som var son till en pastor i Missionsförbundet och ständigt återkom till kristendomen i sina spalter i *Göteborgs-Tidningen* och *Göteborgs-Posten*, var en av dessa frikyrkliga personer. Därutöver gav Wingren dock inga exempel. Det fanns emellertid gott om frikyrkomän i den bredare svenska kulturella offentligheten. Wingren syftade kanske inte på regeringsposter, men att två på varandra följande ministrar med ansvar för kultur tidigare befunnit sig på centrala poster inom frikyrklig offentlighet kan sägas vara talande för den tendens han pekade på.[88] Bertil Zachrisson (S) gick från chefredaktörskapet i Missionsförbundets *Svensk Veckotidning* till posten som utbildningsminister 1973. Han lämnade över befattningen till Jan-Erik Wikström (FP), mångårig förlagschef på Missionsförbundets Gummessons förlag, som sett ett uppsving under hans ledarskap.[89]

Wikström hade hört till den levande miljön kring FKS, Fria Kristliga Studentföreningen (senare Frikyrkliga Studentrörelsen). FKS hade under 1960-talet rört sig bortom sina tidigare mer sociala syften och förde under efterkrigstiden ett slags kulturkamp, både utåt mot kristendomsfientlighet och inåt mot de egna samfunden, där det gällde att överbrygga ett kvarvarande motstånd mot den sekulära kulturen och att placera frikyrkan i ”tiden” och i ”världen”.[90] Förutom Wikström fanns här fler personer som gjorde sig bemärkta i det allmänna kulturlivet. Nämnas kan två redaktörer för rörelsens ambitiösa kulturtidskrift *Kristet Forum*: Gunnar Hallingberg var litteraturhistoriker och gjorde så småningom akademisk karriär som medievetare, men hade också viktiga roller i den kristna deloffentligheten. Bernt Jonsson arbetade på *Aftonbladets* kulturredaktion samt på Sveriges Radio och var en centralfigur för 68-vänstern inom frikyrkan och den svenska kristenheten i stort.[91]

Linder var kanske på sitt sätt unik, men inom Missionsförbundet, som också Jonsson och Hallingberg tillhörde, fanns andra viktiga figurer med humanistisk bildning, även i en något äldre generation. Särskilt märkligt är detta kanske inte, då det åtminstone under tidigt 1900-tal funnits en

viss frikyrklig distans till de svenskkyrkligt dominerade teologiska fakulteterna.[92] En bildningsväg för frikykomän gick därmed snarare via filosofisk fakultet. Erland Sundström, som bland andra titlar var pastor, författare och redaktör, och Ansgar Eeg-Olofsson, mellan 1962 och 1970 ordförande i Svenska Missionsförbundet, hade båda licentiatexamina i filosofi.[93] De kombinerade ledande positioner inom sitt samfund med att flitigt delta som skribenter på den kristna deloffentlighetens arenor.

Kerstin Anér och den samlade fronten

Kerstin Anér ställde sig som vi såg ovan något främmande för begreppet ”kristen humanism”, men det hindrade inte att hon kom att spela en stor roll i Förbundet för Kristen Humanism. Samma år som hon uttryckte sig tvekande i sitt brev till Linder skrev hon trots allt sin första recension på ett tydligt litteraturvetenskapligt tema, då hon recenserade fyra nya böcker om kvinnliga författarskap, med fokus på ”det mänskliga religiösa problemet”.[94] Och inte nog med att hennes första recension publicerades i 1956 års årsbok, samma år valdes hon in som ledamot i förbundets styrelse, en position som hon hade under hela 1960-talet.[95]

I årsboken skrev hon sedan i princip varje år, och in på 1970-talet såväl artiklar som recensioner. Hon behandlade rena litteraturvetenskapliga ämnen, som Dante, T. S. Eliot och den under tidigt 1960-tal i den här kretsen populäre Harry Martinson. Hon berörde även ämnen som kan sägas kretsa kring etiska frågeställningar. Kristina Ahlmark-Michaneks *Jungfrutro och dubbelmoral*, utgiven på Bo Cavefors förlag, som var ett viktigt inlägg i det tidiga 1960-talets sexualdebatt, recenserades av Kerstin Anér, jämte kyrkoherden och sedermera ärkebiskopen Olof Sundbys bok *Kyrkan, äktenskapet och familjen*. 1968 skrev hon om Gunnar Biörcks bok om medicinsk etik.[96] Detta förebådade Anérs senare intresse för skärningsfältet mellan etik och politik.

Anér, född 1920 och därmed 14 år yngre än Linder, är ett intressant exempel på en humanistisk aktör som rörde sig bortom det snävare humanistiska kunskaps- och aktivitetsområdet. I det inledningsvis citerade brevet till Linder bad hon honom skicka sitt svarsbrev inte till hennes hemadress utan till Sveriges Radio. Anér hade nämligen efter disputationen i

litteraturhistoria 1948 en lång journalistisk karriär och var programproducent på Sveriges Radio mellan 1956 och 1969.[97] Där arbetade hon bland annat länge med *Tidsspegel*, ett aktualitetsprogram som skulle skildra och driva den samtida kulturdebatten. Programmet hade för övrigt startats av Erik Hjalmar Linder och den blivande folkpartistiske partiledaren, docenten i nordiska språk Gunnar Helén, 1947.[98]

Anér följde Helén i det att hon gick från en humanistisk doktorstitel via Sveriges Radio till en ledande position inom Folkpartiet. Utan att ha haft någon särskild politisk karriär blev hon 1969 invald i riksdagens andra kammare. Hon satt sedan i riksdagen till 1985 och var under åren 1975–1983 andra vice ordförande för Folkpartiet, delvis parallellt med ett ordförandeskap i Rädda Barnens riksförbund. Hon var framför allt engagerad i frågor som hade etiska förtecken, gärna sådant som låg i skärningspunkten mellan det mänskliga och teknologiska: datorisering, framtidsforskning, miljö- och kvinnofrågor.

Förutom detta var Anér en flitig skribent både på den kristna deloffentlighetens arenor och i de större allmänna dagstidningarna. När den politiska karriären inletts bedrev hon gärna opinionsbildning kring sina intressefrågor i textform, men hon fortsatte att behandla mer humanistiska ämnen, som litteratur och film, såväl i *Vår Lösen*, *Kristet Forum* och *Årsbok för kristen humanism*, som på dagstidningarnas kultursidor. Dessa hade fortsatt ofta tydligt kristna förtecken. Därutöver gav hon avtryck i kyrkliga sammanhang: hon författade bland annat två psalmtexter till 1986 års psalmbok. Dessutom predikade hon i olika kyrkor och tog därmed på sig en förkunnande roll. Det var en roll hon också hade i radion, där morgonandakterna ofta leddes av lekmän, inte sällan kvinnor.[99]

Anér hade predikat i frikyrkor, men hörde främst till Svenska kyrkan och var 1979 nära att följa i Manfred Björkquists lekmannaspår då hon var aktuell för att bli biskop i Stockholm. Detta fick en del uppmärksamhet i medierna, då hon i så fall skulle ha blivit – som det uttrycktes i *Svenska Dagbladet* – ”kristenhetens första kvinnliga biskop”.[100] Det framhävde hon själv som en anledning till varför hon kunde tänka sig att bli biskop, då hon menade att evangeliet och jämlikhet hör samman, vilket borde manifesteras i kyrkan. Således fanns en politisk dimension även i denna kandidatur. Nu blev Anér till slut inte vald till biskop. Att hon var en seriös

● **DE KRISTNA HUMANISTERNA** omtalade gärna varandras alster i positiva ordalag. I *Årsbok för kristen humanism* 1969 används Kerstin Anérs recension och ansikte som reklam för en ny debattbok.

kandidat utan att vare sig ha teologisk utbildning eller vara prästvigd säger likväl något om den status som gick att bygga genom aktiviteten på de kristen-humanistiska arenorna.

Förutom att Anér var en kristen aktör som med humanistisk doktorstitel i bagaget gjorde karriär inom medier och politik i det bredare samhället, så kan hon tjäna som exempel på en annan typ av aktörskap än den rena skribentens (eller politikerns). Detta kan man se i det i kapitelinledningen citerade brevet. Anér framträder där som en centralfigur när flera av framför allt de något yngre kristna kulturpersonligheterna ville uppträda ”en aning mer som samlad front” i offentligheten. Cirkulationen av humaniora med kristna förtecken (eller kristendom med humanistiska förtecken) skedde inte av sig själv, utan krävde ett aktivt aktörskap för att främjas. Anér menade själv i brevet att hon skulle ”fungera som cleraing [*sic*] center” i detta och på så vis var hon en viktig aktör i stärkandet av den här kristna fronten.

Fick Anérs ”konspiration” någon effekt? Det är förstås svårt att mäta exakt. Men nog märktes ”fronten” av i offentligheten. Erik Hjalmar Linder hörsammade Anérs uppmaning. Ett drygt halvår efter det första brevet skrev Anér åter till Linder och tackade för de många artiklarna han nu skickade henne. Hon nämnde en text om ”knarkfilosofien” och en om den polske författaren Witold Gombrowicz som extra värdefulla.[101] I samband med det lyfte hon fram den amerikanske teologen Harvey Cox. Just Cox är ett gott bevis på att Anérgruppens ambitioner uppfylldes. Anér skrev om vikten av ”utländskt material” i det inledningsvis citerade brevet till Linder och nämnde ”den nya amerikanska teologien” där Cox var en centralfigur.[102] Hans internationella succébok *The Secular City* gavs ut på svenska 1966 som *Har Gud skapat tätorten?* och fick då relativt stor uppmärksamhet, inte bara i den kristna deloffentligheten utan även på de större arenorna.[103] Anér diskuterade själv boken i radions *Tidsspegel*, och den fick dessutom utrymme på kultursidorna: den behandlades i långa artiklar av Bernt Eklundh i *Göteborgs-Tidningen*, av Bernt Jonsson i *Aftonbladet* och av prästen Rune Pär Olofsson i *Expressen*.[104]

Helt klart fanns det ett slags nätverk av kristna humanister som hjälpte varandra genom att både i deloffentligheten och på de bredare offentliga arenorna omtala varandras alster och aktiviteter – en aningen mer samlad front om man så vill. Och man bedömde och hyllade nära vänner och kollegor utan hämningar. Anér skrev exempelvis recensioner i *Vår Lösen* av böcker av alla de kvinnor som omnämndes i brevet till Linder. I *Årsbok för kristen humanism* skrev både Anér och Linder om Vallquist. Nya verk av Olov Hartman omskrevs i årsboken av Linder, Anér, C. G. Boëthius och Ludvig Jönsson. Linder skrev om Alf Ahlberg och Alf Ahlberg om Linder. Det begränsades alltså heller inte till deloffentlighetens interna arenor, liknande mönster återfanns på dagstidningarnas kultursidor.

När Bernt Eklundh samlat kåserier i bokform 1970 recenserades verket i den tidning där texterna tidigare publicerats. Texten i *Göteborgs-Posten* inleds: ”Det här ska bli en vänrecension utan tvekan och krumbukter. Kan jag hjälpa att min favoritkåsör producerat sig i bokform och att han är min kollega, debattbroder och vän?” Författaren som sedan hyllade Eklundhs ”vesslesnabba stil” var förstås Erik Hjalmar Linder.[105] Eklundh själv framhävde återkommande sina bekanta från den kristna deloffentligheten i sina

texter: han skrev gärna om något nytt verk eller tv-framträdande av Kerstin Anér (”den svindlande, tankegnistrande”).[106] Inte heller Eklundh försökte dölja det familjära, utan underströk det snarare. Ingen kan läsa om Jesu passionshistoria i radion som ”gamle Maffe” (Björkquist) menade han en påsk, och porträtterade Jan-Erik Wikström som stigande folkpartistisk stjärna genom att påpeka att han minsann känt ”Janne” sedan åren i Fria Kristliga Studentföreningen i Göteborg.[107]

Bernt Eklundh hade redan under första halvan av 1960-talet flera gånger skrivit uppskattande om Erik Hjalmar Linder i *Göteborgs-Tidningen*.[108] Linder själv skrev 1966 ett långt personporträtt om ”Olov Hartman i Sigtuna” i *Göteborgs-Posten* till dennes 60-årsdag.[109] Hartman å sin sida drog sig inte för att skriva vare sig om nya nummer av *Vår Lösen* eller om Anne-Marie Thunbergs nya bok i *Aftonbladet*, där han hade sin plattform i den bredare offentligheten.[110] Ovan nämndes hur *Årsbok för kristen humanism* omtalades på kultursidorna. Noterbart är att de som då anmälde årsboken på kultursidorna själva deltog som skribenter i den.[111]

Det här är bara några prov ur högen. Exemplen är legio, för att citera Markusevangeliet. Så det som Anér ville – att kristna kulturskribenter skulle citera och föra varandras alster vidare – var en redan existerande praktik, även om man kan tolka Anérs brev till Linder som en önskan om bekräftelse, fördjupning eller systematisering av denna praxis.

Gunnel Vallquist, katolicism och ekumenik

När Kerstin Anér gick bort 1991 skrevs en av minnesteckningarna över henne av en av de andra personerna som varit med hemma i hennes kök 1966, nämligen Gunnel Vallquist. Dödsrunan var egentligen inte någon levnadsteckning i konventionell mening, den innehöll inga data om Anérs liv. Hennes stora engagemang för världen nämns, liksom hennes grund i en ”kristen humanistisk kultur”, men framför allt omtalar Vallquist Anérs religiositet, gudstro och fromhet.[112] Att detta görs i just *Svenska kyrkans tidning* pekar på något som exemplet Vallquist illustrerar väl, nämligen att den ekumeniska dimensionen var stark inom de här beskrivna kretsarna. Vallquist, född 1918, var en av Sveriges mer bekanta konvertiter till den romersk-katolska kyrkan, men det hindrade inte att hon under flera

decennier samarbetade med protestanter, och alltså inte heller att hon offentligt kunde bedöma och berömma en luthersk väns fromhet och tro.

Gunnel Vallquist, som vi redan mött i kapitlet om Under strecket, hade 1959 avslutat det som hon själv kallade sina ”katolska läroår” i Paris och Rom och flyttat hem till Sverige.[113] Till katolicismen hade hon dock redan kommit under sina år i Uppsala, där hon studerade romanska språk, nordiska språk och litteraturhistoria. Hon hade vissa planer på att fortsätta sin akademiska bana och disputera i litteraturhistoria, men så blev det inte. I stället växte under hennes utlandsår det fram som hon – med samma ord som Linder – menade var hennes ”kallelse”: det fria skrivandet och det intellektuella arbetet i korsningen mellan religion, kultur och litteratur. När hon själv namngav sin roll kallade hon sig för kulturförmedlare.[114]

Den banan hade hon slagit in på redan under 1950-talet, men hon kom att i än högre grad etablera sin profil på det litterära och kulturella fältet när hon flyttat hem till Sverige. På 1960-talet publicerades de första delarna av hennes *magnum opus* som översättare: Marcel Prousts *På spaning efter den tid som flytt*. Nu skrev hon också fyrbandssviten *Dagbok från Rom* om Andra Vatikankonciliet i Rom, det romersk-katolska kyrkomöte som både kallats 1900-talets viktigaste kyrkohistoriska händelse och, helt enkelt, ”the biggest meeting in the history of the world”.[115] Dessutom utvecklade hon under 1960-talet sitt skribentskap i andra fora. Hennes myckna deltagande i *Årsbok för kristen humanism* har redan nämnts, men hon var dessutom en av de flitigaste skribenterna i *Svenska Dagbladets* Under strecket – den allra flitigaste av de kvinnliga bidragsgivarna med inalles 72 streckare under decenniet. Denna arena fungerade för henne som ett slags plats för förstudier till böckerna om konciliet i Rom: 18 texter blev det mellan 1962 och 1965. Förutom det skrev hon om allehanda ämnen: filosofi, etik, historia, politik. Särskilt fungerade hon som introduktör av litteratur från det romanska språkområdet.

Som aktör hade Vallquist en något annan profil än de tidigare diskuterade. Hon var inte redaktör som Thunberg, inte direktor som Hartman,

● **GUNNEL VALLQUIST** var en av Sveriges mer berömda katoliker och arbetade målmedvetet med att introducera kultur från det romanska språkområdet; mest känd är hon för sina Proust-översättningar.

PROUST

inte långvarig styrelsemedlem av Förbundet för Kristen Humanism som Anér och Linder, utan framför allt kulturförmedlare genom sitt skribentskap i olika genrer. Men även Vallquist kan man med fog se som en brobyggare. Brometaforen framhävs av hennes biograf Alva Dahl som något Vallquist själv identifierade sig med.[116] Hon var inte bara brobyggare mellan det romanska språkområdet och Sverige. Hon underströk likt Linder vikten av mötet mellan humanistiska kunskapsområden och den kristna tron. Återkommande nämnde hon i sina memoarer hur hon imponerades och formades av katolska intellektuella som inte ”bara” var teologer, utan lika kunniga inom ett eller flera andra humanistiska områden. Detta var inte självklart en dygd inom det katolska etablissemanget enligt Vallquist, men något hon personligen fann inspirerande och viktigt.[117] Hon hade, likt Linder, en stark ställning både inom den kristna deloffentligheten och i den bredare kulturella offentligheten. Att hon 1982 blev invald i Svenska Akademien är ett tydligt tecken på det senare.

Vidare var Vallquist brobyggare ifråga om det vi redan nämnt, nämligen som ekumeniskt driven katolik. Konversion till katolicismen har historiskt ofta uppfattats som något kontroversiellt eller polemiskt, men i Vallquists resa från Svenska kyrkan, som hon vuxit upp i, till den romersk-katolska tycks inte ha funnits mycket av konfrontation eller polemik. Även om hon förstås stod nära svenska katoliker – bland annat skrev hon regelbundet i den svenska katolska tidskriften *Credo* – drogs hon till ekumeniska sammanhang. Hon nämner själv sin relation till Olov Hartman på Sigtunastiftelsen som avgörande för det ekumeniska engagemanget i Sverige.[118] Man behöver dock inte förlita sig på hennes i efterhand upptecknade memoarer för att notera det ekumeniska draget. Hennes direkta och intensiva engagemang på de protestantiskt dominerade arenor vi här tecknat vittnar tydligt om det. Och hennes intresse var besvarat; Vallquist omnämndes ofta vördnadsfullt på kultursidorna av andra kristna aktörer.[119]

Vallquist var inte ensam om det ekumeniska idealet, långt ifrån. Ekumeniken var ett nyckelord i 1900-talets kyrkohistoria. Det är talande att sista bandet i Verbums stora *Sveriges kyrkohistoria*, som täcker 1900-talet, heter just *Religionsfrihetens och ekumenikens tid*.[120] Kyrkornas världsråd, som grundades 1948 (och höll en för sin radikalitet mycket uppmärksammad generalförsamling i Uppsala 1968[121]) var ett tydligt tecken på detta. Det

kristna Sverige var inte minst ekumeniskt drivet: här hade Svenska Ekumeniska Nämnden grundats redan 1933 och den tidigare ärkebiskopen Nathan Söderblom var en av de viktigaste förkämparna för ekumeniken både nationellt och internationellt. Det fanns en stark trend även inom de svenska frikyrkorna att arbeta ekumeniskt, både med varandra och i förhållande till Svenska kyrkan.[122]

Ekumeniken fördes ofta på ett slags toppmötesnivå, med möten mellan officiella företrädare för olika samfund. Men i de kretsar som här tecknats fanns en naturlig samverkan på en inte lika officiell nivå. Gösta Kellerman, aktiv i Förbundet för Kristen Humanism, skrev när han överblickade förbundet och årsboken: ”Frånvaron av en sluten trosbekännelse har gjort det möjligt att katolska, evangeliska och frikyrkliga författare sedan länge har mötts i vår publikation. De har mötts med en sådan självklarhet att det aldrig har kommenterats.”[123] Att det på de tidskriftsarenor vi här beskrivit inte i första hand handlat om vare sig teologisk renlärighet eller gudstjänstfirande, kan tänkas ha bidragit till ekumenikens framgång. Det intellektuella samtalet utifrån gränslandet mellan humaniora och kristen tro var en naturlig plats för ekumenik. Det här är ytterligare ett exempel på hur humaniora spelade en viktig roll i den kristna deloffentligheten, som språk och förutsättning för ekumenisk dialog. Även om ekumeniken var en trend under efterkrigstiden, så var kristenheten i Sverige i enkel mening inte en enda – nog fanns gränser kvar mellan samfund, men också inom dem. För att kontextualisera och bättre förstå det utsnitt av den kristna deloffentligheten vi hittills behandlat ska vi nu därför vidga blicken något.

Den kristna deloffentlighetens konturer och gränser

När den unge författaren P. O. Enquist recenserade en debattbok av prästen Rune Pär Olofsson i *Expressen* 1967 angrep han vad han uppfattade som Svenska kyrkans elasticitet: ”Vid samtal med intellektuella plockas Margit Sahlin eller Olof [*sic*] Hartman fram, men för det enkla folket mässar Danell om synd och straff.”[124] Vidare menade han att den radikalism som Olofsson företrädde och som mer och mer började synas i kyrkan mest var ett skådespel som inte skulle få några praktiska konsekvenser. På den punkten hade Enquist nog fel; vi vet i dag att arvet efter den kyrkliga

radikalismen på 1960- och 1970-talen blev inflytelserikt. Hans tudelade bild om att ”enkelt folk” bara fick predikningar om synd och straff lär också ha varit förenklad eller rentav felaktig. Samtidigt illustrerar citatet något relevant. För nog var kyrkan om inte en amöba som Enquist kallade den, så i alla fall en institution med flera ansikten.

Om Enquist syftade på Sven eller Gustaf Adolf Danell framgår inte i texten, men det spelar kanske heller ingen roll. Båda dessa bröder, vid denna tid biskop i Skara respektive domprost i Växjö, tillhörde Svenska kyrkans mer konservativa falanger. G. A. Danell blev 1967 ny redaktör för tidskriften *Nya Väktaren*, som var organ för Bibeltrogna vänner, ett förbund bildat på 1910-talet av personer som stod emot nyare, mer liberala bibeltolkningar. Det fanns andra liknande sammanslutningar.[125] En central sådan under vår period var Kyrklig samling, ett samarbetsorgan grundat av personer och rörelser som varit motståndare till kyrkomötets beslut 1958 att öppna prästämbetet för kvinnor. Här fanns fler skiljelinjer, inte minst i synen på Bibeln, men motståndet mot kvinnliga präster blev en fråga genom vilken tendensskillnader stärktes och motsättningar i kristendomssyn tillspetsades.[126] G. A. Danell var en viktig person i samlingen, men viktigare var Bo Giertz, ordförande från starten och i tre decennier framåt. Giertz, som var biskop i Göteborg mellan 1949 och 1970, var en av de viktigaste kyrkoledarna i Sverige under efterkrigstiden. De här personerna och deras nätverk ser vi mycket lite av i de kretsar vi här gått in på. Giertz skrev visserligen ett par artiklar i *Vår Lösen*, men annars syns inga spår av honom eller bröderna Danell i denna tidskrift eller *Årsbok för kristen humanism*. Kyrklig samling hade sin egen tidskrift, *Svensk Pastoraltidskrift*, som saknar det breda existentiella och kulturella anslaget och intresseområdet som exempelvis *Vår Lösen* hade.

Inledningsvis konstaterade vi att det fanns en levande kristen politisk rörelse under 1960-talet. Eller egentligen flera. Å ena sidan kunde man under 1960- och 1970-talen iaktta en inflytelserik vänsterströmning inom den svenska kristenheten, liksom i samhället i stort.[127] Å andra sidan skedde en utveckling som ledde fram till skapandet av vad som så småningom blev Sveriges fjärde borgerliga parti, Kristen Demokratisk Samling, KDS. Sven Danell och pingströrelsens patriark Lewi Pethrus hade 1956 tagit initiativ till Kristet Samhällsansvar, en påtryckningsgrupp som skulle ta

fram och marknadsföra kristna kandidater inför val. I samband med detta skedde en politisering av pingströrelsen, som var dominerande när KDS grundades 1964. Lewi Pethrus var drivande, men ordförande blev Birger Ekstedt, präst och politiker inom Högerpartiet, och även om det nya partiet inte ville placera sig på höger-vänster-skalan och fick med sig personer från flera partier så dominerade kopplingarna högerut.[128] Det fanns dessutom en stark liberal, kristen tradition. Erik Hjalmar Linder var övertygad liberal och som vi sett nådde både Kerstin Anér och Jan-Erik Wikström toppositioner inom Folkpartiet. Att detta var en stark tradition inom inte minst de äldre frikyrkorna kan vara en bidragande orsak till att dessa inte ville stötta KDS.[129]

Det fanns generellt skillnader mellan frikyrkorna, även om man ibland talar om dem i singular, som ”frikyrkan”. Försök under efterkrigstiden att skapa en gemensam dagstidning med både Missionsförbundet och pingströrelsen som aktiva parter strandade. Erik Hjalmar Linder och Lewi Pethrus hade orienterande möten angående detta, men insåg snabbt att det aldrig skulle kunna leda någonvart: ”det finns mentalitets- eller sinnelagsgränser som det inte går att överbrygga”, skrev Linder i sin självbiografi.[130] I stället startade Pethrus snart tidningen *Dagen*. Gunnar Hallingberg har tolkat Pethrus tveksamhet inför världsliga nöjen som teater och film som tecken på en form av samfundsklyftor; i mitten av 1900-talet hade de äldre samfunden öppnat sig mer mot samhället och kulturen. I och med den här utvecklingen kom man att betrakta andra frikyrkor som Frälsningsarmén och pingströrelsen som kulturellt sett ”efter”. Till den radikalitet som Fria Kristliga Studentföreningen med centrum i Uppsala utvecklade under 1960-talet hörde inte sällan en hånfull ton gentemot pingströrelsen.[131]

Ytterligare något kan sägas om var det här kapitlets fokus har legat i förhållande till den kristna deloffentligheten i stort: på kultur- och idédebatt, ofta på personer med humanistisk examen och deras verksamhet utanför universiteten, samt på relationen till den mediala offentligheten. Tyngdpunkten har varit kulturtidskrifter och verksamma skribenter snarare än dags- och veckopress och den vanliga församlingsmedlemmen – det innebär att det som ingående tecknats är en form av bildat etablissemang, kanske till och med elit. Men denna var inte avskild utan allt som oftast

också engagerad på andra platser i deloffentligheten. Carl Gustaf Boëthius, som i många år satt i styrelsen för Förbundet för Kristen Humanism och var viktig i dess Stockholmsavdelning, var under hela 1960-talet redaktör för den kristna veckotidningen *Vår Kyrka*; den omnämnde Erland Sundström var under ett par längre perioder redaktör för *Svensk Veckotidning*, Missionsförbundets främsta nyhetsorgan. I dessa och andra tidningar var personer ur den här tecknade intelligentian aktiva som skribenter.[132] Många som deltog i den humaniorainriktade deloffentligheten var ledare inom olika samfund.

Sveriges kristna 1960-tal i internationellt perspektiv

Just 1960-talet är enligt många forskare ett nyckelårtionde för kyrkan. Kyrkohistorikern Hugh McLeod har skrivit ett uppmärksammat verk om ”the religious crisis of the 1960s”, i vilket han menar att decenniet utgör ett slags brytningstid eller en avgörande period som förskjuter kyrkans roll och funktionssätt i samhället.[133] Vad gäller Tyskland löpte under 2000-talet ett stort forskningsprojekt baserat i Bochum som behandlade religionens omvandling under efterkrigstiden.[134] Man undvek gärna termen sekularisering, då den ofta leder tanken fel, mot en idé om att religionen försvinner. I stället talade man om förändring eller omvandling (*Wandel*).[135] Några av de förändringsprocesser man i detta projekt menade sig se kan också bidra till en diskussion om och fördjupad förståelse för den kristna deloffentligheten i Sverige.

Tysklands kyrkliga situation skiljer sig delvis från Sveriges. Nazismen kastade sin skugga över det mesta under 1900-talet, men under tidig efterkrigstid fick kyrkorna, som under Hitlertiden i viss mån tappat sin ställning, återigen en starkare samhällsroll. Man brukar här tala om en period av återkristnande, *Rechristianisierung*.[136] Att vi här talar om kyrkorna i plural pekar på något annat som är specifikt för Tyskland. Det kristna Västtyskland var bikonfessionellt, med en katolsk kyrkostruktur, knuten till Rom, och en protestantisk, sedan 1945 samlad i EKD, Evangelische Kirche in Deutschland. På många sätt går det att historiskt se katoliker och protestanter som två olika befolkningsgrupper med två olika kulturer och – relevant här – två olika offentligheter, med egna kyrkor och teologiska

fakulteter, men även egna tidningar, tidskrifter och mötesplatser. Skiljelinjer och ibland konflikter mellan konfessionerna levde kvar under efterkrigstiden; dock finns en ekumenisk trend under 1960-talet, inte minst efter Andra Vatikankonciliet.[137] När det gäller de aspekterna kan man hävda att Sverige skiljer sig något från Tyskland. Även om det funnits gränser mellan statskyrka och frikyrka, så går det inte riktigt att jämföra med Tysklands halvmillenniegamla bikonfessionalism. I Sverige fanns alltså bättre förutsättningar för ekumenik och svenskarna var som nämnts ovan närmast världsledande härvidlag.

Vad gäller *Rechristianisierung* sticker Sverige delvis ut i internationell jämförelse. Det här fenomenet hade förstås sin specifika nyans i det postnazistiska Västtyskland, men liknande tendenser till en uppgång för kyrkor och kristendom efter kriget fanns i fler länder, som Storbritannien och USA.[138] I Tyskland skedde sedan ett skifte från sent 1950-tal och framåt, och historikern Nicolai Hannig har menat att detta delvis hängde ihop med en förändring i medielandskapet. De efter kriget nygrundade mediearenorna kom under 1960-talet att mer koncentrera sig på kritik och konflikt i förhållande till olika samhällsinstitutioner. Detta gällde även kyrkan, som de tidigare haft en förtrolig relation till.[139] Sverige upplevde inte samma återkristnande, utan gick tidigare snarare i motsatt riktning; i samtiden upplevde många snarare ett ”avkristnande”.[140] Ingemar Hedenius *Tro och vetande* med åtföljande debatt 1949 var ett slag mot det kristna etablissemanget och i *Dagens Nyheter* gick Hedenius vän och kollega Herbert Tingsten hårt åt kristendomen. 1951 infördes en ny religionsfrihetslag som lättade något på Svenska kyrkans grepp om svenskarna och från och med slutet av 1950-talet pågick utredningar om att skilja kyrkan från staten. 1953 blossade en skandal upp kring biskopen Dick Helander som anklagats för att ärekränka sina kollegor, och den uppslitande diskussionen kring kvinnliga präster bidrog inte heller till att öka förtroendet för kyrkan.[141] Samtidigt var farhågorna om ett totalt avkristnande överdrivna – som vi visat var kristenheten mycket aktiv, om än delvis på nya sätt.

För trots skillnaderna kan vi notera att det finns paralleller mellan Västtyskland och Sverige. Även om utvecklingen skiljer sig något åt i tid, så beskrivs i det tyska forskningsprojektet en dynamik som nog också säger något om det svenska fallet. Genom att förstå kristenheten och det större

mediesamhället som två enheter och undersöka hur de enheterna uppfattar och framställer varandra (*Selbst- und Fremdbeschreibung*) ser forskarna hur det utkristalliserar sig en kristen deloffentlighet som också förändras under perioden. Som nämnts ökar konfliktperspektivet i medierna under 1960-talet; kristendomen blir i allt högre grad något ”annat” och exkluderas ur den bredare offentligheten, som mer och mer ser på kristendomen utifrån.[142] På sätt och vis hade kristendomen även tidigare – både i Sverige och Tyskland – utgjort en egen deloffentlighet, men denna blir tydligare och mer avskild under efterkrigstiden.

Här framträder ett slags paradoxalt eller dialektiskt förhållande. För samtidigt som den kristna deloffentligheten blev tydligare avskild behövdes nya former för relationen mellan denna och samhället i stort. Det pågick en intensifiering i kyrkans närmande till offentligheten. På samma gång som kyrkan i viss mån tappade sin integrerade samhällsposition blev dess relation till samhället och ”världen” avgörande för kristen självförståelse och reflexion.[143] När världen skapade gränser mot kyrkan öppnade sig kyrkan mot världen. Just detta, att befinna sig i världen i stället för i motsats till den, är ett slags slagord för 1960-talet, liksom ”dialog” blir ett teologiskt nyckelbegrepp. Det gäller ävenledes för Sverige.[144] Det här kan vi se i den diskursiva självförståelsen kring Sigtunastiftelsen och *Vår Lösen*: medan de vid grundandet på 1910-talet var en borg, ett hem och ett kamporgan för kristendomen, var de under 1960-talet snarast en mötesplats för dialog. Utvecklingen var inte exklusiv för det decenniet utan är en längre process, men tendenserna hade blivit fullt mogna och tydliga då.

Här spelade de personer vi mött i kapitlet en stor roll. Dels diskuterade de hur kyrkan skulle verka i världen, dels var de exempel på personer som aktivt sökte kontakt med och delaktighet i den större offentligheten. Här var humaniora viktigt, för det var till stor del utifrån sin humanistiska kompetens som personer som Linder, Anér, Ahlberg och Vallquist tog plats i offentligheten.[145]

Dock finns det sådant som pekar på att teologer och ledande kyrkomän var på reträtt från offentligheten. Exempelvis skriver idéhistorikern Kjell Krantz i sin biografi över Alf Ahlberg att den religiösa debatten i Sverige under 1960-talet dominerades av de ”religiösa skeptikerna”, till vilka han räknade Ahlberg. Teologer, möjligen brända av Hedeniusdebatten, ägnade

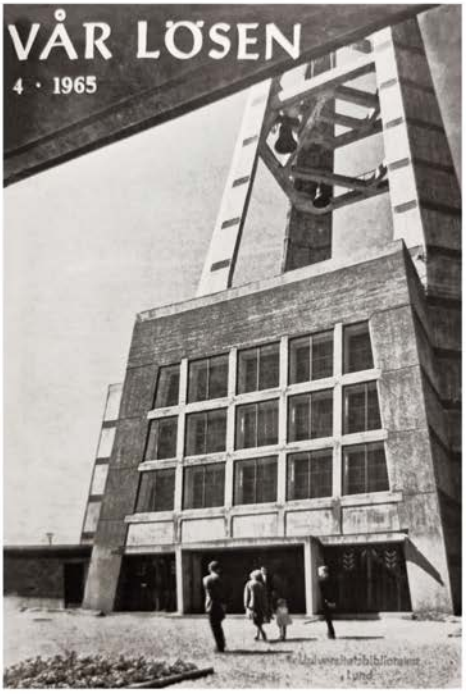
sig åt akademisk forskning, medan andra delar av kristenheten, som Kyrklig samling, ”hade alltmer dragit sig undan från offentligheten och bedrev sin verksamhet mer eller mindre internt” – så det är fullt möjligt att humaniora här spelade en särskilt stor roll för den svenska kristna intelligentian.[146]

Den humanistiska kristendomens aktörer och arenor

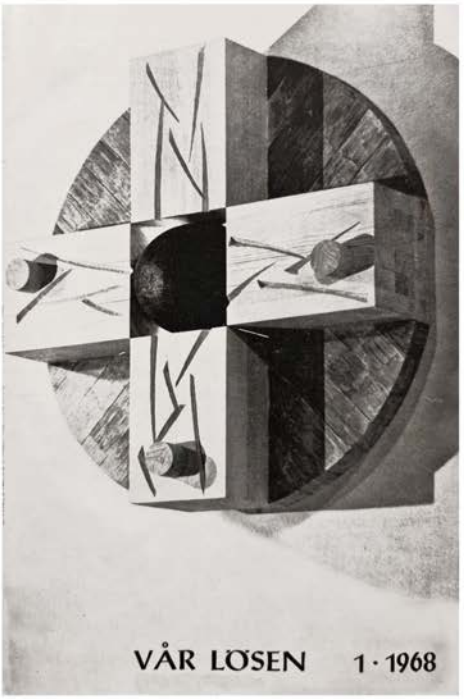
Kristendomens historia i moderniteten är komplex och uppvisar olika utvecklingar och tendenser. På vissa sätt är det korrekt att hävda att kristendomen var på reträtt i folkhems-Sverige under mitten av 1900-talet – på andra vis kan man snarare se det modernistiska 1960-talet som en tid som sjöd av kristet liv och engagemang. Den kristna deloffentligheten i Sverige letade efter nya former för samarbete både internt och med ”världen”, i en tid av religionsfrihet och förändring av kristendomens samhällsroll.

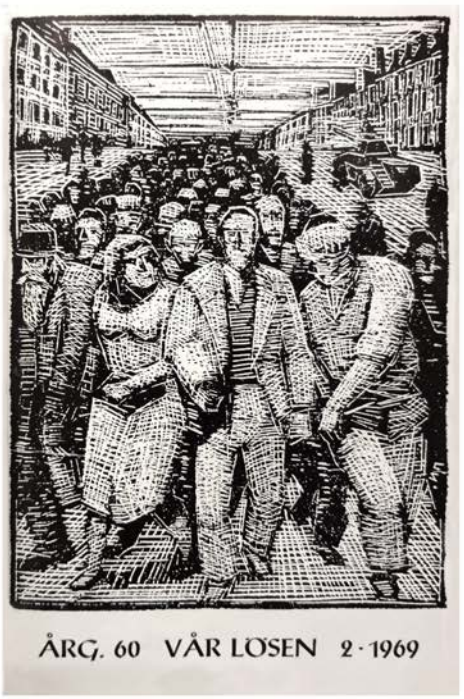
För stora delar av de kristna intellektuella kretsarna vi här har diskuterat spelade humaniora en viktig roll. Humaniora – särskilt i form av litteratur, idéhistoria, historia och filosofi – var ett kunskapsområde genom vilket man kunde närma sig existentiella frågeställningar. Humaniora gifte sig därmed väl med den dialogsökande, kulturöppna kristenheten som befann sig i kretsarna kring Sigtunastiftelsen och Förbundet för Kristen Humanism. Med humanioras hjälp kunde broar byggas, både mellan olika kristna samfund och traditioner och till det sekulära etablissemanget utanför kyrkornas väggar. Det vi skildrat här var givetvis enbart en del av den svenska kristenheten, men en tillräckligt stor och betydelsefull sådan för att den ska vara signifikant när man diskuterar den svenska offentligheten under efterkrigstiden.

Den kristna deloffentligheten var en plats där humaniora diskuterades, men också skapades, när humaniorautbildade personer utan universitetsposition skrev analytiska texter i nya sammanhang. På sätt och vis blev därmed den kristna deloffentligheten en viktig avnämare för de humanistiska fakulteterna – i alla fall blev en bakgrund inom humaniora en merit som gjorde att man kunde ta plats i de här kretsarna, inom kristet pressväsende, som ledare inom kristna samfund och så vidare.

VÅR LÖSEN
4 · 1965

Årg. 58 VÅR LÖSEN 1967

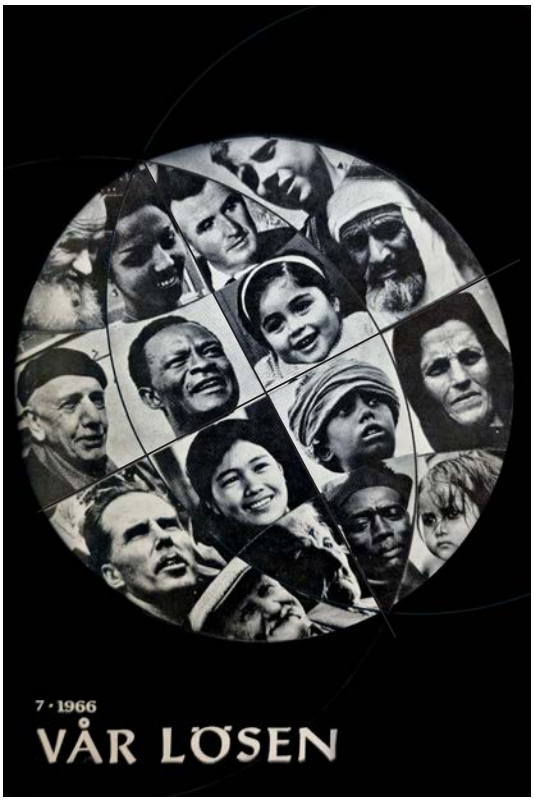

VÅR LÖSEN 1 · 1968

ÅRG. 60 VÅR LÖSEN 2 · 1969

Precis som i de andra fallen i den här boken krävdes inom den kristna offentligheten vissa typer av kunskapsarenor som humaniora kunde ta plats på. Här har vi närmat oss en fysisk arena, Sigtunastiftelsen, där kristna från olika samfund och personer utan kristen tro eller tillhörighet regelbundet samlades för att diskutera samhällsfrågor, litteratur och livsåskådning. Liknande träffar ordnade Förbundet för Kristen Humanism runtom i landet. Sigtunastiftelsen samlade inte någon masspublik men var genom ett idogt arbete knuten till en mängd textuella arenor: i dagspress och tidskrifter omtalades vad som skedde på stiftelsen. Just det senare – kulturtidskrifter av kristet slag – är det andra vi här har fokuserat på. Dessa var en betydelsefull arena för kristna kulturpersonligheter. *Vår Lösen* och *Årsbok för kristen humanism* hade båda en stark humanioraprägel. Inte bara offentliggjorde de humanistisk kunskap – de var dessutom en form av bas och utvecklingsplats för skribenter som gjorde karriärer på de större sekulära scenerna inom medier och politik.

För att upprätthålla detta krävdes ett aktivt arbete, och vi har här mött ett antal aktörer som sysslat med olika saker. Skribenten är förstås central i en främst textbaserad offentlighet, och Erik Hjalmar Linder, Alf Ahlberg, Gunnel Vallquist och Kerstin Anér var personer som publicerade åtskilligt på en mängd olika arenor. Därutöver är redaktören en central aktör för textuell kunskapscirkulation: Eric Lilliehöök tjänade Förbundet för Kristen Humanism väl när han fyllde dess årsbok med ingående diskussioner om religion, litteratur, filosofi, psykologi med mera. Anne-Marie Thunbergs vision om *Vår Lösen* inkluderade kristna ämnen, politik och socialetik, men också litteratur, filosofi och livsåskådning i vid bemärkelse.

Även om vi här inte har studerat Olov Hartman ingående var förstås hans roll som direktor på Sigtuna mellan 1948 och 1970 avgörande för att upprätthålla stiftelsen som mötesplats och kunskapsarena. I ”kretsen kring *Vår Lösen*”, som Hartman kallade den, pågick löpande en diskussion kring hur man skulle ta plats i samhälls- och kulturdebatten. Hartman ledde flera kommittéer som tjänade detta syfte. Vi har härtill sett många exempel på texter där kristna skribenter omtalade och berömde varandras arbete. Detta var en uttalad ambition och krävde sina ”clearingcentraler”. Hartman och stiftelsen var en sådan, men vi har också sett hur Kerstin Anér

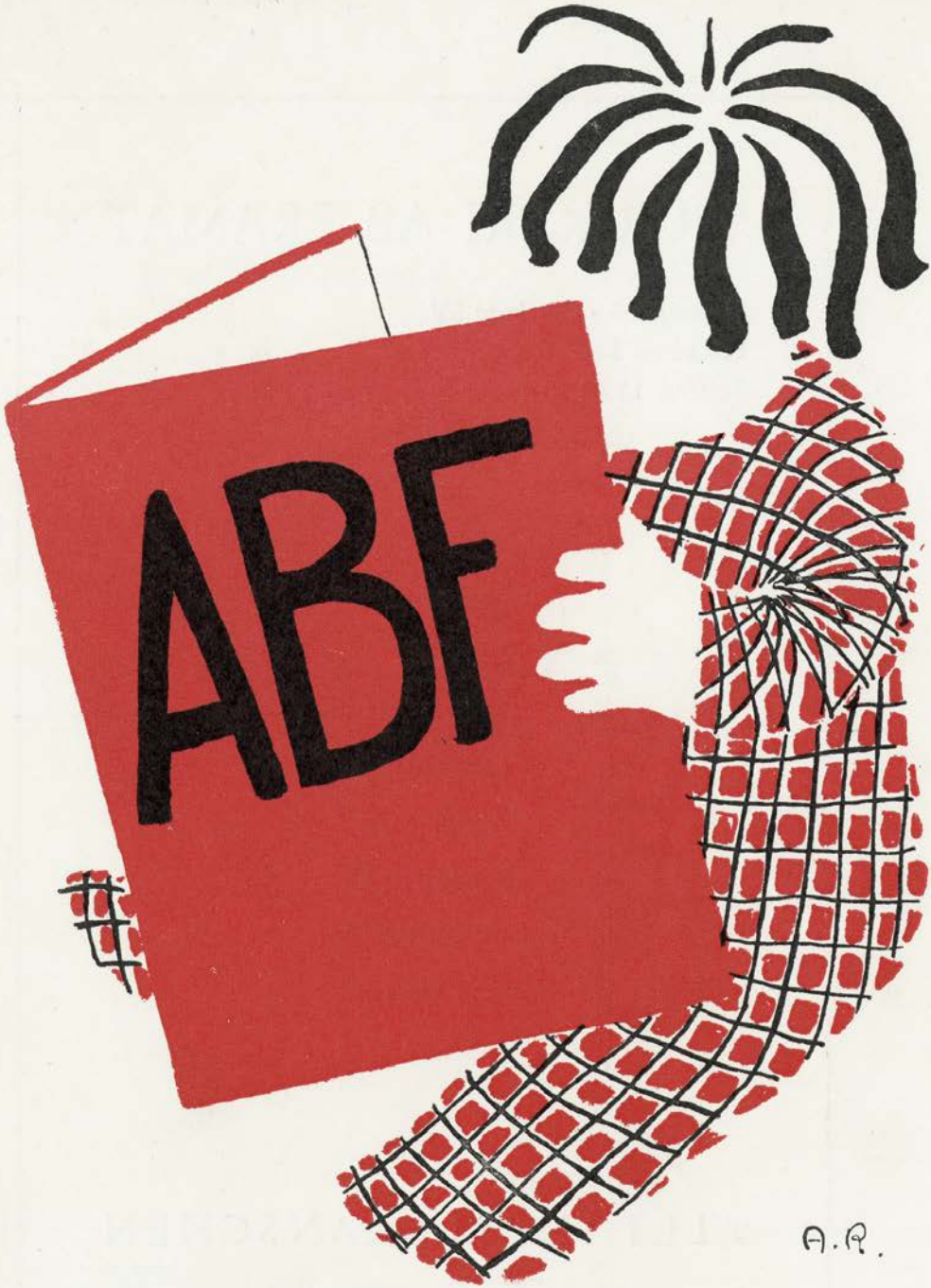

ville systematisera utbyte och befrämjande av det kristna kulturarbetet och byggde ett nätverk som skulle tjäna detta syfte.

Dessa personer var som vi nämnt brobyggare, och försökte medvetet ta plats på många arenor och i många olika sammanhang. Anér, Hartman, Linder och Vallquist reste inga murar mellan universitet och samhälle, mellan politik och kulturdebatt eller mellan kristen och sekulär offentlighet, utan de var måna om att deras verksamhet skulle vara relevant i många sammanhang. På så vis satte de sin humanistiskt färgade kristendom i rörelse.

Den kristna deloffentligheten hade sin egen logik och speciella utveckling under den här perioden, men den var inte den enda deloffentligheten.

I nästkommande kapitel ska vi närma oss den folkbildning som bedrevs inom de fria studieförbunden, och vi ska göra det genom att fokusera på den kanske mest avgörande deloffentligheten under 1900-talet: arbetarrörelsens. Här får vi anledning att fördjupa frågan om vad humaniora är för kunskapsområde när det befinner sig än längre bort från universitetsinstitutionerna.

STUDIEPROGRAM

Kunskap i cirklar: om arbetarrörelse och folkbildning

6

> Den svenska demokratin sådan vi idag känner den har i hög grad växt fram i studiecirkeln, i den lilla gruppen, där människor samlades och upptäckte att de hade kraften och förmågan att bestämma över sina egna angelägenheter.[1]

Orden är statsminister Olof Palmes och yttrades i riksdagen under en debatt om den nya regeringsformen den 5 juni 1973. Det var inte enda gången Palme uttalade sig om studiecirklar på det här viset. Några år tidigare hade han på SAP:s kongress kallat Sverige för en ”studiecirkeldemokrati” – ett ord som gärna citeras i krönikor över arbetarrörelsens folkbildning.[2] Olof Palme var kanske särskilt engagerad i just studieförbundens verksamhet – den före detta utbildningsministern hade även suttit i styrelsen för Arbetarnas bildningsförbund, ABF, mellan 1955 och 1961 – men han fångade ändå något som låg i tiden. De fria studieförbunden hade på 1960- och 1970-talen en stark position, inte minst ABF. Gunnar Hirdman, förbundets studierektor under två decennier, lyfte fram förbundet som en grundpelare i den reformistiska arbetarrörelsen: om SAP var det politiska och LO det fackliga så var ABF det tredje, kulturella, fundamentet.[3]

Tanken på att studiearbete befrämjade de breda folklagrens egenmakt var inte Palmes egen. Idén fanns redan då den organiserade folkbildningen tog fart under tidigt 1900-tal – bildning skulle dana människor så att de kunde ta ansvar för politik och samhälle. Betydelsen av bildningsförbund och studiecirklar inom arbetarrörelsens deloffentlighet har också senare lyfts fram av forskare, bland andra statsvetaren Jenny Jansson.[4]

Mycket forskning om bildningsarbetets roll fokuserar på tidigt 1900-tal, arbetarrörelsens formeringsperiod. Den period som studeras här, 1960-

och 1970-talen, är i stället rörelsens ”skördetid”.[5] Från att ha varit marginaliserad kring sekelskiftet, en alternativ offentlighet eller motoffentlighet, erövrade framför allt den reformistiska grenen av arbetarrörelsen successivt politisk makt och industriellt inflytande och blev ledande i svenskt politiskt och samhälleligt liv under mitten av 1900-talet. Arbetarrörelsen var då inte längre en motoffentlighet, men fortfarande tydligt en deloffentlighet, med egna arenor, aktörer och institutioner: dagspress, tidskrifter, förlag, folkhögskolor, kursgårdar och – inte minst – studieförbund.[6]

Perioden är inte heller bara arbetarrörelsens skördetid, utan på många sätt även de fria studieförbundens. I det här kapitlet ska därför, för det första, den ”fria och frivilliga” folkbildningen inom arbetarrörelsens studieförbund ABF passas in i diskussionen om kunskapens aktörer och arenor som förs i boken. För det andra behandlar kapitlet frågan om humaniora inom arbetarrörelsens deloffentlighet, specifikt den socialdemokratiska grenen. Hampus Östh Gustafsson har visat att humaniora under 1900-talet ständigt hade problem med att motivera sin existens i ett samhälle dominerat av vad han kallar en planeringsrationell legitimitetsregim, där företräde gavs åt andra kunskapsområden. Östh Gustafsson är förvisso noggrann med att inte likställa folkhemsperiodens Sverige med socialdemokratin – forsknings- och utbildningspolitiken var ofta blocköverskridande – men visionen om rationell planering sammanföll i hög grad med socialdemokratins långa obrutna period vid makten och det är tydligt att dylika ideal fanns inom arbetarrörelsen.[7]

Teknik, naturvetenskap och samhällsvetenskap upplevdes inom socialdemokratin som viktiga för utvecklingen av välfärdsstaten Sverige. Idéhistorikern Per Sundgren har i sin bok om kulturpolitik inom arbetarrörelsen lyft fram den oerhörda tilltro som fanns till de växande samhällsvetenskaperna under efterkrigstiden, även när man utformade och diskuterade kulturpolitik, som annars kan tänkas ligga nära humanioras domäner.[8] I en historik över ABF under efterkrigstiden pekar Bengt Johanson på att det jämfört med andra studieförbund haft en tydligt samhällsvetenskaplig profil.[9] Socialdemokratin har dessutom ofta hävdats odla en identitet som ”bärare av det historiska framsteget”, särskilt under efterkrigstiden kopplat till en stark modernitetssträvan och framstegstro. Detta kan tänkas skapa både en viss historielöshet och en misstro mot humaniora, som länge

● **OLOF PALME VAR EN VÄN AV FOLKBILDNING.** Före sin tid som partiledare och statsminister satt han i ABF:s styrelse under flera år. Här diskuterar han med kulturivrande demonstranter i Göteborg i september 1969.

hade konservativa konnotationer.[10] Samtidigt fanns det hos tidiga ledande socialdemokrater, inte minst bland många av dem som var med och formade ABF, en bildningsidealism som gärna framhävde klassisk humaniora. I studiecirkelns inledande fas som kunskapsarena uppfattades studier av skönlitteratur, filosofi och historia som viktiga.[11] Frågan är hur mycket det arvet spelade roll under efterkrigstiden och om det fanns nya utvecklingar och utmaningar som ledde till förnyat intresse för de humanistiska kunskapsområdena.

Arbetarrörelse och humaniora, med särskilt fokus på ABF och dess studiecirklar, är alltså kapitlets ämne. Det är ett potentiellt enormt tema, men kommer framför allt att behandlas genom en lokal empirisk studie som ska belysa helheten. Genom att studera en av landets största lokalavdelningar av ABF, nämligen den i Göteborg, får vi konkretion. Här diskuteras centrala aktörer, folkbildningens fysiska arenor, men framför allt innehållet i de studiecirklar som gavs under vår aktuella period, med fokus på humaniora. För att också lyfta frågan om den nationella bredare deloffentligheten och humanioras roll i dess idédebatt kompletteras studien med en undersökning av den centrala socialdemokratiska idétidskriften *Tiden*, som placeras in i en diskussion om arbetaroffentligheten i stort. Men först en introduktion till ämnet folkbildning och studieförbund, framför allt ABF, och studiecirkeln som kunskapsarena.

Folkbildningen, ABF och studiecirkeln

Folkbildning kan förstås på olika sätt. Grovt sett pekar begreppet främst åt två håll. Det kan beteckna populärvetenskaplig kunskapsförmedling – detta är den betydelse vi låg närmast i kapitel 2, om etermedier. Här talar vi snarare om folkbildning i den andra vanliga bemärkelsen, som en form av kollektivt självbildningsprojekt, ofta knutet till folkrörelserna och pågående utanför det formella utbildningssystemet. Historiskt brukar man tala om att denna ”fria och frivilliga” folkbildning har fyra grenar: folkbibliotek, föreläsningsverksamhet, studieförbund och folkhögskolor. Under vår undersökningsperiod har dock de två förstnämnda hunnit träda i bakgrunden och folkbildningen blivit allra främst förknippad med studieförbundens verksamhet.[12]

Folkbildning har ibland definierats i kontrast till det som är ”uppåt” eller ovanför (högskola och universitet) och ”nedåt” eller nedanför (obligatorisk skola).[13] I stället för att göra en hierarkisk eller vertikal indelning kan man dock se på folkbildningen horisontellt, som att den pågår utanför eller vid sidan om de av stat och kommun mer direkt kontrollerade utbildningsinstitutionerna. Därmed kan man se fenomenet folkbildning som vad vi kallar samhällelig kunskapscirkulation – en form av offentlig kunskapsbildning som just äger rum på arenor utanför de formella utbildnings- och forskningsinstitutionerna.[14]

Folkbildningens grundläggande organisationer är de fria studieförbunden. De studieförbund som får statligt folkbildningsanslag är i dag tio till antalet, men har varierat något genom åren. De flesta studieförbunden har sina rötter i någon av de större folkrörelserna och/eller är knutna till politiska partier eller religiösa institutioner. Äldst såväl som störst är det som är knutet till arbetarrörelsen och dess offentlighet, nämligen Arbetarnas bildningsförbund, ABF.[15]

ABF grundades 1912. Vid grundandet fanns sju stiftande organisationer, varav de största var Kooperativa förbundet (KF), Landsorganisationen (LO) och Socialdemokratiska Arbetarepartiet (SAP). Bildningsarbetet startade inte från noll, utan man samordnade det som redan gjordes. En orsak var att större förbund kunde få statsbidrag för bokinköp. Flera yngre socialdemokrater var drivande, framför allt Rickard Sandler, som blev förbundets första, då oavlönade, studieledare.[16] När Sandler gick bort ett halvt sekel senare, efter att inte bara ha varit ABF:s ordförande i 26 år utan därtill både stats- och utrikesminister, var förbundet en jätteorganisation med ett stort antal anställda och arvoderade runtom i landet, en omsättning på miljontals kronor och årligen drygt 300 000 deltagare i studiecirklar, en siffra som skulle fortsätta att öka under 1960- och 1970-talen.[17] ABF har under den största delen av sin historia framför allt varit nära kopplat till den reformistiska arbetarrörelsen, och sammanflätningen med socialdemokratin har redan synliggjorts. Detta är inte minst fallet under den period som behandlas här – partierna till vänster om socialdemokratin stod utanför ABF till början av 1970-talet och hade därefter en högst marginell position.[18]

Studieförbunden tillhandahöll ett antal arenor för samhällelig kunskapscirkulation. När det gäller ABF fanns under vår period en medial

sådan i tidskriften *Fönstret*, som under 1960- och 1970-talen hade en högst respektabel upplaga på några tiotusen exemplar.[19] Man kan betrakta vissa platser – vi ska nedan återkomma till Folkets Hus – som fysiska kunskapsarenor, men på sätt och vis var den mest betydande arenan av mer abstrakt art, nämligen studiecirkeln.

Studiecirkeln har alltid varit helt central för studieförbundens verksamhet.[20] Det är en studieform som inte är unik för Sverige, men som har fått en alldeles unikt stor roll här, inte minst genom folkrörelsernas bildningssträvanden och deras framgångar i att institutionalisera dessa med stöd från statsmakten.[21] Historien brukar ofta inledas med Oscar Olsson, ”studiecirkelns fader”, i början av 1900-talet. Olsson var studieledare inom nykterhetsförbundet IOGT, men han var även socialdemokrat, viktig såväl i grundandet av ABF som i 1912 års biblioteksreform som innebar att frivilliga cirkelstudier fick statsbidrag – något som grundlade studiecirkelns dominans och folkbildningens position under resten av århundradet.[22]

Olsson underströk att studiecirkeln skulle vara självbildning i samkvämsform, samt att den skulle skilja sig från en skola som dikterar ett förutbestämt kunskapsinnehåll.[23] Även om cirkelns form blev delvis styrd av studieförbunden levde Olssons ideal kvar. Studiecirkeln var en frivillig studieform, oftast öppen för alla utan förkunskapskrav och icke behörighetsgivande. En mindre grupp människor samlades veckovis under terminerna, oftast utanför normal arbetstid, för att studera och diskutera ett ämne de själva valt. Detta under ledning av någon som inte var ämnesexpert, dock i ökande grad utbildad i just cirkelledarskap. I allt väsentligt var det så det såg ut inom ABF på 1960- och 1970-talen. I häften riktade till cirkelledare underströks att cirkeln skulle vara ”fri och frivillig”, om än inom vissa specifika ramar.[24]

Även om studiecirkeln inte var en fysisk arena i samma mening som mötesplatser som Sigtunastiftelsen, eller massmedial på samma sätt som andra vi talat om här, så uppvisade cirkeln i den form den hade hos ABF under vår undersökningsperiod många av de karakteristika som vi i inledningen av vår bok menat kännetecknar en offentlig kunskapsarena. ABF-cirkeln var knuten till arbetarrörelsen men i princip öppen för vem som helst. Dock kan man se personer med koppling till arbetarrörelsen, särskilt med arbetaryrken, som den centrala publiken. I detta fanns en beständig-

het, och beständighet fanns också beträffande vilken kunskap som tog plats i ABF:s studiecirklar. Detta kunde förstås variera något över tid, men det fanns ändå en tydlig kontinuitet i cirkelutbudet, som konstruerades på ett komplext sätt. Behoven hos arbetarrörelsen (facken och partiet) spelade roll, men det gjorde även rörelsens och studieförbundets traditioner och ideal, vilka kunde gå utanför de rena instrumentella behoven. Härtill styrdes det hela av kunskapsaktörer i nyckelpositioner, som instruktörer, kommittéledamöter och författare av studiematerial, i dialog med den publik som sedan bearbetade kunskapen i specifika cirklar. Cirkeln som arena var alltså inte en del av det etablerade utbildningsväsendet, däremot kan man se studieförbunden, här ABF, som en form av infrastruktur där studiecirklarna ingick som den centrala arenan.

Studiematerialet var viktigt för cirkelns funktion. Detta kunde komma från olika håll, men det fanns centrala producenter. För ABF var samarbetet med Brevskolan betydelsefullt. Brevskolan hade startat för att tillhandahålla korrespondenskurser inom handel och bokföring för Kooperativa förbundet, men verksamheten förändrades och tillverkning av studiecirkelmaterial blev en central aktivitet.[25] Samarbetet mellan ABF och Brevskolan var tätt och flera personer hade under efterkrigstiden ledande funktioner i båda organisationerna. Här kan framför allt nämnas Sven-Arne Stahre, som var rektor för Brevskolan 1944–1951 och sedan blev studierektor för ABF, en post som han innehade i 20 år till 1972. Inge Johansson, som efterträdde Stahre som ABF:s studierektor, hade även han arbetat för Brevskolan. Båda var under sina perioder som studierektorer också styrelseledamöter för Brevskolan.[26]

Allteftersom kom ABF:s nationella huvudorganisation att utvecklas till ett stöd för lokalförbunden, vilka i direkt mening drev bildningsarbetet. Som krönikörer om förbundet understrukit har ”folkbildningsverksamheten alltid varit mycket decentraliserad” och det lokala arbetet har alltid varit ”grunden för ABF”.[27] Därför finns det en poäng med att låta studiet av kunskapsarbetet inom ABF empiriskt bli en avgränsad studie av ett lokalförbund. För att undvika risken för idiosynkrasi som ett mindre förbund för med sig, ställs här i fokus lokalavdelningen i rikets andra stad Göteborg, som ju historiskt sett är en stad med stark arbetaroffentlighet. Med en undersökning av Göteborg vidgar vi bokens geografiska sfär, även

om det är en begränsad del av staden vi undersöker. Staden skiljer sig naturligt nog från Stockholm, som har landets politiska och mediala etablissemang, men också från Lund och Uppsala. Även om Göteborg har ett stort universitet (från 1954) har detta inte satt samma prägel på stadslivet som i de traditionella universitetsstäderna.[28]

I studiet av ABF Göteborg, dess cirkelverksamhet och kunskapsaktörer görs några kopplingar för att få en bredare bild – dels återkommer relationen till den lokala deloffentligheten, dels är tanken att det lokala studiet kan belysa det nationella, även om det nog fanns lokala egenheter. Verksamheten påverkades av lagstiftning, de lokala strukturerna var likartade runtom i Sverige, en hel del studiematerial användes över hela landet och trenderna som ses i Göteborg var i flera fall nationella.

Lokal folkbildning i arbetarrörelsens offentlighet

Det brukar ibland sägas att arbetarrörelsen i Göteborg var mer radikal, med en större kommunistisk kontingent än i övriga landet, men den reformistiska socialdemokratin var ändå stark. Från den allmänna rösträttens införande 1919 har Socialdemokraterna ständigt varit största parti i den lokala politiken. Stads- och kommunfullmäktiges ordförande var ofta socialdemokrat under 1900-talet, även om det också funnits liberaler på den positionen.[29]

Förutom Göteborgs arbetarekommun, som det lokala partidistriktet hette fram till 1990, fanns en rad andra organisationer knutna till eller lojala med socialdemokratin: kooperativ, fackförbund, partiets stadsdelsföreningar, ett flertal kvinnoförbund och så vidare. För den lokala arbetaroffentligheten spelade under vår period det nybyggda Folkets Hus stor roll som mötesplats, och medialt fanns arenor i lokal A-press, även om konkurrensen om läsarna var hård i staden. Det gamla liberala flaggskeppet *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* fanns kvar, men var på nedgång – i stället dominerade den likaledes liberalt inriktade *Göteborgs-Posten* tidningsmarknaden. Den äldre socialdemokratiska *Ny Tid* tvingades lägga ned sin dagliga utgivning först 1963 och sedan, efter ett upplivningsförsök, slutgiltigt 1966. Den ersattes av en västsvensk edition av den anrika skånska arbetartidningen *Arbetet*. Denna tidning, som levde till millennie-

● **FOLKETS HUS I GÖTEBORG** stod klart under 1950-talet. I den lägre huskroppen förfogade ABF:s lokalavdelning över en hel våning, vilket gjordes tydligt med en skylt längst upp på fasaden.

skiftet, låg på en upplaga på mellan 20 000 och 30 000 – blygsamt jämfört med *Göteborgs-Posten* som hade nästan det tiodubbla. Men den var ledande och viktig bland aktiva socialdemokrater och spelade förstås på så vis stor roll för arbetarrörelsens lokala opinionsbildning, kulturdebatt och kunskapscirkulation.[30]

Något som *Ny Tid* och *Arbetet* gärna skrev om var det lokala bildningsförbundet. ABF:s Göteborgsavdelning grundades 1913, året efter det nationella förbundet, för att samla den lokala arbetarrörelsens bildningsarbete.[31] Efter några tröga år konsoliderades föreningens arbete runt 1920, då den också fick sitt första kommunala anslag. Lokalavdelningens första heltidsanställda studieinstruktör, som städslades på 1930-talet, var Sven Andersson, som under efterkrigstiden hade flera ministerposter i socialdemokratiska regeringar.[32] Lokalförbundet knöt kontakter i staden, med ombud på arbetsplatser och med ett ökande antal lokala medlemsorganisationer, som man ofta samarbetade med i planeringen av studieverksamheten.[33]

Lokalavdelningens medlemsantal ökade successivt, men särskilt snabbt under 1960- och 1970-talen.[34] ABF tillämpade inte individuella medlemskap, utan organisationer fick ansluta sig. Som medlemmar i ABF räknades sedan de anslutna organisationernas medlemmar. Det rörde sig om fackliga organisationer – störst var Svenska Metallindustriarbetareförbundet – politiska organisationer som Göteborgs arbetarekommun och socialdemokratiska kvinno- och stadsdelsföreningar. Men även andra intresseorganisationer var med, som De handikappades riksförbund och olika pensionärsföreningar. I början av 1960-talet räknade ABF i Göteborg in runt 90 000 medlemmar, men i mitten av 1970-talet hade antalet växt till drygt 160 000.[35] Givet kollektivanslutningen var det alltså inte så att 160 000 av Göteborgs då 450 000 invånare var direkt aktiva, och det fanns nog dubbelanslutning. Likväl är det en beaktansvärd siffra som gjorde att ABF i alla fall indirekt hade en stark uppbackning.

Ett bättre mått på aktiviteten är snarare deltagandet i föreläsningar, kurser och framför allt studiecirklar. För som nämnts ovan stod cirkeln i centrum när det gällde ABF:s verksamhet. I de verksamhetsberättelser som tillsammans med studieprogram här utgör det primära källmaterialet upptar redovisningen av studiecirklarna en ansenlig del av utrymmet. Här

ska cirkelverksamheten i ABF:s lokalavdelning Göteborg presenteras, med vissa paralleller till verksamheten i övriga landet. Perioden går från 1960 och 15 år framåt, men det har framför allt gjorts nedslag vart femte år, från studieåren 1960/61 till 1975/76. Särskild uppmärksamhet riktas mot humanistiska kunskapsområden. Hur viktig humaniora var för verksamheten beror lite på hur man definierar och vad man räknar in i den humanistiska kunskapssfären. Sammanvävt med detta ingår en diskussion om vilken konkret form humaniora kunde ta i cirkelstudierna, framför allt med hjälp av studiematerial. Efter presentationen av cirklarna samt föreläsnings- och kursverksamheterna går vi in på lokala platser och aktörer.

Cirkelstudier och humaniora i Göteborg

Överhuvudtaget skedde en del förändringar och förskjutningar av cirkelverksamheten för ABF i Sverige under efterkrigstiden. Det ekonomiska stödet från staten stärktes i och med riksdagsbeslut, först 1947 och sedan 1963. Utredningen som föregick det senare startade 1959 med en vilja från regeringen att dra ned på bidragen, men efter från kritik och flera turer blev resultatet snarast det motsatta: det ekonomiska stödet stärktes, men samtidigt också kraven på material och cirkelledare. Det stärkta stödet ledde till fortsatt kraftig expansion i antalet studiecirklar och cirkeldeltagare. Inte minst ökade antalet så kallade praktisk-estetiska cirklar inom konsthantverk, musik och övrig kultur. En annan viktig förändring i ABF:s verksamhet var att språkstudier för invandrare blev en viktig del av förbundets verksamhet.[36]

I Göteborg var det här mönstret tydligt. ABF:s cirkelverksamhet expanderade snabbt under 1960- och 1970-talen. De praktisk-estetiska cirklarna och så småningom Svenska för invandrare, SFI, var kvantitativt viktiga. SFI undantas dock här från jämförelsen, då det påverkade cirkelverksamheten kraftigt; när SFI infördes 1970 ökade det antalet deltagare markant och utgjorde under 1970-talet mellan en femtedel och en fjärdedel av den totala verksamheten. Om man räknar bort SFI skedde ändå en stor ökning i cirkelverksamheten. 1960/61 har ABF i Göteborg 1 700 cirklar med runt 17 000 deltagare. Den nivån var ungefär densamma under hela 1960-talet. 1970/71 gavs 2 100 cirklar med cirka 21 000 deltagare. Till

1975/76 utökades detta ytterligare och då hölls runt 3 400 cirklar med omkring 32 000 deltagare.

De praktisk-estetiska cirklarna hade funnits tidigare men blev som nämnts mer dominerande under 1960-talet. Cirklar i ämnen som sömnad, vävning, keramik, musik och sång var viktiga och lockade oftast runt 10 procent av cirkeldeltagarna. Ännu viktigare ämnen generellt sett var dock de som gick under benämningar som ”Sociala ämnen” (1960/61), ”Samhälls- och rättsvetenskap” (1965/66; 1970/71) och ”Samhällskunskap, information” (1975/76).[37] Här ingick mer teoretiska cirklar i samhällskunskap, nationalekonomi och så vidare, men kategorin dominerades av cirklar som låg närmare ett slags instrumentell samhällskunskap. Dessa var riktade mot dem som var politiskt eller fackligt engagerade, eller som av någon annan anledning ville tillgodogöra sig grundläggande kunskaper om fackligt arbete. Dessa arrangerades i samarbete med lokala fackavdelningar och handlade om att integrera fackföreningsmedlemmar i förbund som Byggnads, Beklädnads och i industristaden Göteborg framför allt Metall. De mer konkreta samhällscirklarna var dock inte bara fackliga, utan kunde också röra politiskt arbete inom socialdemokratin. Här ingick kurser som ”Du och SSU” och ”Socialdemokraterna – Vårt parti”.[38]

Politiskt och fackligt kunskapsarbete var således centralt för ABF, vilket inte är särskilt förvånansvärt. Humanioras roll i den totala cirkelverksamheten kan vid en första anblick verka svag. De år då det fanns en explicit rubrik för ”Humanistiska ämnen” (1960/61, 1961/62), utgjorde dessa, om man räknar cirkeldeltagare, inte mer än cirka en procent av verksamheten. Då ingick litteratur, psykologi, konststudier och teaterhistoria. Senare år försvann denna rubrik, men då tillkom andra, som ”Psykologi, pedagogik och folkbildning”, ”Religion, filosofi, psykologi, undervisning” och ”Historia och geografi”, samtidigt som litteratur och konst i statistiken slogs ihop med estetiska ämnen. Samtliga dessa kategorier var dock relativt små, jämfört med exempelvis samhällskunskap, och omfattade några procent av cirkeldeltagarna.

Även om andelen cirklar inte var särskilt stor kunde dessa ämnen visas upp i ABF:s skyltfönster. Att det fanns litteraturstudier framhävdes gärna av förbundet. I kursprogrammet för våren 1970, som då fått titeln *ABF-tidningen* och även inkluderade lite friare, redaktionellt material, presenteras

cirklarna i litteratur och teater först, före de populärare cirklarna i konsthantverk och språk. Efter att *Göteborgs-Tidningens* kritiker Sune Örnberg i *ABF-tidningen* fått tipsa om ny litteratur i olika genrer (Ulla Isaksson, Sven Lindqvist, Majken Johansson med flera) presenterades det årets satsningar på litteraturcirklar: en om Harry Martinsons *Nässlorna blomma* och en om Lars Ahlins *Tåbb med manifestet*.[39] Den framskjutna platsen i katalogen tycks dock inte helt ha hjälpt: det verksamhetsåret deltog endast 57 personer i litteraturcirklarna, fördelade på fyra grupper.[40]

Året därpå gick det bättre för litteraturen, vilket möjligen hänger samman med ett större utbud, men förmodligen framför allt med populärare titlar. Man kunde i cirkel studera Folke Fridells klassiska arbetarroman *Död mans hand* eller Evert Lundströms helt nya Göteborgsskildring *Kära lilla London*, men dessutom två av efterkrigsperiodens största romansuccéer. Det gällde de första banden i Vilhelm Mobergs utvandrarsvit och Per Anders Fogelströms stadserie.[41] Den här satsningen bar frukt. Litteraturcirklarna mer än fyrdubblades till antalet och sammanlagt antal deltagare.[42] Till både Mobergs och Fogelströms böcker användes särskilda studiehandledningar, de flesta skrivna av Olle Nylander, som vid denna tid arbetade på Brevskolan.[43]

En titt på Nylanders studiehandledning till Fogelströms stadserie ger en inblick i hur litteraturen lästes och hur cirkeldeltagarna kan tänkas ha tillägnat sig den. Studiehäftet till *Minns du den stad*, första titeln i serien, sammanfattar och upprepar de viktigaste händelserna i handlingen, ger viss historisk kontext om 1860- och 1870-talen, då boken utspelar sig, och föreslår genomgående diskussionsfrågor. Dessa handlar oftast direkt om boken, om hur deltagarna uppfattat det som skett i romanen och om tiden som skildras, men cirkeldeltagarna uppmanades också att jämföra sitt eget liv med det som beskrevs i romanen. Ett exempel på en sådan fråga var:

> Om vi här skulle göra en jämförelse mellan romanens Henning och en femtonåring av i dag, finner vi helt säkert flera ting som förenar dem, men samtidigt åtskilligt som skiljer dem åt.
>
> Eller vore det lättare att jämföra med någon av de hundratusentals invandrare som kommit till vårt land de senaste tio–femton åren och deras situation?
>
> Hur är det med vår vilja att knyta nya kontakter och hjälpa till?[44]

Handledningshäftet avslutas med en form av politisk uppmaning: ”Vad vi tagit del av är nog mer en utvecklingskedja – där skeendet fortsätter – en arbetarrörelsens historia – en kamp för frigörelse som är viktig att fortsätta – eller hur?”[45] Således fanns i alla fall i just den här litteraturcirkelns material en form av sammansmältning av litteraturstudier och politisk och historisk kunskapsbildning.

Litteraturcirklarnas popularitet höll i sig under 1970-talets första halva, med många hundra deltagare varje år. Toppnoteringen nåddes 1971/72 då man i lokalförbundet hade 66 litteraturcirklar med över 800 deltagare.[46] Fogelström förekom i programmen, liksom Harry och Moa Martinson (*Nässlorna blomma*; *Mor gifter sig*) och August Strindberg (*Röda rummet*), men ännu vanligare tycks Vilhelm Mobergs utvandrarsvit ha varit, och framför allt Evert Lundströms Göteborgstrilogi, vilken vi ska återkomma till nedan.[47]

Samtidigt vore det fel att tro att litteraturcirklarna enbart handlade om inskolning i arbetarrörelsen i snäv instrumentell mening. Fogelströms stadserie var särskilt lämpad för detta med sin narrativa båge om framväxten av det moderna Sverige ur ett arbetarklassperspektiv, men i utvandrarsviten är den tematiken något mindre framträdande, även om också det studiematerialet tar upp fattigdom och orättvisor.[48] Ännu mer avlägsen från framväxten av det moderna Sverige var den litteraturcirkel som gavs i början av 1960-talet och behandlade Sigrid Undsets *Kristin Lavransdotter*. Cirkelmaterialet till denna hade författats av folkbildarprofilen Sven-Arne Stahre, då studierektor på ABF. Här ligger diskussionsfrågorna än närmare boken och handlar mycket om att deltagarna ska försöka leva sig in i romanfigurernas handlande och tankar. I materialet fanns också en viss litteraturhistorisk ingång (om Undsets romankonst och tid) och verktyg för att placera figurerna i det norska medeltida samhället.[49]

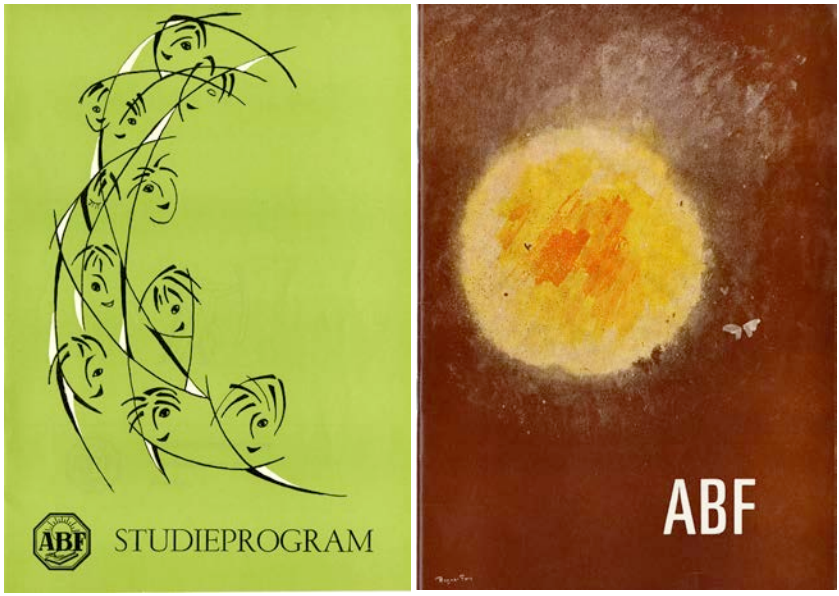
Att studiecirklarna i litteratur i stor utsträckning närmade sig litteraturen på det här viset, som en form av material för historisk bildning med politisk *touch*, är inte överraskande. Det rörde sig inte om något estetiskt förhållningssätt till litteratur för litteraturens skull – snarare betraktades tillägnandet av litteratur som en nyckel till annan kunskap. I ett program från 1972 framhävs exempelvis hur litteraturen ”representerar ett stycke verklighet”.[50] Detta illustrerar också historieämnets status. I sin forskning

om den historiska kunskapens plats inom folkbildningen har historikern Samuel Edquist pekat på att det ofta fanns en form av misstänksamhet mot vad som uppfattades som torr, akademisk, vetenskaplig historieskrivning. I stället lyftes skönlitteratur gärna fram som ett medel för att tillgodogöra sig historia.[51]

I själva verket var de rena historiecirklarna ytterst fåtaliga i landet i stort.[52] Under 1960-talet fanns de knappt i Göteborg. Under 1970-talet fick historia ett visst uppsving, inte minst genom att Vilhelm Mobergs eget historieverk *Min svenska historia* studerades i cirklar, återigen med studieplaner författade av Olle Nylander på Brevskolan.[53] Här började man också ge cirklar som rubricerades som hembygdskunskap, vilka täckte in ett visst landskaps historia och kultur. Läsåret 1975/76 introduceras ”Göteborg – den gyllene staden” som var en rent historisk cirkel. I beskrivningen i det årets studieprogram står att: ”Vi kommer att samtala om hur staden planerades och byggdes, vilket inflytande holländare, tyskar och skottar haft på stadens utveckling samt stadens olika styrelseskick.”[54]

Det gavs även regelbundet cirklar i musikhistoria, teaterhistoria, konsthistoria och filmhistoria, även om dessa generellt sett var relativt få (om än ökande under mitten av 1970-talet). Förutom detta var tanken att praktiska och estetiska cirklar skulle ha teoretiska eller historiska inslag.[55] Kursen ”Folklig dans” kan man kalla en danshistorisk kurs, i vilken man lärde sig om och provade på historiska dansformer från medeltiden till 1900-talet. I studiematerialet fanns noter och stegbeskrivningar men även allmän dans- och kulturhistoria.[56] I Brevskolans material *Konst – hur är det gjort* var visserligen de insprängda historiska referenserna relativt få, men det arrangerades också rena konsthistoriska cirklar. Till de senare användes som studiematerial den danske konsthistorikern Rudolf Broby-Johansens översiktsverk *Det europeiska måleriet* – utgiven på svenska i det av KF ägda förlaget Rabén & Sjögrens pocketserie Tema.[57]

Vidare kan man säga att en form av humaniora ingick i samhällsämnena, där kunskapsområdet idéhistoria kunde sättas i bruk. I Göteborg anordnades från verksamhetsåret 1967/68 en cirkel med utgångspunkt i Brevskolans studiematerial *Idé och politik*, författat av Paul Lindblom, ämbetsman och författare med en doktorsgrad i filosofi från Lund. Boken kan nog bäst karakteriseras som en kurs i politisk idéhistoria med socialistisk

● **DEN LOKALA ABF-AVDELNINGEN** i Göteborg tryckte fint formgivna häften med säsongens studiecirkelutbud. Dessa studieprogram är från 1964, 1966 och 1969. Kapitlets vinjettbild på s. 210 är ett program från 1961.

eller socialdemokratisk slagsida. John Locke, Friedrich Hegel, Karl Marx och Heinrich von Treitschke samsas med makarna Alva och Gunnar Myrdal och Tanzanias socialistiske president Julius Nyerere.[58] I de återkommande rutorna med uppgifter att resonera och diskutera kring kopplas de historiska idéerna oftast samman med sådant som direkt angår den moderna människan i arbetslivet. Deltagarna ombeds till exempel att resonera om vad John Stuart Mills filosofi kan betyda konkret inom familj och näringsliv, samt tillfrågas om de anser att det moderna arbetslivet leder till en upplevelse av främlingskap. Cirklar och enskilda studerande kunde också anmäla sig för svarsgranskning och då skicka in en form av tentamensfrågor till fackgranskning hos Brevskolan i Stockholm. De frågorna var mer faktabaserade, i stil med: ”Beskriv några karaktäristiska

Litteratur
Teater
Musik
Psykologi
Engelska
Samhälls-
kunskap
Film
Ekonomi
ABF
Studieprogram
hösten 1969
GÖTEBORG

drag i modern socialliberalism."[59] Kursen "Idé och politik" hade under de sex läsår den gavs i Göteborg fram till 1973 drygt 750 cirkeldeltagare.[60] De cirklar som gavs i "Marxism" under samma år, med ett sammantaget något lägre deltagarantal, lär även de ha haft ett idéhistoriskt inslag.[61]

"Idé och politik" var inte den största samhällscirkeln. Andra samhällsorienterande allmänna cirklar som "Verklighet som driver på" från 1970 (med LO) och "... att möta framtiden" från 1975 (med SAP) lockade fler deltagare.[62] En tredje som kan nämnas illustrerar hur historisk bildning kunde spela roll även om få cirklar anordnades i historia. Kursen "Träffpunkt A" som gavs i Göteborg 1965 var tänkt att ge en introduktion till eller grundläggande kunskap om "de väldiga sammanhang som svensk arbetarrörelse utgör", framför allt med fokus på fackföreningsrörelsen.[63] I kursmaterialet finns fem avsnitt och det första av dessa är en historik över arbetarrörelsen och dess olika organisationer.

Det har ofta hävdats att efterkrigstidens modernitetsvurmande folkhem utmärktes av en historielöshet eller brist på intresse för historien.[64] Och det kan nog sägas att upplägget på den nämnda historiken tycks bekräfta en viss historietrötthet eller ett ointresse inom 1960-talets arbetarrörelse. Ryggraden i materialets första avsnitt är en fiktiv dialog där en av de talande måste motiveras, ja närmast övertalas, att lära sig något om historien.

> – Jag gillar inte historia. Jag bryr mig om det som händer nu.
> – Men du gillar väl en god historia?
> – Snack, vi vänder blad. Vi ska prata om det som händer nu.
> – Stopp! Tänk om du får fel på motorn i din bil, om du har nån.
> – Det har väl ingenting med historia att göra.
> – På sätt och vis, för om du inte vet något om motorn i förväg, kan du inte reparera felet.
> [---]
> – Det har pratats så mycket om historia och bragder och pionjärer. Jag är trött på alltihop.
> – Det kan du ha rätt i, och någon historisk läsebok ska vi inte ha. Här ska det gå undan, och vi ska åka fort genom årtiondena för att istället ge oss på vad som händer idag.[65]

Sedan ges ett historiskt perspektiv på det som fördjupas i de övriga fyra avsnitten: industrialismens och det moderna Sveriges framväxt, arbetar-

rörelsens uppkomst, organisering och idéutveckling, folkbildningens historia, splittringen mellan kommunism, socialdemokrati och syndikalism och så vidare. ”Träffpunkt A” gavs bara under ett år i Göteborg, men var då en av de populäraste cirklarna med närmare 700 deltagare.[66]

Det historiska kunskapsområdet spelade med andra ord en viss roll även om få rena historiska cirklar arrangerades. Överhuvudtaget var det få kurser som rubricerades som humaniora. Bilden av humanioras roll och vikt förändras emellertid kraftigt om vi räknar in språkstudier bland de humanistiska studierna. Språkstudierna hade en helt avgörande roll inom ABF:s cirkelverksamhet, både nationellt och lokalt i Göteborg. Från att cirklar i moderna språk i början av 1960-talet hade engagerat ungefär en femtedel av cirkeldeltagarna i Göteborg, ökade andelen i mitten av decenniet till en knapp tredjedel av alla som läste någon cirkel, och höll sig på den nivån under det närmsta decenniet. Detta även om vi inte räknar in SFI.[67] Tillsammans med den ovan nämnda samhällskunskapen var därmed språkkurserna den tydliga ryggraden i ABF:s verksamhet i Göteborg under 1960- och 1970-talen.

När man räknar in språken framstår humaniora därför som absolut avgörande för ABF:s verksamhet. På ett sätt är det självklart att räkna språken, då språk ju tillhör de humanistiska grundämnena. Även om det tidigare varit de klassiska språken som dominerat på universiteten fanns professurer i moderna språk inom romanistik och germanistik från sent 1800-tal.[68] Samtidigt såg givetvis de språkstudier som bedrevs vid ABF – främst engelska, tyska, franska, spanska, men även ryska, esperanto, japanska och några till – annorlunda ut än universitetsundervisningen.[69] I centrum stod varken den teoretiska delen av syntax och grammatik, eller litteratur- och kulturhistoria. Kurserna ”lägger inte huvudvikten vid grammatiken utan siktar till att ge praktiska färdigheter i att tala och förstå ett främmande språk”, hette det i vårprogrammet 1966.[70]

Materialen som användes, som tyska studiematerialet *Bitte* och engelskcirklarnas *Let's Look In* och *Start*, liknade på flera sätt snarast högstadiernas och gymnasiernas läroböcker, även om innehåll och tilltal tydliggjorde att de var riktade till vuxna. Även här fanns en sammanvävning med politiska teman. I arbetsboken till *Start 2* handlar det största tematiska blocket om ”rasfrågan”: invandrares situation i Storbritannien, medborgarrätts-

rörelsen i USA och apartheid i Sydafrika. Samhällsfrågorna var närvarande även i den fördjupande kursen ”Start Extra”, vars studiematerial Brevskolan gav ut i samarbete med Sveriges Radio; här handlade det bland annat om kvinnans frigörelse, arbetslöshet, generationsklyftan samt fackföreningar och strejker.[71]

Det kunde finnas kopplingar mellan universitet och folkbildande språkstudier. I Göteborg kombinerade under efterkrigstiden Arne Holmgren – i en senare universitetshistorik kallad ”romanist utan doktorshatt” – studier i romanistik på universitetet med undervisning i spanska och portugisiska både på Handelshögskolan och hos ABF.[72] Dieter Stöpfgeshoff var doktorand vid Stockholms universitet när han anlitades för att skriva Brevskolans studiematerial för tyska *Bitte*, och Uno Sondelius som varit ansvarig för engelskmaterialet *Let's Look In* hade en doktorsgrad i engelska från Lunds universitet.[73] Universitetstillhörighet eller akademiska betyg tycks dock inte ha varit en nödvändighet, varken bland dem som ledde eller dem som utvecklade de folkbildande språkstudierna. Här rörde sig också kunskapsaktörer med andra ingångar och kvalifikationer. När det gäller kopplingar mellan ABF:s verksamhet och den akademiska kunskapsbildningen kunde rörelsen också gå i motsatt riktning: Irja Bergström som ledde cirklar i konsthistoria i ABF Göteborg under 1960-talet disputerade två decennier senare i konsthistoria vid Göteborgs universitet.[74]

Förutom cirkelverksamheten, som alltså var ryggraden i ABF:s bildningsverksamhet, fanns andra kunskapsarrangemang, såväl föreläsningsserier som kursverksamhet och hybridformer däremellan. Dessa var inte sällan arrangerade i samarbete med exempelvis intresseorganisationer eller museer, och gavs ofta bara under något enstaka studieår. Det fanns alla typer av teman, inklusive mer humanistiskt anstrukna sådana. I samarbete med Föreningen Modern Grekisk Kultur anordnades hösten 1965 en kurs som hette ”Antikens Grekland”. Den blev så populär (drygt 100 deltagare) att en fortsättning anordnades våren 1966. Då hölls gästföreläsningar av inbjudna föreläsare, exempelvis talade tidningsmannen och antikvetaren Ivar Harrie om Plutarchos och författaren Alf Henrikson om antikens historieskrivning. Intresset för uppföljaren var ännu större.[75]

Enstaka föreläsningar, som ofta arrangerades i samarbete med andra organisationer, lockade årligen en tusenhövdad publik. Här var humanis-

tiska ämnen vanliga. Exempel på rubriker är ”Dan Andersson”, ”Göteborgsförfattare”, ”Sociala tendenser i konsten från 1700-talet och framåt”, ”Att vara människa”, ”Vad skall vi läsa? En orientering i litteraturen”, ”Svensk kulturhistoria”, ”Goternas urhem”, ”Arbetarrörelsens historia” och ”De stora banbrytarna inom bildkonsten”.[76] Föreläsare kunde hämtas från olika sammanhang – de ovan nämnda föreläsningarna hölls såväl av folkskollärare och bibliotekarier som av professorer som Erik Lönnroth (goterna) och Alfred Westholm (sociala tendenser i konsten).

Kunskapens rum: Folkets Hus, studiehem och andra platser

Offentligheten under 1900-talet var på många sätt massmedial. I den här bokens tidigare kapitel har vi undersökt mediala kunskapsarenor som spelade roll för det offentliga samtalet, som pocketserier, tv-sändningar, dagstidningar och kulturtidskrifter. Men kunskap rörde sig också på faktiska fysiska platser, som förra kapitlets Sigtunastiftelse och följande kapitels socialistiska bokcaféer. Sådana fysiska mötesplatser och kunskapsarenor var särskilt viktiga i specifika deloffentligheter, som den kristna, den nya vänsterns, eller den gamla arbetarrörelsens. Än tydligare framträder de fysiska platserna om man väljer att fokusera på ett lokalt utsnitt av en större deloffentlighet, som här Göteborg. Inte minst ABF verkade snarare genom fysiska möten människor emellan än genom det privata mötet med boken eller tidskriften, och då spelade förstås platser i staden en stor roll.

I arbetarrörelsen fanns en plats som hade särskilt stor betydelse, nämligen Folkets Hus. Lennart Karlsson har i sin studie av Folkets Hus i Bromölla kallat husen för en ”arena för arbetarklassens salongsoffentlighet” och klart är att de fyllde en funktion både som nöjesarena, kunskapsarena och hemvist för politisk bildning och debatt.[77] Med inspiration från såväl socialistiska föregångare i andra länder som frikyrko- och nykterhetsrörelsens samlingslokaler, blev det kring sekelskiftet 1900 ett viktigt mål i arbetarrörelsen att bygga egna hus. Dels för att man därmed slapp sprida ut sig, dels då man ofta förvägrades att hyra in sig i andra lokaler. De första Folkets Hus uppfördes i Skåne – Kristianstad och Malmö – men fenomenet spred sig snabbt.[78] Någon tillförlitlig statistik över det exakta antalet

Folkets Hus finns inte men förmodligen har det funnits över 1 000 stycken i Sverige.[79] Funktionerna var som sagt många. De sociala och politiska aktiviteterna var viktiga, men det var mer regel än undantag att Folkets Hus även hade arkiv, bibliotek och utrymmen för studier och föreläsningar. ABF har särskilt i mindre städer haft sin verksamhet helt förlagd till Folkets Hus.[80]

I Göteborg dröjde det relativt länge innan arbetarrörelsen fick sitt eget centrala Folkets Hus som motsvarade dess ställning i staden. Man hade i början av 1900-talet en mindre lokal och hyrde sedan in sig i den äldre liberala arbetareföreningens lokaler. 1930-talets ekonomiska kris och det påföljande världskriget innebar att det var svåra tider för ett prestigebygge. Efter kriget lyckades den fackliga centralorganisationen dock få till ett nytt komplex vid arbetarkvarteren kring Järntorget. Den 8 februari 1952 invigdes det nya Folkets Hus i Göteborg av statsminister Tage Erlander.[81]

Denna monumentala byggnad vid Järntorget har senare kanske mest kommit att förknippas med biografen Draken och Folkteatern och har helt klart varit en plats för nöje och kultur. Men den var också en kunskapsarena. Från första början bereddes ABF plats. I den lägre huskroppen avsedd för mötesverksamhet hade lokalavdelningen ända från starten en hel våning till sitt förfogande, vilket annonserades ut av en stor ABF-skylt i neon högst upp på fasaden.[82] Hit bussades arbetskraftsinvandrare för studier i svenska efter sina arbetspass på Volvos bilfabrik, och här fanns särskilda inlärningsstudior eller språklaboratorier.[83] Den sortens audiovisuella studior, med bandspelare och möjlighet till bildprojektioner, lanserades i Göteborg som absolut senaste nytt på den pedagogiska fronten 1970.[84]

Som Margareta Ståhl påpekat i sin historik över Folkets Hus-rörelsen kunde det bli trångt om utrymmet när facklig och politisk verksamhet, nöjen, kultur och bildning skulle samsas. Särskilt i större städer hade ABF ofta egna studiehem.[85] Så var fallet också i Göteborg. Utrymmet i Folkets Hus räckte inte till. Samtidigt som man flyttade en viss del av sitt arbete till Folkets Hus hade man lyckats förvärva en gammal flickskola på Götabergsgatan i Vasastan, som invigdes som lokalavdelningens huvudexpedition två veckor före invigningen av Folkets Hus. Dit kom inte statsministern, men väl den då nyligen pensionerade före detta finansministern Ernst

Wigforss, för övrigt docent i nordiska språk.[86] Detta var högkvarter för ABF i runt två decennier. Här låg som sagt huvudexpeditionen, även om det fanns en expedition också i Folkets Hus, och här fanns en mängd salar för cirkelverksamheten.[87]

Vid årsskiftet 1972/73 flyttade verksamhetens huvudkvarter till Norra Allégatan, närmare Folkets Hus, och samtidigt stängde man expeditionen i Folkets Hus.[88] Anledningen till flytten var att verksamheten expanderat, och de nya lokalerna var mer än dubbelt så stora som de tidigare. Som ytterligare fördel nämndes dock vid flytten att man hamnade i rätt kvarter, eller ”i ett ideologiskt riktigt sammanhang”, då många av de stora rörelseinstitutionerna befann sig i närheten – förutom Folkets Hus även fackföreningar, hyresgästförening, kooperation med flera.[89]

Verksamheten låg emellertid inte bara i de centrala stadsdelarnas arbetarrörelsekvarter, utan var utspridd i staden. Dels räckte inte utrymmet till, dels ville man ha verksamheter närmare folks bostadsområden. Cirklar och andra aktiviteter anordnades på en mängd platser: i skolor, på fritidsgårdar, i medborgarhus och andra offentliga samlingslokaler. Lokala expeditioner med begränsade öppettider fanns då länge i flera stadsdelar runtom i staden, men för att stärka arbetet i stadsdelarna tillsatte man under studieåret 1969/70 särskilda kommittéer för att bättre binda samman lokalsamhällena med den centrala lokalavdelningen och stimulera till utökad verksamhet utanför centrum. Man startade denna verksamhet i stadsdelarna Angered, Backa och Majorna, men utökade den snabbt. Som mest, innan tre stadsdelar på Hisingen slogs samman, var kommittéerna nio till antalet.[90] På så vis blev det lokala arbetet än mer decentraliserat eller förgrenat.

Vilgot Nilsson: en lokal kunskapsaktör

Verksamhetsberättelserna för Göteborgs avdelning av ABF följer under efterkrigstiden samma sakliga mönster. De visar hur organisationen och verksamheten sett ut, ekonomisk berättelse, studiecirkelstatistik och så vidare. Överhuvudtaget är det mycket siffror och tabeller. Efter verksamhetsåret 1972/73 har det dock smugit sig in en extra helsida med ett ovanligt innehåll. Under rubriken ”Folkbildare rätt igenom” förlänas nämligen en specifik person en längre avtackningstext. Den som skrev texten var Sigurd

Möhlenbrock, mångårig chef på Stadsbiblioteket i Göteborg, vid tidpunkten tillika ordförande i ABF Göteborg. Folkbildaren rätt igenom, som då stod inför sin pension, hette Vilgot Nilsson.[91]

Personporträtt förekom normalt sett inte i lokalavdelningens verksamhetsberättelser, vilket innebär att Nilsson nog bör förstås som en extraordinär person i ABF Göteborg. Möhlenbrock menade att Nilsson var ”ett begrepp som man under många år identifierat med ABF” och redan till hans 60-årsdag kallades han i *Arbetets* västsvenska edition för ”hart när legendarisk inom ABF och folkbildningskretsar”.[92] Om han var ett unikum var han det förstås inom bildningsorganisationens ramar. Så om vi dröjer kvar lite vid Nilssons position och aktörskap får vi framför allt veta något om ABF som kunskapsorganisation, dess förgreningar utåt, samt vilka aktiviteter aktörer inom bildningsförbundet befattade sig med.

Vilgot Nilsson, född 1908, kom in i folkbildningsarbetet via sitt fackliga arbete. Han växte upp i Burås i Göteborg och efter en kort skolgång började han arbeta på det då nyöppnade nöjesfältet Liseberg som tonåring. Där engagerade han sig fackligt på grund av de dåliga villkor ungdomar och kvinnor hade på nöjesfältet. Efter att han senare lett studiecirklar inom Svenska textilarbetareförbundet drogs han mer och mer in i ABF:s arbete, tills förbundet anställde honom 1944.[93] I de personporträtt som gjordes av honom i *Arbetet* omnämns han som ”bas” och ”chef” för avdelningen, men titlarna han har i ABF:s verksamhetsberättelser är instruktör, distriktsinstruktör, studieombudsman och slutligen biträdande studieombudsman.[94] Bakom dessa titlar dolde sig dock en bred aktivitet.

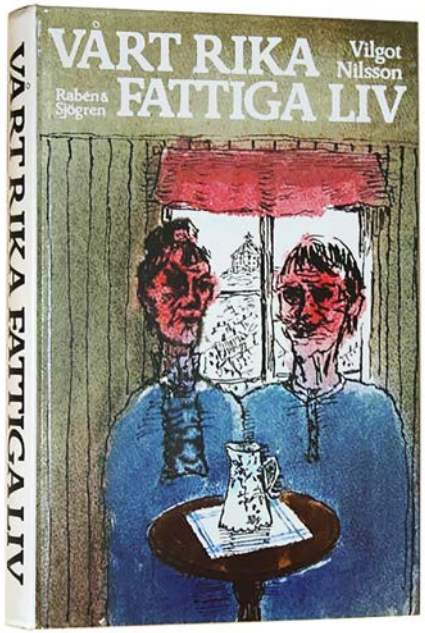
Som ledande instruktör i lokalavdelningen hade han mycket av det administrativa ansvaret; för att kunskapsmaskineriet skulle rulla krävdes någon som kunde ta hand om vad han själv kallade ”pappershögar” och ”få debet och kredit att gå ihop”.[95] Med ledarrollen kom en mängd representantskap för ABF:s räkning, till exempel i Folkrörelsernas samorganisation mot alkoholmissbruk, i Centralkommittén för Sjöfolkets bildningsarbete och i Folkteaterns årsstämma. Därtill var han sekreterare i Göteborgs Folkliga Musikskola, som han själv hade varit med om att starta.[96] 1965/66, för att ta ett exempelår, var Nilsson också lokalavdelningens representant i Distriktsinstruktörsöverläggningen i Örebro och en nationell tvådagarskurs om undervisning. Därtill ledde han en lång rad kurser

för lokalavdelningens cirkelledare, bland annat för dem som skulle leda den ovan diskuterade kursen ”Träffpunkt A”. Han var samtalsledare på årsmötet, medverkade i och modererade samtal på konferenserna ”Konst i offentlig miljö” samt ”Solidarisk samhällsplanering” och han undervisade i en veckoslutskurs om kulturfrågor för Göteborgs Arbetares Folkhögskola.[97]

Ett nog så viktigt uppdrag Nilsson hade under 1960-talet var som ordförande för samarbetskommittén mellan Göteborgs stad och de lokala bildningsorganisationerna. Att han var politiskt engagerad för Socialdemokraterna och aktiv i annat föreningsliv, exempelvis lokalavdelningen av Förbundet för Religionsfrihet, säger något om hur arbetarrörelsens kunskapsaktivitet var sammanflätad med politiska och andra samhälleliga sfärer. I ABF befann sig naturligt nog många som också hade politiska och fackliga uppdrag. Som politiker sysslade Nilsson just med saker som rörde kunskap och utbildning.[98]

Möhlenbrock menade i sin avtackningstext för Nilsson att denne hade ett drag av bohem och estet. Under de senare åren arbetade han särskilt med kultur.[99] Relaterat fanns ett intresse för vad man kan kalla humanistiska kunskapsområden, framför allt skönlitteratur, historia och relationen dem emellan. Nilsson fortsatte med den här verksamheten som pensionär. I boken *Vårt rika fattiga liv*, utgiven av Rabén & Sjögren 1979, sammanställde han intervjuer med kvinnor och män uppväxta kring sekelskiftet 1900 i Göteborg.[100] Man skulle kunna se detta verk som en del av det sena 1970-talets intresse för det svenska industrisamhällets lokalhistoria eller etnologi, som tog sitt främsta uttryck i gräv där du står-rörelsen, influerad av Sven Lindqvists bok med samma titel. Men även om rörelsen gav en skjuts till medborgarforskningen om lokalhistoria och har fått en rättmätig plats i berättelsen om folkbildningens historia, var fenomenet inte något nytt. Annika Alzén har antedaterat grävrörelsen och menat att när Lindqvists bok kom 1978 fanns det redan en stark sådan strömning på grund av strukturomvandling, radikalt politiskt klimat och en utvidgad kultursektor sedan tidigare under decenniet.[101]

Som Samuel Edquist påpekat dominerade snarare den ”lilla historien” eller den lokala historien om en stad, bygd eller arbetsplats i folkbildningens historiekunskap även i arbetarrörelsen, särskilt från sent 1960-tal.[102]

● **ABF-LEDAREN VILGOT NILSSON** arbetade gärna med lokalhistoria. I *Vårt rika fattiga liv* från sent 1970-tal sammanställde han intervjuer med äldre göteborgare.

Vilgot Nilssons verksamhet bekräftar detta. För den här formen av folklig, lokal historiografi var inte ny för honom i slutet av 1970-talet. År 1971 hade han tagit initiativ till en ny lokal studiecirkel utifrån författaren Evert Lundströms då nyutkomna roman *Kära lilla London*. Han hade registrerat intresse bland medlemmarna för en kombination av litteratur, kultur och lokalhistoria och hittat en lämplig utgångspunkt i Lundströms roman. Enligt en tidningsartikel om just den här cirkeln hade Nilsson funnit att ”romanen om Göteborg i industrins uppvaknande var så full av miljöskildringar och med sådan verklighetsförankring att den gav möjligheter även till studier som gick djupare ner i det göteborgska 1860-talet”.[103]

Cirkeln gavs i samarbete med författaren Lundström själv och Göteborgs historiska museum, men Nilsson skrev studiematerialet. Lundströms verk har nämnts som ett slags göteborgsk parallell till Fogelströms stadserie, med den väsentliga skillnaden att den inte på samma sätt är någon arbetarklasskildring – huvudpersonen Lars är son till en kyrkoherde. Nilsson tar i sitt studiematerial ändå emellanåt fasta på sådant som

klasskillnader. Den generella bilden är dock att Lundströms romaner ger anledning till lokalhistorisk snarare än politisk kunskapsbildning. I slutet av materialet står det: ”I stället sammanfattar vi i ett slutsamtal vad studierna givit oss – i första hand ur kulturhistorisk synvinkel.”[104] Påfallande är också att deltagarna inte bara uppmuntrades att diskutera fritt; i materialet uppmanades de ofta att söka upp historiska fakta. Det kunde handla om personer, byggnader eller institutioner i Göteborg, eller bredare uppgifter, som att ta reda på och beskriva innehållet i Molières *Tartuffe*.[105]

Det var inte Nilssons enda försök inom litteraturens och historiens kunskapsområden. Han författade historiken över det lokala ABF, som skrevs till 50-årsjubileet 1963, och som pensionär skrev han studiematerialet till den turkiske författaren Yaşar Kemals *Låt tistlarna brinna*, vilket till relativt stor del förmedlar kunskap om Turkiets samhälle och historia.[106] I början av 1980-talet sysslade Nilsson med ett typiskt grävinfluerat industrihistoriskt projekt, då han tillsammans med före detta hamnarbetare arbetade med en historik om de då nyligen nedlagda varven på Hisingen i Göteborg. Denna tycks dock aldrig ha slutförts.[107]

Vilgot Nilsson hade uppenbarligen många strängar på sin lyra, men var alltså särskilt intresserad av kultur och humanistiskt anstrukna domäner som skönlitteratur och historia. Hans gärning illustrerar därmed en poäng som är viktig för den här studiens vidkommande och som är särskilt relevant just ifråga om arbetarrörelsen. Mycket av den generella offentliga kunskapscirkulationen drevs av aktörer som hade formell humanistisk utbildning och antingen positioner på universiteten eller andra karriärer efter avslutade examina. Detta såg vi inte minst i studien av den kristna deloffentligheten, där Alf Ahlberg, Kerstin Anér och Erik Hjalmar Linder alla verkade utanför universitet efter avklarad doktorsgrad i humaniora. Dock kan inte kunskapsområdet humaniora begränsas helt till vad som sker vid universiteten. 1900-talet var i mångt och mycket autodidakternas och klassresenärernas århundrade, och inom arbetarrörelsen fanns många sådana. Universitetsstudier var inte nödvändiga för en position inom arbetarrörelsen, inte heller inom dess folkbildning. Personer som Nilsson, helt i avsaknad av humaniorautbildning i formell mening, kunde uppbära en viktig roll för skapandet och spridandet av humanistisk kunskap i de breda folklagren. Bland cirkelledarna inom ABF under den här perioden

var det snarast ett fåtal som hade erfarenhet av universitetsstudier, vilket bland andra Lars Arvidson påpekat i sin studie av ABF.[108]

I en akademisk litteraturvetares eller historieteoretikers ögon skulle Nilssons alster möjligen inte hålla tillräcklig verkshöjd för att räknas som akademiskt nöjaktiga studier – de skulle i vart fall inte befinna sig vid forskningsfronten. Nilssons texter tillhör också en något annan genre än till exempel Sten Carlssons eller Erik Hjalmar Linders bidrag till kulturtidskrifter och dagstidningar. Samtidigt var han ett exempel på hur en lokal aktör kunde bearbeta skönlitteratur och historia på ett sätt som nådde många människor och på så vis spela stor roll för dessa kunskapsområdens samhälleliga kunskapscirkulation. Nilsson verkade främst lokalt, men i det lokala sammanhanget fick hans arbete stor betydelse. I andra lokala sammanhang, men också nationellt, hade han många motsvarigheter. En sådan vi stött på är Olle Nylander, ännu en socialdemokrat utan akademisk utbildning som genom sitt arbete på Brevskolan kom att författa skrifter som bidrog till historisk och litterär bildning.[109]

Om man kort ska typologisera detta aktörskap kan man säga att Nilsson i sitt författande fungerade som humanistisk kunskapsproducent. Man kan också nämna att Nilsson genom åren verkade som pedagog, främst på studiecirkelns arena, vilket förstås var en typisk kunskapsaktörsroll inom folkbildningen. För det tredje kan man lyfta fram Nilssons insats som organisatör. Både som anställd och som föreningsaktiv bidrog han alltså till att hålla uppe och igång den infrastruktur som behövs för att ett studieförbunds folkbildningsarbete ska fungera.

Andra aktörer: kvinnorna i ABF

Vilgot Nilsson var på ett vis typisk i sin roll: de ledande anställda instruktörerna i lokalavdelningen under hans tid var alla män. Genusstrukturen var likartad i den lokala styrelsen. Den var visserligen aldrig enbart manlig, oftast fanns ett par kvinnor med, men de var alltid i klar minoritet. Mellan 1960 och 1975 satt 41 personer i styrelsen och av dessa var nio kvinnor – en dryg femtedel alltså. Detta var ändå en större andel än i det styrande skiktet nationellt.[110] Ordförande och vice ordförande var alltid män. Det innebär dock inte att det uteslutande var män som drev verksamheten framåt, för

precis som var fallet i kapitel 2 om etermedierna framträder kvinnorna om man vidgar blicken något bortom ledarpositionerna och de kändaste namnen.

I de tidigare nämnda särskilda stadsdelskommittéerna som tillsattes kring 1970 finns gott om kvinnliga aktörer. Där var det relativt jämställt. 1971/72 satt 14 kvinnor och 12 män i kommittéerna. Året därpå var det 18 män och 15 kvinnor, men då hade fler kvinnor blivit ordförande. I stadsdelarna Backa, Biskopsgården, Munkebäck och Västra Frölunda leddes då ABF:s stadsdelskommitté av en kvinna.[111] I Biskopsgården satt under flera år enbart kvinnor i kommittén. De som var anställda för att bemanna stadsdelarnas expeditioner var i än högre grad kvinnor; inför läsåret 1975/76 fanns inte en enda man i en sådan roll.[112]

Oftast framgår det inte i studieprogram och verksamhetsberättelser vem som var cirkelledare, men ett undantag är programmet för våren 1971 i Göteborg, som i detalj listar cirklar man kan söka och vilka som leder de olika cirklarna. Det ska sägas att knappast alla cirklar förtecknas i det här reklammaterialet, exempelvis inte fackföreningskurserna, men det är ändå en bred flora av kurser inom språk, hobbyer, konsthantverk, samhällsvetenskap, litteratur med mera. Där är den klara majoriteten av de cirkelledare som anges kvinnor, närmare 70 procent.[113] Om man bara ser till språken är andelen ungefär densamma; i de språkcirklar där ledarna kan identifieras är runt två tredjedelar kvinnor.[114]

Under mitten av 1960-talet började man i avdelningens verksamhetsberättelser redovisa hur stor andel av cirkeldeltagarna som var kvinnor. Denna varierade kraftigt mellan ämnesområdena. I de flesta av de grundläggande fackföreningskurserna deltog mycket få kvinnor, vilket inte är förvånande då de stora fackförbunden som betjänades av dessa (som Metall) var mansdominerade. Sammanlagt var antalet kvinnor som följde studiecirklar trots detta högt: mellan 40 och 50 procent under de år som behandlas här. Att kvinnorna var färre i fackföreningskurserna vägdes upp av att det var många kvinnor som studerade språk. 1970/71 var runt två tredjedelar av de cirkeldeltagarna kvinnor, och även om det tycks vara en toppnotering var kvinnorna vanligen i majoritet.[115] Att könsfördelningen skilde sig åt mellan cirklarna kan också illustreras av ett par av de cirklar vi diskuterade ovan. I kursen ”Idé och politik” var enbart 21 procent av

deltagarna kvinnor, men under samma period befolkades litteraturcirklarna till 68 procent av kvinnor.[116]

Det är alltså tydligt att ABF Göteborg till relativt stor del inte bara hade kvinnor som cirkeldeltagare, utan också på lägre nivå ofta drevs av kvinnor, även om de sällan satt på de högsta ledarpositionerna. Det här stämmer med vad Kerstin Rydbeck påpekat angående folkbildning och genus: en på ytan könsneutral organisation har ofta varit inriktad på manliga intressen och varit manligt styrd. Tidigare under århundradet var framför allt män engagerade, men i och med reformerna efter andra världskriget ökade andelen kvinnor kraftigt i studieförbundens cirkelverksamheter, även om det inte nödvändigtvis påverkade könsfördelningen på de ledande positionerna.[117]

Den enskilda individen lyftes sällan fram i de här kretsarna. Vilgot Nilsson fick visserligen en helsida i en verksamhetsberättelse och porträtterades kort i ett par artiklar i *Arbetets* västsvenska edition, men detta hörde inte till vanligheterna. Jämfört med de etablerade kulturpersonligheter som drev den humanistiska kunskapscirkulationen i den större offentligheten är det skralt med biografisk information om arbetarrörelsens kunskapsaktörer. Detta gäller förstås i än högre grad de kvinnor som inte ens hade ledande positioner lokalt. Vissa namn är dock återkommande, och med hjälp av tidningsarkiv, verksamhetsberättelser med mera kan man pussla samman en ungefärlig profil även för en kvinnlig kunskapsaktör på lägre nivå.[118]

En sådan var Marianne Thylin, född 1926. Thylin, som under 1960-talet var en ledande person i Socialdemokratiska kvinnoförbundet i Göteborg, var den kvinna som satt längst i styrelsen för ABF Göteborg under den undersökta perioden; sammanlagt var hon styrelseledamot i tolv år mellan 1959 och 1971.[119] Engagerad i bildningsarbete blev hon efter att ha lett studiecirklar om litteratur på sin arbetsplats, SKF, under 1950-talet.[120] Hennes engagemang i ABF avtog inte när hon lämnade styrelsen. När stadsdelskommittéerna tillsattes 1970 var hon från början med i kommittén för stadsdelen Backa på Hisingen, och året därpå blev hon ordförande i denna.[121] Under tiden som engagerad i stadsdelskommittén arrangerade hon bland annat Folkrörelsernas dag på Hisingen, där man samlade organisationer inom arbetarrörelsen för att inspirera till aktivitet och samarbete. Under dagen, då runt tusen personer deltog, spelades teater och

musik och många organisationer, inklusive Tidens förlag, Konstfrämjandet och Författarcentrum, hade utställningar.[122]

Thylin själv var engagerad i och tidvis anställd av Folkrörelsernas Konstfrämjande och höll föredrag om konst runtom i Göteborg, främst i lokala socialdemokratiska föreningar och kvinnoklubbar. Här kunde hon också informera om ABF:s aktuella studieverksamhet i egenskap av studieorganisatör för kvinnoklubbens Göteborgsdistrikt.[123] Längre fram, på 1990-talet, var hon vice ordförande i Folkteatern, belägen i Folkets Hus, och hon var drivande i Arbetarrörelsens bokcafé. 1995, bara några år innan hon avled, fick hon ABF:s kulturpris för sitt mångåriga arbete inom folkrörelsernas kulturliv.[124] Även om Thylin inte hade en lika ledande roll lokalt som Vilgot Nilsson påminner hon om honom i det att hon var en nyckelaktör i det lokala folkbildningsarbetet, inte minst engagerad i humanioranära ämnen som litteratur, konst och teater – allt detta dock utan formell humaniorautbildning. Thylin kanske inte skrev eller var kunskapsproducent i samma bemärkelse som Vilgot Nilsson, men som föreningsmänniska, organisatör och pedagog var även hon en folkrörelsernas kunskapsaktör.

Tidskriften Tiden och humaniora

Det lokala bildningsarbetet och de kunskapsaktörer och -arenor som vi här skildrat ett utsnitt av hade motsvarigheter ute i övriga landet, om än ofta i mindre skala. 1975/76 fanns i Sverige 160 ABF-avdelningar, ordnade i 24 distrikt.[125] I hela landet deltog 1975/76 runt 750 000 personer i någon av de drygt 80 000 cirklarna som arrangerades.[126] De tendenser vi sett i Göteborg – SFI:s nya betydelse, de praktisk-estetiska cirklarnas frammarsch, hur humaniora utgjorde en liten del exklusive språkstudierna, men absolut avgörande om man räknar in språken – såg liknande ut i Sverige som helhet. De flesta av de cirklar och studiematerial vi diskuterat något mer ingående fanns också på andra platser i landet.

Ofta ägde studiecirklarna rum i något av det tusental Folkets Hus som fanns i Sverige, och dess deltagare var personer som läste någon av de dagstidningar som hörde till arbetarrörelsens tidningskoncern A-pressen – om inte en lokal eller regional tidning som *Dala-Demokraten* eller *Värm-*

lands Folkblad, så kanske kvällstidningen *Aftonbladet*, som förvärvades av LO 1956, expanderade kraftigt under 1960-talet och nådde en upplaga på oerhörda 501 000 i början av 1970-talet.[127]

Förutom tidningarna fanns andra mediala arenor av stor vikt för arbetaroffentligheten. Vi nämnde ovan ABF:s tidskrift *Fönstret*, som under den här perioden ibland hade en lite mer radikal framtoning än ABF:s förbundsstyrelse riktigt ville. Här fanns mer generella diskussioner om historia, bildning, kultur och litteratur, emellanåt författade av nationellt bekanta humanister vi stött på i tidigare kapitel, som Sven Stolpe och Alf Ahlberg.[128] Men viktig var också fackförbundspressen. Tidningar som *Byggnadsarbetaren* och *Metallarbetaren* hade stor cirkulation – den senare hade exempelvis 1970 en upplaga på 350 000.[129] Dessa inkluderade ofta material som kan sägas gränsa till eller utgöra en form av humaniora. Detta har framhävts av bland andra Kristina Wallander i hennes studie av *Metallarbetaren* under 1900-talet. Här skrev författaren och folkbildaren Birger Norman de friare texter, rubricerade ”vinkelskott”, som utgjorde en ryggrad i hans produktion mellan 1958 och 1986, och här kunde Gunnar Gunnarson publicera långa litteraturhistoriska essäer; framför allt hade dylikt material en given plats under chefredaktör Gösta A. Svensson, som underströk vikten av vårdandet av den ”andliga” sidan av människan inom arbetarrörelsen.[130]

Förlaget Rabén & Sjögren har nämnts ovan. Detta ägdes av Kooperativa förbundet, som därförutom var inblandat i annan förlagsverksamhet. Mer ideologiskt viktigt var dock Tidens förlag, som tog över Prismaseriens pocketutgivning under tidigt 1960-tal. Tidens förlag hade annars utmärkt sig under början av efterkrigstiden med att vara tidiga med bokklubbar, så kallade billighetsböcker, samt utgivning av litterära klassiker.[131] Tiden var inte bara ett förlag – redan innan förlaget grundades fanns tidskriften *Tiden*, grundad 1908 av Hjalmar Branting. *Tiden*, som gavs ut av SAP med stöd av Tidens förlagsredaktion, har allt sedan dess varit ledande i socialdemokratisk idédebatt, en hemvist för den reformistiska arbetarrörelsens ledande intellektuella och politiker. För att höja blicken något från det lokala och i alla fall beröra den bredare frågan om humaniora inom arbetarrörelsens arenor ges avslutningsvis en kortare skildring av denna tidskrift mellan 1960 och 1975.

Vi har redan varit inne på hur socialdemokratins idédebatt och intellektuella intressen – särskilt under de så kallade rekordåren – mer varit riktade mot samhällsvetenskap, naturvetenskap och teknik än mot humaniora och klassisk bildning, liksom att det under den här perioden fanns en viss historielöshet eller -trötthet i samhället i allmänhet och inom arbetarrörelsen i synnerhet. Det ligger något i det, men det är också en bild som kan diskuteras. Det kunskapsinnehåll som återfanns i *Tiden* varierade över tid. Under Torsten Gårdlunds ledning under krigsåren blev den en bredare kulturtidskrift, en utveckling som vändes när Gunnar Myrdal tog över 1945 och flyttade tidskriftens fokus till politik, ekonomi och sociala frågor.[132] Under vår period kan man nog säga att ett mellanting ligger närmast sanningen.

Både Gårdlund och Myrdal var ekonomer, och ekonomer, samhällsvetare och journalister var vanligare som *Tiden*-redaktörer än humanister, vilka annars ofta satt på kulturtidskrifters redaktörsstolar. Men undantag fanns. I mitten av 1960-talet var Gunnar Fredriksson redaktör under några år, 1963–1965. Fredriksson, som ett par år tidigare blivit licentiat i teoretisk filosofi vid Lunds universitet, gick sedan vidare till att bli chefredaktör för LO:s nyförvärvade tidningar, först *Stockholms-Tidningen* 1965–1966 och sedan *Aftonbladet* 1966–1980. Han fortsatte dock att skriva i *Tiden* och det i blandade ämnen: pressfrågor, kultur och kulturpolitik, men även snävare humaniorarelaterade teman, som idéhistoriskt inspirerad debatt, Thomas Paine och mystikens idéhistoria kopplad till nationalsocialismens irrationalism.[133]

Fredriksson var inte ensam humanist på *Tiden*, särskilt inte under tidigt 1960-tal. Då bidrog ofta litteraturhistoriker med karriärer på eller utanför universitetet; nämnas kan Melker Johnsson, Victor Svanberg och Bo Bennich-Björkman. Om litteratur kunde också människor utan akademisk litteraturhistorisk examen skriva, som författaren Stig Carlson och fackföreningsmannen Bertil Nilsson. Litteraturhistoriska texter kunde behandla både politik och klassaspekter, vara inlägg i någon diskussion om författarens eller litteraturhistorieämnets identitet och roll, eller helt enkelt vara allmänna introduktioner till författarskap eller presentationer av nya litteraturhistoriska verk, till synes utan direkt koppling till politik eller arbetarrörelse.[134]

STOCKHOLMS-TIDNINGEN

Författare, litteraturvetare och andra humanister deltog också i diskussioner om andra ämnen som var relevanta för den socialdemokratiska idédebatten. Två flitiga pennor i den kohorten var den ovan nämnde filosofen Paul Lindblom och den yngre idé- och lärdomshistorikern Gunnar Eriksson, disputerad med docentbetyg 1962. Lindblom skrev närmast programmatiskt om litteratur och litteraturhistoria, men dessutom om ideologiska frågor.[135] Gunnar Eriksson, som var engagerad i socialdemokratiska studentföreningen Laboremus i Uppsala, skrev under tidigt 1960-tal i *Tiden* mellan färdigställandena av sin licentiat- och sin doktorsavhandling. Han skrev om något som låg nära hans doktorandstudier: en lång essä om 1800-talets naturvetenskap, men även om den samtida vänsterns belägenhet och om universitetspolitik.[136]

Samtliga exempel ovan är från 1960-talets första hälft, vilket tycks vara en period då humaniora är vanligare förekommande och mer naturligt integrerad. För efter den här perioden kan man nog skönja en liten tematisk förskjutning. Humanisternas och humanioraämnenas utrymme minskar och skönlitteraturen tappar i betydelse under andra halvan av 1960-talet, även om undantag definitivt finns. Talande är kanske att när en licentierad litteraturhistoriker faktiskt uttalar sig så är det för att fördöma klassisk humaniora och hävda att denna bör ersättas av empiriskt inriktad grundforskning inom kulturområdet, liknande samhällsvetenskapen.[137]

Detta vände dock igen och särskilt i början av 1970-talet fick framför allt skönlitteratur och historia åter större utrymme. Nu var det inte bara inlägg om litteratur och litteraturhistoria som trycktes, utan också faktiska litterära alster i form av poesi. Under tidigt 1970-tal presenterades internationella poeter som Pablo Neruda och Julio Cortázar och svenska som Helena Henschen och Birger Norman, som ju också var en central poet i *Vår Lösen*, vilket vi såg i föregående kapitel. Några större teman fanns, exempelvis en samling afrikansk ”gerillapoesi” och en om arbetsplatskamp i svensk lyrik och prosa – dessa har lite mer introducerande och kontextualiserande vidhängande texter.[138] I tematiken på de längre lyriksjoken kan

● **EFTER ATT GUNNAR FREDRIKSSON** tagit licentiatexamen i filosofi blev han redaktör på tidskriften *Tiden*. Därifrån värvades han till LO-ägda *Stockholms-Tidningen* i mitten av 1960-talet.

man nog ana 1960-talets radikalisering och den nya vänsterns framsteg, som också påverkade delar av socialdemokratin.

Här fanns ännu en aspekt av ett stärkt intresse för humaniora. Åsa Linderborg har skrivit om en vändning inom socialdemokratisk idédebatt influerad av den allmänna vänsterradikaliseringen kring 1968. Här framhävdes vikten av marxistisk teori. Historiska studier av och diskussioner om arbetarrörelsens och socialismens historia, tolkade enligt mer radikal ram, blev vanligare.[139] Detta syns i och kring *Tiden*.

På sätt och vis förebådades detta av en diskussion kring Leif Lewins doktorsavhandling *Planhushållningsdebatten* 1967. Den ledde till en historiskt grundad idédebatt, inte minst i *Tiden*, som sällan förts sedan Herbert Tingsten skrev om socialdemokratins utveckling på 1940-talet. Lewin kan inte beskyllas för att ha representerat den nya vänsterns perspektiv eller ha haft någon revolutionär geist.[140] För den senare något radikalare idédebatten kan man i stället framhäva två personer som i efterhand är något bortglömda men som var mycket aktiva under denna period: Jan Lindhagen och Gunnar Gunnarson. Lindhagen var samhällsvetare och mellan 1969 och 1981 chef för Gruppen för samhällsstudier vid Socialdemokraternas partihögkvarter. Gunnarson hade studerat historia, filosofi och litteraturhistoria vid Stockholms universitet och hade efter en tid som kommunist närmat sig socialdemokratin. Han arbetade länge som redaktör på Tidens förlag vid sidan om det egna skriftställarskapet. Båda var intresserade av ett kunskapskomplex som innefattade samhällsvetenskap, idéhistoria, historia, filosofi och litteratur, men som ytterst syftade till att förstå arbetarklassens historia och socialdemokratins identitet och mål.[141]

Jan Lindhagen gav under 1970-talet ut en historik och analys av socialdemokratiska partiprogram, samt antologin *Bilden av Branting* (som bland andra Gunnarson och *Tidens* tidigare redaktör Dieter Strand bidrog med texter till). Gunnar Gunnarson gav under 1960- och 1970-talen ut ett flertal verk på Cavefors och Tidens förlag: om Lenin och den socialistiske teoretikern Georg Lukács, ett litteraturhistoriskt verk kallat *Dikten och demonerna* och, inte minst, böcker om socialdemokratiskt idéarv, arbetarrörelsens historia och utopismens idéhistoria.

Deras intresseområden avspeglades i deras författarskap i *Tiden*, där båda var flitiga skribenter. Gunnarson recenserade Louis Althusser, Lenin

och annan marxism och politisk idéhistoria, skrev långt om Karl Marx *Kapitalet* och en avhandling i idéhistoria om socialdemokratisk ideologi, samt deltog i annan idédebatt, inåt om socialdemokratin och utåt mot såväl konservatismen som 68-vänstern.[142] Lindhagen var en stark propagandist för historisk kunskap och historiska perspektiv inom socialdemokratin, vilket han framställde i debattexter och biografiska skildringar. Förutom detta recenserade även han marxistisk och historisk litteratur och skrev en lång essä om odalbonden i litteraturhistorien samt dennes bäring på socialdemokratisk dagspolitik.[143] Därutöver var annonser för både Gunnarsons och Lindhagens nya böcker återkommande, och dessa recenserades därtill i tidskriften.

Lindhagen var som sagt samhällsvetare, men propagerade återkommande för litteratur och historia. Gunnarson var litteraturhistoriker men skrev under 1970-talet mindre om litteratur just i *Tiden* och framträdde i stället som den främsta socialdemokratiska marxologen under en period då Marx och ideologisk debatt fått ett uppsving. Det fanns fler som stod för den här utvecklingen i *Tiden*, som under 1970-talet alltså återigen inkluderade en större del humaniora, i en vidare bemärkelse. I detta ser vi en form av sammansmältning mellan humaniora och samhällsvetenskap i ett bredare teorikomplex, som inte minst i och med den nya vänstern kommit att spela stor roll i samhällsdebatten. Mer om detta i bokens nästkommande kapitel.

Humaniora spelade alltså en inte obetydlig roll i den socialdemokratiska tidskriften *Tiden* under 1960- och 1970-talen. Samtidigt var tidskriften förstås långt ifrån humanistiskt dominerad. Många politikområden behandlades och tidens stora frågor och trender fick utrymme: bostadspolitik och internationella utblickar tog stor plats under de här decennierna. I *Tiden* skrev i princip alla ledande socialdemokratiska politiker, ofta om rena policyfrågor. Men humaniora var ett integrerat ämnesområde i tidskriften. I nummer 7 1960, då potentater som Tage Erlander, Gunnar Sträng, Ulla Lindström och Olof Palme deltog som skribenter, fanns också idéhistorielicentiaten Gunnar Eriksson insprängd, och när partiprogrammet diskuterades på 1970-talet företrädde Jan Lindhagen och Gunnar Gunnarson med självklarhet de marxistiska och historiska perspektiven.

Västtysk kontrast

Arbetarbildningen har stått sig stark i Norden. Studiecirkelns roll, framför allt i Sverige, har framhävts av internationella forskare som mer eller mindre unik internationellt sett.[144] En blick på Förbundsrepubliken Tyskland bekräftar detta. Bildningsinitiativ fanns förstås redan tidigt inom arbetarrörelsen även där, men man grundade inte någon central organisation på samma sätt som i Sverige, utan de olika delarna av arbetarrörelsen (facken, partierna, kooperationen) hade sina egna organisationer. Dessa kunde också ägna sig åt yrkesutbildning, något som aldrig var fallet med ABF.[145]

Den nazistiska perioden utgjorde ett kraftigt avbrott för arbetarrörelsen i Tyskland, eftersom rörelsen då motarbetades och förföljdes kraftigt. Nya organiseringsformer tillkom därför efter kriget, men inte heller då skapades någon direkt motsvarighet till ABF. Snarast har arbetarbildningen i Västtyskland utmärkt sig av att vara komplex och mångskiktad, föränderlig över tid och bedriven på flera olika nivåer, regionalt, men också inom olika delar av arbetarrörelsen. Svenska ABF knöt olika typer av internationella kontakter och när det gäller Västtyskland är det talande att utbytet under efterkrigstiden skedde med flera olika organisationer. ABF hade kontakter både med den socialdemokratiska tankesmedjan Friedrich-Ebert-Stiftung, kulturinstitutionen Goethe-Institut (som inte hör till arbetarrörelsen) och bildningsorganisationen Arbeit und Leben.[146]

Den senare, Arbeit und Leben (”arbete och liv”), som grundades efter andra världskriget, är kanske den organisation som mest liknar ABF. Den är formellt politiskt obunden och öppen för alla, men framför allt riktad mot arbetarklassen och styrd av facken och tyska folkhögskoleförbundet. Den började med initiativ på regional nivå, men grundade 1956 en federal paraplyorganisation. Samtidigt som den i någon mån liknar ABF finns väsentliga skillnader. Det är tydligt att Arbeit und Leben vid grundandet hade ett tydligt fokus på vad man i Tyskland kallar *politische Bildung*: särskilt utifrån den nationalsocialistiska erfarenheten ville man utbilda människor till ett demokratiskt förhållningssätt. Den politiska bildningen har hängt kvar, och förutom detta har man också haft inslag av *berufliche Bildung*, alltså något som liknar kompetensutveckling knuten till yrkesarbetet, samt

haft en idé om kompensatorisk utbildning för arbetarklassen i ett utbildningssystem som varit väldigt skiktat.[147] Utifrån den dikotoma uppdelningen som bland andra Thomas Ginner gjort angående arbetarbildning kan man därmed hänföra den typen av verksamhet som bedrivits inom Arbeit und Leben till medborgarbildningen, det vill säga en mer instrumentellt inriktad samhällelig kunskapsformering, som tänks öka samhällsnyttan i mer direkt mening. Ginner ställer mot detta personlighetsbildningen, som har ett bredare och mer bildningsidealistiskt förhållningssätt, och inkluderar allmän bildning, estetisk fostran och personlighetsdaning. Denna har varit stark i ABF, men syns mindre tydligt i det tyska fallet.[148]

Humaniora i arbetaroffentlighetens väv

De svenska studieförbunden för fri och frivillig folkbildning spelade en viktig roll för kunskapens rörelse i samhället under 1900-talet, inte minst under efterkrigstiden. De ökade statsstöd som infördes efter andra världskriget gav dem en stark position. Studieförbunden var oftast kopplade till kyrkor, nykterhetsrörelse eller politiska partier, och kongenialt med 1900-talets folkhemsepok var att Arbetarrörelsens bildningsförbund var störst.

Arbetarrörelsen var vid ABF:s grundande 1912 närmast en motoffentlighet, som genom en alternativ organisering utmanade samhällsordningen och förberedde de egna medlemmarna på att ta större plats i samhället. När socialdemokratin senare fick en central plats i det svenska politiska livet är det möjligen fel att tala om motoffentlighet, men det fanns fortfarande under 1900-talet en socialdemokratisk deloffentlighet som visserligen överlappade med den större svenska offentligheten. Det förekom personliga och idémässiga kopplingar mellan det lokala och det nationella, mellan studieförbund och idédebatt, mellan förlag, press och studiecirklar. I det göteborgska fallet ser vi hur det lokala bildningsarbetet fick stöd från det nationella: Ernst Wigforss och Tage Erlander besökte ABF och Folkets Hus, andra politiker som gjorde sig bemärkta hade en bakgrund i lokalt bildningsarbete. Det fanns också kopplingar mellan socialdemokratisk idédebatt och ABF – intellektuella på nationell nivå, som Jan Lindhagen och Paul Lindblom, gav ut texter som låg till grund för studiecirklar. I tidningen *Fönstret*, som inte ägnats någon mer ingående empirisk undersökning

här, möttes olika delar av rörelsen och olika kunskapsformer, här dryftade man nya studiematerial, rapporterade om ABF:s verksamhet på olika platser i landet och förde en bredare kultur- och idédebatt.

Publikationer som *Fönstret* och idétidskriften *Tiden*, samt nationell och lokal dagspress, fungerade som mötes- och åskådningsplats för politisk debatt och informationsspridning om arbetarrörelsens verksamhet, men innehöll också presentationer och diskussioner om kultur och vetenskap. Därmed kan man hävda att dessa var en form av deloffentliga kunskapsarenor. Här har dock främst studiecirkelverksamheten undersökts som kunskapsarena. Studiecirkeln är en kunskapsarena i mer abstrakt mening än de andra vi analyserat, men tydligt är att den fungerade som en arena i den mening som tillämpas i boken: en plats där en viss typ av publik möter en viss typ av kunskapsaktörer, en viss typ av kunskap förekommer – och i allt detta finns en beständighet över tid.

Av de aktörer som bar upp studieförbundens bildningsarbete var pedagogen i form av cirkelledaren avgörande: inte någon expert på alla ämnen, men oftast kunnigare än cirkeldeltagarna och (internt) utbildad i själva cirkelledandet. Vidare behövdes föreningsmänniskor och organisatörer för att cirkelverksamheten skulle fungera. Dessa höll igång den infrastruktur som möjliggjorde cirkeln som arena. Vilgot Nilsson, som diskuterats ovan, iklädde sig båda dessa roller, och han var därtill kunskapsaktör i en tredje mening, genom att han skrev studiematerial som användes på cirkelns kunskapsarena. Arbetarrörelsen hade på så vis sina egna kunskapsproducenter, som skrev om humaniora utan att nödvändigtvis ha formell humanistisk utbildning.

Medborgarbildning eller politisk bildning i direkt mening förekom i ABF:s verksamhet, i form av samhälls- och demokratistudier, inklusive studier om fackligt engagemang. Men som nämnts innehöll arbetarrörelsens bildningsverksamhet i det svenska fallet mycket mer än så. Från och med det tidiga 1900-talet fanns en bildningsidealism enligt vilken danandet av hela personen både befrämjade rörelsens politiska syften och var ett mål i sig. Vissa typer av kunskapsområden kan tyckas mer främmande för arbetarrörelsens verksamhet i direkt mening, men ägde ändå beständighet på studiecirkelns kunskapsarena. Särskilt under efterkrigstiden kan praktisk-estetiska cirklar räknas hit. Detta gäller också humaniora, som kanske

var något mer framhävd under tidigt 1900-tal, exempelvis hos Oscar Olsson, men aldrig försvann. Humaniora bar ofta ändå en arbetarrörelsens prägel. Den framstod därmed som något annorlunda inom ABF än exempelvis i en streckare i *Svenska Dagbladet* av Gunnel Vallquist eller Sten Carlsson. I studiecirklarna om litteratur och historia ställdes ofta frågor om vad dessa kunde säga om de breda folklagrens liv, arbetarrörelsens framväxt, det lokala samhället man verkade i och så vidare.

Om man inkluderar språk var humaniora helt avgörande för ABF. Språkstudierna skilde sig från övriga humanioraämnen som litteratur eller historia och var närmast en form av färdighetsträning, men hör förstås till humaniora som ämnesområde. Inte minst i och med engelskans starka roll kan språkstudiet också kopplas till efterkrigstidens internationalisering och anglosaxifiering av Sverige. Detta är en roll för humaniora inom folkhems-Sverige som är värd mer uppmärksamhet, givet den kvantitativt stora plats den tagit.

Samtidigt som det fanns en beständighet i cirkelverksamheten som kunskapsarena, fanns vissa konjunkturer. Litteratur och historia tycks ha fått en något större plats under 1970-talet efter att ha varit nedtonade på 1960-talet. Undersökningen av humanioras roll i tidskriften *Tiden* visar hur humaniora inte var på konstant nedgång, men i viss mån skiftade karaktär. Under tidigt 1960-tal fanns det mer av allmän litteraturhistoria. Efter några år med mindre plats i tidskriften återkom skönlitteraturen i början av 1970-talet, då inte sällan litteratur från tredje världen, så att den också fyllde funktionen av att tillhandahålla en internationell utblick. Än mer plats än skönlitteraturen tog filosofi och idéhistoria. Dessa ämnen var då i mer direkt mening politiska och hade en tydlig koppling till samhällsvetenskapen. I den utsträckning man talar om tre kulturer – naturvetenskaper, humaniora och samhällsvetenskaper – kan man säga att gränsen mellan de två senare framträder som något suddig i den (del)offentliga kunskapscirkulationen. Detta är något som kommer att märkas även i nästkommande kapitel, då vi rör oss ytterligare något vänsterut på det politiska spektrumet och fokuserar på ett par socialistiska bokcaféers funktion som kunskapsarenor.

Bokcafét

S:t Petri Kyrkogata 7 Lund

Öppet: Måndag - Fredag 10-20

Lördag 10-16

Två bokcaféer i 1970-talets alternativa offentlighet

7

Klockan var sju på kvällen den 9 juni 1971 och 22 personer hade samlats i föreningen Unga Filosofers lokaler på Brunnsgatan 28 i Stockholm. De hade alla anknytning till någon av stadens olika vänstergrupperingar. Flera av dem hade dessutom låtit höra om sig som akademiker eller kulturarbetare av olika slag. Sammankallande till mötet var Ingvar Blomberg, medlem i Unga Filosofer och medarbetare i dess tidskrift *Kommentar*.

Blomberg inledde med att förklara bakgrunden till att de kallats dit, vilket skett genom en rundskrivelse som skickats till personer ur ”organiserad och icke-organiserad” Stockholmsvänster, samt till redaktionerna för olika vänstertidskrifter.[1] Mötet hade föranletts av att den partipolitiskt oberoende vänsterbokhandeln Gamma bokcafé på Malmtorgsgatan snart skulle tvingas lägga ned, knäckt av ”ackumulerade skulder och den allmänna bokhandelskris som följt i lågkonjunkturens spår”.

Trots denna bistra lägesbeskrivning var gruppen överens om att behovet av en verksamhet som Gamma fortfarande var stort. Det behövdes en plats dit man kunde gå för att få tillgång till de nyckeltexter och den politiska debatt som var vänsterrörelsens hjärtpunkt, men som den traditionella bokhandeln fortfarande var dålig på att tillhandahålla. Ett fysiskt rum för kunskapsutbyte, där politiska samtal kunde flöda fritt och vara tillgängliga för alla. Stockholmsvänstern, vid denna tidpunkt splittrad i en mängd schatteringar, behövde en gemensam samlingspunkt som var öppen för vänsterpartister och maoister i lika hög grad som studenter, akademiker och vanliga nyfikna.

Det fanns sedan tidigare ett sådant rum i södra Sverige, Bokcafét i Lund, som öppnat sin verksamhet 1970 på en av studentstadens mest centrala

adresser. Bokcafét i Lund hade grundats av personer i kretsen kring tidskriften *Zenits* redaktion. Det var *Zenit* som i mitten av 1960-talet hade introducerat den nya vänsterns tänkande i Sverige och sedan legat i framkant vad gällde teoretisk och politisk idéutveckling, tillsammans med Unga Filosofers *Kommentar* och *Häften för kritiska studier*.[2]

En av initiativtagarna till Bokcafét i Lund, Monica Wadbo, fanns med i möteslokalen den kvällen i Stockholm för att bistå med erfarenheter från verksamheten.[3] Bland de övriga fanns Leif Thollander, uppmärksammad grafisk formgivare och Zenitmedlem, och Dag Malmberg, filosofistuderande konstnär in spe. Här satt Ronny Ambjörnsson, licentiat i idéhistoria, som under de senaste åren publicerat ett par fackböcker på Bo Cavefors förlag och i Aldus Tribunserie. Ambjörnsson hade dessutom nyligen gett ut en pjäs på Bonniers som han skrivit tillsammans med en av de andra mötesdeltagarna. Hon, Agneta Pleijel, var flitig skribent på *Dagens Nyheters* kultursidor och i tidskriften *Ord & Bild*, som sedan en tid fungerat som plattform för den unga vänsterrörelsens teoriutveckling och debatt.[4]

När mötesdeltagarna lämnade lokalerna senare samma kväll hade man kommit en bit på vägen mot sitt mål. Arbetsgrupper hade upprättats för att söka reda på en ny lokal för en ”icke-organisationsbunden vänsterbokhandel” i centrala Stockholm. Det skulle dröja något år, men 1973 öppnade Bokcafé Morianen på Drottninggatan 19. Här hade tidigare funnits ett apotek med samma namn. Butikslokalen låg i kvarteret Björnen, i ett av de sista husen som stod inför rivningshot som ett led i omvandlingen av de gamla Klarakvarteren.

Morianens direkta förebild, Bokcafét i Lund, hade sina lokaler på S:t Petri Kyrkogata i centrala Lund. Det hade efter starten 1970 blivit Nordens största och mest välkända bokcafé. Bokcafét i Lund presenterade sig som en specialbokhandel för ”radikal och marxistisk litteratur” där försäljning av vänsterpolitiskt mediematerial kombinerades med en aktiv social verksamhet.[5] På butikshyllorna samsades böcker från internationella förlag, många med en uttalad vänsterinriktning, som tyska Merve och Suhrkamp, franska Éditions Maspero och Gallimard, danska Modtryk, samt svenska Cavefors, Arbetarkultur, Arkiv, Röda bokförlaget och Partisanförlaget. Dessutom saluförde man tidskrifter som *New Left Review*, *Brand*, *Arbetarmakt* och *Kvinnobulletinen*, liksom grammofonskivor från de

nya progressiva skivbolagen.[6] I cafédelen var det tänkt att människor skulle samlas för bokläsande och samtal, när den inte användes för poesiuppläsningar eller mötesverksamhet av olika slag.

Det här kapitlet handlar om hur humanistisk kunskap sattes i rörelse inom och utifrån två av den svenska 1970-talsvänsterns mest profilerade kunskapsförmedlare, Bokcafé Morianen och Bokcafét i Lund.[7] Avsikten är att analysera bokcaféerna som kunskapsarenor, där ett antal aktörer genom att tillsammans skapa rum för en alternativ deloffentlighet sökte omförhandla de normer för kunskapsspridning som rådde inom en större, gemensam offentlighet.[8]

Bokcaféerna och vänsterns kunskapscirkulation

Bokcaféernas vision, som kändes igen från den nya vänsterns och Vietnamrörelsens formativa år under 1960-talet, var att fungera folkbildande utifrån en uttalat socialistisk grundsyn.[9] Den folkbildning som bedrevs genom bokcaféerna hade tagit intryck av pocketrevolutionens optimistiska kunskapssyn, såväl som av arbetarrörelsens metoder för kunskapsspridning.

Trots de aktivistiska inslagen i bokcaféernas arbete utgjorde det skrivna ordet, tryckkulturen och läsandet essentiella komponenter.[10] I läsandet och distributionen av så kallade nyckeltexter – inte sällan teoretiskt avancerade – hade den för rörelsen helt fundamentala kunskapscirkulationen sitt centrum. Till en början hade idéöverföringen främst skett via nystartade tidskrifter och pamfletter, samt genom de politiska aktioner som var en del av exempelvis Vietnamrörelsens verksamhet.[11] Slagord som ”Internationell solidaritet” var centrala för rörelsen, och aktionerna fungerade ofta som iscensättningar av dessa paroller.[12] Studiegrupper och så kallade *teach-ins*, inspirerade av den amerikanska Vietnamrörelsen, blev framgångsrika sätt att samla intresserade i bland annat Stockholm och Lund, två av den framväxande rörelsens viktigaste fästen.[13]

Den svenska vänsterrörelsen hade uppstått i universitetsvärlden, bland studenter och unga lärare, företrädesvis från en humanvetenskaplig, alltså humanistisk eller samhällsvetenskaplig miljö.[14] I takt med att rörelsen växte sig starkare blev dock två behov allt tydligare. Det ena var behovet av lättillgängliga texter som förklarade och förmedlade rörelsens idéinnehåll,

det andra var bristen på samlingsplatser där man kunde ägna sig åt kunskapsinhämtning och diskussion om samma idéer.[15] Här hittade bokcaféerna en nisch, och de skulle snabbt komma att bli centrala arenor för denna cirkulation.

Bokcafét i Lund och Stockholms Bokcafé Morianen hade som avsikt att fungera som ”vänsterns depeschkontor”, sambandscentraler för politiskt tryck och annan kunskaps- och informationsspridning från hela den svenska 1970-talsvänstern.[16] De var ett slags konkreta uttryck för en kunskapssyn där inte bara politiska utan även traditionellt akademiska värden, företrädesvis humanistiska och samhällsvetenskapliga, var centrala. Man producerade och förmedlade mediematerial som syftade till att grundlägga en ny kunskapsbank, samtidigt som man strävade efter att bedriva en verksamhet efter dess principer.

Dessutom utgjorde bokcaféerna länkar i en större kedja av liknande verksamheter som var spridda över hela Västeuropa.[17] Den kunskap som rörde sig inom och utifrån bokcaféerna bidrog till att forma världsbilder och tänkesätt som låg i linje med den samtida vänsterrörelsens mest centrala antaganden.[18] Delvis genom deras försorg skulle dessa tänkesätt bli kunskapsmässigt allmängods och deras nyckelbegrepp vedertagna.[19]

Bokcaféerna var, trots den undanskymda roll de hittills spelat i historieskrivningen om 1960- och 1970-talens vänsterrörelse (ofta förenklande kallad ”68-rörelsen”, ”68-vänstern” eller ”68”[20]), centrala för dess samlade kunskapscirkulation. Därtill fungerade de som plantskolor för en ny sorts kunskapsaktörer, som drevs av delvis andra visioner än dem som diskuterats hittills i denna bok. Det var personer som strävade efter att skapa förbindelselänkar mellan traditionellt humanvetenskapligt kunskapsstoff och vad de uppfattade som sin egen tids viktigaste teoretiska bidrag.

Bokhandeln som kunskapscentrum

Bokhandelns historiska roll som centrum för kunskapsförmedling och kunskapsutbyte är ett underbeforskat område. I jämförelse med det livaktiga internationella forskningsfältet om bokförlagens roll som opinionsbildare och litterära grindvakter är bristen på studier av bokhandelns historia slående. Detta faktum är särskilt förvånande med tanke på dess

● **TRÄSNITT** av Frans Masereel föreställande Theodor Pinkus Büchersuchdienst i Zürich, en av de viktigaste vänsterbokhandlarna i det tyskspråkiga området under 1970-talet.

potentiella funktion som just samlingsplats och arena för diskussion och kunskapsutbyte.[21] Att den fysiska bokhandeln, åtminstone fram till internetförsäljningens genomslag, varit en viktig mellanhand mellan producent och läsare borde snarast ha gjort den särskilt intressant att studera.

Ett undantag från regeln är Huw Osbornes forskningsantologi *The Rise of the Modernist Bookshop* från 2015.[22] Här beskrivs och analyseras ett antal mindre oberoende bokhandlare som knutpunkter, där estetiska och kulturella ideal smält samman med sociala och politiska ambitioner. Många bokhandlare av den här sorten, som The Sunwise Turn på Manhattan och The Progressive Bookshop i London, framhärdade trots ständiga ekonomiska problem. Synen på litteraturen som en motvikt mot samhällets kommersialisering har historiskt sett varit en vanlig drivkraft

hos oberoende bokhandlare.[23] I detta hänseende var bokcaféerna länkar i en lång tradition. Trots att bokcaféerna hade en självklar plats inom den västeuropeiska vänsterns tryck- och mediekultur under 1970-talet har de knappt uppmärksammats i historieskrivningen om denna period.[24] Detta ligger visserligen i linje med det allmänna ointresse för periodens tryckkultur som tycks råda inom åtminstone skandinavisk och engelskspråkig bokhistorisk forskning.[25]

Som konstaterats i inledningen till denna bok finns dock i Tyskland ett högst levande forskningsfält rörande 1960- och 1970-talens bokhistoria.[26] Ett exempel är Sven Reichardts omfattande studie av den västtyska 1970-talsvänsterns kultur, livsstil och självförståelse, *Authentizität und Gemeinschaft,* som lyfter fram bokcaféers och andra vänsterbokhandlares funktion inom rörelsens kunskapscirkulation.[27] En annan studie som inspirerat till detta kapitel är Uwe Sonnenbergs undersökning av det nätverk av vänsterbokhandlare som verkade i Västtyskland under 1970-talet. I centrum för undersökningen står Verband des linken Buchhandels, VLB, en sammanslutning av partipolitiskt obundna förlag, tryckerier och återförsäljare av vänsterlitteratur. VLB, som grundades 1971, var en samlande kraft för den västtyska oberoende vänsterbokhandeln under hela 1970-talet. Här organiserades mellan 150 och 200 förlag, boklådor och andra försäljningsställen. Många av dem var, i likhet med Bokcafét i Lund och Morianen, partipolitiskt obundna. De fungerade som nav i en löst sammansatt deloffentlighet, bestående av små bokförlag, tryckerier, bokcaféer och butiker som producerade och förmedlade vänsterpolitisk litteratur av olika slag.[28] Även om det saknades en motsvarande organisation för svenska vänsterbokhandlare, så menar jag att en liknande deloffentlighet under samma tid var under uppbyggnad även här. De båda bokcaféer som detta kapitel behandlar fungerade som ett slags samlingsplatser inom denna rörelse.

Bokmarknaden, bokcaféerna och samhällskontexten

I ett avsnitt av tv-programmet *Direkt*, som sändes i Sveriges Television i november 1972, presenterades Bokcafét i Lund i ett långt reportage. Bokmarknadsprofilen Per I. Gedin (känd från kapitlet om pocketrevolutionen)

lyfte fram de nya bokcaféerna som lyckade exempel på den avreglerade bokmarknadens effekter.

1970 hade det så kallade kommissionssystemet avskaffats och ersatts av ett system av fri konkurrens. Kommissionssystemet, som varit gällande sedan 1840-talet, hade gett bokhandeln ensamrätt på försäljning av böcker över en viss prisgräns. Det hade även inneburit att Svenska Bokförläggareföreningen kontrollerade vilka bokhandlare som skulle få etableras. I och med 1970 års avregleringar fick dock vem som helst rätt att sälja böcker och det låg därmed på försäljarna, inte bokförlagen, att bestämma priserna. De fasta bokpriserna som legat till grund för det gamla systemet togs bort.[29]

Enligt Gedin hade denna lagändring gett utrymme åt nya aktörer, specialbokhandlare som kunde inrikta sig på enskilda nischer inom litteraturen i stället för att som tidigare behöva anpassa sig efter Bokförläggareföreningens föreskrifter.[30] Sett ur det perspektivet var det tidiga 1970-talet en period som gav nya möjligheter, inte minst för små och oprövade aktörer. På samma gång var det en svår tid för de stora förlagen. Hastigt stigande bokpriser skrämde bort bokköparna, samtidigt som förlagens kostnader växte, bland annat som en följd av den expansiva utgivningen av pocketböcker. Det talades alltmer om en förestående kris för förlagen, samtidigt som man varnade för att avregleringarna skulle göra bokmarknaden genomkommersialiserad.[31]

För den vänsterrörelse som under samma tid vann mark inom den offentliga debatten blev bokmarknaden en spelplan för både samling och konkurrens. Partisanförlaget, Röda bokförlaget, Gidlunds förlag, Arbetarkultur och Författarförlaget var alla bokförlag som grundades under åren runt 1970 och som hade en uttalad vänsterinriktning.[32] Dessutom etablerades ett hundratal vänstersinnade boklådor och bokcaféer under samma period. Med namn som Oktober, Set Persson, Röda Stjärnan, Röda Rummet och Barrikaden förkroppsligade dessa med sin mångfald den alltmer splittrade rörelsen. Många vänsterboklådor var små och oansenliga med starkt begränsade öppettider. De fungerade i första hand som reklampelare för olika partifraktioner och hade till syfte att etablera deras namn i det allmänna medvetandet.[33]

Det var en uttalad målsättning för Bokcafét i Lund och Bokcafé Morianen att verka som ett partipolitiskt obundet alternativ till dessa vänster-

● **I BOKCAFÉERNA** såldes tidskrifter som *New Left Review*, grundad 1960 som ett forum för vänsterorienterad intellektuell debatt. Tidskriften var förebild för svenska motsvarigheter som *Zenit* och *Häften för kritiska studier*.

bokhandlare, av vilka den maoistiska Oktoberkedjan var den största.[34] Bokcaféerna hade en icke-sekteristisk inställning till den politiska litteraturen och ville spegla hela spektrumet av vänsterpolitisk debatt. Samtidigt betonade bokcaféernas aktivister att verksamheternas huvudsakliga bevekelsegrund var den ”borgerliga” bokhandelns oförmåga att fånga upp de politiska strömningar som låg i tiden. Det fanns en hunger efter läsning och kunskapsinhämtning som den traditionella bokhandeln, enligt aktivisterna, antingen missade eller medvetet höll borta från sitt sortiment.[35]

Som tidigare nämnts tillhörde flera av initiativtagarna till både Morianen och Bokcafét i Lund kretsen runt tidskriften *Zenit* och föreningen Unga Filosofer, två grupperingar som varit avgörande för introduktionen av den nya vänsterns tankegods i Sverige. Det hade varit personer ur *Zenit*-redaktionen i Lund som i mitten av 1960-talet, inspirerade av den brittiska tidskriften *New Left Review*, introducerat begreppet ”den nya

vänstern" för en svensk publik.[36] Det hade gjorts genom den inflytelserika antologin *En ny vänster*, som publicerats av Tema/Rabén & Sjögren 1966.[37] Samma år påbörjade *Zenit* ett samarbete med Bo Cavefors förlag, där man tog initiativ till publiceringen av texter av bland andra Antonio Gramsci, Rosa Luxemburg och Louis Althusser. Tillsammans med Cavefors stod tidskriftens redaktion även bakom Zenitserien, där internationella företrädare för den nya vänsterns samhällsanalys, som Ernest Mandel och David Fernbach, gavs ut på svenska.[38]

Föreningen Unga Filosofer hade funnits sedan 1965. Den började som en diskussionsgrupp där man under ledning av filosofilektorn och licentiaten Åke Löfgren dryftade moraliska och filosofiska spörsmål utifrån ett samhällsengagerat perspektiv. Inspirationen kom ursprungligen från kontinentala intellektuella fixstjärnor som Jean-Paul Sartre, Albert Camus och deras gelikar. Under de kommande åren skulle gruppen etablera sig som en viktig opinionsbildande kraft som genom aktioner, debattinlägg och egenproducerade tidskrifter nådde långt utanför interna akademiska eller vänsterpolitiska kretsar. Deras engagemang i Vietnamfrågan skulle exempelvis bli vägledande för den svenska debatten i stort.[39]

Bokcaféernas kunskapssyn

> Bokcafét i Stockholm startade 1973. Vi säljer böcker, tidskrifter, affischer, vykort och grammofonskivor.
>
> Vi arbetar också med studiegrupper, debattkvällar och föredrag.
>
> Huvudsyftet är att främja kunskapen om kapitalismens kris och arbetarklassens situation idag.[40]

Med de orden beskrev personerna bakom Bokcafé Morianen sin verksamhets aktiviteter och målsättningar i en programförklaring från 1975. Som synes framställdes främjande av kunskap som verksamhetens huvudsakliga syfte. I de många policytexter och programförklaringar som trycktes upp av bokcaféerna framhölls detta kontinuerligt som deras viktigaste ändamål. Samtidigt var kunskapsinnehållet i sig desto vagare beskrivet. För vad innebär det egentligen att "främja kunskapen om kapitalismens kris och arbetarklassens situation idag"?

Även om den exakta arten av denna kunskap inte specificerades i detalj,

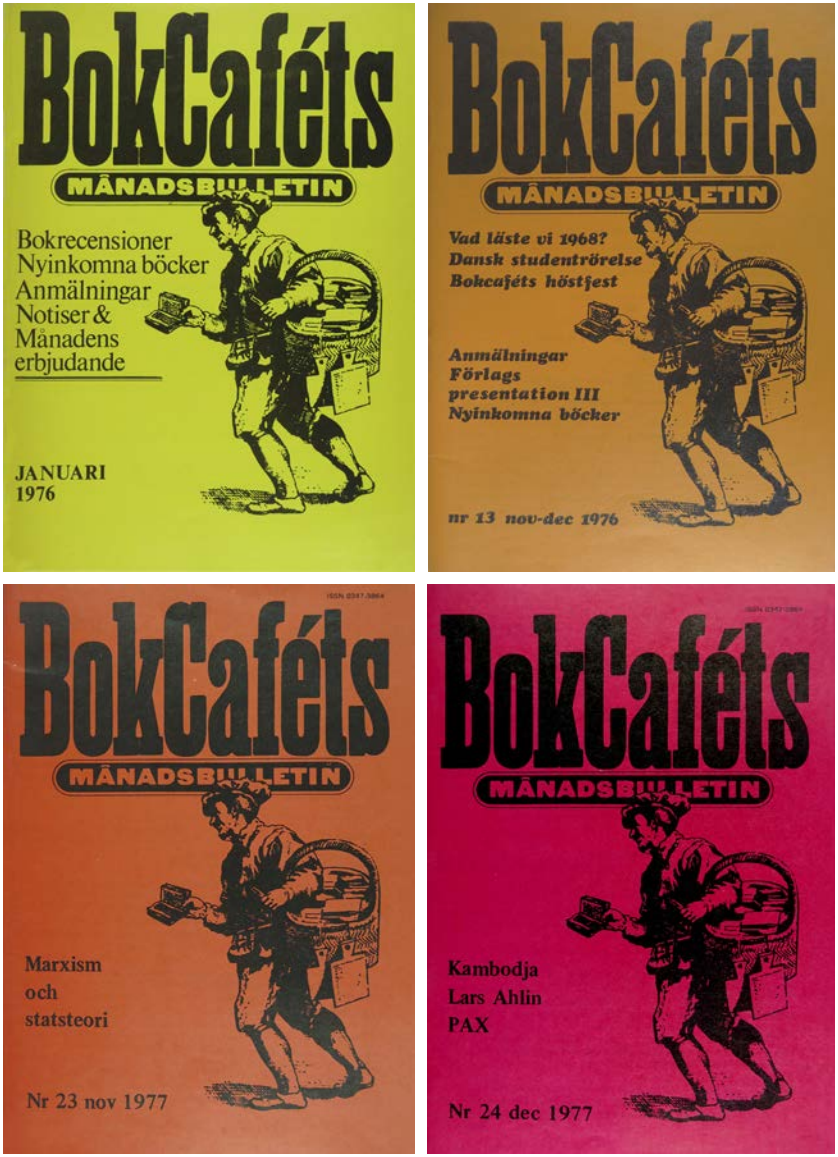
så framgick det av samma text desto tydligare *hur* kunskapen var tänkt att sättas i rörelse, nämligen genom bokförsäljning, mediekonsumtion, aktivism och utbildning. Genom studiegrupper, debattkvällar och föreläsningar skulle den teoretiska kunskap som formulerades i böcker och bulletiner ta sig praktiska uttryck och bli en del av den deltagardemokrati som var så grundläggande för den nya vänsterns kunskapssyn. I Morianens programförklaring räknade man upp olika aktiviteter som man ansåg skulle underlätta främjandet av kunskap. Här beskrevs hur böckerna som såldes i bokcaféet valdes ut gemensamt vid återkommande möten, öppna för alla ”aktiva inom bokkaféet och intresserade samarbetspartners”.

Både i denna och i andra policytexter från Morianen lade man stor vikt vid öppenhet, liksom man poängterade det angelägna i att möjliggöra spridning av kunskaper som tidigare varit svåra att hitta på en svensk mediemarknad. Bokcaféerna skulle fungera som öppna och samhällstillvända arenor för kunskapsspridning, snarare än som fora för en mindre grupp tidigare invigda. Kunskap betraktades mer som en gemensam skapelse än som färdiga texter och teorier som skulle studeras på samma programmatiska sätt av alla. Så här beskrevs till exempel i en presentationstext från Bokcafét i Lund den vision som låg till grund för verksamheten:

> Man såg som en viktig uppgift – och vi gör det alltjämt, kanske med större styrka – att överskrida de skilda socialistiska och antiimperialistiska organisationernas gränser och försöka skapa och utgöra ett andligt/fysiskt kommunikationscentrum för den progressiva och socialistiska rörelsen i Lund med omnejd.[41]

Mellan 1974 och 1982 gav personer ur lundakretsen ut en egen tidskrift, kallad *Bokcaféts Månadsbulletin*. Här diskuterades och recenserades aktuella böcker av redaktionsmedlemmarna och andra skribenter. Tidskriften hade tillkommit som ett sätt att väcka intresse för de böcker som salufördes på Bokcafét. Recensionerna, som brukade vara utformade som argumenterande artiklar, hade ofta en didaktisk och kampinriktad ton.

Ett sådant exempel är den litteraturöversikt över böcker om Chile som publicerades i februarinumret 1975. Här förklarade artikelförfattaren Mikael Frühling att ett engagemang i solidaritetsrörelsen som vuxit fram efter militärkuppen i Chile krävde ”ett noggrant studium av det chilenska

● **FYRA NUMMER** av *Bokcafés Månadsbulletin* som gavs ut mellan 1974 och 1982. I redaktionen satt personer ur kretsen kring Bokcafét i Lund.

samhället och dess sociala dynamik (särskilt för icke-chilenare)”.[42] För att förstå situationen i Chile, skrev Frühling, var det ”viktigt att skaffa sig en viss elementär kunskap om denna ekonomiska och politiska historia, alltifrån kolonialtiden över frigörelsen fram till det imperialistiska beroendets och den permanenta underutvecklingens tid”.

I Bokcafé Morianens nyhetsbrev *Bulletinen* argumenterade man för att tidskrifter och bulletiner var nödvändiga komplement till de ”etablerade massmedia” som man såg som bristfälliga när det gällde spridandet av aktuell kunskap om relevanta samhällsfrågor ”på de politiska, ekonomiska och sociala fälten”.[43] Kunskapsspridning sågs kort sagt som ett led i en politisk kamp. En grundläggande premiss för bokcaféernas kunskapsaktörer var just övertygelsen att man stod för en uppsättning alternativa sätt att bedriva politik. Deras metoder riktades både inåt mot rörelsen och utåt mot det omgivande samhället. Det var fråga om en kunskapscirkulation som dels var avsedd för en mindre grupp redan engagerade människor, dels var tänkt att påverka samhället i stort.[44]

Litteraturforskaren Henning Olsen målar på ett liknande sätt upp förutsättningarna för den danska bokcaférörelsen under 1960- och 1970-talen i en studie från 1980. Här beskrivs uppkomsten av små vänsterpressar och förlag, exempelvis Demos och Modtryk, som resultatet av att unga vänsteraktivister såg den traditionella bokmarknaden som en del av en förtryckande offentlighet, ett etablissemang som de ville göra uppror mot.[45] Just viljan till uppror och kritiken mot de rådande förhållandena, vare sig de var politiska, kulturella eller samhälleliga, utgjorde enligt historikern Wolfgang Kraushaar 1960- och 1970-talsvänsterns själva essens.[46] Stora delar av denna rörelse hyste en stark misstro mot massmediernas verklighetsbeskrivningar. Med hänvisningar till tänkare som Herbert Marcuse och Antonio Gramsci menade man sig även bli främmandegjorda av det traditionella politiska systemet som man såg som en passiviserande kraft.

I stället för att ta del av traditionella politiska verksamheter ville man skapa sina egna, alternativa sätt att kanalisera det slags kunskap som man baserade sin världsbild på. Det var en kunskapssyn som ville vara antiauktoritär och deltagardemokratisk. I linje med samtida slagord drog man slutsatsen att denna politiska övertygelse borde genomsyra livets alla områden. Man skulle själv ta makten över sitt liv och bedriva politik genom

alternativa besluts- och organisationsformer samt genom egen textproduktion.[47] Henning Olsen skriver att för de nya vänsterförlagen var produktionen av sakprosa ett mål i sig, ett slags praktiskt politiskt arbete, vilket är en kunskapssyn som rimmar väl med den som bokcaféerna företrädde.[48]

Läsare och besökare: bokcaféet som arena och socialt rum

> En naturlig del av Bokcafét är studie- och programverksamheten. Den syftar till att bearbeta och fördjupa de kunskaper och upplevelser som det skrivna ordet ger.[49]

Bilder från Bokcafét i Lunds interiör visar en rymlig, väl inrökt och insutten lokal som bestod av flera sektioner. Bland talrika bokhyllor kunde litteratur- och teorihungriga kunder botanisera, medan ett antal cafébord möjliggjorde samtal, schackspelande och kaffedrickande. Många av besökarna var unga, att döma av bevarat bildmaterial. Man vände sig i första hand till studenter och anställda vid de närliggande samhällsvetenskapliga och humanistiska fakulteterna. Bokcafé Morianen beskrevs i en broschyr som ”mer än en bokhandel och en kaffeservering”.[50] Den som inte hade råd att köpa en bok skulle kunna låna ett läsexemplar och man planerade för både lekrum åt barnen och en studie- och programverksamhet för kunskapstörstande vuxna.

När vi i denna bok definierar en offentlig kunskapsarena som en relativt beständig mötes- och åskådningsplats där en uppsättning aktörer förmedlar, diskuterar och populariserar ett visst slags kunskap så är den beskrivningen tydligt tillämpningsbar på bokcaféerna. Önskan att fungera som en sådan mötesplats var själva kärnpunkten i bokcaféernas vision och vägledande under hela deras verksamma period.[51] Avsikten med att diskutera bokcaféernas verksamhet som en kunskapsarena är att belysa hur kunskap skapas och omformas i en ständig rörelse som beror av de sammanhang där den får fäste.[52] Därmed kan det vara relevant att fråga sig hur och av vilka personer som kunskapen använts, liksom under vilka förutsättningar som detta skett. Detta kunskapshistoriska grundantagande har tidigare

teoretiserats inom såväl bokhistoria som litteraturvetenskap. Roger Chartier och Margaret Beetham har exempelvis analyserat läsarnas roll som medskapare till de texter de läst.[53]

Vilka var det då som besökte bokcaféerna, vilken typ av texter eftersökte de och vad läste de? Besökarna tycks på båda ställena ha varit en blandad skara, även om de flesta var ungdomar, studenter och andra politiskt och kulturellt intresserade personer. Lokalerna upplåts regelbundet för olika slags verksamheter. Bokcafét i Lund stod värd för bokcirklar, studiecirklar, teatergrupper och annan mötesverksamhet. På Morianen hölls solidaritetsaktioner för chilenska politiska flyktingar, studiecirklar på internationella teman och författarupplåsningar, bland annat.[54] Dessutom hyrde organisationer som Bildfront, Författarförlaget och Socialistiska Skolarbetare in sig i lokalerna.[55] I ett mötesprotokoll inför bokcaféets öppnande 1973 efterlystes ett nätverk med personer inom en mängd områden:

> Redan nu behövs teatergrupper, lärare, filmare, musikfolk, verkstadsklubbar, SSUH:are, kristna aktivister, politiska grupper och organisationer som diskuterar de här frågorna och tar kontakt. Då blir vi flera, kan träffas och forma ett ändamålsenligt bokcafé.[56]

Det kan samtidigt konstateras att klientelen på Bokcafét i Lund och Bokcafé Morianen skilde sig åt en hel del, liksom att de som besökte inrättningarna inte alltid var desamma som initiativtagarna i första hand föreställt sig. Till Morianens stamkunder hörde många som hade andra anledningar att befinna sig i området runt Sergels torg och Drottninggatan och som då passade på att göra ett besök på bokcaféet. Dels rörde det sig enligt en tidigare medarbetare om ”en trogen stampublik av mer eller mindre ’flummig’ karaktär”, vilka enligt honom kunde ställa till med en del besvär för dem som arbetade i caféet.[57] Dels kunde personer som var anställda på närliggande riksdagsdepartement och myndigheter hitta till bokcaféets lunchservering. Exempelvis filmades en pälsklädd medelålders

● **TRÄNGSEL I ENTRÉN** till Bokcafé Morianen. I skyltfönstret salufördes böcker, tidskrifter och grammofonskivor. Bilden är tagen av Monica Dikanski i slutet av 1970-talet.

kommentar
BORGAREN MORIANEN
TRE FAMILJER STYR VÅR STÅL INDUSTRI
Arbetaren
STÅLKRIS?
Folket i Bild
HAR VALET RÄDDAT BILLINGEN?
GNISTAN
STÅLET
Det gäller jobben för 10 000
SVEN KLANGS KVINTETT

● **INTERIÖR** från Bokcafét i Lund.

riksdagskvinna av en grupp folkhögskolestudenter då hon besökte Morianen på grund av att de enligt henne hade ”stans bästa sallader”[58].

Hur det i praktiken skulle gå till att bedriva en verksamhet för öppet och tillåtande kunskapsutbyte diskuterades återkommande i båda personalgrupperna. Ibland behövde man utreda frågan om vilken typ av service man ville tillhandahålla och hur mycket hjälp som var lagom:

> Gäller att vara hjälpsam och tillmötesgående utan att bli omklappande/nedlåtande. Vi får inte trycka ner kunder genom att antyda/mena att ”det känner du väl till” i en slags besserwisser-atmosfär.[59]

Det förekom att Bokcafét i Lunds sociala funktion kommenterades i månadstidningen med en blandning av stolthet och bitter ironi. Så skrev till exempel medarbetaren Karin Lentz i en lång dikt som fungerade som ett upprop till alla cafébesökare som tycktes tro att de idkade politik enbart genom att dricka kaffe:

> Du tror att du gynnar Bokcafét för att du sitter 2 till 3 timmar
> med en kopp kaffe
> som Du fyller på ett par gånger
> och spiller ut på bord och tidskrifter
> vet Du egentligen vad kaffe kostar?
> Inte ens en bulle unnar Du Dig alla dagar
> Men vi tjänar inte så mycket på dem heller
> Vi tjänar överhuvudtaget inte alls
> Du sitter där
> medan vi betalar hyra
> och de anställdas löner då och då!!!
> [---]
> kom och städa – det är politik det också
> städa åtminstone efter Dig
> ställ upp – för fan
> gör din insats – det är politik
> tror Du egentligen Bokcafét klarar sig utan Dig??[60]

Den öppna attityd som förespråkades av bokcaféerna kunde ha sina avigsidor. På ett bokmöte på Bokcafé Morianen hösten 1974 uppstod en diskussion om huruvida man hade rätt att dra gränser för vilket slags tryckt material som skulle finnas tillgängligt på bokcaféet. Klas-Örjan Spång, som var ansvarig för mötes- och programadministrationen, hade föreslagit att man skulle ta bort skrifter från organisationen European Labour Committee, ELC, ur sortimentet. Organisationen ansågs ha en otydlig ideologi och samarbeta med polis mot vänsteraktivister. Efter att ha varit i kontakt med en amerikansk informationsbyrå för vänstergrupper beslutade Bokcafét att avlägsna ELC:s material från sina tidskriftshyllor. Beslutet ska ha orsakat vissa kontroverser bland personalen då det av en del inte ansågs rimma med bokcaféets öppenhetsideal. ”Läs materialet och döm själv!” var slutsatsen i den interna bulletin där nyheten förmedlades.[61]

Humaniora i bokcaféernas kunskapscirkulation

> Bokcafét är en specialbokhandel för marxistisk och radikal litteratur inom politik och ekonomi. Men vi ser också som vår huvuduppgift att tillhandahålla väsentlig litteratur inom samhällsvetenskaperna, filosofi, vetenskapsteori, historia, psykologi och psykoanalys, litteraturvetenskap och konstteori m.m.[62]

Citatet ovan, som kommer från Bokcafét i Lund, visar på ett intresseområde som sträcker sig från marxistiskt influerade texter inom de moderna samhällsvetenskaperna till traditionella humanioraämnen som filosofi, litteraturvetenskap och historia. Även ämnen i gränslandet mellan humaniora och naturvetenskap, som psykologi och psykiatri, ansågs ligga inom ramarna för vad som skulle tillhandahållas av bokcaféet.

En formulering på ett informationsblad från Bokcafé Morianen visar på en liknande inställning till vilken typ av kunskap som bereddes plats inom den inbördes cirkulationen: ”Vår målsättning är att skapa en aktiv bokhandel med politisk litteratur och skönlitteratur som ger kunskap om skilda samhällens sätt att fungera”, skrev man, och preciserade att bokcaféet även hade föresatsen att ”täcka den aktuella samhälls- och vänsterdebatten”.[63] En ambitiös strävan, således, för en debatt som om något präglades av sina många och polyfona röster och som hämtade stoff från en kunskapsbank som sträckte sig från Marx till Freud via antipsykiatriska texter, anarkistiskt tankegods, Maocitat, samt både väster- och österländsk filosofi.[64]

Vid fyra tillfällen – 1972, 1973, 1977 och 1981 – satte en redaktion från kretsen runt Bokcafét i Lund ihop *Bokcaféts lagerkatalog*, vilken fungerade som en bibliografisk översikt över de cirka 10 000 titlar som såldes i butiken.[65] Böckerna listades efter kategorier vars inbördes struktur och uppdelning skilde sig något åt mellan utgåvorna, även om innehållet höll en liknande inriktning. I dessa översikter, liksom i de redaktionella texter som ingick i katalogerna, framträder en bild av vilka slags kunskaper som värderades av personerna bakom verksamheten. I den sist publicerade katalogen, som dessutom var den utförligaste, listades 86 ämnesområden under 15 övergripande kategorier.

Av dessa listor framgår att klassiska humanioraämnen som filosofi, språkvetenskap och historia, liksom nyare vetenskaper som pedagogik,

● **BOKCAFÉT I LUNDS** lagerkatalog innehöll alla böcker och tidskrifter som såldes i butiken.

hade en lika självklar som framträdande plats i utbudet.[66] En annan iakttagelse är att gränserna mellan vad som ansågs ingå under humaniora respektive samhällsvetenskap ofta var flytande.[67] I Bokcafét i Lunds redaktionella material var denna svårighet att kategorisera ofta tydligt manifesterad. Samtidigt tycks det som om det fördes en kontinuerlig diskussion om dessa gränsdragningar, vilket bland annat framgår av lagerkatalogerna där man utförligt beskrev varför man valt att klassificera böckerna som man gjort.[68]

Texter av Marx, Lenin, Stalin, Trotskij, Luxemburg och Mao sorterades under ”Marxismens klassiker” som en av de första kategorierna.[69] Bland de övriga indelningsgrupper som innehöll flest titlar fanns ”Filosofi och psykologi”, ”Historia” och ”Litteraturvetenskap”.[70] Medan översiktsverk om olika länder samfällt sorterades under ”Historia” i katalogerna, ingick ämnen som bildkonst, musik, teater och film under den samlade rubriken ”Kultur och samhälle”.[71] I Bokcafét i Lunds redaktionella texter tycks de verk som sorterades under ”Marxismens klassiker” ha betraktats som

uttryck för en vittgrenad filosofi som kunde och skulle diskuteras, snarare än som dogmer man skulle plugga in och underkasta sig.[72] Ett lekfullt exempel på en sådan kunskapssyn uttrycktes i följande läsinstruktion till texterna av Marx och Engels, publicerad i en av lagerkatalogerna:

> Man inser dock vid närmare eftertanke, att det här inte kan bli tal om några detaljerade anvisningar, så länge man inte känner läsaren. Är han/hon en kommunist som söker vägledning i kampen för proletariatets frigörelse? Är han/hon filosof som försöker ta en genväg till sanningen genom att mellan raderna i Kapitalet läsa ut vad Marx själv under 40 års teoretiska och empiriska studier inte upptäckt? Är han/hon en student som sitter uppe om nätterna, dricker franskrost, röker Commerce och jagar en passande livsåskådning? Eller kanske en ekonomiprofessor med stipendium från SAF och ledighet betald för att vederlägga läran om klasskampen? Självfallet blir det här fråga om vitt skilda läsarter.[73]

Humaniora i Bokcaféts bok om böcker

Som ett komplement till den sista katalogen publicerades 1981 *Bokcaféts bok om böcker*, där akademiker med anknytning till Bokcafét i Lund gav sin bild av utvecklingstendenser inom respektive disciplin. ”Utan att göra anspråk på att vara tematiskt heltäckande ger antologin därmed ett tvärsnitt av det radikala forskningsläget och en bild av aktuella perspektiv och problemställningar”, som bokens redaktör uttryckte det.[74] Eftersom boken utgör det bästa tillgängliga materialet för ett klarläggande av humanioras roll inom bokcaféernas kunskapscirkulation, följer härnäst en närmare presentation av några kapitel där man förde en diskussion om humanioras position, både inom det samtida vetenskapssamhället och på en mer övergripande nivå.

I sex av bokens 25 kapitel behandlades klassiska humanioraämnen under rubriker som ”Den filosofiska scenen: En litteraturöversikt”, ”Nyare litteraturteori”, ”Nyare strömningar och inriktningar inom historieforskningen” och ”Arbetarrörelsens historia”. Den filosofiska översiktsartikeln hade skrivits av Svante Nordin. Nordin var redaktionsmedlem i *Zenit* och 1980 nytillträdd som lektor i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, med en doktorsexamen i teoretisk filosofi.[75] Till *Bokcaféts bok om böcker*

gjorde han en ambitiös genomgång av de filosofiska riktningar som enligt honom var de mest framträdande på den samtida europeiska arenan. Hans artikel presenterade ett flertal filosofer på ett översiktligt sätt utifrån deras respektive ursprungsländer. Artikeln refererade till 31 texter, både böcker och tidskriftsartiklar, som alla fanns tillgängliga på Bokcafét. Endast nio av dessa texter fanns vid tillfället i svensk översättning, däribland Foucaults *Sexualitetens historia* i översättning av Britta Gröndahl.

Tysk filosofi representerades av bland andra Hans-Georg Gadamer och Jürgen Habermas, liksom av ett antal av Frankfurtskolans äldre generation, som Theodor Adorno, Max Horkheimer och Walter Benjamin. Paul Ricœur fick representera fransk fenomenologi och hermeneutik medan Michel Foucault föreställdes som den främste företrädaren för en ny fransk strukturalism som rört sig bort från den marxistiska traditionen – en filosof ”à la mode”, som Nordin uttryckte det.[76] Även italienska gramscianska och anti-gramscianska marxister presenterades, liksom en översikt över några aktuella namn från Östeuropa, som Karel Kosík (Tjeckoslovakien), Leszek Kołakowski (Polen) och ungerska Agnes Heller. Nordin konstaterade i sin artikel att en av de viktigaste tendenserna inom samtida filosofi var att ämnet på samma sätt som andra humanistiska vetenskaper starkt påverkats av samhällsvetenskapliga teorier.[77]

Svante Nordins artikel åtföljdes av Thomas Brantes essä ”Vetenskapsteori”.[78] Brante, som även han tillhörde *Zenits* redaktion, hade studerat filosofi och sociologi vid Lunds universitet. Han intresserade sig för vetenskapsteori i Thomas Kuhns och Paul Feyerabends anda, men då detta var ett område som inte passade in vid Lunds filosofiska institution på 1970-talet, kom han i stället att doktorera i sociologi vid samma universitet.[79] Brante hade disputerat 1981 på avhandlingen *Vetenskapens struktur och förändring*, en undersökning där Kuhns paradigmbegrepp implementerades inom sociologin.[80] Genom sitt ämnesval hamnade han mitt i en av periodens så kallade positivismstrider, där konflikten berörde gränsdragningen mellan traditionell vetenskapsteori (inspirerad av ”positivistisk” analytisk filosofi), klassisk sociologisk teori och olika marxistiska skolor.[81] Centrala namn i Brantes redogörelse för 1960- och 1970-talens vetenskapsteoretiska debatt var, förutom Kuhn och Feyerabend, även Althusser och Habermas. Gemensamt för dessa fyra var, enligt honom, att de trots sina olika

filosofiska traditioner hade anlagt positivismkritiska perspektiv på vetenskap – eller kunskap. En av Brantes slutsatser var att filosofin så till den grad hade närmat sig sociologi och andra samhällsvetenskaper inom vetenskapsteorin, att det framstod som meningslöst att försöka skilja dem åt.[82] Habermas var den enda av de vetenskapsfilosofer Brante tog upp som gjorde en skarp åtskillnad mellan humaniora, samhällsvetenskap och naturvetenskap, enligt författaren.

Habermas tog plats även i Per Erik Ljungs, litteraturvetare vid Lunds universitet, genomgång av nyare litteraturteorier. Här visade han hur litteraturvetenskapen, precis som filosofin, under 1960- och 1970-talen närmat sig samhällsvetenskapliga teorier och metoder. Han tog upp den samtida, delvis marxistiskt inspirerade litteratursociologin som ett av de tydligaste exemplen på detta. Modern litteratursociologi, skrev Ljung, gick utöver traditionell ”borgerlig” sociologi genom att den ”inte bara [visade] hur samhället ’speglas’ i litteraturen, utan också på vilket sätt litteraturen *finns* i samhället”.[83] Detta synsätt hade för övrigt varit förhärskande i Ljungs egen doktorsavhandling om Vilhelm Ekelunds författarskap, försvarad 1980 vid Lunds universitets litteraturvetenskapliga institution.[84]

Tre av artiklarna i *Bokcaféts bok om böcker* behandlade aktuella debatter och riktningar inom den samtida historievetenskapen. Den första, skriven av historikern Aleksander Loit, diskuterade övergripande utvecklingstendenser inom historieforskningen under 1960- och 1970-talen. Loit slog fast att historieämnet under nämnda period befunnit sig i en ”brytningstid”. Denna process, skrev han, var världsomspännande och berörde forskningsprocessens alla led: såväl ämnets teoretiska utgångspunkter och empiriska undersökningsobjekt som dess metoder stod inför en nyorientering. Den förändring som framstod allra tydligast, och som enligt Loit var den mest avgörande, var de samhällsvetenskapliga teoriernas intåg i historieforskningen. Detta var helt uppenbart en utveckling som vunnit artikelförfattarens gillande. Den teoretiska nyorienteringen innebar i själva verket att ”historieforskningen långsamt [höll] på att erövra en ny kvalitativt högre nivå, den teoretiska kunskapens nivå”. Enligt Loit var denna utveckling nödvändig för att historiker skulle kunna ”åstadkomma allmänna vetenskapligt hållbara förklaringar av historiska händelser, processer och system och därmed nå till en djupare förståelse av hela den historiska

utvecklingen".[85] Loits egen slutsats var att historieämnet i hans samtid snarast var att betrakta som en samhällsvetenskap.[86]

En tydlig tendens i *Bokcaféts bok om böcker* var inriktningen på vad Samuel Edquist betecknat som ett tidstypiskt intresse för "historien underifrån"[87]. Inom denna rörelse ville man lyfta fram grupper som tidigare varit förbisedda av historieskrivningen, som kvinnor eller personer från de lägre klasserna. Även ett nyväckt intresse för arbetarrörelsens historia var synligt i Bokcafét i Lunds forskningsöversikt. Statsvetaren Anders Sjöholm konstaterade i sin artikel på temat att intresset för den svenska arbetarrörelsens historia "troligtvis aldrig varit större än nu" och hänvisade till 36 aktuella böcker och tidskrifter som berörde detta ämne.[88] Här finns tydliga paralleller till det slags historieskrivning som populariserades inom ABF:s studiecirklar under samma period, och som diskuterats i ett föregående kapitel. Däremot tycks det lokalhistoriska inslag som var så framträdande inom arbetarrörelsen, liksom inom delar av den svenska maoistiska rörelsen, ha fallit utanför bokcaféernas intressesfär.[89]

I *Bokcaféts bok om böcker* och även i Bokcaféts övriga trycksaker fanns i stället ett fokus på latinamerikansk, asiatisk och afrikansk historia.[90] Detta tema gick igen inom flera av de aktiviteter och studiecirklar som anordnades av bokcaféerna. Det bör givetvis förstås i ljuset av det intresse för tredje världen som varit en fundamental del av den internationella vänsterrörelsens självbild sedan mitten av 1960-talet.[91] Sannolikt kan det även härledas till den tidigare diskuterade drivkraften inom rörelsen att omformulera "etablissemangets" sanningsanspråk och formulera alternativa och kompletterande berättelser.[92]

Kännedomen om utomeuropeiska länders historia och samhällen hade varit en grundsten i den svenska nya vänsterns kunskapsbygge sedan 1960-talet. Alexander Ekelund beskriver i sin avhandling *Kampen om vetenskapen* (2017) hur principen hade etablerats redan vid 1960-talets mitt, då föreningen Unga Filosofer började bygga upp ett "u-landsarkiv", som skulle användas för studier och forskning.[93] Ett par år senare, 1968, bildade personer från gruppen tidskrifterna *Häften för kritiska studier* och *Kommentar* utifrån samma ideologiska utgångspunkt. Medan den förra var ett forum för teoretisk debatt, hade den senare ett tydligt fokus på internationella frågor och "händelseutvecklingen, i synnerhet i den fattiga

delen av världen”.[94] Ett annat exempel på denna inställning var det växande utbudet av så kallad kvinnohistoria eller kvinnokunskap som fanns till salu på bokcaféerna. Det handlade om böcker vars syfte var att omformulera den politiska historien och litteraturhistorien samt att lyfta fram dess kvinnliga röster.[95]

Bokcaféernas kunskapsaktörer

Kretsen runt bokcaféerna var stor och endast i viss mån sammanhållen. En vittförgrenad grupp av politiskt aktiva, kulturarbetare, journalister, studenter och unga filosofer hörde till Morianens kontaktnät, som redan tidigt frigjort sig från föreningen Unga Filosofer. Delar av Lunds tongivande vänstergrupper, främst Zenit och Clarté, var i perioder inblandade i arbetet med att driva Bokcafét i Lund, även om också detta var självständigt från alla politiska organisationer. Flera av medarbetarna, inte minst i Lund, var samtidigt verksamma som skribenter i tidens nya fora för marxistiskt inspirerad vetenskaplig debatt. Till dessa hörde förutom *Zenit* och *Häften för kritiska studier* tidskrifterna *Kommentar* och *Sociologisk forskning*, samt efter 1980 *Kvinnovetenskaplig tidskrift*. Här fanns således många som skulle kunna kvala in som kunskapsaktörer genom att de, med bokcaféerna som plattform, bidrog till att sätta humanistisk kunskap i rörelse på olika sätt.[96]

I det följande presenteras ett antal personer vilka alla var mycket påtagligt knutna till något av de två bokcaféerna, företrädesvis som anställda i eller ansvariga för någon av verksamheterna. Dessutom verkade de alla, om än på olika sätt, som förespråkare, förmedlare eller producenter av olika slags humaniorainriktad kunskap. Samhällsvetenskapernas stora inflytande på närliggande vetenskaper under den aktuella perioden är välkänt. Det fanns dock en öppenhet hos samhällsvetenskapliga forskare och debattörer inför filosofiska, lingvistiska och naturvetenskapliga tänkesätt. Karriärvägen hos de utvalda kunskapsaktörerna illustrerar att gränsdragningar mellan humaniora och samhällsvetenskap blir särskilt komplexa i detta sammanhang, där man inte sällan arbetade aktivt för att lyfta fram det som förenade dessa båda ämnesområden.

En av dem som varit med från början var författaren, översättaren och Zenitmedlemmen Gunnar Sandin. Sandin, som föddes 1940 i brukssam-

hället Skoghall i Värmland, flyttade efter sin studentexamen 1960 till Lund för att studera. Där skulle han sedan komma att bo kvar fram till sin död 2012.[97] Studierna inkluderade både humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen. Efter att ha provat på ämnen som historia, litteraturvetenskap och sociologi tog han en filosofie kandidatexamen med kulturgeografi som huvudämne.[98] Som ung student hade Sandin 1962 gått med i Lunds syndikalistiska studentkår, enligt egen uppgift i solidaritet med sitt ursprung i en värmländsk arbetarfamilj.[99] Tillsammans med bland andra Gunnar Olofsson och Göran Therborn stod han några år senare bakom tidskriften *Zenits* nyorientering i mitten av 1960-talet, då den gick från att vara syndikalistisk till att bli ett språkrör för en mer ekumenisk nya vänsterinriktning. Han hade hamnat mitt i den rörelse som under den här perioden definierade Lunds särställning inom den svenska 1960-talsradikalismen, enligt uppgift mer ”vildvuxen” och mindre politiskt renlärig än i exempelvis Uppsala eller Stockholm.[100] I en minnesteckning över Bokcafét som författades till Sandins 50-årsdag, beskrivs hur han var en av de mest hängivna anhängarna av det nya projektet.[101] Sandin har även själv beskrivit hur han såg Bokcafét som det viktigaste av de många samarbetsprojekt som han verkat inom under årens lopp:

> Teori hade inte varit min starka sida men nu fanns det en massa handfast praktik att låta sej absorberas av. Måla plakat, packa upp böcker men också översätta, artiklar till Zenit och snart nog även böcker till de förlag som red på vänstervågen och gärna tog emot utgivningstips från den aktade tidskriftens redaktion. Brottningskampen med orden gav till och med teoretiska insikter som inte hade funnits innan. Till slut hade jag fått grepp om vad Althusserskolan menade med ”ideologins materialitet”, fast i samma veva blev Althusser inspärrad och Poulantzas tog livet av sej.[102]

På Bokcafét spelade Sandin rollen som ”en snarast obetald anställd”[103], men vid det laget var han redan etablerad som översättare. Den första översättningen, Ernest Mandels *Inledning till marxismens ekonomiska teori*, som gavs ut i Bo Cavefors Zenitserie 1968, gjorde han tillsammans med Gunnar Olofsson. Under årens lopp skulle det sedan följa översättningar av bland andra Louis Althusser, Perry Anderson, Noam Chomsky, Fernand

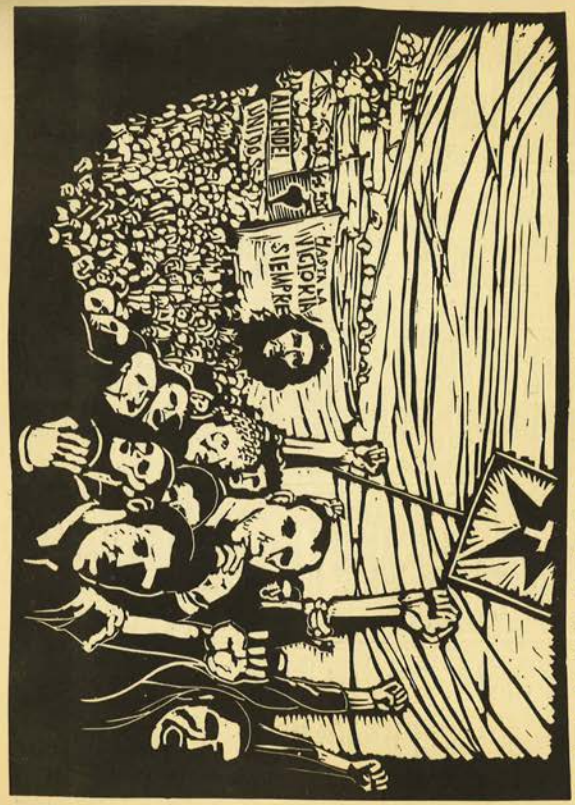
Braudel och Göran Therborn (sedan denne övergått till att skriva på engelska).[104] Sandin samarbetade med förlag som Cavefors, Arkiv (startat av Gunnar Olofsson och Bernt Kennerström 1974), Arbetarkultur, Rabén & Sjögrens Temaserie och Ordfront. Han blev genom sin mångåriga verksamhet en viktig introduktör till nya idéströmningar inom både historia och samhällsvetenskap.[105]

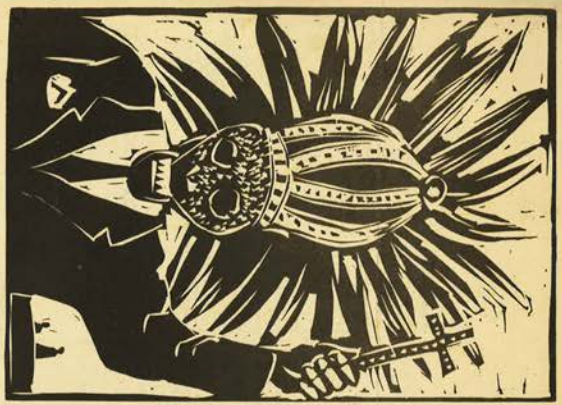
I likhet med flera andra i Bokcaféts inre krets gick Gunnar Sandin under tidigt 1970-tal med i VPK:s, Vänsterpartiet Kommunisternas, lokalavdelning i Lund, där han låg bakom såväl nyhetsorganet *Veckobladet* som Lunds kommunistiska blåsorkester.[106] Samtidigt var han verksam i olika intresseföreningar för skånsk järnvägshistoria. Hans eget författarskap var övervägande ägnat åt detta område och inkluderade böcker och artiklar om det skånska järnvägsnätet och de samhällen som vuxit upp, och ibland tynat bort, i dess närhet.[107]

Trots sin livslånga yrkesbana som översättare av avancerad politisk och akademisk teori var Sandins självbild aktivistens, den som ägnade sig åt praktiskt arbete och lämnade de snåriga resonemangen åt dem som var bättre lämpade. Denna karaktärsteckning går för övrigt igen i flera av de andra bidragen till den tidigare nämnda vänboken, där han beskrivs som ”[v]andrare, musikant, politiker, polyhistor, globetrotter, redaktör, översättare, författare, bilhatare, organisatör av omöjliga projekt”, samt ihärdig demonstrant.[108]

Bilden liknar i hög grad den som Philipp Felsch ger av en av den västtyska 1960- och 1970-talsvänsterns mer framstående kunskapsaktörer, Peter Gente på Merve Verlag. ”He didn’t write”, citerar Felsch en amerikansk vän till Gente för att karakterisera sin huvudperson. Kanske, skriver Felsch vidare, var detta rentav ett typiskt drag hos hela den intellektuella generation som Gente tillhörde. En generation som genom att publicera, översätta eller på andra sätt sprida andras skrifter bidrog till att hålla den nya vänsterns kunskapsinnehåll levande.[109]

● **BOKCAFÉT I LUNDS** första lagerkatalog från 1972 trycktes på tidningspapper i stort format. Omslaget pryddes av träsnitt med scener från Chile.

Bokcafét Katalog 1972

Lunds bok och tidskriftsaktiebolag
St Petri Kyrkogata 7 22221 Lund

● **BOKCAFÉT I LUND 1981:** Anna-Sofia Quensel, Joachim Retzlaff och Karin Lentz.

Joachim Retzlaff var en annan av Bokcaféts kunskapsaktörer som passade in på den beskrivningen. Född 1952 tillhörde han den yngre delen av Bokcafét i Lunds innersta krets. Han började som anställd i början av 1970-talet och skulle snart bli en av verksamhetens mest mångsidiga företrädare. Förutom att han arbetade i bokhandeln med ansvar för bland annat den engelskspråkiga sektionen, var Retzlaff aktiv i styrelsen för Bokcafét liksom i redaktionen för bokkatalogerna och *Bokcaféts Månads-*

bulletin. Kanske var det i samband med detta arbete som han fick upp ögonen för den tysk-judiske filosofen Ernst Bloch, som då inte fanns översatt till svenska.[110] 1981 utkom i alla fall Retzlaffs första översättning, *Utopi och materialism: En introduktion till Ernst Blochs filosofi* av Detlef Horster, som gavs ut av Röda bokförlaget.[111] Den följdes under de närmaste åren av flera översättningar av tyskspråkiga verk inom filosofi och historia, däribland *Drömtid: Om gränsen mellan det vilda och det civiliserade* av Hans Peter Duerr (Axling, 1982) och *En bekännelse till filosofin* av Agnes Heller (Röda bokförlaget, 1983). 1984 skulle det bli Retzlaff som introducerade den moderna klassikern *Borgerlig offentlighet: Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* av Jürgen Habermas för en svensk publik. Efter Bokcaféts nedläggning i början av 1980-talet blev översättandet Retzlaffs huvudsysselsättning. Då detta skrivs har det publicerats över 140 boköversättningar av hans hand.

Ett annat slags aktörskap med anknytning till Bokcafét i Lund representerades av poeten och författaren Karin Lentz, född i Landskrona 1931. 1975 började hon arbeta i bokhandeln. Bevarade mötesprotokoll visar att hon var en av de drivande i arbetet med verksamheten, samt att hon från 1977 och fram till Bokcaféts nedläggning 1983 fungerade som dess verkställande direktör.[112]

Med en examen i moderna språk från Lunds universitet i botten hade hon tidigare arbetat som lärare och på ett tryckeri.[113] Liksom Gunnar Sandin och flera andra av Bokcaféts medarbetare var Karin Lentz aktiv i VPK:s lundensiska lokalavdelning, och skrev även för dess veckoblad. Under perioden som anställd på Bokcafét verkade hon som skribent i tidskrifter som Svenska Kvinnors Vänsterförbunds *Vi mänskor*, *Kvinnobulletinen* samt *Bokcaféts Månadsbulletin*, där hon både recenserade böcker och bidrog med flera dikter, ofta med anknytning till politiken eller det praktiska arbetet på Bokcafét.[114]

Ett antal av hennes dikter publicerades under överinseende av Bokcafét i diktsamlingarna *När vi en morgon* (1975) och *… få dem på fall* (1978). I sin roll som verkställande direktör var hon den person som förde Bokcaféts talan när nyhetsmedier som dagstidningar, tv eller radio uppmärksammade verksamheten i intervjuer och reportage.[115] Hon skrev insändare om Bokcafét för olika tidningar, författade offentliga upprop och andra, mer

informella, skrivelser. Karin Lentz aktörskap handlade i hög grad om att förmedla och främja kunskap rörande Bokcafét och dess verksamheter i offentligheten genom att väcka opinion om bokhandelns funktion som samlingsplats för kunskapsutbyte och diskussion.[116] Detta engagemang vidareutvecklades efter Bokcaféts nedläggning genom att Lentz verkade som ordförande för Författarcentrum Syd samt ledde skrivarverkstäder för ABF och andra studieförbund.

Även Bokcafé Morianen i Stockholm hade sina kunskapsaktörer, men dessa hade inte samma tydliga akademiska koppling som sina lundensiska motsvarigheter. Bokcafé Morianen figurerade återkommande i både större och mindre Stockholmstidningar under de fyra år som verksamheten var igång. I bevarade tidningsartiklar framträder särskilt tre personer som språkrör för verksamheten, på ett liknande sätt som Karin Lentz och Gunnar Sandin fungerade för Bokcafét i Lund. Per Amnestål var Morianens verkställande direktör, med ett övergripande ansvar för verksamheten. Amnestål hade akademiska studier i litteraturhistoria och praktisk filosofi i bagaget, men de hade inte lett till någon faktisk examen. I stället hade han börjat arbeta som journalist på *Aftonbladet*, en tjänst som han hade hunnit lämna när arbetet med Morianen satte igång i början av 1970-talet.[117] Enligt andra medarbetares samstämmiga uppgifter satte hans ordningssinne och stora engagemang i Morianen en tydlig prägel på bokcaféets inriktning, vad gällde både verksamheten som sådan och de böcker och trycksaker som såldes där.

Penny Fagerberg och Klas-Örjan Spång[118] var i olika omgångar ansvariga för programverksamheten som bland annat bestod av studiecirklar, bokbord och andra aktiviteter. Fagerberg tog initiativet till den programkväll om Chile som anordnades tillsammans med Chilekommittén hösten 1973, samt en konstutställning till förmån för publikationen *Barnbok för Vietnam* samma höst. Genom programansvarigas försorg upplät bokcaféet även sina lokaler till Prismas och Författarcentrums presskonferens i samband med utgivandet av en diktbok för vilken Morianen stod som distributör.[119] Med psykologi och pedagogik som sina specialområden hade Fagerberg ansvar för den delen av butiksutbudet.[120] Hon lämnade arbetet med Bokcafé Morianen efter några år och har sedan dess publicerat flera skrifter samt en doktorsavhandling i pedagogik på temat anknytning.[121]

● **CAFÉBESÖKARE** på Morianen, tecknade av Berndt Petterson. Flera av Pettersons teckningar har bevarats i Morianens bulletiner, andra finns publicerade i hans konstböcker.

Sammanfattningsvis kan man konstatera att bokcaféerna fostrade olika slags kunskapsaktörer. I det här avsnittet har ljuset främst riktats mot två typer: *aktivisten* och *översättaren*, ibland representerade av en och samma person. Deras respektive aktörskap tog form i olika faser av den här historien och hade olika förtecken. För några av de personer som var med om att starta bokcaféerna skulle dessa arenor fungera som en av flera spelplatser för en kunskapsspridning och opinionsbildning som var satt i rullning redan tidigare. För andra torde engagemanget i ett bokcafé ha blivit en språngbräda för en framtida (yrkes)verksamhet i det humanistiska kunskapsspridandets tecken. Som översättare, forskare, aktivister och/eller författare representerade de delvis olika tillvägagångssätt men med likartade syften.

Materialitet och estetik

Den anda av ”gör det själv” som genomsyrade såväl bokcafémedarbetarnas som den nya vänsterns kunskapssyn tog sig flera rent fysiska uttryck. Värd att dröja sig kvar vid är därför materialiteten – det rent visuella uttrycket liksom kännetecknande teknik- och materialval – hos den kunskapscirku-

lation och -förmedling som bedrevs här. Som Philipp Sarasin poängterat existerar inte kunskap i ett vakuum, utan är avhängig sina format och framställningsmedier, liksom de transportvägar den hittar.[122] Här har kunskapshistoria tagit djupt intryck av bokhistorisk forskning, där förgrundsgestalter som Roger Chartier sedan länge uppmärksammat hur textens fysiska form påverkar hur läsaren tar till sig de budskap den förmedlar.[123]

Historikern John McMillian, som undersökt produktionen av undergroundtidskrifter inom den amerikanska nya vänstern på 1960-talet, har slagit fast att rörelsens omfattning, intensitet och räckvidd till stor del möjliggjordes av den revolution inom tryckteknikenen som inträffade under samma period.[124] Flera faktorer bidrog till att metoderna för att mångfaldiga och sprida tryckta texter hade blivit fler och mer tillgängliga för en bred allmänhet. Offsettrycket, som sedan 1950-talet blivit den alltmer dominerande tryckteknikenen, skilde sig från äldre tiders boktryck, bland annat genom att det med sin smalare trycklinje möjliggjorde både snabbare och lättare pressar.[125] Typraderna av metall ersattes av elektronisk och fotografisk sättning, och därmed förbättrades både effektiviteten och arbetsmiljön för dem som arbetade i sätterierna.[126]

Stencilapparaten är ett annat exempel på en teknik som brukat associeras med 1960- och 1970-talens vänsteraktivism, och även med de verksamheter som startades i dess efterföljd.[127] ”Stencilapparaten blev ett medel i en politisk kamp”, argumenterade en av författarna till en översikt över alternativa förlag och tidskrifter som publicerades 1979.[128] Han drog paralleller till tidens fria teatergrupper, progressiva musikgrupper och alternativa skivbolag, som presenterades som samma andas barn. Dessa förhållanden brukar understrykas även av forskare som ägnar sig åt den nya vänsterns kunskapsproduktion.[129]

I svensk förlagshistoria skrivs det tidiga 1970-talet ofta fram som de så kallade stencilförlagens blomstringstid. En åtstramningspolitik som de etablerade förlagen förde i förlagskrisens kölvatten medförde att utgivningen av svårsålda genrer som lyrik och skönlitteratur skriven av debutanter

● **I BOKCAFÉT I LUNDS** lagerkatalog annonserade flera av de småförlag vars böcker salufördes i butiken. Här en annons från Bo Cavefors förlag.

Rohsim,G The Origin and Function of Culture,146 Anc 9.90

Schapera,I Married Life in an African Tribe, 329 P 6.60

Spostello,I Daily Life in the Azteca P 6.20

Terray,E Den historiska materialismen och de "primitiva samhällena", 94 C 10.00

Le marxisme devant les sociétés "primitives",M 17.40

Themes in Economic Anthropology Ta 15.65

Worsley,P The Trumpet Shall Sound, 300 Sch 20.10

Young/Willmott Family and Kinship P 4.15

Arkitektur, fysisk planering, miljö

Architektur und Stadtplanung im Spätkapitalismus,248 Märx 19.20

Bardet,G L'Urbanisme Puf 4.10

Bedingungen und Perspektiven der Stadtteilarbeit,141 Sp 7.55

Benevolo,L The Origins of Town Planning RK 21.75

Bentzon,O m fl Rapport Tensta,139 N 13.00

Berggren,K Hundra år framåt i skärgården Al 13.90

Berndt/Lorenzer/Horn Architektur als Ideologie S 7.55

Bolig og samfunn Pax 11.90

Borgstrom,G Flykt från verkligheten LT 8.35

Gränser för vår tillvaro LT 15.00

Mat för miljarder LT 15.00

Revolution i världsfisket LT 13.35

Corbusier La Charte d'Athènes,185 Se 7.05

Vår bostad,115 Pr 12.55

The Earth Belongs to the People Rey 7.50

Kravstudens stad. Stadens framtid,172 Pr 20.60

Gordon,P Cities in Evolution,409 HR 25.40

Gubi,I Bo-miljö,173 Ti 16.00

Gillberg,B Hotade släktled, 93 Nok 14.00

Goodman,P o. P Communities, Means of Livelihood and Ways of Life V 11.20

Gorz,H The Block,190 V 26.95

Havel,J-E Habitat et logement Puf 4.10

Helms/Janssen Kapitalistischer Städtbau L 13.75

Jacobs,J The Economy of Cities,261 V 13.30

Johansson,B m fl Staden i retur Gp 15.90

Landell,N-E Fågeldöd, fiskhot och kvicksilver B 13.10

Välfärd till dods? Al 15.00

Lillbichook,B Mark för människor,114 RS 16.50

Linn,B Miljöplanering - på papperet eller på jorden?93 N 10.05

Lissitzky,E Russia: An Architecture for World Revolution,229 Mit 75.50

Lynch,K The Image of the City,185 Mit 20.10

Michélsen,T Röd gubbe. Anteckningar om makten och miljön,299 Al 20.60

Mitscherlich,A Die Unwirtlichkeit unserer Städte,160 S 7.55

Theseus zur Stadt der Zukunft, 150 S 8.80

Rühle,O Bauplane für eine neue Gesellschaft,245 Ro 9.30

Sanering för Wen? Adr 8.35

Ska vi asfaltera Sverige? N 16.55

Stolpe,P Pengar som växer, 158 RS 12.50

Stolpe,T Beyond the Automobile,148 PM 20.55

Vad är slaget om miljön? 75 RS 8.25

Wilson,J The Metropolitan Enigma,409 Dou 13.30

Våra otrivsamma städer,121 N 12.70

Nilsson,N Busarna i lekplatsdebatten: tekniker, politiker, mammor 1257 C 22.35

Mumford,L The City in History,656 P 17.30

Olausson,I Människor : stad, 317 RS 11.40

Palmstierna,H Plundring, svält, förgiftning RS 25.00

Reps,J Town Planning in Frontier America Pup 26.95

Richards,JM An Introduction to Modern Architecture, 169 P 8.25

Biografier

Bernhard,W En bok om Dan Andersson,249 T 17.05

Bienek,H Bakunin, eine Invention,93 Ha 10.20

Carr,EH Michael Bakunin V 16.75

Duclos/Tréville Henri Barbusse,65 ES 3.35

Gerokow,H August Bebel,100 Vsk 5.60

Moch,J Rencontres avec Leon Blum,356 Plon 30.10

Easlin,M Brecht, The Man and His Work Dou 15.35

Kesting,M Brecht Ro 6.15

Du Bois,WE John Brown, 403 IP 19.45

Brown,R Död åt niggern,149 RS 11.15

Carr,EH The Romantic Exiles, 339 P 10.30

Matthews,HL Castro,370 N 22.90

Lyons,J Chomsky Fo 4.95

Chün-tu Hsüeh red Revolutionary Leaders of Modern China,580 Oup 37.05

Cleaver,E Soul on Ice,149 Dell 8.25

Zennström,P-O Lucifer. En bok om Axel Danielsson,320 N 17.65

Radosh,R Dube PM 24.65

Hirsch,H Engels,142 Ro 6.65

Caute,D Fanon,104 Fo 4.95

Mannoni,O Freud,147 Se 8.25

Jones,E The Life and Work of Sigmund Freud P 6.70

Ginsburg,E Into the Wirlwind,331 P 4.95

Stearn,GE Compora PM 20.55

Fiori,G Antonio Gramsci: Life of a Revolutionary,297 Nlb 45.25

Cammet,JM Antonio Gramsci and the Origins of Italian Communism Sup 23.10

Sinclair,A Che Vara,92 Fo 4.95

Gustavsen,F Rett på sak, 251 Pax 15.05

Han Suyin Den förgångliga blomman N 18.85

Haupt,M Les bolcheviks par eux-memes,370 M 27.90

Haywood,W The Autobiography of Big Bill Haywood, 362 IP 15.35

Swanberg,WA Citizen Hearst Ban 8.55

Hedenvind-Eriksson,G Med rallarkarra mot dikten,152 F 11.70

Wiedermann,F Hegel,127 Ro 6.15

Chatelet,F Hegel,173 Se 8.25

Marcuse,L Heine,167 Ro 6.15

Hill,Joe i Söderström red, 138 Pr 17.05

Nerman,T Joe Hill, mördare eller martyr?166 Fo 11.75

Smith,M Joe Hill Ge 12.55

Lacouture,J Ho Chi Minh, 253 B 18.25

Hecht,M Vom "Weissen Kreuz" zur rothen Fahne NK 28.60

Jung,CG Memories, Dreams, Reflections,399 V 20.10

Wagenbach,K Kafka,142 Ro 6.70

Kim il Song Biografi av

Baik Bong Kim il Sung,577 Mir 42.35

Kropotkin,P En anarkists minnen,345 For 17.05

Lenin, a short biography, 216 A 4.70

Balabanoff,A Impressions of Lenin,152 AA 12.00

Deutscher,I Lenin's Childhood,67 Oup 20.60

Lenins ungdom,76 N 10.00

Fischer,L Lenin,684 Al 32.05

Gunnarsson,G Lenin,209 T 58.25

Krupskaya,N Memories of Lenin Pan 6.55

Shub,D Lenin, 463 P 8.25

Weber,H Lenin Ro 6.70

Leach,K Lévi-Strauss Fo 5.90

Gunnarsson,G Georg Lukács 365 C 52.95

Lichtheim,G Lukács Fo 5.00

Barkinson,GHR Georg Lukács The Man, His Work and His Ideas V 13.30

Hirsch,H Rosa Luxemburg, 148 Ro 6.65

Nettl,P Rosa Luxemburg Oup 20.60

Frioux,C Majakovski par lui-meme,187 Se 8.25

Huppert,H Majakowski,172 Ro 6.65

Malatesta utg. av Lunds Fria Press 1.00

Autobiography of Malcolm X Gr 8.90

Malcolm X självbiografi RS 19.50

Breitman,G The Last Year of Malcolm X. The Evolution of a Revolutionary Sch 13.30

Malraux,A Anti-memoirs, 468 P 8.25

Schröter,K Heinrich Mann, 181 Ro 6.15

Grimm,T Mao Tsetung Ro 6.65

Schram,S Mao Tsetung, 360 N 22.90

Berlin,I Karl Marx,250 Al 12.90

Blumenberg,W Marx,168 Ro 6.15

Mehring,F Karl Marx - hans livs historia I, 386 G 21.50

Mehring,F Karl Marx - hans livs historia II,380 G 21.50

Mehring,F Karl Marx, the Story of his Life,556 AU 53.55

Gorna,A Karl Marx et Friedrich Engels II,352 Puf 22.55

Gorni,A Karl Marx et Friedrich Engels III,264 Puf 18.85

Gorni,A Karl Marx et Friedrich Engels IV,304 Puf 35.30

Rubel,M Marx-Chronik/Daten zu Leben und Werk Ha 13.75

Kalberg,S Marx och kapets till vardags,220 N 16.40

Mineur,K Tukthus. En proletärs minnen,235 G 15.90

Montejo,E The Autobiography of a Runaway Slave,173 P 4.10

Jag var slav på Kuba RS 14.50

Calvet,H Napoleon,125 Puf 4.10

Krause,D Sean O'Casey, the Man and His Work Mgk 17.30

Odinga,O Not Yet Uhuru,315 HW 16.70

Williams,R Orwell Fo 4.95

Morton,AL The Life and Ideas of Robert Owen,235 IP 9.25

Serge,V Memoirs of a revolutionary Oup 9.90

Deutscher,I Stalin P 8.70

Stanislavski,C My Life in Art,533 P 10.25

Thiel,E Vara eller synas vara,165 C 47.05

Toller,E Eine Jugend in Deutschland Ro 6.15

Hayman,R Profiles in Literature: Tolstoy,109 RK 9.90

Deutscher,I Trotsky: The Prophet Armed,519 Oup 20.60

The Prophet Unarmed Oup 20.60

The Prophet Outcast Oup 20.60

Den väpnade profeten,385 Par 47.00

Schulz,K-P Tucholsky,185 Ro 6.65

Foner,P red Mark Twain: Social Critic IP 13.90

Walker,IM Mark Twain,99 RK 5.90

Woodward,C Tom Watson - Agrarian Rebel Oup 17.05

Webb,B My Apprenticeship P 9.90

Wigforss,E Ur minns minnen, 438 Pr 17.05

Clara Zetkin,100 Veb 4.15

Bo Cavefors Bokförlag

POLITIK, SOCIOLOGI, FILOSOFI

Louis Althusser : FÖR MARX, 20:-.

Louis Althusser/Etienne Balibar : ATT LÄSA KAPITALET, DEL 1-2, pr del 20:-.

Ronny Ambjörnsson/Aant Elzinga : TRADITION OCH REVOLUTION, 111., 22:35.

Jan Annerstedt, m.fl. : DATORER OCH POLITIK, 17:65.

Alain Badiou : BEGREPPET MODELL, 14:10.

E.H. Carr : RYSKA REVOLUTIONEN, DEL 1-3, pr del 22:35. INDEX 5:90.

Maurice Cornforth : MARXISMENS FILOSOFI, DEL 1-3, pr del 14:10, 11:75 och 14:10.

Peter Dencik, m.fl. : MARXISMENS POLITISKA EKONOMI, 17:65.

William G. Domhoff : VEM STYR USA?, 20:-.

ETIK, POLITIK, REVOLUTION, Red. Giuliano Pontara, DEL 1-2, pr del 20:-.

N.Pichant/M.Pecheux : OM VETENSKAPERNAS HISTORIA 20:-.

A.G. Frank : KAPITALISM OCH UNDERUTVECKLING I LATINAMERIKA, 22:35.

Gunnar Fredriksson : DET POLITISKA SPRÅKET, Sim upplb. 15:-.

Antonio Gramsci : EN KOLLEKTIV INTELEKTUELL, 20:-.

Gunnar Gunnarson : GEORG LUKACS. En essay. 111, inb., 54:10.

Gunnar Gunnarson : PARISKOMMUNEN, 111., 27:05.

Göran Rydén : POLITIK OCH SAMSÄLJE I AFRIKA, 20:-.

Kjell E. Johanson : GEMENSKAP ELLER SOCIAL UTSTÖTNING, 14:10.

KAPITALISMENS UTVECKLING I AFRIKA. Red. Rolf Gustavsson. DEL 1-2, pr del 20:-.

N.Krassó/E.Mandel : TROTSKIJS MARXISM, 17:65.

Henri Lefebvre : MARXISMEN, 11:75.

V.I.Lenin : LENINS KAMP MOT "EKONOMISTERNA", 14:10.

Lu Hsün : DEN SANNA HISTORIEN OM AH Q OCH ANDRA BERÄTTELSER, 22:35.

Georg Lukács : HISTORIA OCH KLASSMEDVETANDE, 20:-.

Rosa Luxemburg : JAG VAR, JAG ÄR, JAG BLIR, 17:65.

Harry Magdoff : IMPERIALISMENS POLITISKA EKONOMI, 14:10.

Mao Tse-tung : MILITÄRPOLITISKA SKRIFTER, DEL 1-2, pr del 17:65.

Karl Marx : KAPITALET, DEL 1-2, inb., pr del 58:80.

George Orwell : ESSÄER, 20:-.

PSYKOLOGI OCH PRAXIS, 20:-.

Josef Stalin : TEORI OCH PRAXIS, 20:-.

Jörn Svensson : KORPORATISMEN OCH DEN BORGERLIGA KLASSDIKTATUREN, 17:65.

Göran Therborn : KLASSER OCH EKONOMISKA SYSTEM, 22:35.

LYRIK, DRAMATIK

Bengt-Erik Hedin : EFTER TYSTNAD, 5:90.

Vladimir Holan : DRÖMMEN OCH ANDRA DIKTER,29:40.

Pablo Neruda : CANTO GENERAL, DEL 1-2, pr del 20:-.

Ezra Pound : CANTOS I-XXX, M.M., 22:35.

Peter Weiss : JEAN PAUL MARAT, 14:10.

HÄR PRESENTERAS ETT URVAL AV FÖRLAGETS PRODUKTION.

Vill du ha en fullständig förteckning över de ca 300 utgivna titlarna, så sänd in kupongen längst ned.

Samtliga angivna priser är cirkapriser inklusive mervärdeskatt.

LITTERATURHISTORIA, LITTERATURTEORI

Kurt Aspelin : TIMON FRÅN ATEN, 24:75.

Roland Barthes : MYTOLOGIER, 22:35.

Walter Benjamin : BILD OCH DIALEKTIK, 22:35.

Umberto Eco : DEN FRÅNVARANDE STRUKTUREN, 27:05.

Gunnar Gunnarson : DIKTEN OCH DEMONEN, 111., 22:35

Harry Järv : LÄSARMEKANISMEN, 111., 27:05.

Harry Järv (red) : KLASSISK HORISONT,111, 22:35

D.H. Lawrence : STUDIER I KLASSISK AMERIKANSK LITTERATUR,111., 38:80.

Ezra Pound : ABC FÖR LÄSARE, 14:70.

Göran Printz-Påhlson : FÖRORDENDEKRISEN,22:35.

Ferdinand de Saussure : KURS I ALLMÄN LINGVISTIK, 20:-.

Adam Schaff : INTRODUKTION TILL SEMANTIKEN, 20:-.

STRINDBERGSSPEJDEN, DEL 1-2, inb., 14:20.

MUSIK:

Birger Christofferson DEN MODERNA BOKEN, 111.,inb., 56:50.

SKÖNLITTERATUR, BIOGRAFIER

AFRIKA BERÄTTAR, antologi, 22:35.

Johannes Bobrowski : LITAUISK MELODI,14:10.

Stig Claesson:SUPPORTERN, 111., 17:65.

Aleksandr Fadeev : FÖRINTELSE, 20:-.

Laurie Lee : CIDER MED ROSIE, 17:65.

Friedrich Nietzsche : ANTIKRIST, 17:65.

Friedrich Nietzsche : SÅLUNDA TALADE ZARATHUSTRA, 20:-.

Alexander Weiss : TORTYR, DET ÄR VÄL INTE SÅ FARLIGT, 11:75.

Peter Weiss : DIAGNOS, 11:75.

Peter Weiss : BRÄNNPUNKT, 17:65.

GRATIS-ABONNENT

BOC-SERIEN
BO CAVEFORS BOKFÖRLAG
BOX 99
ARKITEKTVÄGEN 12
245 00 STAFFANSTORP

Svarsförsändelse
245 00 STAFFANSTORP

minskade drastiskt. 1972 hade utgivningen av lyrik sjunkit från 29 procent till 22 procent av förlagens samlade utgivning av nyskriven svensk litteratur.[130] Initiativ som det egenpublicerande Författares bokmaskin och små alternativa förlag som Eremit Press, Inferi och Poesiförlaget uppstod som en direkt reaktion på denna utveckling, samtidigt som de representerade en större våg av ”gör det själv”-tänkande bland dåtidens unga kulturutövare.

Johan Svedjedal har talat om ett ”nytt underjordiskt litterärt system” bestående av förlag och tidskrifter som *Guru Papers*, *Feber* och *Rallarros*, tillsammans med nya försäljningskanaler som bokcaféer och andra från Bokförläggareföreningen fristående återförsäljare. Benämningen stencilförlag ska föra tankarna till 1960-talsvänsterns källarproduktion av flygblad och andra trycksaker. I själva verket framställdes många av deras skrifter från och med mitten av 1970-talet med offsettryck.[131] Samtidigt var det billiga framställningssättet kännetecknande för deras trycksaker, som ofta var satta med maskinskrift och bundna med häftklammer eller tejp.[132]

I kortfilmen *Med andra ord: En fars om två personers kamp med en stencilapparat* från 1970 visar man upp en något tillskruvad version av hur själva framställningen av stencilerna kunde gå till. De båda demonstranterna Lasse och Berndt får här i uppdrag att trycka upp stenciler till en gatuaktion på temat praktikens betydelse i förhållande till teorin. Med Maocitatet ”Att läsa är att lära, men att tillämpa är också att lära, och därtill det viktigaste sättet att lära” ringande i öronen ska de lära sig att behärska den majestätiska stencilapparaten och producera någorlunda korrekta kopior av en maskinskrift. Det visar sig dock lättare sagt än gjort att få ordning på dessa till ”senast på lördag klockan tre”, som de lovat gruppens ledare. Lenin blänger besviket på de båda ynglingarna från en affisch på föreningslokalens vägg, medan de tampas med den svårmanövrerade maskinen.[133] Filmen skulle kunna vara inspelad i källaren till något av bokcaféerna som behandlas i detta kapitel. I bevarade policydokument från bokcaféerna framhåller man stencilapparaten som en nödvändig resurs, som måste finnas tillgänglig för aktivister i kretsen runt bokcaféet. ”Efter hand räknar vi med att kunna bygga upp en pappersverkstad med stencilapparater och en elstencil. Det ska finnas möjlighet att få stenciler dragna”, skrev Morianens aktivister inför verksamhetens öppnande 1973.[134]

Föga förvånande var det låga priset avgörande för dem som valde mer

primitiva produktionsformer, som stencilering. Samtidigt var det ingen ovanlighet att man gjorde en dygd av nödvändigheten och kommunicerade valet av produktionsform som ett politiskt ställningstagande.[135] Även andra lättillgängliga tekniker kom till heders inom ramen för vänsterrörelsens medieproduktion. Det blev till exempel populärt att använda sig av screentryck för att skapa illustrationer till broschyrer och affischer.[136] Det är tydligt att de tekniska förutsättningarna ofta påverkade själva estetiken. Litteraturvetaren Karl Heinz Bohrer har uttryckt det som att 1968-revolten även revolutionerade böckernas utseende.[137] Exempelvis lät man sig inspireras av affischkonst från ryska revolutionen och samtida undergroundserier.[138] Denna estetik var framträdande i trycksaker från bokcaféerna, liksom i både det redaktionella materialet och de annonser som förekom.

Många av 1970-talets vänstergrupper, tidskrifter och småförlag annonserade i Bokcafét i Lunds trycksaker. Därmed fungerade deras annonssidor som ett slags illustrativa tankekartor över spänningarna som rådde inom den svenska vänstern under denna period. *Månadsbulletinen* bestod till stor del av reklamannonser, men dessa skilde sig till både utseende och innehåll från dem som publicerades i de traditionella medierna. En typisk annonssida kunde göra reklam för Partisanförlagets senaste utgivning av Trotskij och Lenin med en estetik som var mättad av marxistiska symboler, som den femuddiga stjärnan eller hammaren och skäran. Handskrivna säljtexter samsades med collage där foton eller andra tryckta bilder hade sammanfogats på nya sätt. På samma sätt illustrerades artiklar och recensioner med teckningar som tydligt inspirerats av förebilder som *Los Angeles Free Press*, *The East Village Other* och *Seed*, undergroundtidningar från 1960-talets USA, vilka fungerat som den nyvaknade studentrörelsens budbärare.[139] Avsikten tycks ha varit att utmana, kanske till och med provocera läsaren. I en annonstext för tidningen *Mullvaden – organ för Revolutionära marxisters förbund, RMF*, kan man till exempel läsa följande utrop:

> Dagens Nyheter och Aftonbladet ljuger varje dag. Ny dag och Proletären några gånger i veckan.
>
> I Mullvaden talar vi om sanningen en gång i månaden![140]

Sådana annonser framställde den politiska, estetiska och kulturella kontext som bokcaférörelsen kan ses som ett uttryck för.

● **SKIVFÖRSÄLJNING** på Morianen, förevigad av illustratören Berndt Petterson 1975.

Morianen hade sin egen illustratör i grafikern och konstnären Berndt Petterson, som tillbringade många och långa timmar i lokalerna med att teckna av både personalen och de andra fikagästerna. Flera av teckningarna har bevarats i Morianens tryckta bulletiner och nyhetsbrev, andra har samlats i några av Pettersons publicerade konstböcker.[141]

I Stockholm huserade även formgivaren Leif Thollander, vars estetiska påverkan på bokcaféernas grafiska material såväl som på den svenska vänsterrörelsen som helhet är uppenbar. Thollander var en av de personer som närvarade vid mötet som blev startskottet för Bokcafé Morianen i juni 1971. Han var utbildad vid Kunstgewerbeschule i Basel på 1950-talet och hade en stram typografisk stil som var inspirerad av klassisk schweizisk tradition. Thollanders estetiska uttryck satte en tydlig prägel på den svenska 1960-talsvänsterns grafiska profil genom hans många arbeten för olika tidskrifter, bokförlag och vänsterorganisationer. Han gjorde Vietnamrörelsens märke, logotypen till *Clarté* 1967 och omslaget till Karl Marx

● **BOKCAFÉ MORIANENS** logotyp, formgiven av Leif Thollander.

Kapitalet, utgiven av Bo Cavefors förlag 1969. Thollander hade sedan 1967 varit anlitad som formgivare till tidskriften *Zenit*, i vars redaktion han ingick. Det var han som stod bakom Bokcafét i Lunds och Bokcafé Morianens respektive logotyper, liksom deras symbol i form av en så kallad bokbärare.[142] Hans arbeten tillförde ett element av sparsmakad tydlighet och starka typografiska inslag till den vildvuxet anarkistiska estetik som annars brukar tillskrivas 1960- och 1970-talsvänstern.[143]

Ideal möter praktik

Bokcaféerna i Lund och Stockholm hade en liknande organisationsstruktur. De var båda organiserade som aktiebolag där människor som sympatiserade med verksamhetens grundvärderingar kunde köpa andelar. Dessa ”garanterat utdelningsfria” aktier gav rösträtt vid den årliga bolagsstämman.[144] Gunnar Olofsson beskriver i en tillbakablickande essä hur hälften av startkapitalet till Aktiebolaget Lunds Bok och Tidskrifts AB tecknades hemma vid köksbordet hos en av tidskriften *Zenits* redaktionsmedlemmar.

De närvarande bidrog efter bästa förmåga och den andra hälften tecknades av tidskriften *Clarté*. Tillsammans fick man ihop 30 000 kronor att investera i böcker, lokalhyror och inventarier.[145] Aktiekapitalet för Morianen var 70 000 kronor och aktieägarna mellan 550 och 600 personer, enligt vad bokcaféets ekonomiansvariga uppgav i en intervju 1977.[146]

Bokcafét i Lund hade en kärntrupp av avlönade fastanställda men förlitade sig även på ideellt volontärarbete. På Morianen utgick man från principen att allt arbete skulle vara avlönat, även om lönen var låg.[147] Arbetet var uppdelat på ett antal deltider som tillsammans uppgick till motsvarande sju heltidstjänster. Morianen hade enligt bevarade mötesprotokoll en ekonomiansvarig, en bokhandelsansvarig samt personer som skötte tidskrifts- och aktivitetsutbudet.[148] Utåt kommunicerades dock gärna att man delade lika på arbetsuppgifterna, liksom man på andra sätt betonade sin strävan efter en platt organisationsstruktur. I ett reportage som gjordes i *Dagens Nyheters* helgbilaga *På Stan* 1977 beskrevs hur bokhandelns urval gjordes kollektivt, inte av en enskild person:

> Det är bokmötet varje tisdag som är den egentlige bokhandlaren. Där går man igenom kataloger och tar upp inköp, böcker som testats, skyltning etc. Ett stencilerat veckoblad är kontaktkanal för personalen och når också ut till styrelseledamöter och aktieägare.[149]

Ett liknande upplägg fanns på Bokcafét i Lund, även om arkivmaterial visar att ideal och praktik inte alltid var med varandra överensstämmande. Den direktdemokratiska anda som förespråkades av personalen tycks med tiden ha gett upphov till en viss besvikelse hos samma personer, då man upplevde att viljan att inkludera utomstående i olika beslutsprocesser inte väckte tillbörligt engagemang:

> Den låga aktiviteten hos sympatisörerna till Bokcafét är inte bara ett latent problem utan också ett akut, bl.a. innebär det svårigheter att få ”kassafolk” och ”frivilliga” till kontorsarbete, dåligt med tips på böcker vi bör ha i sortimentet, dåligt med synpunkter på verksamheten, att vi anställda blir isolerade från den rörelse vi borde vara en del av…[150]

Det fanns en vilja att utgöra en del av den större vänsterrörelsen, samt en strävan mot ett slags praktisk solidaritet som var tydligt märkbar i både

interna och utåtriktade dokument. Behovet av ett ökat samarbete mellan Bokcafét i Lund och Bokcafé Morianen påpekades från båda hållen och förverkligades på en del punkter.[151] I *Bokcaféts Månadsbulletin* publicerades upprop där man sökte samla in pengar till förmån för andra bokcaféer när dessa hamnade i ekonomiskt trångmål. Liknande initiativ togs även för andra slags kulturella verksamheter som man sympatiserade med, exempelvis det ambulerande Tältprojektet.[152]

Ett annat exempel på samma förhållningssätt är Bokbäraren, den alternativa bokdistributionscentral som personer bakom Bokcafét i Lund startade år 1976. Det var ett initiativ som grundades i ett starkt missnöje med jätteföretaget Seelig & Co:s monopolsituation, vilken man uppfattade som ”ett hot mot tryckfriheten”. Seeligs distributionsnät omfattades inte av alla bokhandlare (exempelvis stod många vänsterbokhandlare utanför) vilket gjorde det svårt för förlag att sälja sina böcker där. Bokbäraren skulle enligt initiativtagarna vara en hjälp för framför allt sådana förlag, så att de skulle slippa sköta den olönsamma distributionen själva. Bokbärarens distributionsnät kom snabbt att omfatta 500 bokhandlare i hela Norden, inklusive så gott som alla vänsterbokhandlare. Projektet var, skrev Joachim Retzlaff i *Månadsbulletinen*, ”speciellt angeläget [...] för vänstern, vars förlag och bokhandlare redan idag är hårt drabbade, och som i rådande konjunktur i klasskampen måste utvidga sitt arbete”.[153] Dock kan det understrykas att något mer organiserat samarbete mellan vänsterbokhandlare, bokcaféer och vänsterinriktade förlag, i stil med västtyska VLB eller dess danska motsvarighet, inte existerade i Sverige.[154] Bokcafét i Lunds postorderverksamhet och fylliga bokkataloger förefaller ha varit den mest sammanhållande faktorn i ett överlag löst förbundet nätverk av aktörer.

Nya tider, nya förutsättningar

Bokcafét i Lund uppfattades under 1970-talet som en självklar institution i ”det röda Lund”.[155] Verksamheten var välkänd och omfattande, bland annat med sin postorderservice som sträckte sig över hela Norden. I och med sitt sortiment och den mötesplats som lokalerna utgjorde, tillsammans med medieproduktionen och de politiska kampanjerna som ingick i verksamheten, hade Bokcafét en avgörande betydelse för såväl 1970-talets

vänsterrörelse som för synen på bokhandelns sociala funktion, inte minst på ett lokalt plan.[156]

Morianen skilde sig på en del punkter från sin sydsvenska föregångare. Det stockholmska bokcaféet hade inte samma självklara grund i en akademisk miljö och stod inte heller bakom en egen kunskapsproduktion av böcker och andra trycksaker. Delvis berodde det förstås på platsen – att det låg mitt i huvudstadens centrum och inte i en utpräglad universitetsstad som Lund. Att personerna som drev verksamheten inte hade en lika tydlig akademisk bakgrund bör även ha spelat in. Man skulle med fog kunna påstå att det stockholmska bokcaféet, än mer än det lundensiska, representerade en ny vänstergeneration med delvis andra och mindre teoretiskt inriktade ideal.[157]

Det här kapitlet har handlat om 1970-talet, plus/minus några år i skiftet med de intilliggande decennierna. Det var en brytningstid, inte bara i politisk och kulturell mening utan även i vetenskapssamhället. Gamla sanningar och inarbetade traditioner omvärderades i ljuset av nyupptäckta, gärna marxistiskt färgade samhällsteorier. Detta gällde inte minst den humanvetenskapliga ämnessfären, samhällsvetenskaper som sociologi och statskunskap, men även klassiska humanioraämnen som filosofi, litteratur och språkvetenskap liksom i allra högsta grad historieämnet.[158] Detta förhållande hade dock ingen självklar koppling till debatten om humanioras eventuella kris, som fördes på tidningarnas kultursidor i slutet av decenniet. Forskningsantologin *Humaniora på undantag?*, redigerad av Tomas Forser och utgiven i Norstedts PAN-serie 1978, var en reaktion på en forskningsrapport som gjort gällande att humanistisk forskning hade lägre status i Sverige än i grannländerna.[159] Skribenterna använde sig av traditionellt samhällsvetenskapliga perspektiv i sina debattinlägg, vilket indikerar att deras kritik inte handlade om själva kunskapsinnehållet i sig.[160] Det var inte de klassiska humanioraämnenas egenart som ansågs hotad, utan de humanistiska fakulteternas ekonomiska situation.

Att intresset för historiska, litteraturvetenskapliga och filosofiska spörsmål fortfarande hade ett stort allmänintresse och synliggjordes i offentligheten vid denna tid, har belysts i bokens tidigare kapitel. Samtidigt visar såväl annan forskning som detta kapitels empiri att humaniora var ett kunskapsområde i förvandling under den aktuella perioden. Humanioras

närmande till samhällsvetenskaperna var ett faktum, och i denna utveckling spelade bokcaféernas verksamhet och deras kunskapsaktörer en påtaglig roll inom den nya vänsterns deloffentlighet.

Flera personer i kretsen runt Bokcafét i Lund har i efterhand påpekat att verksamhetens storhetstid inföll under första hälften av 1970-talet. Enligt dessa vittnesmål genomgick vänsterrörelsen i stort en utveckling under decenniet, och blev alltmer inriktad på direkt handling i stället för kunskapsinhämtning och -utbyte.[161] En annan faktor som bör ha spelat in var att den etablerade bokmarknadens aktörer sedan länge insett den kommersiella kraften i texter med olika slags vänsterinnehåll. De traditionella bokhandlare som i slutet av 1960-talet ska ha varit ovilliga att köpa in marxistiska nyckeltexter och skrifter med vänsterinriktning gjorde under 1970-talet helt om, vilket minskade bokcaféernas försäljning.[162] Den allmänna attitydförändringen gentemot vänsterpolitiska texter som bokcaféets verksamhet i sig hade bidragit till, blev med detta synsätt en av orsakerna till dess undergång. Därtill kom den så kallade förlagskrisen i mitten av 1970-talet och följderna som den fick i form av exempelvis kraftigt höjda bokpriser.

Båda bokcaféerna kämpade i ständig ekonomisk motvind. Fram emot slutet av decenniet blev svårigheterna allt större, vilket inte minst blev tydligt för *Månadsbulletinens* läsare som påmindes därom i flertalet annonser och redaktionstexter.[163] Ett konkret skäl till detta, förutom de som angivits ovan, var att båda bokcaféerna drabbades av stora hyreshöjningar.

I Morianens fall var detta väntat, eftersom verksamheten möjliggjorts av ett billigt rivningskontrakt som var planerat att löpa ut 1977. Personer inom bokcaféets styrelse och personalgrupp arbetade hårt för att få till stånd en flytt till annan likvärdig lokal i centrala Stockholm. Trots att frågan uppmärksammades i flera större dagstidningar och av lokala politiker lyckades man dock inte få tag på någon lokal som uppfyllde de ställda kraven. Bokcafé Morianen tvingades därmed att lägga ned 1977.[164]

För Bokcafét i Lund var tillvaron mer stabil även om man även här fick allt svårare att driva verksamheten framåt slutet av decenniet.[165] Det blev alltmer uppenbart, även för de allra mest engagerade medarbetarna, att nya tider var i antågande. Förordet till *Bokcaféts bok om böcker*, författat av redaktör Pau Puig i Scotoni, talade sitt tydliga språk:

> Vintern 1980/81: ett kärvt kulturklimat, där antihumanism, gammal och ny konservatism, intellektuell lättja och likgiltighet firar triumfer. Förlagskris, bokhandelskris, nedskärningar av kulturanslag och nedbantningar av universitet och högskola i förestående. I detta bistra klimat fattade Bokcafét det angelägna beslutet att påbörja ett nytt omfattande katalogprojekt, ett djärvt eller, som de eviga pessimisterna tyckte, dumdristigt beslut.[166]

Bokcaféts bok om böcker som gavs ut 1981 kan i själva verket betraktas som en sista kraftansträngning av kretsen runt Bokcafét i Lund. När boken gavs ut hade själva bokhandeln och caféverksamheten redan avvecklats.

Bokcaféer som humanistiska kunskapsarenor

Bokcaféerna kan ses som kunskapsarenor där en teoretisk akademisk kunskap mötte en förkroppsligad aktivistisk kunskap, inspirerad av den nya vänsterns världsbild såsom den vuxit fram sedan mitten av 1960-talet genom texter och praktik. Utsagor som att bokcaféerna ville sprida kunskap om ”kapitalismens kris och arbetarklassens situation idag” eller att man saluförde ”progressiv litteratur” kan tolkas som att man företrädde en kunskapssyn som på ett eller annat sätt skulle förmedla en marxistisk eller åtminstone vänsterinriktad världsbild. På Bokcafét i Lund och Bokcafé Morianen togs denna världsbild för given och ansågs varken behöva försvar eller förklaringar. Kampen om det marxistiska tankegodsets status som ett slags kunskap ansågs i dessa texter redan ha vunnits. Nu återstod att den skulle implementeras och etableras i offentligheten.

Bokcaféerna blev därmed en fysisk manifestation av en kunskapssyn som alltmer hade vunnit insteg i den miljö som här benämnts som den nya vänsterns deloffentlighet. Det handlade om en större infrastruktur av olika slags verksamheter, däribland tidskrifter, bokförlag och ett flertal organisationer. När bokcaféerna startade i början av 1970-talet fick de tillgång till nya mötesplatser, eller sambandscentraler, där de kunde bedriva aktiviteter och sprida kunskap och information. Inom denna deloffentlighet betonades det gemensamma inom vänsterrörelsen i stort. Eventuella motsättningar mellan olika delar av den polyfona rörelsen överbryggades genom att ge plats åt så många röster som möjligt.

I ETT EGENPRODUCERAT reklamutskick poserade Bokcafét i Lunds personal framför butikens entré.

En liknande utveckling skedde vid samma tid i flera andra länder. I Västtyskland fungerade socialistiska bokcaféer och andra vänsterbokhandlare som ett slags förelöpare till en framväxande alternativ offentlighet.[167] Sonnenberg beskriver hur den västtyska bokcaférörelsen och organisationen VLB växte fram i protest mot utbudet i den befintliga bokhandeln. Inom rörelsen såg man bokförsäljning som en central del av en kunskapsindustri, vars verklighetsbilder hade makten att påverka människor på djupet. Att upprätta sina egna försäljningsställen där böcker och andra texter både kunde produceras och spridas blev därmed ett led i kampen för att nå ut med alternativ kunskap.[168] Grundtanken var aktivistisk och byggde på den nya vänsterns grundläggande idéer om självbestämmande och direktdemokrati.[169] Den pluralistiska sidan av rörelsen betonades inom VLB, som ville bygga broar mellan 1960-talets vänsterrörelse och den spretiga alternativrörelsen som växte fram i slutet av 1970-talet och början av 1980-talet.[170]

● **”VI FÅR IN** nästan* varenda bok. Ofta till nästkommande dag.” Bokhandeln Rote Straße grundades i västtyska Göttingen 1972.

Inte heller de svenska bokcaféerna var några passiva förmedlare av andras tankegods, utan formulerade sina egna grundprinciper och avsiktsförklaringar. Bokcafét i Lund stod dessutom bakom en egen omfattande trycksaksproduktion. I dessa tryckta texter, och i det som finns bevarat av diskussioner rörande bokinköp och teoretisk inriktning, hade humaniora en självklar och framskjuten plats. Inte minst historieämnet och filosofin fungerade som klangbotten till texter och aktiviteter med ett mer samtida eller samhällsinriktat fokus. Att samhällsvetenskapliga teorier, marxistiska inte minst, fick en ökad betydelse som tolkningsram inom humaniora, är välkänt.[171] Gemensamt för denna nyorientering var även viljan att knyta vetenskapen närmare det övriga samhället och att förstå den utifrån dess sociala förutsättningar.[172] Denna rörelse märktes tydligt i bokcaféernas textproduktion, liksom i deras utåtriktade verksamhet. Här kan dock

anmärkas att syftet för dem inte var att undergräva humaniora, utan snarare att förnya och utveckla dess kunskapsinnehåll.

Bokcaféernas kunskapsaktörer, vare sig de var lagda åt det teoretiska eller det aktivistiska hållet, bidrog till att föra samman humaniora och samhällsvetenskap, varför begreppet *humanvetenskaper* blir särskilt relevant i sammanhanget. Här kan det vara på sin plats att återigen dra en parallell till tyska Merve Verlag och förgrundsfiguren Peter Gente, som i sin utgivning förenade filosofi, estetik, konstteori, konsthistoria och politik på ett sätt som skulle bli stilbildande inom det akademiska samtalet under de kommande decennierna. Liksom i fallet Merve gav bokcaféerna utrymme för en framväxande, ny syn på begreppet ”teori”. Där visade sig humanistiskt tankegods ha en given plats, om än delvis i nya former.[173]

Med denna studie av den humanistiska kunskapens förutsättningar inom två socialistiska bokcaféers kunskapscirkulation och -förmedling, avslutas vår undersökning av humanioras plats i offentlighet och deloffentligheter under 1960- och 1970-talen. Här i slutet av kapitlet har ett nytt decennium nyss tagit sin början, och med detta en ny tid där delvis andra värderingar kommer att råda. I slutdiskussionen som följer framträder vilka som var de sammanhållande faktorerna på dessa arenor och vad som skilde dem åt.

2 Sunnansjö

8 *Humanister på offentlighetens arenor*

Denna studie inleddes med utgivningen av Vilhelm Mobergs *Min svenska historia* sensommaren 1970. Vi ville med detta exempel åskådliggöra hur även de mest kraftfulla och namnkunniga författarna – ja, kanske särskilt de – ingick i stora, mångfasetterade kunskapssammanhang. För att deras verk skulle få genomslag i offentligheten krävdes det en samverkan mellan ett antal kunskapsaktörer, det fordrades en uppsättning kunskapsarenor och välfungerande infrastrukturer. Utan allt detta kunde inte kunskap sättas i rörelse i efterkrigssamhället.

Mobergs historieverk erbjuder samtidigt en ingång till den specifika epok som har stått i centrum för denna bok. *Min svenska historia* utkom mitt i det som har varit vår undersökningsperiod – åren mellan omkring 1960 och 1980 – och kom därmed till i en tid som rymde parallella former för cirkulation av humanistisk kunskap i Sverige. En ögonblicksbild från utgivningsåret 1970 visar hur det gamla och nya kunde samexistera.

Här fanns å ena sidan sedan länge etablerade kunskapsarenor för humaniora. Under strecket, Sigtunastiftelsen och arbetarrörelsens studiecirklar hade hittat sin form redan under det tidiga 1900-talet. Det rörde sig naturligtvis inte om en statisk verksamhet i något av dessa fall, men deras grundformer förblev i allt väsentligt intakta. Annorlunda var det med 1960-talets nyskapelser, såsom *Fråga Lund* och fackpocketböckerna. De grep i någon mån tillbaka på äldre traditioner av kunskapsförmedling men utnyttjade fullt ut nya mediala möjligheter för att åstadkomma en vitalisering av folkbildningen. Slutligen har vi det som var helt nytt i tiden. Just år 1970 avreglerades den svenska bokmarknaden, vilket möjliggjorde fri konkurrens. Detta ledde bland annat till etableringen av diverse fristående boklådor, exempelvis de socialistiska bokcaféerna, det första invigt i Lund 1970.

I denna bok har vi strävat efter att analysera detta större kunskapssammanhang genom att fokusera på en hel serie av arenor och aktörer som skapade förutsättningar för eller bidrog till cirkulation av humanistisk kunskap i efterkrigstidens Sverige. Det är nu dags att summera våra insikter, föra samman våra slutsatser och höja blicken.

Humaniora i efterkrigstidens offentlighet

Ett av syftena med boken har varit att empiriskt undersöka den betydelse som humaniora och dess företrädare hade i efterkrigssamhället, med huvudsaklig inriktning på ett antal offentliga arenor i 1960- och 1970-talens Sverige. Vårt kunskapshistoriska betraktelsesätt har gett oss möjlighet att ta ett stort grepp om denna fråga. Vi har härigenom kunnat blicka bortom universiteteten och de exklusivt akademiska miljöerna för att i stället analysera humanioras och humanisternas plats i offentligheten.

En av våra betydelsefulla, övergripande slutsatser är hur påtagligt närvarande humanister var i efterkrigstidens offentlighet. Vi har blottlagt en mångfald av kunskapsaktörer med olika utbildningsgångar, bildningsideal och ideologiska uppfattningar. De satte tydliga avtryck i en hel rad offentliga sammanhang under de efterkrigsdecennier som har stått i blickfånget för denna bok.

I bokens kapitel framtonar en mångfasetterad bild av humanioras offentliga närvaro, där humanistiska ämnesområden fungerade som självklar utgångspunkt för sinsemellan olikartade kunskapssammanhang. I allmänbildande public service-tv, kommersiell billigboksutgivning, borgerlig essäistik, kristen kulturjournalistik, socialdemokratisk folkbildning och marxistisk opinionsbildning hade humaniora en stark, om än inte statisk grundposition. I våra delstudier har vi därmed på ett allmänt plan kunnat ifrågasätta invanda föreställningar om humaniora som ett bortprioriterat kunskapskomplex, i skuggan av exempelvis efterkrigstidens teknologiska framstegsvurm eller välfärdssamhällets sociala ingenjörskonst.

Ytterligare en generell observation gäller humanioras skiftande motiv eller funktioner i efterkrigstidens offentlighet. Generellt sett tycker vi oss kunna urskilja fem olika syften med den samhälleliga cirkulationen av humanistisk kunskap under denna period. För det första fanns det en vilja

att bidra till en höjning av den allmänna kunskapsnivån i Sverige. Denna ambition var mest uppenbar i de utpräglade folkbildningssammanhangen och i utgivningen av fackpocketböcker, men kan sägas ha funnits med som en viktig aspekt i mycket av den verksamhet som vi har kartlagt. För det andra syftade cirkulationen till att utveckla individer och främja deras individuella bildningsprocess, något som inte är helt enkelt att separera från den förra punkten. Denna dimension var framträdande i det som kan benämnas som borgerlig och kristen kulturjournalistik. Individens möjlighet att förverkliga sin inneboende potential med hjälp av humanistisk förkovran var emellertid också en viktig komponent i delar av arbetarrörelsens folkbildningstradition.

Ett tredje närbesläktat motiv handlade om humaniora som grund för livsåskådning. I vårt kapitel om kristna humanister går det att finna många exempel på detta, men även åtskilliga av de kultursidesessäer som vi har tagit upp var skrivna som ett led i ett existentiellt utforskande. En fjärde funktion som vi har kunnat urskilja är humaniora som källa till underhållning och förströelse. Mest uppenbart var detta i ett tv-program som *Fråga Lund*, där de mediespecifika omständigheterna och konkurrensen från etermediernas nöjessatsningar banade väg för ett nytt format: underhållande kunskapsförmedling. Avslutningsvis går det att identifiera ett politiskt eller ideologiskt syfte med den humanistiska kunskapscirkulationen. Det kunde yttra sig i opinionsbildning, folkrörelsearbete eller mer direkt mobilisering. Vi har sett det i ABF:s studiecirklar och i den nya vänsterns bokcaféer men även i debattinlägg under strecket i *Svenska Dagbladet*.

Det säger sig självt att dessa fem motiv är resultatet av vår analytiska renodling. I praktiken går det inte helt att skilja dem åt och i många fall kunde två eller flera av dem sammanfalla. På en enskild kunskapsarena kunde ett visst syfte vara privilegierat, medan andra arenor rymde flera olika sorters cirkulation. På ett likartat sätt förknippades somliga kunskapsaktörer främst med ett visst motiv under det att andra hade bredare repertoarer och kunde spela olika roller på olika scener.

Den humanistiska kunskap som rörde sig i offentligheten var inte samma som återfanns vid universitetetens humanistiska fakulteter. Det följer av våra kunskapshistoriska utgångspunkter att ett skifte från en genre, en form eller en institution till en annan potentiellt ändrar kunskapens

karaktär och innebörd. När humaniora framträdde på offentliga arenor var det alltså långtifrån alltid i samma skepnad som när de enskilda ämnena lärdes ut vid gymnasier eller universitet. Men det mer eller mindre systematiska offentliga utforskandet, analyserandet och tillägnandet av ämnen som historia, litteratur, filosofi och språk hörde fortfarande till det humanistiska kunskapsområdet.

Ett antal exempel åskådliggör hur humanistiska kunskapsaktörer kunde korsa gränser och röra sig relativt fritt när de uppträdde i offentligheten. Sten Carlsson, som i sin gärning som historieprofessor mest ägnade sig åt svensk socialhistoria, kunde som streckarskribent vidga sitt revir och skriva om utbildningspolitik, politiska memoarer och 1900-talets ideologier. Ännu mindre bundna till en viss disciplin var kritiker och essäister som Gunnel Vallquist, Göran Schildt, Erik Hjalmar Linder och Kerstin Anér. De kunde skriva om humanistiska och kulturella teman med varierande infallsvinkel, även om de vanligen hade en egen ämnesmässig tyngdpunkt. För deltagarna i *Fråga Lund* var det självskrivet att de skulle vara beredda att gripa sig an frågor som låg långt bortom den egna specialiteten. Här resonerade folklorister, latinister och historiker över tittarnas kluriga frågor tillsammans med forskare inom fysik, entomologi och klinisk neurofysiologi. För autodidakter som inte läst på universitet men ändå ägnade sig åt humaniora i bredare bemärkelse – såsom författaren Birger Norman eller ABF-mannen Vilgot Nilsson – var naturligt nog fakulteternas ämnesgränser av ringa betydelse. Och för aktörer på bokmarknaden – en pocketpionjär som Per I. Gedin, en förlagschef som Daniel Hjorth, de ideologiskt motiverade medarbetarna i bokcaférörelsen – var det aldrig en specifik akademisk disciplin som var huvudfrågan. För dem handlade det snarare om att främja utgivning och distribution av böcker som gynnade deras sak, oavsett om denna bottnade i folkbildningsnit, kommersiella intressen eller politisk övertygelse. För att nå dessa mål var varken ämnes- eller fakultetsgränser det väsentliga.

Själva frågan om humanioras relation till och gränsdragning gentemot andra kunskapsfält dök också upp vid återkommande tillfällen i 1960- och 1970-talens offentlighet. En viktig trop, aktualiserad av den svenska utgåvan av C. P. Snows bok, var ”de två kulturerna”. Vi har sett hur den bland annat apostroferades i *Fråga Lund*, fanns som tema i Aldus debattböcker

och utförligt behandlades i Erik Hjalmar Linders essäsamling *Bildning i tjugonde seklet* (1962). Överlag var vetenskapshistoria och människans förhållande till naturvetenskapen i ropet, särskilt under tidigt 1960-tal. Under strecket bereddes det en hel del plats åt decenniets rymdkapplöpning och i medierapporteringen om den så kallade pocketrevolutionen lyftes gärna naturvetenskapliga titlar fram som särskilt aktuella.[1] Vid närmare anblick var dock Aldus utgivning av historia, litteraturteori och språk en stabil ryggrad under i stort sett hela den 20-årsperiod då serien var aktiv. Snarare kan man alltså tala om en genomsyrande vilja till ämnesöverskridande dialog och tankeutbyte. Ryktet om ”de två kulturerna” – som väsensskilda kunskapsfält – förefaller åtminstone i de här sammanhangen vara betydligt överdrivet.[2]

En annan central relation gällde förbindelserna mellan humaniora och samhällsvetenskap. I tidigare studier och översiktsverk framhävs det att samhällsvetenskaperna expanderade starkt under 1960-talet, bland annat manifesterat genom inrättandet av en egen fakultet. Likaså bidrog de samhällsvetenskapliga teoriernas intåg på klassisk humanistisk mark till att omforma många ämnen från sent 1960-tal.[3] I den här boken har vi visat att denna lägesbild på många sätt är korrekt, men att det finns anledning att nyansera den och även beskriva förändringen med andra begrepp.

I vår rörelse genom boken, från åren omkring 1960 till åren omkring 1980, finner vi nämligen flera tecken på att gränserna mellan humaniora och samhällsvetenskap successivt luckrades upp, inte bara i akademin utan även i offentligheten. I början av perioden dominerade en klassisk humanistisk lärdomskultur. Den var i hög grad förhärskande i etermediernas folkbildning, i kultursidornas essäer och i utgivningen av fackpocketböcker. Här fanns det av hävd starka band till universitetets humanistiska fakulteter, inte minst genom personliga förbindelser. Sällan, om någonsin, ställdes det krav på att en typ av kunskapsförmedling skulle bidra till att förändra samhället eller kasta om maktordningar. Under det sena 1960-talet ser vi en rörelse mot ett mer humanvetenskapligt synsätt. Det kunde yttra sig i ett närmande mellan humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen eller en inkorporering av samhällsvetenskaplig teori och metod i humanistiska undersökningar. I många fall tillkom ett mer explicit politiskt eller ideologiskt engagemang. Med andra ord kan denna förändring

inte bäst beskrivas som en ren övergång från humaniora till samhällsvetenskap. Snarare muterade de humanistiska ämnena i mötet med samhällsvetenskap och i takt med att tiden skiftade karaktär; det såg vi till exempel i studiet av tidskriften *Tiden*. Vi bevittnar sålunda en rörelse från en äldre lärdomskultur till en samhällstillvänd humanvetenskap.[4]

Samtidigt kan vi, med vårt breda kunskapshistoriska perspektiv och vårt intresse för många parallella arenor, peka på samexistensen mellan flera typer av humanistisk kunskap i offentligheten. Inom arbetarrörelsens folkbildningsarbete, Aldus politiska utgivning och i bokcaférörelsen kan vi förvisso se hur en samhällsengagerad humanvetenskap gjorde sig gällande från sent 1960-tal, men i *Svenska Dagbladets* understreckare och i tv-programmet *Fråga Lund* kunde en äldre humanistisk lärdomskultur under samma tid leva vidare i högönsklig välmåga. I den kristna deloffentligheten kunde samhällsengagemang och ett intresse för samhällsvetenskap förenas med klassisk humaniora. Dessa parallelliteter motsäger således alltför schematiska tolkningar om en övergång från en kunskapsordning till en annan. Det är inte heller så att vi kan belägga en helt rätlinjig rörelse i en viss riktning. Under 1970-talet kan vi identifiera en viss återkomst för humanistiska ämnen, inte minst i form av folkets historia och litteratur. Sålunda var lokalhistoria ett populärt studieområde i arbetarrörelsens studiecirklar medan tredje världens historia fick stort utrymme i de socialistiska bokcaféernas hyllor. Ett annat exempel är språkstudier, som blev ett allt viktigare inslag i ABF:s cirkelverksamhet under vår undersökningsperiod.

Sammantaget har vi i denna bok exponerat ett offentlighetens kunskapssystem som förband universiteten, etermedierna, pressen, bokförlagen, folkbildningsorganisationerna, kyrkorna och de politiska och sociala rörelserna. I detta stora, komplexa sammanhang spelade humanister en central roll både som individuella kunskapsaktörer och som förbindelselänkar mellan olika arenor och deloffentligheter.

Kunskapshistorisk utveckling

Det andra syftet med vår studie har varit att fördjupa förståelsen av hur kunskap manifesterades i efterkrigssamhället. På så vis har vi begreppsligt och teoretiskt velat utveckla fältet kunskapshistoria, i synnerhet dis-

kussionen om kunskapscirkulation. Vi har gjort det genom att systematiskt fokusera på kunskapens aktörer och arenor, men också genom att belysa hur offentlighetens större system såg ut.

Vår bok innehåller ett rikt persongalleri. Det är ett medvetet val och korresponderar med vår strävan efter att lyfta fram den mångfald av personer som på olika sätt bidrog till att sätta humanistisk kunskap i rörelse under den aktuella tiden. Samtidigt riskerar de många namnen och individerna att stå i vägen för en mer allmän förståelse av vilka typer av kunskapsaktörer som befolkade efterkrigstidens offentlighet. För att föra samman våra iakttagelser och skärpa den analytiska blicken kommer vi här att diskutera aktörer på tre nivåer. Precis som i fallet med humanioras syften och funktioner är dessa inte ömsesidigt uteslutande, och ibland kan vi anlägga två eller tre perspektiv på samma personer. Gränsdragningarna är som så ofta svåra. Med detta sagt följer här tre sätt att förstå humanister i efterkrigstidens offentlighet.

Ett första synsätt tar fasta på kunskapsaktörens *utbildning* och relation till akademisk humaniora. Härvidlag finns det skäl att skilja mellan några huvudsakliga typer. För det första har vi att göra med universitetsföreträdare, främst professorer och docenter som gjorde populärvetenskapliga insatser i offentligheten. Här finner vi inte så få av pocketbokförfattarna, streckarskribenterna och akademikerna i tv:s folkbildningsprogram – däribland Erik Lönnroth, Victor Svanberg, Gerhard Bendz, Ingemar Hedenius och många, många fler. Denna grupp utgjordes i princip enbart av män. För det andra har vi kunskapsaktörer med akademisk examen i humaniora (eller åtminstone humanistiska studier vid universitet) men som gjorde karriär utanför den akademiska världen. Det är en stor, brokig skara med företrädare inom i stort sett alla bokens kapitel. Hit hörde många av förlagens chefer och redaktörer, tidningarnas kritiker och kulturjournalister, etermediernas programledare och programmakare, bokcaféernas aktivister och förgrundsgestalter: Alf Ahlberg, Erik Hjalmar Linder, Kerstin Anér, Gunnar Gunnarson, Paul Lindblom, Gunnar Sandin och åtskilliga andra. För det tredje har vi en grupp autodidakter. Inte minst möjliggjorde det skönlitterära samtalet och några av de deloffentligheter som vi har urskilt – tydligast var det inom arbetarrörelsen – för personer utan högre utbildning att ta plats och agera som humanistiska

kunskapsaktörer. Vi har bland annat uppmärksammat Vilgot Nilsson, Olle Nylander, Birger Norman och Artur Lundkvist.

Ur det andra perspektivet utkristalliseras snarare ett antal humanistiska *yrken* eller tjänstekategorier. Det fanns alltså vissa typer av avlönade arbeten som humanister kunde ha och som var avgörande för kunskapscirkulationen i stort. Ett centralt yrke var skribentens. I flera av kapitlen har professionella textförfattare stått i förgrunden, oavsett om de har skrivit böcker för Aldusserien, essäer i dagspress eller recensioner i kulturtidskrifter. Två andra, delvis närbesläktade humanistiska yrken var redaktörens och översättarens. Även dessa har dykt upp på flera av våra arenor och i våra deloffentligheter; bland många exempel kan vi nämna så vitt skilda figurer som Anne-Marie Thunberg, Gunnar Fredriksson, Leif Carlsson och Gunnar Olofsson. Ibland befrämjade, aktiverade eller introducerade de humanistisk kunskap; ibland agerade de grindvakter och bidrog till att utesluta vissa idéer, strömningar eller författarskap.[5] Ytterligare ett yrke är det som med en ganska allmän beteckning kan kallas organisatörer. Det rörde sig om dem som var anställda för att främja utvecklingen av en organisation vars syfte var att cirkulera humanistisk kunskap. Pocket- och tv-entreprenörer räknar vi hit, men även de som förestod en fysisk arena (en Olov Hartman), byggde upp en folkbildningsverksamhet (en Vilgot Nilsson) eller startade ett bokcafé med marxistiska förtecken (en Ingvar Blomberg). Slutligen har vi det yrke som vi i kapitlet om etermedierna benämnde kunskapens scenarbetare. Till denna grupp räknade vi dem som sällan hördes i etern eller syntes i rutan men som verkade i kulisserna: scriptor, biträden, sekreterare, amanuenser, producenter. Dessa, inte sällan osynliggjorda kunskapsaktörer återfanns även i bokförlagen, i tidningsvärlden och i folkbildningsrörelsen. Många av dem har inte lämnat tydliga spår efter sig, och det finns skäl att tro att andelen kvinnor här var betydligt högre än bland de synliga aktörerna. Så tycks till exempel fallet ha varit för Ursula Richter, Maud Reuterswärd och andra av etermediernas scenarbetare.[6]

Ett tredje sätt att förstå humanisternas närvaro är att fokusera på den *roll* som de spelade i offentligheten. Om yrkesbeteckningen syftade på det oftast avlönade arbete som en person utförde, handlar rollen om humanistens funktion eller framträdelseform i det offentliga rummet. En klassisk

roll är den som offentlig intellektuell, vanligen en person som i kraft av sin teoretiska eller akademiska skolning griper in i debatten och tar ställning i samtidens stora frågor. De intellektuella har inte stått i centrum för denna studie – tvärtom har vi velat bredda synsättet – men likafullt kan vi finna personer som lever upp till kriterierna i pocketbokutgivningen, kultursidesmaterialet, bokcaféerna och den kristna kultursfären.[7] En annan roll var den som entreprenör, här förstått som en initiativkraftig och ofta uppfinningsrik person som fann nya möjligheter för humanistisk kunskapscirkulation. Per I. Gedin och Gunnar Ollén spelade självklart denna roll, men vi har även mött Gunnar Sandin och Karin Lentz i bokcaférörelsen, låt vara att dessa nog hade värjt sig mot entreprenörsepitetet. En helt annan sorts roll var introduktören. Typiskt sett hade denna form av kunskapsaktör djup förtrogenhet med ett språk och en kulturkrets som låg bortom det svenska sammanhanget. Gunnel Vallquists introduktioner av författarskap från den katolska och romanska världen är ett tydligt exempel; Artur Lundkvist spelade en likartad roll när det gällde latinamerikansk litteratur i Sverige. En snarlik roll var brobyggaren, men med den skillnaden att det här inte gällde att föra samman världar som var geografiskt eller lingvistiskt åtskilda. I stället kunde det handla om att överbrygga klyftan mellan humaniora och naturvetenskap eller mellan sekulär och kristen humanism. Erik Hjalmar Linder passar väl in på denna beskrivning. Denna rollista är inte uttömmande och kan utan problem förlängas: vi skulle kunna lägga till humanisten som underhållare, humanisten som expert, humanisten som folkrörelseaktiv etcetera.

I internationell forskning om humanioras historia, och ännu mer i vetenskapshistoria i stort, har personabegreppet använts flitigt i många nyare studier.[8] Vi har också funnit det fruktbart att göra det vid några tillfällen, exempelvis för att karakterisera hur tv-professorerna agerade i *Fråga Lund*. Mer generellt används personabegreppet i många fall för att analysera det som vi ovan kallar humanistens roll i offentligheten. Vår analytiska modell – med kombinationen av utbildning, yrke och roll – erbjuder emellertid en bredare palett än många personastudier gör. Genom att kombinera de tre aspekterna kan vi presentera en rik aktörsrepertoar och urskilja större, sammansatta kontexter där många typer av individer bidrog till att både producera och cirkulera humanistisk kunskap.

När vi analyserar dessa större sammanhang kan vi urskilja ett antal interaktionsformer, det vill säga mönster för hur kunskapsaktörerna förhöll sig till varandra. Vi kan kalla de tre viktigaste för samspel, samexistens och separation. Med *samspel* menar vi det gemensamma handlande som inbegrep olika parter som tillsammans åstadkom cirkulation av humanistisk kunskap. En typisk figur härvidlag var förlagsredaktören: han eller hon behövde inte bara sina författare, utan stod dessutom i mer eller mindre tät kontakt med kritiker, tidningsredaktörer, bokhandelsföreträdare och andra i tidens facklitterära kretslopp.[9]

En annan form av interaktion var *samexistens*. I detta fall var det fråga om en avsevärt lägre grad av utbyte och beroende. Snarare rörde det sig om aktörer som verkade inom samma sfär men som antingen hade en tydlig arbetsdelning eller som knappt alls interagerade med varandra. Deras vägar korsades vanligen inte, men för oss som utanförstående betraktare är det uppenbart att de ingick i samma kontext och att de alla bidrog till att befordra humaniora i offentligheten.

Inom ett kunskapssystem kan vi också tala om en form av *separation*. Det innebär att kunskapsaktörer på grund av sociala eller andra normer var placerade på en viss position i en hierarki som de inte med självklarhet kunde förändra. Som grund för separation var genus en starkt utslagsgivande social kategori.[10] I etermediernas folkbildningsprogram har vi exempelvis erfarit hur de ledande, utåtriktade gestalterna tenderade att vara män, medan kvinnor med humanistisk utbildning figurerade i kulisserna. Det fanns kvinnor som gick från osynlighet till synlighet under loppet av sin karriär, men de hörde till undantagen. Det fanns också en liten grupp kvinnor som trots samhällets genusordning kunde hävda sig synnerligen väl som offentliga kunskapsaktörer under 1960- och 1970-talen och spela samma roller som många namnkunniga män.

Om vårt första generella bidrag till den kunskapshistoriska principdiskussionen rör aktörerna handlar det andra om arenabegreppet. I bokens inledning argumenterade vi för att en kunskapsarena kan förstås som en plats som erbjuder möjlighet och sätter gränser för cirkulation av kunskap. I så måtto fungerar den som en mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik. För att den ska kunna vara en arena för samhällelig kunskapscirkulation bör den ha ett visst mått av

stabilitet och beständighet. Ur analytisk synpunkt erbjuder arenabegreppet ett konkret verktyg för att studera cirkulation. I bokens empiriska studier har vi utforskat ett antal olika kunskapsarenor och demonstrerat hur de har fungerat. Närmare bestämt har vi analyserat arenor på tre olika nivåer.

I de första kapitlen stod tre större mediala kunskapsarenor i centrum. Tv:s och radios underhållande folkbildningsprogram hade sina mediala och genremässiga särdrag och det gällde även för pocketbokserier och kultursidesessäer. Fackböcker och understreckare riktade sig till en något mer specifik publik medan etermediernas program hade en omfångsrik och mer otydlig målgrupp. Vad alla dessa mediala arenor hade gemensamt var deras betydande räckvidd och stora nationella genomslag. I våra studier av deloffentligheter har vi också stiftat bekantskap med andra mediala arenor, som dock hade mer begränsad spridning. Utan att de utkom i enorma upplagor spelade tidskrifter som *Vår Lösen*, *Tiden* och *Zenit* en väldigt stor roll inom just sina kretsar. Det fanns förstås andra mer bekanta och bredare kulturtidskrifter under den här tiden som vi enbart rört vid flyktigt, men arenor som *Bonniers Litterära Magasin* och *Ord & Bild* var naturligtvis högst betydelsefulla för humanister utanför universiteten och för humaniora i offentligheten.[11]

På en andra nivå har vi analyserat fysiska arenor, det vill säga konkreta, geografiskt fixerade platser där människor träffades och interagerade. I bokens tre avslutande empiriska kapitel har vi undersökt Sigtunastiftelsen, Folkets Hus i Göteborg samt bokcaféerna i Lund respektive Stockholm. I samtliga fall var det här platser där kunskapsaktörer mötte sina publiker på ett mer handgripligt sätt än vad som var fallet på de större mediala arenorna. Notabelt är även att de alla ingick i en deloffentlighet. Möjligen var de fysiska arenorna av speciell betydelse för att just bygga upp och vidmakthålla särskilda segment av offentligheten. Den sociala samvaron och det omedelbara utbytet mellan olika typer av aktörer och publiker gav förutsättningar för att skapa och hålla samman specifika kunskapsgemenskaper. Fysiska kunskapsarenor som inte nödvändigtvis hörde till en speciell deloffentlighet har inte varit i fokus här, men museer och offentligt finansierade kulturhus eller bibliotek är andra sådana inrättningar vars historiska funktion för kunskapscirkulation också skulle kunna sättas under lupp.

Avslutningsvis har vi behandlat studiecirkeln som en form av arena i en mer abstrakt mening. De enskilda studiecirklarna var måhända snarare att betrakta som fysiska arenor, företrädesvis dock avsevärt mer tillfälliga och tidsbegränsade än de vi uppmärksammade på den föregående nivån. Däremot var studiecirkeln som generell företeelse inom exempelvis arbetarrörelsen ett stabilt pedagogiskt forum under stora delar av 1900-talet. Vi ser den som en form av kunskapsarena som låg utanför de etablerade utbildningsinstitutionerna. I ABF:s fall ingick även denna i en deloffentlighet, som dock under 1960- och 1970-talen ingalunda var ett randfenomen utan en del av samhällelig kunskapscirkulation som involverade hundratusentals människor i Sverige. Många av dem skulle aldrig komma i direktkontakt med akademisk humaniora. ABF har här varit vårt exempel, men studiecirkeln som abstrakt arena fanns inom alla studieförbund.[12]

Vid sidan av denna uppdelning kan de olika arenorna sägas ha riktats åt skilda håll. Några av dem överlappade med politiska debattarenor och upplät sin plats åt ideologiska inlägg; det gällde delvis för bokcaféerna, ABF och Under strecket. Andra hade snarare ett släktskap med nöjets och underhållningens världar, tydligast i etermediernas folkbildande underhållningsprogram. Åter andra låg närmare akademisk humaniora, även om de befann sig utanför universiteten. Det gällde onekligen för en del kulturessäistik och i inte så få fackpocketböcker där professorer och andra akademiska humanister mer eller mindre kunde radera fotnoterna ur sina vetenskapliga arbeten och låta trycka texterna i offentliga sammanhang. Det ligger här nära till hands att jämföra med vårt ovanstående resonemang om humanioras skiftande funktioner. Uppenbart är att offentlighetens humanistiska kunskap framträdde i många olika skepnader, tjänade olika syften och hade olika typer av verkningar.

Med vårt angreppssätt har vi, som framgick i inledningen, velat kasta ljus över detta vidare offentliga efterkrigslandskap. Vi har belyst ett stort

● **DEN FEMINISTISKA ORGANISATIONEN** Grupp 8 skapade från det sena 1960-talet och framåt en egen deloffentlighet med tidskrifter, bokutgivning och politiska aktiviteter. Bilden är tagen vid en demonstration i Stockholm den 8 april 1972.

Vi är trötta på
att få jobb sist
att sparkas först
att daghemsköa
att dubbelarbeta

antal arenor och aktörer, fler än vad som av hävd brukar rymmas inom ramen för liknande typer av studier. Emellertid är inte heller vår undersökning helt uttömmande, utan formad av våra vetenskapliga utgångspunkter och de urvalsbeslut som alltid måste fattas. Det är till exempel påtagligt hur tätt knutna våra arenor och deloffentligheter var till storstädernas och universitetsorternas lärosäten, medier och förlag. Landsbygdens och småstädernas realiteter har vi däremot inte haft så mycket att säga om. Andra forskare kan med fördel analysera hur boklådor, bibliotek, föreläsningsföreningar, landsortstidningar och folkhögskolor fungerade som kraftcentraler i en lokal eller regional kunskapscirkulation.[13]

Vi har även sökt täcka ett relativt brett ideologiskt spektrum. Liberala och borgerliga röster har samsats med socialdemokratiska och marxistiska. Flera har saknat en tydlig politisk profil. Även här hade det emellertid gått att skåda ännu vidare än vad vi har förmått. Tidens kvinnorörelse, som började växa sig stark åren omkring 1970, vore med sina tidskrifter, kampanjer och andra aktiviteter ett fruktbart kunskapshistoriskt studieobjekt.[14] Likaså hade en annan av 1970-talets politiska framryckningar – förkroppsligad av Centerpartiet och Thorbjörn Fälldin – förtjänat undersökningar utifrån våra premisser.[15]

Trots bredden i ansatsen finns det naturligtvis också andra kunskapsarenor där humaniora hade given hemortsrätt men som vi inte har analyserat. Det gäller sådant som konstmuseer, kulturhistoriska museer, historiska museer och myntkabinett. De hade alla kopplingar såväl till akademiska discipliner (etnologi, konstvetenskap, arkeologi, numismatik etcetera) som till en kommersiell värld av samlare, konsthandlare och antikvitetsaffärer.[16] Ytterligare en typ av humanistiska arenor var de svenska medelhavsinstituten i Athen, Istanbul och Rom. En undersökning av deras publika aktiviteter hade kunnat fördjupa förståelsen av relationen mellan å ena sidan ett antal närbesläktade humanistiska ämnen (antikens kultur och samhällsliv, klassisk arkeologi, klassiska och orientaliska språk med flera) och å andra sidan den svenska allmänheten.[17]

Slutligen ska vi återknyta till inledningens diskussion om offentligheten och dess beståndsdelar. Vår utgångspunkt har varit att välfungerande demokratisk och kulturell offentlighet förutsätter en uppsättning mer eller mindre stabila mötes- och åskådningsplatser. Annars kan människor inte

ta del av och delta i det som Jostein Gripsrud talar om som ”det allment tilgjengelige rommet av samtaler og erfaringer”.[18]

I en mening är då kunskapsarenor en avgörande beståndsdel för att ett samhälles offentlighet ska fungera. Detta gäller både den bredare nationella offentligheten och de deloffentligheter vi har undersökt. I det senare fallet handlar det om att vissa kunskapsarenor, fysiska och mediala, kan vara helt vitala för ett segment av befolkningen, utan att de nödvändigtvis är särskilt synliga för den övriga delen av samhället. Samtidigt fanns det ofta en dynamik vad gällde utbyte dessa offentligheter emellan och hur aktörer rörde sig. Ledande socialdemokrater var berömda eftersom de syntes i nyhetsmedier, men viktigt för dem och den snävare kretsen var också vad de skrev i tidskriften *Tiden* eller att de besökte en lokal kunskapsarena i form av ett Folkets Hus. Vi har sett hur vissa kristna sammanhang var betydelsefulla för framodlingen av en stark grupp skribenter som också tog plats i och byggde relationer till den sekulära offentligheten. På liknande vis är det bekant hur många personer kring den nya vänstern och 1970-talets alternativa offentlighet – som då medvetet slog vakt om en egen deloffentlighet med alternativa medier, mötesplatser och organisationer – utifrån dessa erfarenheter ”marscherade” till viktiga positioner inom politik, universitet och inte minst den större kulturella och mediala offentligheten.

Utifrån detta perspektiv kan man mycket väl se kunskapsarenor som en form av infrastruktur för offentligheten. I den mån vi använt begreppet infrastruktur har vi dock sett det som något än mer grundläggande, som de artefakter och system som möjliggör arenor och därmed det offentliga samtalet. Det har inte varit huvudfokus i vår undersökning, men för att på djupet förstå vad som gör kunskapscirkulationen möjlig kan infrastrukturbegreppet vara användbart.

Medie- och teknikhistoriska teoretiker har understrukit hur infrastruktur kännetecknas av att vara något grundläggande, beständigt och vardagligt, ja, till och med framstå som tråkigt – om man ens ägnar infrastrukturen någon uppmärksamhet; ofta förblir den osynlig.[19] John Durham Peters har också påpekat hur infrastruktur kan vara både enskilda objekt och större system, liksom både ”hård” (en dammanläggning) och ”mjuk” (en hemsida).[20] I vårt fall kan vi se att det under kunskapsarenorna, för att

dessa ska kunna fungera, finns infrastruktur i form av organisatoriska och materiella fundament. Tryckerinäring, bokmarknad, press- och postväsende, etermedier med alla deras byggnader, tekniker och produktionsformer är de ofta obeaktade förutsättningarna för kunskapscirkulation på offentlighetens arenor. Närmar man sig dessa grundstrukturer och förändringarna i deras funktionssätt skapas än större möjligheter till undersökningar, dock med något annan tyngdpunkt än den vi haft i den här studien.

Utblickar i tid och rum

Vid sidan om våra två mer distinkta syften – att undersöka humaniora i offentligheten och utveckla den kunskapshistoriska analysapparaten – bidrar vi med våra studier till en mer generell förståelse av den svenska efterkrigsepoken, delvis genom att utnyttja forskning om Västtyskland. Med vårt fokus på tiden före internets allmänna genombrott kan vi även ställa dagens alltmer digitala tillvaro i ett historiskt perspektiv.

Det svenska efterkrigssamhället har stått i blickfältet för våra studier. För att undvika metodologisk nationalism och ge perspektiv har vi återkommande använt oss av Förbundsrepubliken Tyskland som en referenspunkt. Vi har sett de västtyska fallen som en analytisk resurs för oss, ett metodiskt grepp för att kunna anlägga ett utifrånperspektiv på den svenska kunskapscirkulationen och berika förståelsen av Sverige under 1960- och 1970-talen.

I bokens inledning konstaterade vi att det förelåg både viktiga skillnader och likheter mellan Sverige och Västtyskland ifråga om förutsättningarna för offentlighetens humanister. Å ena sidan hade de västtyska humanisterna av hävd en stark ställning i samhället samtidigt som de bar på ett arv som hade betydelse för den nationella identiteten, positivt såväl som negativt. Å andra sidan fanns det klara likheter mellan de båda ländernas kunskaps- och mediesystem under vår period: den nationella offentligheten dominerades av press med stora upplagor, radio och television enligt en public service-modell och ett antal väletablerade bokförlag, medan skol- och universitetsväsendet i allt väsentligt drevs i allmän regi. Med detta som generell fond går det att lyfta fram vissa intressanta slutsatser från våra studier.

Det fanns under efterkrigstiden, troligen i ökande grad ju närmare vi kom slutet av perioden, en skillnad i vilka som var de tongivande bärarna av humanistisk kunskap i de båda länderna. I hög grad kan divergensen förklaras med olikheter i de två samhällenas sociala strukturer. I västra Tyskland fanns det ett starkt, förhållandevis brett förankrat skikt av *Bildungsbürgertum* som ännu under 1970-talet hade en stabil ställning vid universitetens humanistiska fakulteter, dagstidningarnas kulturredaktioner och de stora bokförlagen.[21] Denna bildade borgerlighet existerade också i Sverige – vi har exempelvis mött den bland understreckarnas upphovspersoner och läsare – men mycket tyder på att det rörde sig om ett avsevärt tunnare skikt som dessutom successivt förlorade i inflytande. I Sverige kunde man inom kulturlivet, offentligheten, förvaltningen och den akademiska världen i stället bevittna framväxten av nya dominerande grupper. De kunde ha socialistiska, socialdemokratiska eller liberala värderingar men förenades vanligen i en kulturradikal reformvilja med sekulära, rationalistiska och egalitära förtecken.[22]

Skillnaderna mellan Sverige och Västtyskland gav humanisterna olika villkor att verka i det offentliga rummet. Jens Ljunggren har i titeln till sin studie av 68-rörelsen, *Inget land för intellektuella* (2009), fångat den relativa avsaknaden av klassiska intellektuella i Sverige.[23] Möjligen kan vi på ett liknande sätt konstatera att den svenska offentligheten inte var ett land för den bildningsborgerliga professorn. Exklusiva, elitistiska lärdomsreservat var i alla händelser relativt sällsynta i Sverige, och den professorstyp som Paul Nolte karakteriserade i sin bok om Thomas Nipperdey (se vårt inledningskapitel) blev allt mindre vanlig i Sverige ju längre efterkrigstiden framskred. Den egalitära, demokratiska utbildningssyn som genomsyrade 1970-talets svenska högskolepolitik skyndade på denna förändring. Till skillnad från i Västtyskland inledde den traditionsbejakande professorskåren inte heller en samlad motoffensiv.[24]

Det fanns också djupare, underliggande strömningar som kan förklara varför humaniora i offentligheten tog sig speciella uttryck i Sverige. Folkbildningstraditionen hade, som vi har påpekat i flera kapitel, sina rötter i 1800-talet och var starkare i Sverige och övriga nordiska länder än i exempelvis Centraleuropa. Den svenska arbetarrörelsens folkbildningsarbete, i synnerhet dess många studiecirklar, hade ingen direkt motsvarighet i

Västtyskland. Den tidiga institutionaliseringen och fortsatta utvecklingen av offentligt stöd till studiecirklar, kontinuiteten i arbetarrörelsens bildningsverksamhet och den starka ställning som rörelsen hade i samhället i stort bidrog till att folkbildningsarbetet inom ABF närmast blev en massrörelse, trots sin koppling till en specifik deloffentlighet.

Även om socialdemokratin också spelade stor roll i Förbundsrepubliken – i synnerhet från det sena 1960-talet och framåt – var den starkaste politiska kraften i Västtyskland snarast kristdemokratin. Detta avspeglar även en skillnad mellan länderna. Medan man i det bikonfessionella Västtyskland upplevde en *Rechristianisierung* efter kriget talades det i det svenska fallet snarast om en *Entchristlichung*, ett avkristnande.[25] Teologer och kyrkomän backade ett steg från den bredare offentligheten i Sverige. Samtidigt ska det hela inte överdrivas; som vi har sett fanns det en levande kristen kultursfär, inte minst med många profilerade humanister, vilken som deloffentlighet brottades med sin relation till det sekulära samhället. De frågor som blev aktuella i denna brottningskamp liknade dem som diskuterades i det västtyska fallet.[26]

När det gäller de båda bokmarknadsrelaterade exempel som vi presenterat i boken – pocketböcker och bokcaféer – är det bestående intrycket snarast de många likheter som förelåg mellan svenska och västtyska förhållanden. Förbundsrepublikens bokmarknad skilde sig på flera avgörande punkter från sin svenska motsvarighet, som var mindre och mer perifer men som å andra sidan inte hade urholkats till följd av krig och politiska förföljelser. Desto mer intressant att konstatera är att såväl populärvetenskapliga pocketböcker som socialistiska bokcaféer var fenomen som satte tydligt avtryck på både svensk och västtysk bokmarknad under 1960- och 1970-talen.[27]

Skillnaderna mellan de två länderna återfanns även i anslaget eller tonen i offentligheten. Den folkbildningens vitalisering som ägde rum i 1960-talets svenska etermedier kunde inte bevittnas på samma sätt i Västtyskland. Den seriösa kunskapsförmedlingen, grundlagd under de första efterkrigsårens återuppbyggnadsskede, fortsatte att spela en framträdande roll i tablåerna. Även om en viss uppmjukning kunde skönjas i början av 1960-talet var professorsföredrag och intellektuella utläggningar vanliga i radions *Nachtprogramme*. Televisionens intåg stöpte förvisso även om det

västtyska medielandskapet och förde in underhållningen som ett centralt modus. Intrycket är samtidigt att den hierarkiska, allvarsamma kunskapsförmedlingen var starkare i Förbundsrepubliken än i Sverige.[28]

Det är inte långsökt att hävda att dessa skillnader mellan de två länderna kan härledas ur de politiska erfarenheterna. I andra världskrigets efterdyningar strävade tongivande intellektuella, kulturpersonligheter och politiker efter att åter inlemma de västra delarna av Tyskland i en västerländsk kulturgemenskap efter åren av nazistiskt barbari. I formeringen av denna *Abendlanddiskurs* under sent 1940-tal och in på 1950-talet var humanistiska ämnen som litteratur, konst, filosofi och historia viktiga.[29] Detta gällde bland annat Ernesto Grassis pocketbokserie, radions föredragsverksamhet och nygrundade kulturtidskrifter som *Der Ruf* och *Die Wandlung*. Ja, humaniora hade här en högst påtaglig samhällsuppgift: att bearbeta ett nationellt trauma och återföra tyskarna till kretsen av civiliserade kristna européer. När tidsandan småningom skiftade levde en del av detta kulturkonservativa arv vidare, samtidigt som de tyska *Geisteswissenschaften* fick nya samhällsuppgifter åren omkring 1960. I den offentliga uppgörelse med nazismens brott som nu på allvar inleddes kom de kritiska humanvetenskaperna att spela en viktig roll.[30]

De svenska erfarenheterna var väsensskilda. Visserligen fanns det svenska humanister som anammade liknande vetenskapliga ideal som de västtyska kollegorna under den tidiga efterkrigstiden – Alf Ahlberg skulle kunna tjäna som exempel – men de ingick inte i ett större nationellt projekt som var fallet i det södra grannlandet. Inte heller kunde en yngre generation svenska forskare under 1960-talet lämna kritiska bidrag till en uppgörelse med det egna landets katastrofala historia. Svenska efterkrigshumanister saknade i så måtto ett skarpt samhällsuppdrag. Som Hampus Östh Gustafsson har argumenterat för ägde tvärtom en diskursiv marginalisering av humaniora rum i Sverige från slutet av 1950-talet och framåt. Humanisterna och deras verksamhet hade inte en given plats i den planeringsrationella regimen som under 1960-talet tog ett allt fastare grepp om det svenska välfärdssamhället.[31]

Med andra ord kommer vi till konklusionen att de svenska humanisterna hade en stark närvaro på de offentliga kunskapsarenorna, men deras större nationella uppgift blev under loppet av 1960- och 1970-talen alltmer

otydlig ur ett samhälleligt perspektiv. I början av perioden, när en klassisk lärdomskultur ännu var förhärskande, var detta inte något problem, men i takt med att förväntningarna på vetenskapen förändrades och nya intellektuella ideal tog form ställdes andra krav även på humaniora, inte minst av många yngre akademiker. En ny, mer samhällstillvänd humanvetenskap var ett svar på detta. Under 1970-talet började, som Östh Gustafsson har visat, ett antal röststarka humanister bejaka sin marginalisering för att därigenom kunna odla en självständig, kritisk roll. Vi vill tro att denna krisberättelse kunde växa fram och etableras eftersom humanisterna var så närvarande och välförankrade i olika delar av det offentliga rummet. De förfogade över arenor, deloffentligheter och infrastrukturer i form av kultursidor, radioprogram och boklådor som kunde utnyttjas för dessa syften. En ny kollektiv identitet kunde inte ha uppstått ur tomma intet.

Sammanfattningsvis har vi med hjälp av det västtyska perspektivet kunnat få en klarare bild av det svenska fallet. Vår utgångspunkt har varit att det förelegat grundläggande strukturella likheter mellan Sverige och Förbundsrepubliken i medie- och utbildningshistoriskt hänseende. Till exempel var likheterna mellan Sverige och Västtyskland klart större än mellan Sverige och det amerikanska samhället. Däremot fanns det ett antal andra faktorer som präglade humanisternas status och roll i offentligheten och som bidrog till skillnader mellan länderna: olikheter ifråga om samhällets sociala struktur, religionens betydelse, folkbildningens traditioner och – förmodligen mest av allt – erfarenheter av 1900-talets historia.

Om vi åter vänder blicken mot Sverige aktualiseras frågan om hur våra studier kan kasta nytt ljus över efterkrigstidens historia i stort. I centrum har perioden mellan åren omkring 1960 och det sena 1970-talet stått. För historiker har detta skede varit föremål för olika typer av tolkningar, men precis som vi påpekade i inledningen har några av dem varit särskilt dominerande. I litteraturen om den politiska, sociala och ekonomiska historien förläggs de socialdemokratiska rekordåren och välfärdssamhällets zenit hit – en period av sociala reformer och stark ekonomisk tillväxt som varade fram till oljekrisen.[32] I idé- och kulturhistoriska studier framtonar bilden av en högmodernitetens epok med ett utpräglat rationalistiskt etos som övergick i vänsterradikalism, vilken i sin tur möjliggjorde 1970-talets

nya politiska strömningar: feminism, miljörörelse, en ny borgerlig offensiv etcetera.[33]

Vi har i denna studie gett en kunskapshistorisk bild av perioden. Den vederlägger inte de övergripande tolkningar som har formulerats i tidigare forskning men vi uppmärksammar andra aspekter av epoken och bidrar därmed till en mer sammansatt berättelse. Vi har lyft fram humanisternas roll i offentligheten och deras betydelse för samhällelig kunskapscirkulation. Vidare har vi undersökt förutsättningarna för opinionsbildning, åsiktsformering och kunskapsförmedling. I detta sammanhang har vi kunnat slå fast att det ägde rum en grundläggande förskjutning – från en humanistisk lärdomskultur till en samhällstillvänd humanvetenskap – samtidigt som vi har kunnat belägga fortlevnad och samexistens av olika kunskapsformer.

Vår undersökningsperiod har inget tydligt slut, ingen definitiv ändpunkt. Snarare tycks mycket ha varit sig likt under de följande två decennierna, även om det skedde stora rörelser under ytan: folkbildningsarbetet förändrades, bokcaféerna avvecklades, tv-landskapet stöptes om efter en kommersiell logik. Även om offentlighetens fundament bestod hamnade nya problem och betraktelsesätt i centrum. Genom Philipp Felschs studie av Merve Verlag kan vi ta del av teoriboomens fortsättning efter vänsterradikalismens höjdpunkt och in i postmodernismens 1980-tal.[34] I denna bok gör vi halt innan dess, men det hade onekligen varit intressant att följa spåren framåt i tiden, mot *Kris* och *Dagens Nyheters* kultursida, mot Bokförlaget Daidalos och Brutus Östlings bokförlag Symposion, mot nya fysiska och mediala arenor.[35]

På ett mer övergripande plan finns det all anledning att vidare undersöka om det trots allt ägde rum en grundläggande omvandling av det offentliga kunskapssystemet under 1900-talets sista decennier. Johan Strang har poängterat att staten hade ett ovanligt stort inflytande över kunskapscirkulationen under den period som vi har analyserat, 1960- och 1970-talen: universiteten och utbildningsväsendet drevs i statlig regi, statligt anställda experter deltog i utformningen av välfärdssamhället och så vidare. Strang understryker dock att det inte handlade om en omnipotent stat som dikterade villkoren. Snarare, argumenterar han, handlade det om en ”intricate corporatist model of knowledge, where science and experts,

on the one hand, and social movements and voluntary associations, on the other, were engaged in constant negotiations with state representatives".[36] Denna bok kan tillhandahålla många exempel på just dessa förhållanden. Emellertid, fortsätter Strang, finns det tecken på att den kunskapsregim som dominerade under vår period – det vill säga den specifika konstellation av politisk makt, juridiska normer och vetenskaplig kunskap som var förhärskande – löstes upp i övergången till 1980-talet och ersattes av en ny ordning. Måhända kan vi tala om en nyliberal kunskapsregim.[37]

Under åren omkring 2000 förefaller offentligheten ha ömsat skinn och förutsättningarna för cirkulation av kunskap skiftade hastigt. Ännu saknas helgjutna, samtidshistoriska studier av denna transformation, men ett antal faktorer tycks ha påverkat villkoren för kunskapsaktörer i offentligheten, kanske i synnerhet för humanister. En fundamental förändring kan härledas ur den digitala omvandlingen och med tiden framväxten av nya sociala medier. En följd, menar olika betraktare, har blivit en balkanisering av offentligheten där de gemensamma ytorna för kunskapsförmedling tenderar att bli färre. Samtidigt har universitetets inre liv förändrats. Forskarutbildningen reformerades under det sena 1990-talet och strax därefter sköt internationaliseringen av humanvetenskaperna fart, med delvis nya publiceringsmönster och en större benägenhet bland kultur- och samhällsforskare att publicera sig på engelska i facktidskrifter snarare än att rikta sig till en bred svenskspråkig allmänhet. Många av de arenor och deloffentligheter som var så betydelsefulla under efterkrigsdecennierna försvagades eller försvann i denna omvandling.[38]

Som så ofta i historiska transformationsprocesser lever samtidigt åtskilligt av det gamla vidare, om än i ny eller annan skepnad. I en studie av ett brett urval av understreckare från åren 2005–2010 har Urban Lundberg visat att *Svenska Dagbladets* essäsida i allt väsentligt fortsatte att vara en plattform för humanistisk kunskapsförmedling, med starkt bibehållen anknytning till den verksamhet som bedrevs vid landets universitet. Humaniora var under det nya seklets första årtionde alltjämt det klart största kunskapsfältet – över 70 procent av streckarna kan hänföras hit – och påfallande många av skribenter var även att betrakta som humanister enligt definitionerna i denna bok. Kontinuiteten är således ytterst märkbar. Samtidigt framhåller Lundberg att 2000-talets Under strecket inte

kan betraktas som ”en dammig monterutställning på ett bortglömt museum”. En av de största skillnaderna mellan 1960-talet och den period som han har studerat är artiklarnas innehåll. Om vi i denna bok kunde slå fast att tidens streckarförfattare utgick från självskrivna bildningsideal och kunskapsanspråk, framstår deras sentida motsvarigheter som mer trevande eller rentav ambivalenta inför sin publik. Klassisk humaniora – filosofiska avhandlingar, litteratur om antik historia, Virginia Woolf-biografier – samsas i senare tid med initierade artiklar om fotboll, tv-serier, populärmusik och dry martinins historia. Kanon har destabiliserats, det humanistiska forskningsfältet har breddats, nya medier har vunnit insteg – och det märks bland streckarna.[39]

Från vår utkikspost i början av 2020-talet kan vi se ut över en svåröverskådlig offentlighet. Här samexisterar de medieformer som vi känner från efterkrigstiden – de stora tidningarna, bokförlagen och public servicebolagen – med nya tillskott som livaktiga bloggar, en uppsjö av poddar, ett växande antal ljudböcker, ett stort utbud av tv-dokumentärer och konkurrerande internationella strömningstjänster. Det är svårt att veta vad som är dagsländor och vad som kommer att sätta varaktig prägel på samhället.

I denna bok har vi utifrån ett historiskt perspektiv blickat tillbaka på en annan tid, en nyss förgången epok som också rymde ett stort antal olika aktörer, arenor och deloffentligheter. Trots denna uppenbara mångfald har vi visat hur de hängde ihop och samverkade för att sätta humanistisk kunskap i rörelse. Vi vill tro att denna historia bär på betydelsefulla lärdomar för den som vill värna en vital offentlighet även i dag och i morgon.

Tack

Denna bok är resultatet av vårt gemensamma arbete mellan 2019 och 2022. Vi har under dessa år utgjort en sammansvetsad forskargrupp inom ramen för Johan Östlings tjänst som Wallenberg Academy Fellow. Vår institutionella bas har varit Centrum för kunskapshistoria (LUCK) i Lund. I denna livaktiga miljö har vi varit involverade i många berikande diskussioner med en hel rad duktiga historiker och dragit nytta av fortlöpande utbyten med kreativa forskare med olika specialiteter.

Ett antal kollegor har mer ingående granskat och kommenterat vårt verk. Vi vill rikta ett särskilt tack till Marie Cronqvist, David Larsson Heidenblad, Björn Lundberg och Hampus Östh Gustafsson som läste ett fullständigt manuskript och lämnade många värdefulla synpunkter. En bit in i vår skrivprocess anordnade vi en workshop där vi presenterade några kapitelutkast, och vi vill i detta sammanhang i synnerhet tacka Lena Lennerhed som vi bjöd in som speciell kommentator. Olika aspekter av vår bok har vi dessutom haft förmånen att dryfta vid seminarier och konferenser i Aachen, Amsterdam, Barcelona, Cambridge, Hamburg, Häckeberga, Kristiansand, Leuven, Linköping, Oslo, Sydney, Uppsala, Utrecht, Växjö, Washington, Örebro och vid flera tillfällen i Lund.

Ytterligare ett antal personer har läst delar av vår text eller på andra sätt varit oss behjälpliga. Med Karolina Enquist Källgren, Isak Hammar, Helge Jordheim, Anna Nilsson Hammar, Gary Shaw och Kajsa Weber har vi diskuterat bokens generella utgångspunkter medan Erik Bengtsson, Per I. Gedin, Josefin Hägglund, Hanna Stenström och Linnéa Lindsköld har lämnat viktiga synpunkter på enskilda empiriska kapitel. Den sistnämnda har också bidragit med material till kapitel 5. Ludvig Hertzberg har låtit oss ta del av *Svenska Dagbladets* skribentregister och månadsförteckningar

över understreckare. Ett antal andra personer har generöst delat med sig av sitt material om bokcaférörelsen och låtit sig intervjuas för kapitel 7: Clas Örjan Spång, Per Amnestål, Henrik Sampe, Dick Schyberg, Karin Lentz och Monika Dikanski. Vid Historiska institutionen i Lund har prefekt Henrik Rosengren och ekonom Christine Malm gjort mycket för att underlätta vårt arbete. För allt detta är vi väldigt tacksamma.

Vårt manuskript har nagelfarits av två anonyma granskare inom ramen för Kriteriums arbete med att säkerställa vetenskaplig kvalitet. Vi tackar dem för deras noggranna, kritiska läsning liksom Lena Lennerhed i hennes egenskap av vetenskapligt ansvarig. Överhuvudtaget har vi värdesatt den professionalism som har kännetecknat Kriteriumprocessen.

Vårt förlag Makadam och dess skickliga medarbetare har hjälpt oss att omvandla ett knippe filer till en fullfjädrad bok. Vi vill här först och främst tacka Tove Marling Kallrén, Annika Sundberg och Johan Laserna för deras engagemang och känsla för stil.

Knut och Alice Wallenbergs stiftelse har frikostigt finansierat lejonparten av vår forskning, men vi har också mottagit stöd från Ridderstads stiftelse för historisk grafisk forskning. Framställningen av boken har finansierats av Stiftelsen Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål, Stiftelsen fil.dr Uno Otterstedts fond för främjande av vetenskaplig undervisning och forskning, Stockholms Arbetareinstitutsförening, Kungl. Patriotiska Sällskapet samt Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Vi är synnerligen tacksamma för detta ekonomiska stöd.

Johan Östling, Anton Jansson och Ragni Svensson Stringberg
Lund, Göteborg och Stockholm,
vårvintern 2022

Noter

1. Inledning: Humanister i offentligheten

1. Vilhelm Moberg, *Min svenska historia: Berättad för folket. D. 1, Från Oden till Engelbrekt* (Stockholm: Norstedt, 1970); Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 49; Jens Liljestrand, *Mannen i skogen: En biografi över Vilhelm Moberg* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2018), s. 630–643. Allmänt om historieintresset i Sverige vid denna tid se Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001) och Samuel Edquist, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009).

2. Liljestrand 2018, s. 630–631.

3. Sten Carlsson, ”Vilhelm Moberg och medeltiden”, *SvD*, 31/8 1970.

4. Erik Hjalmar Linder, ”Vilhelm Mobergs svenska historia: Trälar, förtryckare och Margareta”, *GP*, 1/9 1970.

5. Olle Nylander, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 1 Från Oden till Engelbrekt* (Stockholm: Brevskolan, 1972a); Olle Nylander, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 2 Från Engelbrekt till och med Dacke* (Stockholm: Brevskolan, 1972b). Se vidare kapitel 6. Redan 1970 hade Studieförbundet Vuxenskolan gett ut en studieplan av Sten Jacobsson, *Min svenska historia: Berättad för folket. D. 1, Studieplan* (Södertälje: Studieförbundet Vuxenskolan, 1970). Se även Edquist 2009, s. 243–245.

6. Rens Bod, *A New History of the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2013), s. 358; Rens Bod & Julia Kursell, ”Introduction: The Humanities and the Sciences”, *Isis*, 106:2 (2015); Rens Bod, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn, ”A New Field: *History of Humanities*”, *History of Humanities*, 1:1 (2016), s. 1–2; Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a), s. 49–52 och 64–68.

7. Naturligtvis finns det undantag. Förutom Bod 2013 kan exempelvis följande nämnas: Jan Eckel, *Geist der Zeit: Deutsche Geisteswissenschaften seit 1870* (Göttingen:

Vandenhoeck & Ruprecht, 2008); James Turner, *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2014); Anthony Grafton & Glenn W. Most (red.), *Canonical Texts and Scholarly Practices: A Global Comparative Approach* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016) och Daniel R. Woolf, *A Concise History of History: Global Historiography from Antiquity to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).

8. Bod 2013; Bod, Kursell, Maat & Weststeijn 2016; Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010); Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: From Early Modern to Modern Disciplines* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012); Rens Bod, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: The Modern Humanities* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014).

9. Hans-Jörg Rheinberger, "Nature and Culture in the Prism of Knowledge", *History of Humanities*, 1:1 (2016); Fabian Krämer, "Shifting Demarcations: An Introduction", *History of Humanities*, 3:1 (2018).

10. "Forum: The Scholarly Self", *History of Humanities*, 1:2 (2016); Herman J. Paul (red.), *How to Be a Historian: Scholarly Personae in Historical Studies, 1800–2000* (Manchester: Manchester University Press, 2019).

11. "Forum: Libraries as Laboratories for the Humanities", *History of Humanities*, 5:2 (2020).

12. Jonathan Service, "Comparing Notes: An Introduction", *History of Humanities*, 2:2 (2017); Wang Hui, "The Humanities in China: History and Challenges", *History of Humanities*, 5:2 (2020); Daniela Merolla, Michiel Leezenberg, Victoria Sear & Mark Turin, "Introduction: Colonial Humanities and Criticality", *History of Humanities*, 6:1 (2021).

13. Här följer exempel för olika ämnen. Arkeologi och antikforskning: Evert Baudou, *Den nordiska arkeologin: Historia och tolkningar* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2004); Ingrid Berg, *Kalaureia 1894: A Cultural History of the first Swedish Excavation in Greece* (Stockholm: Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University, 2016); Frederick Whitling, *Western Ways: Foreign Schools in Rome and Athens* (Berlin: De Gruyter, 2019); etnologi: Mats Hellspong, Fredrik Skott & Nils-Arvid Bringéus (red.), *Svenska etnologer och folklorister* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2010); Karin Gustavsson, *Expeditioner i det förflutna: Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början* (Stockholm: Nordiska museet, 2014); filosofi: Svante Nordin, *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin* (Bodafors: Doxa, 1984); Carl-Göran Heidegren, Henrik Lundberg & Klas Gustavsson, *Sverige och filosoferna: Svensk 1900-talsfilosofi i sociologisk belysning* (Lund: Studentlitteratur, 2018); Henrik Lagerlund, *Den svenska filosofins historia* (Stockholm: Thales, 2020); historia: Ragnar Björk & Alf W. Johansson (red.),

Svenska historiker: Från medeltid till våra dagar (Stockholm: Norstedt, 2009); Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer: Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945* (Hedemora: Gidlund, 2010); Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2012); Rolf Torstendahl, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund: Studentlitteratur, 2017); idé- och lärdomshistoria: Nils Andersson & Henrik Björck (red.), *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet under sjuttiofem år* (Stockholm: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2008); den klassiska filologin: Bo Lindberg, *Humanism och vetenskap: Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1987); Eric Cullhed & Bo Lindberg (red.), *Klassisk filologi i Sverige: Reflexioner, riktningar, översättningar, öden* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2015); litteraturvetenskap: Claes Ahlund & Bengt Landgren, *Från etableringsfas till konsolidering: Svensk akademisk litteraturundervisning 1890–1946* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2003); Bengt Landgren (red.), *Universitetsämne i brytningstider: Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005); nordiska och moderna språk: Charlotta Seiler Brylla & Elisabeth Wåghäll Nivre (red.), *Sendbote zwischen den Kulturen: Gustav Korlén und die germanistische Tradition an der Universität Stockholm* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2015); Peter Bernhardsson, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016); Ulf Teleman, *Nordister och nordistik i Lund: Från 1860- till 1930-tal* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2015); Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Kriterium, 2020).

14. Kungl. Vitterhetsakademiens serie ”Svenska lärde” utgavs 1994–2013 och omfattar 17 personporträtt, huvudsakligen av humanister verksamma under början och mitten av 1900-talet. En ny serie lanserades 2017, också den på initiativ av Kungl. Vitterhetsakademien, och hittills har följande studier publicerats: Olof Ruin, *Analys & engagemang: Sex statsvetare under 1900-talet* (Stockholm: Langenskiöld, 2017); Erik Norberg, *Emil Hildebrand* (Stockholm: Langenskiöld, 2018); Sven-Göran Malmgren & Birgitta Agazzi, *Bertil Molde: Språkvårdare och folkbildare* (Stockholm: Langenskiöld, 2020); Birgit Arrhenius, *Forngreta: En biografi om Greta Arwidsson, den första kvinnan som blev landsantikvarie och professor i arkeologi* (Stockholm: Langenskiöld, 2020) och Gunnel Forsberg, *Gerd Enequist: En pionjär i byxkjol – Uppsala universitets första kvinnliga professor* (Stockholm: Langenskiöld, 2021). Naturligtvis publiceras även biografiskt inriktade studier av svenska humanister som inte hör till dessa serier; för ett av de senaste exemplen se Anna Källén & Johan Hegardt, *The Archaeologist In-Between: Olov Janse, 1892–1985* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021).

15. Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* (Lund: Lund University Press, 1992); Thorsten Nybom, *Kunskap, politik, samhälle: Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik*

1900–2000 (Hargshamn: Arete, 1997); Rangnar Nilsson, *God vetenskap: Hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2009); Mats Benner, *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning* (Stockholm: SISTER, 2009); Carl-Gustaf Andrén, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2013). Även nyare verk om enskilda universitet bör nämnas, i synnerhet Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia: På högskolans tid* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996a); Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996b); Carl Frängsmyr, *Uppsala universitet 1852–1916*, 2 vol. (Uppsala: Uppsala universitet, 2010); Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017).

16. Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige: En antologi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978). För en diskussion om denna skrift och dess sammanhang se Östh Gustafsson 2020a, s. 335–375 och Hampus Östh Gustafsson, ”Mobilising the Outsider: Crises and Histories of the Humanities in the 1970s Scandinavian Welfare States”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

17. Svante Nordin, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm: Atlantis, 2008).

18. Anders Ekström & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 2012); Jesper Eckhardt Larsen & Martin Wiklund (red.), *Humaniora i kunskapssamhället: En nordisk debattbok* (Malmö: NSU press, 2012); Tomas Forser & Thomas Karlsohn (red.), *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg: Daidalos, 2013). Böckerna om humaniora diskuteras i Henrik Bohlin, ”Sanningssökande, maktkritik eller generalistkompetens för arbetsmarknaden? Debatten om humaniora”, i Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Samtider: Perspektiv på 2000-talets idéhistoria* (Göteborg: Daidalos, 2017). Den svenska humanioradebatten under 2010-talet var samtidigt del av ett större internationellt sammanhang som bland annat inbegrep Martha C. Nussbaum, *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2010); Stefan Collini, *What are Universities for?* (London: Penguin Books, 2012); Helen Small, *The Value of the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2013); Helge Jordheim & Tore Rem (red.), *Hva skal vi med humaniora? Rapport om de humanistiske fagenes situasjon i Norge* (Oslo: Fritt ord, 2014); Poul Holm, Dominic Scott & Arne Jarrick, *Humanities World Report 2015* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015) och Dieter Lamping (red.), *Geisteswissenschaft heute: Die Sicht der Fächer* (Stuttgart: Kröner, 2015).

19. Daniel Nyström, *Innan forskningen blev radikal: En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Malmö: Universus Academic Press, 2015); Carl-Göran

Heidegren, *Positivismstrider* (Göteborg: Daidalos, 2016); Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017); Torstendahl 2017; Jakob Winther Forsbäck, *Med dubbla syften: Forum för kvinnliga forskare, aktivism och statsfeminism 1975–1995* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2017); Isak Hyltén-Cavallius, *Den ofärdiga vetenskapen: Om krisen i svensk litteraturforskning och litteraturtolkningens villkor* (Lund: Avdelningen för litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2018).

20. Se exempelvis Mats Malm, ”Gendered Philology: The Apostle Junia/s in Scandinavian Bible Translation”, *History of Humanities*, 2:2 (2017); Hampus Östh Gustafsson, ”The Discursive Marginalization of the Humanities: Debates on the ’Humanist Problem’ in the Early 1960s Swedish Welfare State”, *History of Humanities*, 3:2 (2018); Isak Hammar, ”A Conflict Among Geniuses: Challenges to the Classical Paradigm in Sweden, 1828–1832”, *History of Education*, 48:6 (2019); David Larsson Heidenblad, ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia*, 85:1 (2019); Fredrik Bertilsson, ”Source Criticism as a Technology of Government in the Swedish Psychological Defence: The Impact of Humanistic Knowledge on Contemporary Security Policy”, *Humanities*, 10:1 (2021); Isak Hammar, ”Classical Nature: Natural History, Classical Humanism, and the Value of Knowledge in Sweden, 1800–1850”, *Journal for the History of Knowledge*, 2:1 (2021); Isak Hammar & Johan Östling (red.), ”Theme: The Circulation of Knowledge and the History of Humanities”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).

21. Östh Gustafsson 2020a.

22. Östh Gustafsson 2020a, s. 20–25 och 378–400. Författaren gör i slutet av sin bok flera intressanta internationella jämförelser som bidrar till att sätta det svenska fallet i perspektiv. Till exempel har Stefan Collini noterat att varje generation brittiska intellektuella har tenderat att se den närmast föregående perioden som avsevärt mycket bättre och livaktigare än den egna. Se Stefan Collini, *Absent Minds: Intellectuals in Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2006).

23. Johan Östling, ”Circulating Knowledge in Public Arenas: Towards a New History of the Postwar Humanities”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).

24. År 1876 delades de filosofiska fakulteterna vid de svenska universiteten upp i två sektioner, en humanistisk och en matematisk-naturvetenskaplig. Det dröjde till 1956 innan dessa sektioner blev självständiga fakulteter. Samtidigt delades den humanistiska fakulteten upp i två sektioner, den historisk-filosofiska och den språkvetenskapliga. År 1964 bröts de samhällsvetenskapliga ämnena, som fram till dess hört till den historisk-filosofiska fakulteten, loss och bildade en egen fakultet. Se Jörgen Weibull, *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum: IV. 1868–1968* (Lund: Gleerup, 1968), s. 283 och Lindberg & Nilsson 1996b, s. 14–15.

25. Jämför Lindberg & Nilsson 1996b; Birger Olsson, Göran Bexell & Göran Gus-

tafsson (red.), *Theologicum i Lund: Undervisning och forskning i tusen år* (Lund: Arcus, 2001); Mattias Bolkéus Blom & Lars Magnusson (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet 50 år: 1964–2014* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014); Gunnar Andersson & Magnus Jerneck (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund: En vital 50-åring: En jubileumsskrift* (Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet, 2015); Kjell Å. Modéer, *Det förpliktande minnet: Juridiska fakulteten i Lund 1666–2016* (Stockholm: Santérus, 2017); Oloph Bexell, *Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet 1916–2000: Historiska studier* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2021).

26. Begreppet ”humanistisk kunskap” tycks, att döma av sökningar i tidningsdatabaser, ha förekommit sporadiskt i det svenska språket sedan 1980-talet, men ökat i frekvens de senaste tio åren och återfinns nu även i bok- och rapporttitlar, exempelvis Ekström & Sörlin 2012 och Isak Hammar, *Humanistisk kunskap och kompetens: En rapport om alumners nytta av studier i humaniora och teologi* (Lund: Humanistiska och teologiska fakulteterna, Lunds universitet, 2021). Vår användning av begreppet är således pragmatisk, närmast som en synonym till ”humaniora”.

27. Tobias Dalberg, *Mot lärdomens topp: Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018).

28. Det svenska humaniorabegreppet förstås ofta smalare än de vanligaste internationella motsvarigheterna, såsom engelskans *humanities* och tyskans *Geisteswissenschaft*, även om dessa begrepp inte har haft en helt stabil betydelse och förändringar har ägt rum över tid. För den internationella begreppshistoriska diskussionen se Alwin Diemer, ”Geisteswissenschaften”, i Joachim Ritter (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 3 (Basel & Stuttgart: Schwabe, 1974); Helge Jordheim, Anne Birgitte Rønning, Erling Sandmo & Mathilde Skoie, *Humaniora: En innføring* (Oslo: Universitetsforlaget, 2011); Bod & Kursell 2015; Julian Hamann, ”Boundary Work between Two Cultures: Demarcating the Modern *Geisteswissenschaften*”, *History of Humanities*, 3:1 (2018); Kasper Risbjerg Eskildsen & Rens Bod, ”The Forgotten Curriculum of the Humanities”, *History of Humanities*, 4:2 (2019) och Östh Gustafsson 2020a, s. 68–75. För ett svenskt resonemang om begreppet ”humanvetenskap” se Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021).

29. Östh Gustafsson 2020a, s. 70. Två essäer som reder ut och diskuterar begreppsrelationen är Anders Piltz, ”Human, humaniora, humanism: Kan man utbildas till människa?”, i Jerker Blomqvist & Ulf Teleman (red.), *Språk i världen: Broar och barriärer* (Lund: Lund University Press, 1993) och Karin Johannisson, ”Humaniora, humanism, historia: Installationsföreläsning den 7 november 1997”, *Lychnos* (1998).

30. Det finns förstås en historisk koppling. Anthony Grafton och Lisa Jardine skriver att det var under senrenässansen som humaniora växte fram som ett slags *curriculum* ur det som tidigare varit humanism som ett ideal. Se Anthony Grafton & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986).

31. Jonas Hansson talar om att humanismen dels är ett epokbegrepp, dels ett politisk-filosofiskt begrepp, dels ett bildningsbegrepp. Se Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999). Mer om detta i kapitel 5.

32. Historiografiska överblickar över kunskapshistoria återfinns i Johan Östling, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Suzanne Marchand, ”How Much Knowledge Is Worth Knowing? An American Intellectual Historian’s Thoughts on the *Geschichte des Wissens*”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019); Marian Füssel, ”Wissensgeschichten der Frühen Neuzeit: Begriffe – Themen – Probleme”, i Marian Füssel (red.), *Wissensgeschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019); Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020); Johan Östling, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 59:4 (2020a).

33. Publikationer som spelade en avgörande roll för formeringen av kunskapshistoria som nytt fält under 2010-talet innefattar Peter Burke, *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot* (Cambridge: Polity Press, 2000); Philipp Sarasin, ”Was ist Wissensgeschichte?”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)*, 36:1 (2011); Peter Burke, *A Social History of Knowledge: From the Encyclopédie to Wikipedia* (Cambridge: Polity Press, 2012); Peter Burke, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge: Polity Press, 2016); Simone Lässig, ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda”, *Bulletin of the German Historical Institute*, 59 (2016); Lorraine Daston, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1:1 (2017); Martin Mulsow & Lorraine Daston, ”History of Knowledge”, i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London: Bloomsbury Academic, 2019).

34. Det finns sedan några år tillbaka flera akademiska bokserier med kunskapshistorisk inriktning: ”Knowledge Societies in History”, Routledge (redaktörer Sven Dupré och Wijnand Mijnhardt); ”Global Epistemics”, Rowman & Littlefield International (redaktör Inanna Hamati-Ataya); ”Studies in the History of Knowledge”, Amsterdam University Press (redaktörer Klaas van Berkel, Jeroen van Dongen och Herman J. Paul); ”History of Science & Knowledge”, Princeton University Press (redaktör Eric Crahan). Tidskriften *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge* (University of Chicago Press), vars första nummer utkom 2017, har Shadi Bartsch-Zimmer som huvudredaktör

och är ett slags organ för Stevanovich Institute on the Formation of Knowledge vid University of Chicago, medan *Journal for the History of Knowledge* (Ubiquity Press; chefredaktörer: Sven Dupré och Geert Somsen) är affilierade med Gewina, det belgisk-nederländska sällskapet för vetenskaps- och universitetshistoria, och publicerade sitt första nummer 2020. År 2022 utges den första volymen av en årsbok med kunskapshistorisk inriktning, *History of Intellectual Culture: International Yearbook of Knowledge and Society* (De Gruyter), med Charlotte A. Lerg, Johan Östling och Jana Weiß som redaktörer. Därutöver har flera tidskrifter ägnat specialnummer eller tematiska sektioner åt kunskapshistoria, däribland *Geschichte und Gesellschaft*, *History and Theory*, *Kulturstudier*, *Slagmark*, *History of Humanities* samt kommande nummer av *History of Education Review* och *Nordic Journal of Educational History*.

35. Helge Jordheim & David Gary Shaw, ”Opening Doors: A Turn to Knowledge”, *History and Theory*, 59:4 (2020), s. 5.

36. Östling 2020a.

37. Daston 2017; Sven Dupré & Geert Somsen, ”Forum: What is the History of Knowledge?”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020); Jürgen Renn, *The Evolution of Knowledge: Rethinking Science for the Anthropocene* (Princeton: Princeton University Press, 2020).

38. Anna Nilsson Hammar, ”Theoria, Praxis and Poiesis: Theoretical Considerations on the Circulation of Knowledge in Everyday Life”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018); Elaine Leong, *Recipes and Everyday Knowledge: Medicine, Science, and the Household in Early Modern England* (Chicago: University of Chicago Press, 2018).

39. Sarasin 2011; Lässig 2016; Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020); Philipp Sarasin, ”More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020); David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021).

40. För olika exempel på hur kunskapsbegreppet förstås och används i samtida forskning se Fredrik Barth, ”An Anthropology of Knowledge”, *Current Anthropology*, 43:1 (2002); Sarasin 2011; Daston 2017; Sarasin 2020; Anna Nilsson Hammar & Kajsa Weber, ”Från religiös kultur till konfessionell kunskap”, *Historisk tidskrift*, 141:1 (2021). Begreppshistoriska perspektiv på ”kunskap” återfinns i Hans Siggaard Jensen, ”A History of the Concept of Knowledge”, *Zagreb International Review of Economics and Business*, 3:2 (2000); ”Wissen”, i Gottfried Gabel (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 12 (Basel: Schwabe, 2005) och Johan Östling, ”Kunskap”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier* (Stockholm: Fri Tanke, kommande 2022).

41. Jürgen Renn, *The Evolution of Knowledge: Rethinking Science for the Anthropocene*

(Princeton: Princeton University Press, 2020), s. 11. För ett liknande resonemang se Larsson Heidenblad 2021, s. 25–26.

42. För fördjupande diskussion med vidare referenser se Anton Jansson & Maria Simonsen, ”Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv”, *Slagmark*, 81 (2020); Anton Jansson, ”Things Are Different Elsewhere: An Intellectual History of Intellectual History in Sweden”, *Global Intellectual History*, 6:1 (2021a). För ett resonemang ur ett kunskapshistoriskt respektive idéhistoriskt perspektiv se Larsson Heidenblad 2021, s. 20–27, och Staffan Bergwik & Linn Holmberg, ”Concluding Reflections: Standing on Whose Shoulders? A Critical Comment on the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020). Internationellt har en diskussion om *history of knowledge* och *intellectual history* förts i Marchand 2019.

43. Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar 2020.

44. Östling, Larsson Heidenblad & Nilsson Hammar 2020; Östling & Larsson Heidenblad 2020.

45. Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation – ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017); Östling, Larsson Heidenblad, Sandmo, Nilsson Hammar & Nordberg 2018, s. 17–23. Ett liknande perspektiv på kunskap återfinns bland dem som förordar en vetenskapernas mediehistoria; se Anders Ekström, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, i Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa 2004).

46. Kapil Raj, ”Beyond Postcolonialism … and Postpositivism: Circulation and the Global History of Science”, *Isis*, 104:2 (2013).

47. Kapil Raj, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007), s. 225; James A. Secord, ”Knowledge in Transit”, *Isis*, 95:4 (2004); James A. Secord, ”Project (2015): Knowledge in Transit”, https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/research/projects/knowledge-transit, läst 15/2 2021.

48. Philipp Sarasin & Andreas Kilcher, ”Editorial”, *Nach Feierabend: Zürcher Jahrbuch für Wissensgeschichte*, 7 (2011), s. 7–11.

49. Östling & Larsson Heidenblad 2017, s. 279–284; Östling & Larsson Heidenblad 2020; Östling 2020a; Larsson Heidenblad 2021.

50. Östling & Larsson Heidenblad 2017, s. 279–284.

51. Begreppet kunskapsarena har utvecklats i Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020b); Johan Östling, ”Offentlighetens kunskapsarenor: Historiska reflexioner över samtiden”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020); Östling 2020a.

52. Johannes Glückler, Roy Suddaby & Regina Lenz (red.), *Knowledge and Institutions* (Cham: Springer, 2018).

53. Paul N. Edwards, Geoffrey C. Bowker, Steven J. Jackson & Robin Williams, ”Introduction: An Agenda for Infrastructure Studies”, *Journal of the Association for Information Systems*, 10:5 (2009); John Durham Peters, *The Marvelous Clouds: Toward a Philosophy of Elemental Media* (Chicago: University of Chicago Press, 2015). Se även Susan Leigh Star, ”The Ethnography of Infrastructure”, *American Behavioral Scientist*, 43:3 (1999) och Charlotte Nilsson, *En förbindelse med en större värld: Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2020).

54. Etymologiskt kan arenabegreppet härledas till latinets *arena* med betydelsen ’sand’ och det syftar ursprungligen på scenen i mitten av en romersk amfiteater eller den runda skådebanan på en cirkus. En möjlig tolkning vore därför att arenan är den plats där en strid utkämpas inför publik. I denna bok står dock sällan konfliktdimensionen i centrum. Snarare vill vi med begreppet kunskapsarenan beskriva en fysisk, social eller medial mötes- eller åskådningsplats där kunskapscirkulationen ägt rum.

55. Jürgen Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag, 1962). För ingångar till den stora litteraturen om Habermas och offentlighetsbegreppet se Craig J. Calhoun (red.), *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge: MIT Press, 1992); Patrik Lundell, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002); Jürgen Schiewe, *Öffentlichkeit: Entstehung und Wandel in Deutschland* (Paderborn: Schöningh, 2004) och Anne Kaun, ”Jürgen Habermas: Borgerlig offentlighet”, i Stina Bengtsson, Staffan Ericson & Fredrik Stiernstedt (red.), *Medievetenskapens idétraditioner* (Lund: Studentlitteratur, 2020).

56. Nancy Fraser, ”Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, 25/26 (1990). Se även Jane Mansbridge, ”The Long Life of Nancy Fraser’s ’Rethinking the Public Sphere’”, i Banu Bargu & Chiara Bottici (red.), *Feminism, Capitalism, and Critique: Essays in Honor of Nancy Fraser* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017).

57. Jostein Gripsrud, Hallvard Moe, Anders Molander & Graham Murdock (red.), *The Idea of the Public Sphere: A Reader* (Lanham: Lexington Books, 2010); Jostein Gripsrud (red.), *The Public Sphere*, 4 vol. (London: SAGE, 2011).

58. Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017).

59. Jostein Gripsrud, ”Offentlighet: Idealer, realiteter og tilfellet Norge”, i Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017), s. 42.

60. Gripsrud 2017. Se också Jörg Requate, ”Öffentlichkeit und Medien als Gegenstände historischer Analyse”, *Geschichte und Gesellschaft*, 25:1 (1999); Frank Bösch & Lucian Hölscher, ”Einleitung”, i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen* –

Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945 (Göttingen: Wallstein, 2009), s. 25.

61. Om vi hade velat skriva den humanistiska kunskapens mediehistoria under efterkrigstiden i stället för att skildra dess plats i offentligheten hade ett begrepp som ”mediesystem” varit användbart. Vårt huvudsakliga analytiska intresse rör dock inte hur olika medier samverkade och var beroende av varandra. Därför är ”mediesystem” eller närbesläktade begrepp inte några centrala analytiska begrepp för oss, även om vi i vissa kapitel för in det i våra resonemang. Om begreppet se Jonas Harvard & Patrik Lundell, ”1800-talets medier: System, landskap, nätverk”, i Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010), s. 7–13.

62. Raj 2013, s. 344; Östling & Larsson Heidenblad 2017; David Larsson Heidenblad & Johan Östling, ”Efterord: Nordisk kunskapshistoria inför 2020-talet”, *Kulturstudier*, 2 (2019).

63. Sarasin 2011, s. 169–170; Östling 2020b.

64. Larsson Heidenblad 2021, s. 15–16 och 18.

65. Jürgen Kocka, ”Comparison and Beyond”, *History and Theory*, 42:1 (2003); Daniel Chernilo, ”The Critique of Methodological Nationalism: Theory and History”, *Thesis Eleven*, 106:1 (2011).

66. Förbundsrepubliken Tyskland existerar som bekant än i dag, men den var under vår undersökningsperiod bara en av två tyska stater. Terminologiskt använder vi ”Västtyskland” som en synonym för Förbundsrepubliken Tyskland. Adjektivet ”västtysk” används om det som gällde denna stat och detta samhälle. ”Västra Tyskland” används både om de västliga ockupationszonerna 1945–1949 och om Förbundsrepubliken Tyskland efter 1949. När vi använder adjektivet ”tysk” gäller det antingen nutida förhållanden, något som berör båda staterna eller något som syftar på språkområdet snarare än någon av staterna. Terminologin har inte alltid varit helt självklar. För mer om beteckningarna på de båda tyska staterna på såväl svenska som tyska se Charlotta Seiler Brylla, *Den beväpnade freden: Språk och politik i det delade Tyskland* (Stockholm: Santérus, 2020), s. 53–80.

67. Ämnet är stort och behandlas bland annat i Georg Bollenbeck, *Bildung und Kultur: Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters* (Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1994); Wolf Lepenies, *The Seduction of Culture in German History* (Princeton: Princeton University Press, 2006); Eckel 2008 och Johan Östling, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland* (Stockholm: Atlantis, 2016).

68. Christa Berg, Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München: C.H. Beck, 1998); Axel Schildt & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Hanser, 2009); Konrad Dussel, *Deutsche Rundfunkgeschichte* (Konstanz: UVK-Verlagsgesellschaft, 2010); Knut Hickethier, *Geschichte des deutschen Fernsehens* (Stuttgart/Weimar: Metzler, 1998); Karl Christian Führer & Corey

Ross (red.), *Mass Media, Culture and Society in Twentieth-Century Germany* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006); Christina von Hodenberg, *Konsens und Krise: Eine Geschichte der westdeutschen Medienöffentlichkeit 1945–1973* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2006).

69. Kocka 2003.

70. Johan Östling, ”Kunskapsförmedlingens villkor i en balkaniserad offentlighet”, *Respons*, 2 (2020c).

71. Philipp Felsch, *Der lange Sommer der Theorie: Geschichte einer Revolte 1960–1990* (München: Beck, 2015). För en introduktion på svenska se Anton Jansson, ”Teorins långa sommar: Om det tyska förlaget Merve”, *Dixikon*, 2019a, https://www.dixikon.se/anton-jansson-teorins-langa-sommar-om-det-tyska-forlaget-merve, läst 15/6 2021.

72. Jörg Döring (red.), *Rowohlts deutsche Enzyklopädie: Wissenschaft im Taschenbuch 1955–68* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2017).

73. Stephan Füssel (red.), *Die Politisierung des Buchmarkts 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007); Schildt & Siegfried 2009, s. 302–314; Caspar Hirschi & Carlos Spoerhase (red.), *Bleiwüste und Bilderflut: Geschichten über das geisteswissenschaftliche Buch* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015); Kathrin Fahlenbrach, *Protest-Inszenierungen: Visuelle Kommunikation und kollektive Identitäten in Protestbewegungen* (Wiesbaden: Springer VS, 2000); Adelheid von Saldern, ”Markt für Marx: Literaturbetrieb und Lesebewegungen in der Bundesrepublik in den Sechziger- und Siebzigerjahren”, *Archiv für Sozialgeschichte*, 44 (2004); Kathrin Fahlenbrach, ”Protestinszenierungen: Die Studentenbewegung im Spannungsfeld von Kultur-Revolution und Medien-Evolution”, i Martin Klimke & Joachim Scharloth (red.), *Handbuch 1968 zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentbewegung* (Stuttgart: Metzler, 2007); Sven Reichardt, *Authentizität und Gemeinschaft: Linksalternatives Leben in den siebziger und frühen achtziger Jahren* (Berlin: Suhrkamp, 2014).

74. Uwe Sonnenberg, *Von Marx zum Maulwurf: Linker Buchhandel in Westdeutschland in den 1970er Jahren* (Göttingen, Niedersachs: Wallstein, 2016), s. 10.

75. Paul Nolte, *Lebens Werk: Thomas Nipperdeys ”Deutsche Geschichte”* (München: C. H. Beck, 2018).

76. Axel Schildt, *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (Göttingen: Wallstein, 2020). Schildts verk har släktskap med andra press- eller mediehistoriska undersökningar om Förbundsrepubliken. Se exempelvis Peter Hoeres, *Zeitung für Deutschland: Die Geschichte der FAZ* (München: Benevento, 2019).

77. Ett flertal antologier och monografier blev resultatet av det här projektet, men se framför allt Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009); Nicolai Hannig, *Die Religion der Öffentlichkeit: Kirche, Religion und Medien in der Bundesrepublik, 1945–1980* (Göttingen: Wallstein, 2010); Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

78. Historiografiska reflexioner över perioden återfinns i Marie Cronqvist, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund: Nordic Academic Press, 2008); Martin Wiklund, *Historia som domstol: Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* (Nora: Nya Doxa, 2012); Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.), *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet* (Stockholm: Appell förlag, 2017); Karl Haikola, "Historiska perspektiv på 1970-talet", *Scandia*, 86:1 (2020); Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad, "Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020a).

79. Även historieskrivningen om övriga skandinaviska länder domineras av dessa tre teman; se Östling, Olsen & Larsson Heidenblad 2020, s. 3–4.

80. Denna inriktning är inte minst förhärskade i översiktsverk. Se till exempel Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005); Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik: Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå: Boréa, 2005); Niels Finn Christiansen (red.), *The Nordic Model of Welfare: A Historical Reappraisal* (Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 2006); Mary Hilson, *The Nordic Model: Scandinavia Since 1945* (London: Reaktion, 2008); Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedt, 2013); Svante Nordin, *Sveriges moderna historia: Fem politiska projekt: 1809–2019* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019). För en diskussion om berättelser om det moderna Sverige se Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006).

81. Se exempelvis Kim Salomon, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996); Thorsten B. Olesen (red.), *The Cold War – And the Nordic Countries: Historiography at a Crossroads* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2004); Ulf Bjereld, Alf W. Johansson & Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm: Santérus, 2008); Valur Ingimundarson & Rósa Magnúsdóttir (red.), *Nordic Cold War Cultures: Ideological Promotion, Public Reception, and East-West Interactions* (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2015); Aryo Makko, *Ambassadors of Realpolitik: Sweden, the CSCE and the Cold War* (New York: Berghahn Books, 2017); Urban Lundberg, Mattias Tydén & Annika Berg, *En svindlande uppgift: Sverige och biståndet 1945–1975* (Stockholm: Ordfront förlag, 2021).

82. Litteraturen är omfattande och innefattar bland annat Orvar Löfgren (red.), *Hej, det är från försäkringskassan! Informaliseringen av Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur, 1988); Lena Lennerhed, *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedt, 1994); Salomon 1996; Jonas Anshelm, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag

Symposion, 2000); Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma, 2002); Wiklund 2006; Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009); Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Tillsammans: Politik, filosofi och estetik på 1960- och 1970-talen* (Stockholm: Atlas, 2014); Elisabeth Elgán, *Att ge sig själv makt: Grupp 8 och 1970-talets feminism* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2015); Bergman, Florin & Ljunggren (red.) 2017; Lennart Berntson & Svante Nordin, *Efter revolutionen: Vänstern i svensk kulturdebatt sedan 1968* (Stockholm: Natur & Kultur, 2017); Ekelund 2017; Johan Sundeen, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm: Bladh by Bladh, 2017); Ragni Svensson, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018a); Larsson Heidenblad 2021; Linnea Tillema, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021). Även den marknadsliberala offensiven från 1970-talet och framåt har tilldragit sig intresse; se Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Jenny Andersson, *The Library and the Workshop: Social Democracy and Capitalism in the Knowledge Age* (Stanford: Stanford University Press, 2010) och Rikard Westerberg, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm, 2020).

83. Jämför med karakteristiken av norsk offentlighet i Jostein Gripsrud & Synnøve Skarsbø Lindtner, "1960–1980: 'Vekk herfra, det er mitt mål'", i Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017). Författarna vill hänföra tidens förändringar av offentligheten till två övergripande processer: utbildningsrevolutionen och televisionens genomslag. Båda bidrog till att internationella idéer vann insteg samtidigt som politikens former intimiserades.

84. Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund: Studentlitteratur, 2004); Esbjörn Larsson & Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: En introduktion* (Lund: Studentlitteratur, 2019).

85. Nybom 1997; Andrén 2013; Östh Gustafsson 2020a.

86. Se till exempel Edquist 2009. För statistik se s. 412. Här blir det också tydligt att det är något vanskligt att göra kvantitativa jämförelser över tid. Under slutet av 1990-talet nådde man samma höjder som under slutet av 1970-talet, men då var idrottsrörelsens studieverksamhet medräknad, vilket den inte varit tidigare. Och vad som räknas in kan överhuvudtaget variera. Tydligt är dock att det skedde en kraftig ökning i studieförbundens cirkelverksamhet, som sedan minskade igen under tidigt 1980-tal. Se även Lars Arvidson, *Folkbildning i rörelse: Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse* (Malmö: LiberFörlag/Gleerup, 1985).

87. Andrén 2013, s. 32.

88. Östh Gustafsson 2020a. Ett belysande tidsdokument är konferensrapporten *Vetenskapen i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 1963). Se Staffan Wennerholm,

”Vetenskapen (och publiken) i framtidens samhälle: Om en forskningspolitikens konferens i Wenner-Gren Center 1963”, *Lychnos* (2002).

89. För försök till en mer samhällstillvänd humaniora under perioden se My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014), s. 59–100; Gustav Holmberg, ”Framtiden: Historikerna blickar framåt”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017) och Larsson Heidenblad 2019.

90. Andersson & Jerneck 2015.

91. Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008); Bengt Nerman, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962); Emma Eldelin, *”De två kulturerna” flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006), s. 113–121.

92. Stig Hadenius, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998); Birgitta Höijer, *Det hörde vi allihop! Etermedierna och publiken under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998); Dag Nordmark, *Finrummet och lekstugan: Kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV* (Stockholm: Prisma, 1999). Se vidare i kapitel 2.

93. Birgit Peterson, *Från journalist till murvel: Journalistyrkets professionalisering från 1900 till 1960-talet* (Göteborg: Nordicom, 2006), s. 18.

94. Elin Gardeström, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011), s. 9.

95. Gardeström 2011, s. 10–11; Mattias Hessérus, *Rätten till privatlivet: Och moralen bakom omoralen i svensk press* (Stockholm: Carlsson, 2017).

96. Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2015), s. 15.

97. Gardeström 2011, s. 251. Jämför Kent Asp, ”Journalistik som forskningsområde”, i Ulla Carlsson & Anders Lindblad (red.), *Forskning om journalistik, medier & kommunikation* (Göteborg: Nordicom, 1992).

98. Ann Steiner, *I litteraturens mittfåra: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2006), s. 9–12; Rolf Yrlid, *Litteraturens villkor* (Lund: Studentlitteratur, 1994), s. 117, 136; Svensson 2018a, s. 171.

99. Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten: Om bokmarknadens historia och framtid* (Stockholm: Norstedt, 2010), s. 105. Den bild som förmedlas av Gedin har nyanserats av bland andra Steiner 2006, även om man är överens om de stora linjerna i händelseutvecklingen.

100. Johan Svedjedal, ”Trekvarts sekel på svensk bokmarknad”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 25.

101. Ragni Svensson, ”Bokcafét: Politisk och social mötesplats i 1970-talets röda

Lund", *Biblis*, 72 (2015/16), s. 63; Ragni Svensson, "Revolting Against the Established Bookmarket: Book Cafes as Key Actors within the Counterpublic of the Scandinavian New Left", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

102. Eldelin 2006. Den svenska debatten om "de två kulturerna" åskådliggör ett grundantagande för cirkulationsanalyser: när ett begrepp flyttas från ett nationellt sammanhang till ett annat ändras potentiellt dess innebörd och implikation.

103. Wiklund 2006. Även idé- och lärdomshistoriska skildringar av 1960- och 1970-talen är strukturerade utifrån den här vinkeln på historien. Se Burman & Lennerhed 2014; Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år. Del 2, 1809–2000* (Stockholm: Natur & Kultur, 2000), s. 317–365.

104. När vi talar om "större mediala kunskapsarenor" syftar vi på dem som var välintegrerade i sin tids nationella offentlighet och potentiellt hade en betydande numerär publik. Många av dem gick under efterkrigstiden under beteckningen "massmedier". 2000-talets kulturhistoriska medieforskning har verkat för ett vidgat mediebegrepp och kritiserat ett ensidigt fokus på 1900-talets massmedier; se exempelvis Solveig Jülich, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008) och Marie Cronqvist, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Återkopplingar* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014). I denna studie är vi emellertid angelägna om att använda ett mediebegrepp som går att förena med vår vilja att analysera samhällelig kunskapscirkulation och offentlighetens kunskapsarenor.

2. Folkbildning på bästa sändningstid

1. *Gustav III och hans tid: En krönikefilm* (1956; Olle Hellbom); "Filmad svensk historia ny giv inom skolfilmen", *SvD*, 10/2 1957. Se även Martin Karlsson, *Att projicera det förflutna: Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala AV-centralernas utbud* (Uppsala: Sisyfos, 2011).

2. *Gustav III och hans tid*.

3. Dag Nordmark, *Finrummet och lekstugan: Kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV* (Stockholm: Prisma, 1999), s. 189–192. Föreliggande kapitel bygger delvis på Johan Östling, "Publiken: Fråga Lund och folkbildningen", i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017a) och Johan Östling, "Folkbildaren som försvann", *Anekdot: Det digitala bildningsmagasinet*, https://anekdot.se/essa/folkbildaren-som-forsvann/, läst 3/3 2021.

4. Nordmark 1999, s. 204.

5. Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* (Lund: Lund University Press, 1992), s. 107–168.

6. Johan Kärnfelt, *Mellan nytta och nöje: Ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000), s. 217–219.

7. Kärnfelt 2000, s. 225–228. År 1942 skapades Folkuniversitetet och några år senare anslöt sig centralbyrån i Lund. Se Olle Alexandersson & Jan-Sture Karlsson, *Det svenska folkuniversitetet: Idéer och arbete* (Stockholm: Studieförbundet Folkuniversitetet, 1983), s. 25–27.

8. Carl Fehrman, Håkan Westling & Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666–2004* (Lund: Lunds universitet, 2004), s. 175–176.

9. Kärnfelt 2000, s. 290–296.

10. Karin Nordberg, *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare 1925–1950* (Eslöv: Brutus Östlings förlag Symposion, 1998).

11. Lars-Åke Engblom, *Radio- och TV-folket: Rekryteringen av programmedarbetare till radion och televisionen i Sverige 1925–1995* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998), s. 226–227.

12. Konrad Dussel, ”Radio Programming, Ideology and Cultural Change: Fascism, Communism and Liberal Democracy, 1920s–1950s”, i Karl Christian Führer & Corey Ross (red.), *Mass Media, Culture and Society in Twentieth-Century Germany* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006), s. 80–85.

13. Birgitta Bergsten, *Kvinnan och havet: Ebba Lindqvist – liv och dikt* (Partille: Warne, 2008).

14. Fredrik Bragesjö, *Bilda eller samverka? En studie av bakgrunden till universitetens tredje uppgift* (Göteborg: Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori, 2009), s. 35–43.

15. Nordmark 1999, s. 184.

16. Stig Hadenius, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998); Birgitta Höijer, *Det hörde vi allihop! Etermedierna och publiken under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998).

17. Hadenius 1998; Nordmark 1999.

18. Serien ”Skrifter utgivna av Stiftelsen Etermedierna i Sverige” omfattar ett tjugotal böcker utgivna 1995–2005. Flera av dessa åberopas i detta kapitel.

19. Exempelvis Anna Edin, *Den föreställda publiken: Programpolitik, publikbilder och tilltalsformer i svensk public service-television* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000); Anna Edin & Per Vesterlund (red.), *Svensk television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008); Malin Wahlberg, ”Från Rembrandt till Electronics: Konstfilmen i tidig svensk television”, i Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.), *Berättande i olika medier* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008); Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015); David Rynell Åhlén, *Samtida konst på bästa sändningstid: Konst i svensk television 1956–1969* (Lund: Mediehistoria, 2016); Petra Werner, *Ett medialt museum: Lärandets estetik i svensk television 1956–1969* (Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2016).

20. Nordmark 1999, s. 188–189; Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen: Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm: Carlsson, 2007), s. 285–352.

21. Nordmark 1999, s. 189.

22. Nordmark 1999, s. 189–192; Rynell Åhlén 2016; Werner 2016. Jämför Jay David Bolter & Richard Grusin, *Remediation: Understanding New Media* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999).

23. Dussel 2006, s. 88–90.

24. Axel Schildt & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Hanser, 2009), s. 197.

25. Schildt & Siegfried 2009, s. 179–181.

26. Gränsen mellan å ena sidan folkbildning och populärvetenskap och å andra sidan renodlade utbildningsprogram är inte knivskarp, men för svenskt vidkommande har utbildningsprogrammen en särskild historia och organisationsform. I Sverige inleddes skolradiosändningar redan i slutet av 1920-talet, och i början av 1960-talet tillkom skol-tv. År 1964 sammanfördes verksamheterna till en skolprogramavdelning och 1978 bildades Utbildningsradion som ett dotterbolag till Sveriges Radio. Se exempelvis Ann-Kristin Wallengren & Cecilia Wadensjö, *Om tilltal, bildspråk och samhällssyn i utbildningsprogrammen* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001); Börje Dahlqvist, *Bildning och utbildning: Utbildningsprogrammens långa historia* (Stockholm: Sveriges utbildningsradio, 2003); Bengt Sandin (red.), *Bildning, utbildning, journalistik: Perspektiv på utbildningsprogrammens ideologiska, organisatoriska och personella förutsättningar* (Lund: Arkiv, 2006); Ingrid Lindell, *Kampen om utbildningsprogrammen: Skolradion och utbildningsradion 1925–2003* (Lund: Arkiv, 2005); Ann-Kristin Wallengren, *UR-bilder: Utbildningsprogram som tv-genre* (Lund: Arkiv, 2005); Bengt-Göran Martinsson, *Bildningens moderna former: Utbildningsprogram om litteratur 1960–1979* (Lund: Arkiv, 2004); Elisabet Hammar, *Muntlig franska via etern: Radions insatser för praktisk färdighet i ett ”elitspråk” 1948–1978* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001).

27. Orvar Löfgren, ”Mats E A Rehnberg”, *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7578, läst 3/3 2021.

28. Engblom 1998, s. 38–77; Ulla B. Abrahamsson, *I allmänhetens tjänst: Faktaprogram i radio och television 1955–1995* (Stockholm: Prisma, 1999); Sandin (red.) 2006.

29. Gunnar Ollén, *Strindbergs 1900-talslyrik* (Stockholm: Seelig, 1941); Nils Erik Bæhrendtz, *Alexander Kiellands litterära genombrott* (Stockholm: Forum, 1952); Nils-Olof Franzén, *Zola et La joie de vivre: La genèse du roman, les personnages, les idées* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1958); Ulf Peder Olrog, ”Studier i folkets visor”, opublicerad licentiatavhandling, Uppsala universitet (Uppsala, 1951); Kerstin Anér, *Läsning i blandade ämnen: Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg: Rundqvist, 1948); Lars Ulvenstam, *Den åldrade Selma Lagerlöf: En studie i hennes Löwensköldscykel* (Stockholm: Bonnier, 1955); Hans Villius, *Karl XII:s ryska fälttåg: Källstudier* (Lund: Carl Blom, 1951).

30. Nordmark 1999, s. 148–159; Kalle Lind, *Hasse Alfredson: En sån där farbror som ritar och berättar* (Stockholm: Forum, 2019), s. 138, 157, 160.

31. Östling 2017a.

32. Här finns en klar parallell till forskning om osynliga kvinnliga vetenskapsutövare som bidrog till att göra manliga professorer synliga. Se exempelvis Susan Leigh Star, ”The Sociology of the Invisible: The Primacy of Work in the Writings of Anselm Strauss”, i David R. Maines (red.), *Social Organization and Social Process: Essays in Honor of Anselm Strauss* (Hawthorne, New York: Aldine de Gruyter, 1991), Margaret W. Rossiter, *Women Scientists in America before Affirmative Action, 1940–1972* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995) och Staffan Bergwik, *Kunskapens osynliga scener: Vetenskapshistorier 1900–1950* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2016), s. 110–118.

33. Kristina Lundgren, ”Ursula Karin Henriette Richter”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/UrsulaRichter, läst 3/3 2021; Birger Hedén, ”Maud Reuterswärd”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/MaudReutersward, läst 3/3 2021; Emma Severinsson, ”Wiveca Lena Margareta Billquist”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/WivecaBillquist, läst 3/3 2021; Kristina Lundgren, ”Anna Valborg Monica Boëthius”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/MonicaBoethius, läst 3/3 2021; Kristina Lundgren, ”Ursula Karin Henriette Richter”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/UrsulaRichter, läst 3/3 2021; Maria Andersson, ”Gunnel Linde”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/GunnelLinde, läst 3/3 2021.

34. Knut Hickethier, *Geschichte des deutschen Fernsehens* (Stuttgart/Weimar: Metzler, 1998), s. 142–144.

35. När omfattande manipulation avslöjades i flera amerikanska frågesportprogram under 1950-talet väckte det ramaskri. Se Gunn Enli, *Mediated Authenticity: How the Media Constructs Reality* (New York: Peter Lang, 2015), s. 45–64.

36. Nordmark 1999, s. 192–200. Om synen på publiken se Edin 2000, s. 66–76.

37. Avsnittet om *Fråga Lund* bygger på Östling 2017a, en text som är mer utförlig både när det gäller detaljstudiet av programmet och karakteristiken av det lundensiska sammanhanget.

38. *Fråga Lund* har inte ägnats någon vetenskaplig behandling förutom Östling 2017a. Programmet tas dock upp i verk som Uno Myggan Ericson (red.), *Myggans nöjeslexikon: Ett uppslagsverk om underhållning*, vol. 6 (Höganäs: Bra Böcker, 1990) och Jan Gradvall, Björn Nordström, Ulf Nordström & Annina Rabe, *Tusen svenska klassiker: Böcker, filmer, skivor, tv-program från 1956 till i dag* (Stockholm: Norstedt, 2009). Det figurerar även i ett par betraktelser av självbiografiskt snitt, i första hand Sören Engelbrektson, ”En programgigant med solitt påbrå”, i Björn Johnson (red.), *Festskrift till Jan-Öjvind Swahn* (Höganäs: Bra Böcker, 1995) och Jan-Öjvind Swahn, ”Fråga Lund”, i *Under Lundagårds kronor: Samling 6* (Lund: Akademiska föreningens förlag, 2005).

39. Göran Bengtsson, ”Fråga de lärde i Lund”, *Röster i Radio-TV*, 1962:39, s. 34–35.

40. Gunnar Ollén, *Det underbara som kom genom luften: Sveriges radio/TV i Malmö 1925–1975* (Stockholm: Sellin & partner, 2001); Per Rahbek, *Återupptäckten av provinsen: Regional radio från 1920-tal till 1970-tal* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001), s. 162–167.

41. Nils-Olof Franzén, Per-Martin Hamberg & Philip von Krusenstierna, *Hört och sett: Radio och television 1925–1974* (Stockholm: Sveriges Radio, 1974), s. 222–224; Carl-håkan Larsén, *Sten Broman: En man med många kostymer* (Lund: Historiska Media, 2002). Minnesbilder återfinns i Lasse Holmqvist, *Här är mitt liv* (Höganäs: Bra Böcker, 1994) och Bengt Roslund, *Skam den som ger sig: Upplevelser på Malmö-TV och i den övriga världen* (Malmö: Soleka, 2014).

42. Ollén 2001; Björn Lindgren, ”Den olydige docenten: Om Gunnar Ollén och radio/TV i Malmö 1950–1959”, http://sverigesradio.se/diverse/appdata/isidor/files/96/13970.pdf, läst 3/3 2021.

43. Abrahamsson 1999, s. 88–90; Lindgren 2021.

44. Engelbrektson 1995.

45. Asa Briggs, *The History of Broadcasting in the United Kingdom: IV: Sound and Vision* (London: Oxford University Press, 1979); Marcel Chotkowski LaFollette, *Science on American Television: A History* (Chicago: University of Chicago Press, 2013).

46. Telefonintervju med Jan-Öjvind Swahn, 3/9 2014.

47. Eva Gerle (red.), *Lunds universitets matrikel: 1967–68* (Lund: Gleerup, 1968), s. 778.

48. Jan-Öjvind Swahn, ”Arvet från von Sydow: En betraktelse i anledning av ett halvsekeljubileum”, *Rig*, 79:4 (1996), s. 115 och 104; Nils-Arvid Bringéus, *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2006).

49. Björn Johnson (red.), *Festskrift till Jan-Öjvind Swahn* (Höganäs: Bra Böcker, 1995).

50. Birger Bergh, ”Gerhard Bendz: Minnesord”, *Årsberättelse: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* (1984/1985).

51. Hans Ryde, ”Minnesteckning över Sten von Friesen”, *Årsbok: Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund* (Lund: Kungl. Fysiografiska sällskapet i Lund, 1997).

52. Lennart Widén, ”In Memoriam: David H. Ingvar, M.D., Ph.D., 1924–2000”, *Journal of Cerebral Blood Flow & Metabolism*, 21 (2001), s. 193–194.

53. Per Brinck, ”Carl H. Lindroth”, *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 23 (Stockholm: Norstedt, 1980–1981).

54. Carl-Axel Gemzell, ”Nekrolog: Jörgen Weibull”, *Historisk tidsskrift*, 99:2 (1999).

55. Swahn 2005, s. 309.

56. Lina Carls, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2004), s. 184; Christina Carlsson Wetterberg & Göran Blomqvist (red.), *Kvinnor vid Lunds universitet* (Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap, 2000); Göran Blomqvist, ”Så blev kvinnor professorer vid Lunds universitet”,

i Margareta Wirmark (red.), *Professorsboken: Fyrtionio Lundakvinnor berättar* (Stockholm: Carlsson, 1996), s. 113–121 och 216–217.

57. Gerle (red.) 1968, s. 777.

58. Jörgen Weibull, *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum: 4: 1868–1968* (Lund: Gleerup, 1968), s. 123–134.

59. Marita Baumgarten, *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert: Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997).

60. Telefonintervju med Jan-Öjvind Swahn, 3/9 2014.

61. Lorraine Daston & H. Otto Sibum, ”Introduction: Scientific Personae and Their Histories, *Science in Context*, 16:1–2 (2003), s. 2–3. Se även diskussionen i Steven Shapin, *The Scientific Life: A Moral History of A Late Modern Vocation* (Chicago: University of Chicago Press, 2008) och Herman J. Paul, ”What is A Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires”, *History and Theory*, 53:3 (2014).

62. Paul 2014 talar om *scholarly personae* och koncentrerar sig på historikerrollen, men hans resonemang har mer generell bäring. Paul och andra forskare har därefter utvecklat och problematiserat personabegreppet i en serie studier; se exempelvis Herman J. Paul (red.), *How to Be A Historian: Scholarly Personae in Historical Studies, 1800–2000* (Manchester: Manchester University Press, 2019) och Kirsti Niskanen & Michael Barany (red.), *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Persona: Incarnations and Contestations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2021).

63. För det skikt som dominerade den svenska offentligheten under den tidiga efterkrigstiden, ”1945 års generation”, se Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 274–281 och Henrik Lundberg, ”Arne Næss och Ingemar Hedenius som dramatiska intellektuella: Ett förslag till en gemensam plattform för kunskapssociologi och kunskapshistoria”, *Slagmark*, 81 (2020).

64. Per Wirtén, *Herbert Tingstens sista dagar: Berättelsen om ett liv* (Stockholm: Bonnier, 2013).

65. Enligt Bertil Svensson förelåg det ett konkurrensförhållande mellan de tre professorerna och de tre docenterna i panelen. Den som fick utstå flest gliringar var Jan-Öjvind Swahn i egenskap av företrädare för en kunskapsdisciplin med låg inomvetenskaplig status. Telefonintervju med Bertil Svensson, 4/9 2015.

66. Engelbrektson 1995, s. 42; Swahn 2005, s. 307.

67. Johan Kärnfelt, *Allt mellan himmel och jord: Om Knut Lundmark, astronomin och den publika kunskapsbildningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), s. 27–33. Se även Anders Ekström, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, i Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004), s. 15.

68. Allmänt om 1960-talets tv-publik i Höijer 1998, s. 197–212. För åren 1962–1965 finns det 15 volymer med brev bevarade, var och en med hundratals frågor. Se

Södra distrikten, Programredaktionen, SRF, B17 F1:32–47 (1962–1965). Enligt Swahn ska brev från åren därefter ha förstörts. Telefonintervju med Jan-Öjvind Swahn, 3/9 2014.

69. En liknande iakttagelse har gjorts av Johan Kärnfelt i en studie av lundaastronomen Knut Lundmark. Se Kärnfelt 2009, s. 28.

70. Södra distrikten, Programredaktionen, SRF, B17 F1:32 (1962–1963). Redaktionen bemödade sig inledningsvis om att sortera den inkomna posten under rubriker som ”Religion, bibel”, ”Kvinnor – män” och ”Matematik, tideräkning”, men tycks snart ha utvecklat en mer vanvördig attityd. Ett flertal frågemappar har försetts med etiketter som ”Skit”, ”Knas” och ”Mycket tråkiga frågor” (se B17 F1:34–37 [1962–1963]), medan andra innehåller en handskriven notering om att Jan-Öjvind Swahn har gått igenom mappen och plockat ut det som han funnit användbart (se B17 F1:39–47 [1962–1965]). Se även Swahn 2005 för uppgifter om frågorna och deras karaktär.

71. Telefonintervju med Jan-Öjvind Swahn, 3/9 2014.

72. Swahn 2005, s. 307.

73. Brev från Gunnar Ollén till Jan-Öjvind Swahn den 19/9 1962, Södra distrikten, Programredaktionen, Dokumentarkivet, Sveriges Radio Förvaltnings AB (SRF), Stockholm, B17 F1:33 (1962–1963); Protokoll från redaktionens sammanträde den 23/1 1963 för den nya omgången ”Fråga Lund”, Södra distrikten, Programredaktionen, SRF, B17 F1:33 (1962–1963).

74. År 1979 utvidgades lagen om pliktexemplar till att även omfatta audiovisuellt material. De tv-program som producerades innan dess har bara i begränsad omfattning och till synes utan systematik räddats till eftervärlden. För perioden fram till 1979 förefaller det därför endast finnas sex avsnitt av *Fråga Lund* bevarade, från 25/11 1962, 26/12 1967, 1/11 1968, 6/4 1969, 17/3 1974 samt 25/12 1978. Dessa flagranta arkivlakuner är på många sätt förödande om man vill genomföra en mer fullständigt syftande undersökning. I vårt fall är de efterlämnade programmen visserligen ovärderliga, men för analysen är de historiska sammanhang som de tillkom i nog så betydelsefulla. De principiella problem som är förbundna med otillräckliga uppgifter om de digitala mediearkivens tillkomst och urvalsförfaranden diskuteras i Pelle Snickars, ”If Content Is King, Context Is Its Crown”, *Critical Studies in European Television*, 1:1 (2012).

75. Om enkanaltelevisionens form, estetik och tilltal se Edin 2000, s. 78–97.

76. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

77. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

78. Eva Mårtensson, ”Förändringar i 1900-talets svenska: En litteraturgenomgång”, i Eva Mårtensson & Jan Svensson (red.), *Offentlighetsstruktur och språkförändring* (Lund: Institutionen för nordiska språk, 1988); Orvar Löfgren (red.), *Hej, det är från försäkringskassan! Informaliseringen av Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur, 1988).

79. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

80. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

81. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

82. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

83. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

84. *Fråga Lund*, 25/11 1962.

85. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a).

86. *Fråga Lund*, 26/12 1967.

87. Emma Eldelin, *"De två kulturerna" flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006). Se vidare kapitel 3.

88. *Fråga Lund*, 17/3 1974; Eldelin 2006, s. 146–160.

89. *Fråga Lund*, 17/3 1974.

90. Allmänt om "mediesystem" se Jonas Harvard & Patrik Lundell, "1800-talets medier: System, landskap, nätverk", i Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010), s. 7–13.

91. "TV i går", *SDS*, 1/10 1962; "Seger för 'di lärde' i Lund", *KvP*, 1/10 1962; Arne Svedberg, "Pillemariska vetenskapare", *Expressen*, 1/10 1962; Anders Ternström, "Förståndsfrågesport", *DN*, 1/10 1962; Gunnar Falk, "TV-rutan", *SvD*, 1/10 1962.

92. Hadenius 1998, s. 268; Anna Edin, "I takt med tiden: Om tv-tablån som mediehistorisk text", i Anna Edin & Per Vesterlund (red.), *Svensk television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008). Programtidningen hette *Röster i Radio* 1933–1957, därefter *Röster i Radio-TV*.

93. Lars Ulvenstam, *TV – dumburk eller väckarklocka?* (Stockholm: Bonnier, 1967), s. 99; Nordmark 1999, s. 204; Bengt Nerman, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962).

94. *Röster i Radio-TV*, 1962:41.

95. *Röster i Radio-TV*, 1962:47. Se även Edin 2000, s. 78–81.

96. Stig Ahlgren, "Du och bror . . . ???", *Röster i Radio-TV*, 1962:51, s. 18. Om Ahlgren se Gustaf von Platen, *Min vän Stig Ahlgren: Kvickhetens konung presenteras av Gustaf von Platen* (Stockholm: Fischer, 1997) och Ulrika Milles, *Ensamvargar: Stig Ahlgrens 1900-tal: Manlighet, kärlek, litteratur* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2019).

97. Ahlgren 1962, s. 18.

98. Lee Barron, *Celebrity Cultures: An Introduction* (London: SAGE Publications, 2015). På engelska förekommer termen *scilebrity* (en kortform av *scientific celebrity*) som en beteckning för dem som blivit berömda i kraft av sina vetenskapliga insatser, men i *Fråga Lund*-personligheternas fall var det snarare deras allmänna beläsenhet och förmåga att besvara kunskapsfrågor som var avgörande. Se även Eva Hemmungs Wirtén, *Making Marie Curie: Intellectual Property and Celebrity Culture in An Age of Information* (Chicago: University of Chicago Press, 2015).

99. "Skäggen", i Uno Myggan Ericson (red.), *Myggans nöjeslexikon: Ett uppslagsverk om underhållning*, vol. 13 (Höganäs: Bra Böcker, 1993).

100. Lars Malgefors, ”Kända röster frågar Lund”, *Röster i Radio-TV*, 1965:2; Ove Eriksson, ”Slut på TV-serien, lärde i Lund begapade censorer”, *SvD*, 18/5 1965. Om 1966 års karnevalsfilm se Tommy Gustafsson & Erik Hedling, ”Studentikosa amatörer: Den lundensiska karnevalsfilmen 1908–2006”, i Erik Hedling & Mats Jönsson (red.), *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008), s. 132–133.

101. Ingvar Orre, ”Hur man sliter ut program”, *DN*, 3/4 1965.

102. Bengt Anderberg, ”Hr Swahn (som borde vara gift med Cilla Ingvar)”, *Expressen*, 4/11 1967.

103. Hadenius 1998, s. 219–264.

104. Nordmark 1999, s. 157. Se även Olof Bärtås, ”Kunskap i takt med tiden: En studie av en kunskapsarena – tysk och amerikansk kunskapscirkulation i radioprogrammet *OBS!* 1969–1972”, opublicerad kandidatuppsats i historia, Historiska institutionen, Lunds universitet (Lund, 2021).

105. *Fråga Lund*, 1/11 1968.

106. Anders S. Fröberg, ”Fråga Lund – och sex nya svarar!”, *Röster i Radio-TV*, 1968:44. I ett brev från Gunnar Ollén till Bertil Svensson 29/9 1968 framgick det att den förre hade arbetat med att sätta ihop ett nytt *Fråga Lund*-lag. Ollén nämnde dels att han gärna hade sett litteraturdocenten Ingvar Holm som Swahns efterträdare, dels att han frågat Carl Fehrman, Birgitta Odén och Per Brinck men att de avböjt medverkan.

107. *Fråga Lund*, 1/11 1968.

108. Tony Kaplan, ”Nya Fråga Lund – kom loss!”, *Arbetet*, 3/11 1968.

109. Brev från Gunnar Ollén till David H. Ingvar, Gerhard Bendz, Carl H. Lindroth, Sten von Friesen och Jan-Öjvind Swahn, 14/4 1970; brev från Jörgen Weibull till Sören Engelbrektson, 31/5 1970; brev från Sören Engelbrektson till Gerhard Bendz, 21/8 1970; brev från David H. Ingvar till Sören Engelbrektson, 25/8 1970, och brev från Sören Engelbrektson till Gerhard Bendz, 18/9 1970. Se Brev, Södra distrikten, Programredaktionen, SRF, B17 F1:48 (1967–1971).

110. Fabian, ”Ljusen från Lund”, *Röster i Radio-TV*, 1970:52; Bertil Behring, ”Vetande i alla tänkbara former”, *Kvällsposten*, 21/12 1970.

111. De historiska sammanhang som *Fråga Lund* ingick i, inte minst det lundensiska, utvecklas i större detalj i Östling 2017a, s. 369–377.

112. Fredrik W. Thue & Kim G. Helsvig, *Universitetet i Oslo 1811–2011: Bok 5: 1945–1975: Den store transformasjonen* (Oslo: Unipub, 2011), s. 115–153. Denna humanistiska lärdomskultur skildras i akademisk memoarlitteratur, exempelvis Gunnar T. Westin, *En historikers historia: Gunnar T. Westins berättelse om sitt liv* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2018). Se därtill Birgitta Odén, *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975: Historia, statskunskap, kulturgeografi, ekonomisk historia* (Lund: Lund University Press, 1991) och Thomas Kaiserfeld, *Vetenskap och karriär: Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft* (Lund: Arkiv, 1997).

113. Clark Kerr, *The Great Transformation in Higher Education: 1960–1980* (Albany: State University of New York Press, 1991).

114. Gunnar Andersson & Magnus Jerneck (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring: En jubileumsskrift* (Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet, 2015); Östh Gustafsson 2020a.

115. För jämförelser med andra länder se även Östh Gustafsson 2020a, s. 378–396.

116. Bragesjö 2009; Thomas Kaiserfeld, ”Pengarna: Forskningssamverkan och innovation”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017); Göran Blomqvist, ”Universitetet som oroscentrum”, i Kim Salomon & Göran Blomqvist (red.), *Det röda Lund: Berättelser om 1968 och studentrevolten* (Lund: Historiska Media, 1998).

3. Pocketrevolution på svenska

1. Båda var Aldusböcker. Francis Bull, *Världslitteraturens historia* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1962) var översatt och bearbetad av Lennart Josephson, docent i litteraturhistoria, Uppsala universitet.

2. *Horisont: Ett kulturmagasin*, 14/11 1962.

3. Bokserien kallades till en början Aldusböckerna men bytte 1967 namn till Aldusserien.

4. Ben Mercer, ”The Paperback Revolution: Mass-Circulation Books and the Cultural Origins of 1968 in Western Europe”, *Journal of the History of Ideas*, 72:4 (2011).

5. Osignerad, ”Bokförlaget Aldus AB, nytt förlag”, *Svensk Bokhandel*, 6 (1960), s. 104; Mercer 2011.

6. Gunnel Furuland, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 78.

7. Peter Mandler, ”Good Reading for the Million: The ’Paperback Revolution’ and the Co-Production of Academic Knowledge in Mid-20th Century Britain and America”, *Past & Present*, 244:1 (2019); Kenneth C. Davis, *Two-Bit Culture: The Paperbacking of America* (Boston: Houghton Mifflin, 1984); Michael Hagner, ”Ernesto Grassi and the Reconciliation of the Sciences and the Humanities in rowohlts deutsche enzyklopädie”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).

8. Jörgen Blom, ”När gav ni er själv en pocketbok sist?”, *AB*, 8/1 1967.

9. Hagner 2018, s. 78; Gedin 1966.

10. För ett miljöhistoriskt exempel se David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021), s. 29.

11. Undersökningen bygger på ett omfattande empiriskt material. Med utgångspunkt i en bokhistorisk metod har stor hänsyn tagits till böckernas materialitet och den infor-

mation som kan inhämtas genom studiet av deras utseende, format och formgivning. Detta empiriska material ger tillsammans med recensioner och tidningsartiklar en bild av böckernas kunskapshistoriska inramning, det vill säga vilken som var deras förväntade publik samt hur böckerna togs emot i den mediala offentligheten.

12. Om förlaget och förläggarens uppgift att välja och sälja se Bo Peterson, *Välja och sälja: Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler* (Stockholm: Norstedt, 2003).

13. Adrian van der Weel, ”Europe 1890–1970”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Malden/Oxford: Wiley Blackwell, 2009), s. 364–365; Davis 1984, s. 25.

14. Phil Baines, *Penguin by Design: A Cover Story 1935–2005* (London: Penguin, 2005), s. 6.

15. Beth Luey, ”The United States 1890–1970”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Malden/Oxford: Wiley Blackwell, 2009), s. 375.

16. Davis 1984, s. 3.

17. Davis 1984, s. 207.

18. Davis 1984, s. 208.

19. Luey 2009, s. 375.

20. ”Anchor Books”, http://knopfdoubleday.com/imprint/anchor/, läst 14/3 2021.

21. Se till exempel Jan-Erik Pettersson, ”Förläggareföreningen 175 år”, *Svensk Bokhandel*, 14/12 2018.

22. Per I. Gedin, ”Den svenska pocketboken 1952–2000: The Georg Svensson Lecture”, *Biblis*, 13 (2001), s. 22–23.

23. Per I. Gedin, *Förläggarliv* (Stockholm: Bonnier, 1999), s. 157.

24. Karl Berglund, ”A Turn to the Rights: The Advent and Impact of Swedish Literary Agents”, i Jon Helgason, Sara Kärrholm & Ann Steiner (red.), *Hype: Bestsellers and Literary Culture* (Lund: Nordic Academic Press, 2014), s. 96–97.

25. Per I. Gedin, *När Sverige blev modernt: Gregor Paulsson, vackrare vardagsvara, funktionalismen och Stockholmsutställningen 1930* (Stockholm: Albert Bonnier, 2018), s. 255.

26. Pettersson 2018.

27. Gedin 1999, s. 123.

28. Gedin 2001.

29. Carl Fredrik Hultenheim, *Vidar Forsberg: Svensk typograf i världen* (Stockholm: Raster förlag, 1998), s. 43, 67.

30. Se Gerard Genette, *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (New York: Cambridge University Press, 1997), s. 34.

31. ”Bokförlaget Aldus AB” 1960.

32. Se till exempel Niels Bohr, *Atomfysik och mänskligt vetande* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1959), s. 120.

33. Per I. Gedin, *Den nya boken: En presentation och analys av pocketboken* (Stockholm: Prisma, 1966), s. 9.

34. Annika Olsson, *Att ge den andra sidan röst* (Stockholm: Atlas, 2004), s. 49. Se även Björn Nilsson, ”Fickböcker, fickböcker…”, *Expressen*, 24/3 1963: ”Men i modern mening är fickboken, den prisbilliga, standardiserade utgåvan, ett demokratins barn.”

35. Se till exempel osignerad ”Pocketboken i rampljuset”, *Svensk Bokhandel*, 10 (1963), s. 178; W., ”Med pocketboken som huvudtema”, *Svensk Bokhandel*, 13 (1965), s. 303.

36. Bertil Hökby, chef för Prisma, bekräftade denna bild i en tidningsintervju: ”Vi räknar med att 40 procent av våra läsare är studerande i en eller annan form. Siffrorna stämmer väl överens med statistiken i andra länder.” Se Per-Olov Zennström, ”6 milj. svenska pocketböcker: Astronomi och fysik i ropet”, *Arbetartidningen*, 30/3 1963. Se även Bengt Holmström & Åke Runnquist, *Boksverige: Författare, förlag, bokhandel, bibliotek* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971); Ragni Svensson, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018a), s. 104.

37. Butter, ”Det började 1935 med Penguin…”, *DN*, 22/2 1966.

38. Holmström & Runnquist 1971, s. 95.

39. Mercer 2011, s. 622.

40. George Steiner, ”Adorno: Love and Cognition”, *Times Literary Supplement*, 9/3 1973, s. 253–255.

41. Philipp Felsch, *Der lange Sommer der Theorie: Geschichte einer Revolte 1960 bis 1990* (Frankfurt: Fischer Taschenbuch, 2015).

42. Medan andra har framhållit succén hos Suhrkamptitlar som sålts i cirka 80 000 exemplar, visar författarna till en historik över rde-serien från 2017 att hela 16 titlar i den serien har haft betydligt högre försäljningssiffror. Ett sådant exempel är Helmut Schelskys *Soziologie der Sexualität* som har sålts i 168 000 exemplar sedan 1955. Se Jörg Döring, Sonja Lewandowski & David Oels (red.), *rowohlts deutsche enzyklopädie: Wissenschaft im Taschenbuch 1955–68* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2017), s. 19.

43. Förlagschef Bertil Hökby presenterade för övrigt NKI-skolan som ”ett av de minst profithungriga företagen i landet” i den ovan nämnda intervjun för *Arbetartidningen*. Han slog i likhet med Gedin fast att företaget arbetade ”i folkbildningens tjänst”. Se Zennström 1963.

44. Gedin 1999, s. 178.

45. Lars Furuland, ”Utgivningen av kvalitetspocketböcker 1954–1969”, *En bok om böcker: Litteraturutredningens branschstudier: Separat bilagedel 3 till Litteraturutredningens huvudbetänkande*, 1968 års litteraturutredning (L 68) (Stockholm: 1972), s. 320; Pär Frank, *En värld av vetande: En förlagshistorisk studie av populärvetenskaplig bokutgivning i Sverige 1957–1995* (Stockholm: Forskningsrådsnämnden, 1996), s. 11. I kapitel 6, ”Kunskap i cirklar: Om arbetarrörelse och folkbildning”, ges en närmare presentation av Tidens förlag.

46. B., ”Kort samtal med Per Gedin”, *Svensk Bokhandel*, 13 (1963), s. 258.

47. *Svensk Bokhandel*, 39 (1957).

48. Baines 2005, s. 12. Se även Butter 1966.

49. Gedin 1966, s. 21, 42.

50. Georg Svensson, *Förläggaren, boken och marknaden* (Stockholm: Bonnier, 1964), s. 21–22.

51. Bilaga till *Svensk Bokhandel*, 37 (1963).

52. Denna tudelning har problematiserats återkommande under pocketbokens historia. Se till exempel Robert Escarpit, *Litteratursociologi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970), s. 89–90. Se även Germund Michanek, *Författaren och samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1972), s. 113; Svensson 2018a, s. 106; Furuland 2018, s. 312. Ett annat, mindre etablerat begrepp var ”S.S.S.-litteraturen – sex, sadism och skjutjärn”, introducerat av Aldusförlagets Erik Hyllner och Forums Adam Helms i reseberättelsen ”Amerika på avstånd: Några intryck” (Stockholm: särtryck ur *Svensk Bokhandel*, 1963), s. 9. Jämför Zennström 1963, där Prismas chef Bertil Hökby kommenterade pocketbokmarknaden i USA: ”Där förekommer pocket books av två slag: det ena med de nakna brudarna utanpå, även för kvalificerad skönlitteratur, det andra den typ som både Aldus och vi har.”

53. Se till exempel Ann Steiner, *Litteraturen i mediesamhället* (Lund: Studentlitteratur, 2012), s. 122.

54. Knut Jaenssons bok *Sanning och särprägel* annonserades till exempel som ”Ett bevis på Alduskvalitet” i *Svensk Bokhandel*, 22 (1961). I en annan annons presenterades Aldusböckerna som ”Kvantitet med Kvalitet”, *Svensk Bokhandel*, 44 (1968), s. 1238. Prisma å sin sida annonserade om sina ”pocketböcker med kvalitet” i *Svensk Bokhandel*, 37 (1963).

55. Se till exempel osignerad, ”’Har ni några trevliga kvalitetspocketböcker?’”, *Svensk Bokhandel*, 23 (1963), s. 493. 1963 arrangerade Aldus/Delfin tillsammans med Prisma till och med en pristävling där svenska reklammakare skulle komma på ett nytt lämpligt namn. Bland förslagen märktes ”minibok”, ”bokplunta” och ”lagombok”. Osignerad, ”Från ’fickbok’ till ’valbok’”, *Svensk Bokhandel*, 37 (1963), s. 796.

56. Se till exempel osignerad, ”Aktiv pocketförsäljning i den tyska bokhandeln”, *Svensk Bokhandel*, 20 (1962), s. 394; ”Pocketböckernas exponeringsproblem”, *Svensk Bokhandel*, 35 (1963), s. 730.

57. Vännen, konkurrenten och Norstedtförläggaren Lasse Bergström kallar honom så i sin memoarbok *Bokmärken* (Stockholm: Norstedt, 1998), s. 166. Se även L 68, s. 330.

58. Per I. Gedin, *Litteraturen i verkligheten: Om bokmarknadens historia och framtid* (Stockholm: Norstedt, 2010).

59. Se till exempel osignerad, ”Den billiga bokens framtid”, *Svensk Bokhandel*, 34 (1960), s. 756; Ann Steiner, *I litteraturens mittfåra: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Göteborg /Stockholm: Makadam, 2006), s. 44; Furuland 2018, s. 297–306; Gedin 2001.

60. Svensson 2018a, s. 23. Se även Malin Nauwerck, *A World of Myths: World Literature*

and Storytelling in Canongate's Myths Series (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet, 2018); Stanley Unwin, *The Truth about Publishing* (London: G. Allen & Unwin, 1929); Fredric Warburg, *An Occupation for Gentlemen* (London: Hutchinson, 1959).

61. Herman Stolpe & Sven Stolpe, *Svenska bokförläggare i närbild: En bok om litterär affärsverksamhet* (Stockholm: Zindermans, 1964), s. 10.

62. Se till exempel Diana Atwood, *Stet: A Memoir* (London: Granta, 2000); Janet Mackenzie, *The Editor's Companion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), s. 1.

63. Butter 1966.

64. Klas Gustafsson, *Tage Danielssons tid* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2008), s. 79–80.

65. Båda skulle senare följa med sin chef till Wahlström & Widstrand. Se Gedin 1999, s. 168.

66. Gedin 1999, s. 158.

67. "Wahlström & Widstrand söker en förlagsredaktör för populärvetenskapliga böcker", annons i *SvD*, 24/8 1967. Annonsen som var undertecknad Märta-Stina Danielsson berörde dock inte Aldus, utan var författad då både Danielsson och Gedin bytt förlag. I en liknande annons från Aldusförlaget år 1970, sökte dåvarande förlagschef Daniel Hjorth en person med "god allmänbildning och orientering om var man hittar folk som kan skriva böcker, läsa manus, granska innehåll, översätta etc" som skulle fungera som förlagschef. I annonsen efterfrågades en "bra utbildning", men vari denna utbildning skulle bestå specificerades inte närmare. "Aldus behöver chef för sin redaktion", annons i *GHT*, 13/2 1970.

68. "Hyllner, N. Erik", *Vem är det: Svenskt biografiskt lexikon* (1985), http://runeberg.org/vemardet/1985/0515.html, läst 6/3 2021. Hyllner gick sedan vidare till positionen som chef för Bonniers Bokklubb 1970–1973 samt för Månadens Bok 1973–1982.

69. Dock presenterades han som "Aldusförlagets nya demonpromotor" av en anonym skribent i "Aldus firar med Lenin", *Expressen*, 25/9 1967. Epitetet föranleddes av Aldus framgångsrika försäljningssiffror under Hyllners ledning, med en omsättning på fem–sex miljoner per år, 523 utgivna titlar och över nio miljoner sålda exemplar sedan starten, enligt artikeln. Som chef för Månadens Bok förefaller Hyllner ha haft en mer uppburen roll i offentligheten. Hyllner omnämns av Steiner som en litteraturens "grindvakt" som försvarade bokklubbens positioner med vässade ekonomiska argument och "järnvilja". Steiner 2006, s. 106, 115.

70. Se osignerad, "Försigkommen tioåring", *AB*, 22/9 1967.

71. Osignerad, "Nytt om namn", *Arbetet Västsvenska editionen*, 19/2 1970.

72. I personteckningar över Hjorth har man tenderat att fokusera på hans tid som chef för det Bonnierägda förlaget Alba, en tjänst som han påbörjade 1977. Se till exempel Gabriella Håkansson, "Har vi den kultur vi förtjänar?", *SvD*, 19/5 1998.

73. *Nittonhundratal: Lyrik och prosa i urval* (utgiven i två delar, 1964); *Modern tysk*

berättarkonst: Nittonhundratalsprosa (1965); *Ny svensk berättarkonst* (redigerad tillsammans med Lars Gustafsson 1966). *Medaljerna: Historier och kåserier i urval* (1974) innehöll texter av Hjorths vän och favoritförfattare Fritiof Nilsson Piraten. Dessa antologier gavs ut i den skönlitterära Delfinserien och ingår därför inte i den statistik som sammanställts för det här kapitlet.

74. Sven-Eric Liedman, *Blickar tillbaka* (Stockholm: Bonnier, 2008), s. 77.

75. Karl Otto Bonnier, ”Minnesord om Daniel Hjorth”, *HD*, 22/3 2020; ”Hjorth, Daniel”, *Svenskt författarlexikon 4: 1956–1960*, http://runeberg.org/sfl/4/0188.html, läst 6/3 2021.

76. Gedin 1966, s. 11.

77. Frank 1996, s. 11. Forskningsrådsnämnden, som inrättades 1977 som ett statligt organ för främjandet av forskning och information om forskning inriktad mot allmänheten, inlemmades 2001 i Vetenskapsrådet.

78. Annonser, *Svensk Bokhandel*, 12 (1957); 41 (1957).

79. Annons, *Svensk Bokhandel*, 39 (1957).

80. Se till exempel ”Den billiga bokens framtid”, *Svensk Bokhandel*, 34 (1960), s. 756: ”Vi arbetar i vår reklam, framhöll dr Gedin, med att sälja Delfin- och Aldusboken, icke enskilda titlar.”

81. Den sistnämnda titeln var en sammanställning av innehållet i tre av Hedenius tidigare böcker.

82. Det var dock endast fråga om en handfull recensioner. Se till exempel Olof Ericson, ”Universums skapelse”, *Arbetartidningen*, 24/3 1958.

83. Eamon Harper, ”In Appreciation: George Gamow: Scientific Amateur and Polymath”, *Physics in Perspective*, 3 (2001), s. 366; Gunnar Eriksson, ”Från Galilei till Gamow: Studier i populärvetenskapens historia. Preliminär version” (Umeå: Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, 1981), s. 80.

84. Michael Godhe, *Morgondagens experter: Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet* (Stockholm: Carlsson, 2003).

85. Detta var för övrigt en allmänt förekommande vinkling i recensioner av populärvetenskapliga pocketböcker. Se till exempel Zennström 1963, där Prismas chef Bertil Hökby citeras: ”Vi har täckt alla grenar av facklitteraturen som finns upptagna i biblioteken men den naturvetenskapliga litteraturen är den mest efterfrågade.”

86. Roland Adlerberth, ”Populärt om vetenskap”, *GT*, 7/7 1967.

87. Zennström 1963.

88. Kaj Johansson, *Den torgförda biologin: Studier i populärvetenskapens problem och tematik* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2003), s. 20.

89. Döring, Lewandowski & Oels (red.) 2017, s. 24.

90. Hagner 2018, s. 82.

91. Hagner 2018, s. 86.

92. Döring, Lewandowski & Oels (red.) 2017, s. 39.

93. Intressant nog skulle båda kort därefter bli djupt involverade i Suhrkamps pocketutgivning. Se Michael Hagner, *Zur Sache des Buches* (Göttingen: Wallstein, 2015), s. 158–159. Se även Felsch 2015, s. 36.

94. Se till exempel Pettersson 2018; Frank 1996, s. 10.

95. Böckerna i Aldusserien är numrerade, men det förekommer i några fall att fler än en titel tilldelats samma nummer.

96. Åsa Warnqvist, "Statistikproblemet", i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 401.

97. I serien Aldus2 publicerades omarbetade upplagor av ett antal standardverk inom samhällsvetenskap och humaniora. Serien gavs ut under ett par år i början av 1970-talet.

98. Se till exempel Magnus von Platen, *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* (Stockholm: Aldus, 1966).

99. Antropologins sedvanliga uppdelning i kultur- respektive socialantropologi är delvis nationellt färgad, där den första beteckningen har föredragits av amerikanska antropologer och den andra av europeiska. Medan kulturantropologin brukar räknas till humaniora har socialantropologin vanligen klassificerats som en samhällsvetenskap. Uppdelningen har rötter som går tillbaka till tidigt 1900-tal, men vari skillnaden mellan inriktningarna egentligen består är omdiskuterat. Se Paul Mercier, *Antropologins historia* (Stockholm: Aldus, 1971), s. 8–9; Kjørup 2009, s. 17.

100. Däremot utgjorde böcker inom ämnena pedagogik och barnpsykologi i viss mån ett undantag från regeln. Inom dessa områden fick kvinnliga författare och forskare ett visst utrymme från sent 1960-tal och framåt.

101. Böckerna har indelats efter det ämnesområde/kategori som anges i Kungliga bibliotekets databas Libris. I de fall som en bok kategoriserats under mer än ett ämnesområde har en individuell bedömning gjorts av respektive titel.

102. Här bör man hålla i minne att även böcker inom andra kategorier kunde vara skrivna utifrån ett historiskt perspektiv, utan att för den skull ha kategoriserats under historia.

103. Detta gällde för övrigt även hela den svenska fackboksutgivningen i pocket. Se L 68, s. 328.

104. Emma Eldelin, *"De två kulturerna" flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006), s. 124.

105. Se till exempel Nils Andersson & Henrik Björck (red.), *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion), s. 74.

106. Den västtyska rde-serien hade en motsvarande inramning, vilket diskuteras i Hagner 2018.

107. Tor Ragnar Gerholm, *Fysiken och människan: En introduktion till den moderna fysikens världsbild*, (Stockholm: Aldus, 1962), s. 15.

108. Gerholm 1962, s. 16–17.

109. Gerholm 1962, s. 19.

110. G. Th. Guilbaud, *Cybernetik* (Stockholm: Aldus, 1962), s. 7.

111. Birger Sallnäs, ”Inledning”, i Birger Sallnäs (red.), *Tvistefrågor i svensk historia* (Stockholm: Aldus, 1964), s. 14–15.

112. Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2012), s. 138–141.

113. ”Tvistefrågor i svensk litteraturforskning”, https://www.albertbonniersforlag.se/bocker/208451/tvistefragor-i-svensk-litteraturforskning, läst 8/3 2021.

114. Gunnar Brandell (red.), *Synpunkter på Strindberg* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1964); Gunnar Tideström (red.), *Synpunkter på Pär Lagerkvist* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1966); Lars Helge Tunving (red.), *Synpunkter på Birger Sjöberg* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1966); Lars Furuland (red.), *Synpunkter på Lars Ahlin* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971).

115. Brandell 1964, s. 7.

116. Åke Lundqvist, ”Fickboken: Strindberg besedd”, *DN*, 21/8 1965.

117. Lars Furuland, ”Lars Ahlin: Ursprungsmiljö och bildningsgång”, i Lars Furuland (red.), *Synpunkter på Lars Ahlin* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971), s. 11.

118. Birgitta Holm, ”Ahlin och manifestet”, *AB*, 24/5 1971.

119. L 68, s. 332, 343, 349.

120. ”Torbjörn Vallinder: Besserwisser”, ”Rön från Lund”, *Expressen*, 13/5 1974. Den första svenska doktorsavhandling som publicerades i originalpocket var mycket riktigt *Miljövårdsförvaltning och politisk struktur* av Lennart Lundqvist (Uppsala: Prisma, 1971).

121. Artur Lundkvist, *Självporträtt av en drömmare med öppna ögon* (Stockholm: Bonnier, 1966), s. 60–61.

122. Victor Falk, ”Artur Lundkvist”, *Svenskt översättarlexikon*, https://litteraturbanken.se, läst 19/5 2020.

123. Cecilia Alvstad, ”Är det bara vita, heterosexuella män som skriver skönlitteratur i Latinamerika? Om att undersöka skandinaviska konstruktioner av en fjärran kontinents litteratur”, i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg (red.), *Litteratur i gränszonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv* (Falun: Högskolan Dalarna, 2011), s. 160.

124. Till de författarskap som behandlas i boken hör Norman Mailer, Richard Wright, Anaïs Nin, Eudora Welty, Truman Capote, Ray Bradbury, Jean Genet, Samuel Beckett, Amos Tutuola och Peter Abrahams.

125. Artur Lundkvist, *Utsikter över utländsk prosa* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1959), s. 7.

126. För en diskussion om Lundkvist och afrikansk skönlitteratur se Svensson 2018a, s. 141.

127. Lundkvist 1959, s. 167.

128. Lundkvist stod bland annat bakom publiceringen av Tutuolas *Palmvindrinkaren*,

som publicerades i Tidens pocketserie Tellus 1961. Se Ragni Svensson, ”Afrikansk skönlitteratur på svensk bokmarknad 1961–1981”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 2–3 (2015).

129. Artur Lundkvist, *Ikarus' flykt* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965), s. 5.

130. Alvstad 2011; Göran Palm, ”Var bor Artur Lundkvist”, *Expressen*, 20/9 1963; Knut Ahnlund, ”Artur Lundkvists drömmar”, *SvD*, 20/9 1963; Petter Bergman, ”Artur Lundkvist, Läsefrukter”, *BLM*, 2 (1973), s. 115.

131. Se till exempel Kjell Espmark, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist* (Stockholm: Bonnier, 1964).

132. Peter Josephson, ”Autodidakten: En historia om böcker och universitet”, i Peter Josephson & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlund, 2020), s. 14. Se även Michel Foucault, *Diskursens ordning* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1993), s. 27.

133. Butter 1966.

134. Svensson 2018a, s. 176.

135. Thomas von Vegesack, *PAN 1967–1973* (Stockholm: Norstedt, 1993), s. 6.

136. Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de radikala rörelserna* (Stockholm: Prisma i samarbete med Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, 2002), s. 85; Holmström & Runnquist 1971, s. 95.

137. Steiner 2006, s. 44.

138. L 68, s. 330.

139. Gedin 2010, s. 112; Gedin 1999, s. 239–241.

140. Se till exempel osignerad, ”Stor konferens om bokmarknaden”, *Svensk Bokhandel*, 51–52 (1972).

141. Rolf Yrlid, *Litteraturens villkor* (Lund: Studentlitteratur, 1994), s. 136–137.

142. L 68, s. 366. Se även osignerad, ”Kvalitetspocketboken”, *Svensk Bokhandel*, 51–52 (1972), s. 1496–1497.

143. Holmström & Runnquist 1971, s. 95–96.

144. Serien skulle under 1960-talet bli en viktig arena för den nya vänsterns nyckeltexter. Se Peter Mayer, ”Penguin Books in the Long 1970s: A Company, not a Sacred Institution”, i Lawrence Black, Hugh Pemberton & Pat Thane (red.), *Reassessing 1970s Britain* (Manchester: Manchester University Press, 2013), s. 227.

145. Boken sålde dock snabbt slut, enligt Gedin. Gedin 1999, s. 178.

146. I litteraturutredningen konstaterar Furuland att den ”svenska pocketboken [...] onekligen haft avgörande betydelse som forum och kanal för samhällsdebatten under 1960-talet”. Även om det inte var pocketboken som skapade själva debattlustan, så menade han att ”den nya boktypen har gjort det möjligt att föra den aktuella debatten på ett nytt och effektivare sätt”. L 68, s. 331.

147. Larsson Heidenblad 2021, s. 11. Landells bok utkom i tre upplagor mellan 1968 och 1970.

148. Mercer 2011.

149. Så har exempelvis Kjell Bohlund, tidigare förlagschef på Rabén & Sjögren,

beskrivit stämningen som att ”det politiska engagemanget var bredare och starkare än någonsin tidigare och behovet av underlag av teoretiskt material och av praktiska erfarenheter från andra länder [...] stort. Denna situation, denna jordmån var de svenska förlagen inte sena att utnyttja och man gjorde det med hjälp av den nu under 60-talet kulminerande pocketboksrevolutionen.” Se Kjell Bohlund (red.), *Rabén, Sjögren och alla vi andra* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1992); se även Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017), s. 122.

150. Zenitredaktionen samarbetade exempelvis först med Bo Cavefors i utgivningen av Zenitserien, och senare med Rabén & Sjögren i deras satsning på en pocketutgivning med vänsterpolitisk inriktning. Se Gunnar Olofsson, ”Tidskriften *Zenits* bokutgivning 1968–1982”, *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys*, 6 (2016).

151. Ragni Svensson, ”Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen”, *Biblis*, 68 (2014); Svensson 2018a, s. 113–114; Ekelund 2017, s. 124–126; Furuland 2018, s. 308.

152. *Gruva* publicerades i Bonniers ordinarie serie året innan, 1968. Se även Olsson 2004.

153. Per I. Gedin har vid flera tillfällen betonat att den vänsterinriktade pocketbokutgivningen var nödvändig ur en rent kommersiell synvinkel, även om han inte stödde den personligen. Se till exempel Gedin 2001. I Olsson 2004, s. 49 citeras förlagschefen Hans Rabén, som i ett förlagssammanhang 1969 ska ha yttrat: ”Hela intelligentian, som författarkåren rekryteras från, består idag till 90 procent av s k vänstervridna. Om jag inte vill bli ett vänstervridet förlag får jag vända mig till de övriga 10 procenten. Men dessvärre, ett förlag är en affärsrörelse. Ser man att en viss sorts litteratur går att sälja, så klart man ger ut den.”

154. Lasse Bergström, en av initiativtagarna till PAN-serien, skriver till exempel: ”PAN-epoken råkade sammanfalla med en av seklets märkligaste men i efterhand mest hånade och förträngda politiska ungdomsrörelser och mycket av bredden och djärvheten i utgivningen kan förklaras av sambandet med tiden.” Bergström 1998, s. 171.

155. Se till exempel Gisela Håkansson, *Tvåspråkighet hos barn i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2019), s. 35.

156. Anna Ohlsson, *Myt och manipulation: Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig debatt 1968–1973* (Stockholm: Stockholms universitet, 2008). Se även Nick Crossley, *Contesting Psychiatry: Social Movements in Mental Health* (London: Routledge, 2006), s. 99–125; Ingrid Carlberg, *Pillret: En berättelse om depressioner och doktorer, forskare och Freud, människor och marknader* (Stockholm: Norstedt, 2008), s. 84–85; Nils Uddenberg, *Själens schamaner: Personliga essäer om psykiatri* (Stockholm: Natur & Kultur, 2008), s. 285; Lars Grip, *Medicin mot livet* (Stockholm: Carlsson, 2003), s. 37–38; Edward Shorter, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York: John Wiley & Sons, 1997), s. 274–276.

157. Ohlsson 2008, s. 26. I Gavin Millers ”Psychiatric Penguins: Writing on Psychiatry for Penguin Books, c. 1950–c. 1980”, *History of the Human Sciences*, 28:4 (2015) diskuteras motsvarande situation utifrån ett brittiskt perspektiv.

158. Ohlsson 2008, s. 118–119.

159. Ohlsson 2008, s. 119.

160. Av R. D. Laing publicerades *Det kluvna jaget* (Stockholm: Aldus, 1968, med nya upplagor 1971 och 1973); *Själv och andra* (Stockholm: Aldus, 1970); *Mentalsjukdom och miljö: Fallstudier av elva ”schizofrena” unga kvinnor och deras familjer* (Stockholm: Aldus, 1970); *Knutar* (Stockholm: Aldus, 1970) och *Fakta om livet* (Stockholm: Aldus, 1976). Thomas S. Szasz, *Psykisk sjukdom – en myt: En grundteori om det personliga beteendet* (Stockholm: Aldus, 1970) och *Det andra syndafallet: Tankar om äktenskapet, sex, narkotika, mentalsjukdom och annat* (Stockholm: Aldus, 1974). Av D. G. Cooper gav Aldus ut *Psykiatri och antipsykiatri* (Stockholm: Aldus, 1970) samt *Död åt familjen* (Stockholm: Aldus, 1971).

161. Erik Blomberg, *Svenska målarpionjärer* (Stockholm: Bonnier, 1959) och Erik Blomberg, *Naivister och realister* (Stockholm: Bonnier, 1962).

162. Edvard Beyer, ”Francis Bull”, *Store Norske Leksikon*, 2020, https://snl.no/Francis_Bull, läst 10/3 2021.

163. En liknande fördelning förefaller ha varit legio även i andra motsvarande pocketbokserier. Se L 68, s. 330–331.

164. Hagner 2018, s. 75.

165. Eldelin 2006; Svensson 2018a, s. 83.

166. Se Peterson 2003.

4. Under strecket som kunskapsarena

1. Ivar Anderson, ”Bohemans memoarer”, *SvD*, 2/9 1963; Lorenz von Numers, ”Hos grevarna av Tripoli”, *SvD*, 3/9 1963; Martha Larsson, ”Arpino eller den enögda världen”, *SvD*, 4/9 1963; Gunnel Vallquist, ”Hochhuth och Pius XII”, *SvD*, 5/9 1963; Kjell Strömberg, ”Det nya Bayreuth”, *SvD*, 8/9 1963.

2. Gunnar Heckscher, ”Socialdemokratisk konservatism”, *SvD*, 2/1 1960; Tord Hall, ”Det år vi nådde Stillhetens hav”, *SvD*, 31/12 1969.

3. Föreliggande kapitel baseras i hög grad på Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020b), men till dels även på Johan Östling, ”Lundahumanister i offentligheten”, i Henrik Rahm, David Dunér, Sten Hidal & Bibi Jonsson (red.), *I Pallas Athenas huvud: Hundra år av humaniora* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2020d) och Johan Östling, ”Offentlighetens kunskapsarenor: Historiska reflexioner över samtiden”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020e).

4. Lars-Åke Engblom, Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia: 4, Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm: Ekerlid, 2002), s. 13–14, 134–138.

5. Jämför Jonas Harvard & Patrik Lundell, ”1800-talets medier: System, landskap, nätverk”, i Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010), s. 7–13.

6. Engblom, Jonsson, Gustafsson & Rydén (red.) 2002, s. 71, 153–162.

7. Engblom, Jonsson, Gustafsson & Rydén (red.) 2002, s. 71–75.

8. Ivar Anderson, *Svenska Dagbladets historia: Del 1, 1884–1940* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1960); Ivar Anderson (red.), *Svenska Dagbladets historia: Del 2, Litteratur, konst, teater och musik i SvD, 1897–1940* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1965).

9. Anderson 1960, s. 276–277; Per Rydén, ”Svenska Dagbladets understreckare fyller minst 100”, *Presshistorisk årsbok* (2018).

10. ”Kulturell dagskrönika”, *SvD*, 18/10 1918; Anderson 1960, s. 277–278; Rydén 2018.

11. Leif Carlsson (red.), *Ett urval understreckare* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1984), s. 9–10.

12. För kulturjournalistik och kultursidor i ett historiskt perspektiv se Per Rydén, *Domedagar: Svensk litteraturkritik efter 1880* (Lund: Avdelningen för pressforskning, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, 1987); Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs universitet, 1998); Tomas Forser, *Kritik av kritiken: 1900-talets svenska litteraturkritik* (Gråbo: Anthropos, 2002); Kristoffer Holt, *Publicisten Ivar Harrie: Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Stockholm: Carlsson, 2008); Henrik Sjögren, *En kultursidas uppgång och fall: Finkultur och masskultur i Kvällsposten 1950–1971* (Stockholm: Carlsson, 2008); Stina Otterberg, *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz* (Lund: ellerström, 2010); Åke Lundqvist, *Kultursidan: Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012* (Stockholm: Bonnier, 2012); Lina Samuelsson, *Kritikens ordning: Svenska bokrecensioner 1906, 1956, 2006* (Karlstad: Bild, text & form, 2013).

13. Frenander 1998; Lundqvist 2012.

14. Gunilla Lundström (red.), *De första 150 åren* (Malmö: Sydsvenskan, 1998); Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Tidningsmänniskor och universitetsmänniskor: Sydsvenskans kultursida och 1960-talets humanistiska lärdomskultur”, i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg (red.), *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden* (kommande).

15. Jürgen Wilke (red.), *Mediengeschichte der Bundesrepublik Deutschland* (Köln: Böhlau, 1999); Axel Schildt & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Hanser, 2009); Axel Schildt, *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (Göttingen: Wallstein, 2020).

16. Peter Hoeres, ”Geschichte eines Leitmediums für Wirtschaft, Politik und Public History: Medienhistorische Überlegungen zur Frankfurter Allgemeinen Zeitung”, *Geschichte für heute*, 8 (2015); Peter Hoeres, *Zeitung für Deutschland: Die Geschichte der FAZ* (München: Benevento, 2019); Maximilian Kutzner, *Marktwirtschaft schreiben: Das Wirtschaftsressort der Frankfurter Allgemeinen Zeitung von 1949 bis 1992* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2019); Roxanne Narz, ”Kultur im Widerstreit: Das Feuilleton der Frankfurter Allgemeinen Zeitung 1949–73”, opublicerad doktorsavhandling, Institut für Geschichte, Julius-Maximilians-Universität Würzburg (Würzburg, 2021).

17. Det stora undantaget är Östling 2020a, som således detta kapitel i hög grad bygger på.

18. Gustaf von Platen, *Resa till det förflutna: Minnen. Del 2, Prövningar i framgångstid* (Stockholm: Fischer, 1994); Ingmar Björkstén, *En dag, en tid: Möten och minnen* (Rimbo: Fischer & Co, 2002); Thure Stenström, *I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (Stockholm: Atlantis, 2004); Lars Lönnroth, *Dörrar till främmande rum: Minnesfragment* (Stockholm: Atlantis, 2009); Stig Strömholm, *Resonerande katalog: Minnen 1958–2003* (Stockholm: Atlantis, 2014); Åke Janzon, ”Från feuilleton till streckare”, *SvD*, 16/5 1958; Leif Carlsson, ”Varför under strecket?”, *SvD*, 15/8 1990; Thure Stenström, ”Bokslut över 82 år under strecket”, *SvD*, 31/12 1999; Johan Östling, ”Sakkunskap och stil har byggt en bastion mot okunnigheten”, *SvD*, 31/12 2017b; Ludvig Hertzberg, ”Tungviktaren som hållit streck i 100 år”, *SvD*, 17/10 2018. År 1984 gav Leif Carlsson ut *Ett urval understreckare* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1984) med en samling artiklar från det gångna seklet, och ett antal skribenter har genom åren gett ut sina egna streckare i separata volymer.

19. Hans-Roland Johnsson, ”L’importance de la culture française dans la vie culturelle et intellectuelle suédoise entre 1946 et 1995: Le cas du quotidien *Svenska Dagbladet* et la section *Under strecket*”, i Mickaëlle Cedergren & Sylvain Briens (red.), *Médiations interculturelles entre la France et la Suède: Trajectoires et circulations de 1945 à nos jours* (Stockholm: Stockholm University Press, 2015); Hans-Roland Johnsson, ”Le critique Stig Strömholm comme médiateur littéraire”, *Moderna Språk*, 110 (2016); Rydén 2018.

20. Se bland annat Östling 2017b; Alva Dahl, ”Tron och litteraturen var centrum i Vallquists liv”, *SvD*, 6/2 2018; Martin Kragh, ”Streckarna som tog oss med bakom järnridån”, *SvD*, 10/4 2018; Helena Granström, ”Mörk materia en symbol för vårt hopp om ett framtida ljus”, *SvD*, 15/4 2018; Arne Melberg, ”I SvD var Lagercrantz som mest personlig”, *SvD*, 16/5 2018; Johan Östling, ”Vitter bastion under det revolutionära 1968”, *SvD*, 24/5 2018a; David Larsson Heidenblad, ”En framtidsman i det historiska arkivet”, *SvD*, 5/10 2018; Mattias Tydén, ”Små förskjutningar i språket normaliserade Nazityskland”, *SvD*, 14/10 2018; Johan Östling, ”Två historikers särskilda känsla för streck”, *SvD*, 15/10 2018b; Jesper Olsson, ”Avantgardet i de svarta rubrikernas backspegel”, *SvD*, 3/12 2018; Ulrika Knutson, ”Därför hade Wägner knappast jublat över de första 100 åren”, *SvD*, 16/12 2018.

21. Urvalet har skett den 14/2 2018 med hjälp av webbplatsen Random.org (https://www.random.org), som använder sig av atmosfäriskt brus för slumpmässig generering. Artiklarna lokaliserades och lästes därefter genom *SvD:s* digitala fulltextarkiv, https://www.svd.se/arkiv. En sammanställning av artiklarna finns i författarnas ägo.

22. Emma Eldelin, *”De två kulturerna” flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006); Wolf Lepenies, *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft* (München: Hanser, 1985). Jämför kapitel 2 och 3.

23. Fabian Krämer, ”Shifting Demarcations: An Introduction”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).

24. Hampus Östh Gustafsson, ”The Discursive Marginalization of the Humanities: Debates on the ’Humanist Problem’ in the Early 1960s Swedish Welfare State”, *History of Humanities*, 3:2 (2018); Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a).

25. Kragh 2018.

26. Eva Queckfeldt, *”Vietnam”: Tre svenska tidningars syn på vietnamfrågan 1963–1968* (Lund: LiberLäromedel/Gleerup, 1981).

27. Se exempelvis Einar von Bredow, ”De sydöstasiatiska ländernas gränser”, *SvD*, 14/8 1967; Göran Hydén, ”Det socialistiska experimentet i Tanzania och Arushadeklarationen”, *SvD*, 24/10 1968; Torsten Örn, ”Tyskland och FN”, *SvD*, 8/5 1968.

28. Östling 2018a.

29. I praktiken förekom överlappningar mellan de olika grupperna och en person som skrev flera artiklar under loppet av decenniet kunde ibland framträda med olika titlar.

30. Thure Stenström, Bengt Landgren & Lars Furuland, ”SvD:s förre kulturchef och ledande Strindbergsforskare”, *SvD*, 11/3 1994; Gunnar Brandell, ”Tongivande litteraturbedömare”, *SvD*, 10/3 1983; Thure Stenström, ”Leif Carlsson: Mannen utan svek”, *SvD*, 25/7 2002.

31. Östling & Larsson Heidenblad (kommande).

32. Marcus M. Payk, *Der Geist der Demokratie: Intellektuelle Orientierungsversuche im Feuilleton der frühen Bundesrepublik: Karl Korn und Peter de Mendelssohn* (München: Oldenbourg, 2008); Narz 2021.

33. Se exempelvis Göran Blomqvist, ”Så blev kvinnor professorer vid Lunds universitet”, i Margareta Wirmark (red.), *Professorsboken: Fyrtionio Lundakvinnor berättar* (Stockholm: Carlsson, 1996), s. 113–121, 216–217.

34. Gunnel Vallquist, *Katolska läroår: Uppsala–Paris–Rom* (Stockholm: Bonnier, 1995); Sara Stridsberg, *Gunnel Vallquist: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm: Svenska Akademien, 2017); Dahl 2018; Alva Dahl, *Slå rot i förvandlingen: Gunnel Vallquists liv och livshållning* (Lund: ellerström, 2021). Uppgifterna om Vallquists artiklar har hämtats ur två typer av källor som bägge i dag förvaras på *SvD*:s kulturredaktion:

dels ett skribentregister, dels de månadsförteckningar över streckare som fortlöpande publicerades i tidningen och som nu har skannats.

35. Liksom i fallet Vallquist har uppgifter om Åbergs och Carlssons artiklar hämtats från *SvD*:s skribentregister och månadsförteckningar. De båda historikernas streckargärning har även översiktligt behandlats i Östling 2018b.

36. Cecilia Trenter, *Granskningens retorik och historisk vetenskap: Kognitiv identitet i recensioner i dansk Historisk tidsskrift, norsk Historisk tidsskrift och svensk Historisk tidskrift 1965–1990* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1999); Agneta Ljungh, *Sedd, eller osedd? Kvinnoskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995* (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet, 1999); Ragnar Björk & Alf W. Johansson (red.), *Svenska historiker: Från medeltid till våra dagar* (Stockholm: Norstedt, 2009); Daniel Nyström, *Innan forskningen blev radikal: En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Malmö: Universus Academic Press, 2015); Rolf Torstendahl, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund: Studentlitteratur, 2017); Jakob Winther Forsbäck, *Med dubbla syften: Forum för kvinnliga forskare, aktivism och statsfeminism 1975–1995* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2017).

37. Bland ett flertal studier kan nämnas Roger Johansson, *Kampen om historien: Ådalen 1931: Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2001); Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm: Atlas, 2001); Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001); David Ludvigsson, *The Historian-Filmmaker's Dilemma: Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2003); Ingmarie Danielsson Malmros, *Det var en gång ett land…: Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (Höör: Agering, 2012).

38. Det saknas inte helt medie- och kunskapshistoriskt präglade studier av 1960-talets svenska historiker, men de har en delvis annan inriktning. Se Johan Jarlbrink, "Historievetenskapens mediehantering", i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015); Gustav Holmberg, "Framtiden: Historikerna blickar framåt", i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017); Östling 2017a; David Larsson Heidenblad, "Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi", *Scandia*, 85:1 (2019); David Larsson Heidenblad, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021).

39. Carl Otto Werkelid, "Med Karl XI i fredligt härnadståg mot obildningen", *SvD*, 18/6 1997; Zander 2001, s. 381–383; Leif Gidlöf, Åsa Karlsson, Erik Norberg & Ulf Söderberg, "Alf Åberg", *SvD*, 6/11 2011.

40. Werkelid 1997.

41. Alf Åberg, ”Propagandan under trettioåriga kriget”, *SvD*, 22/4 1960; ”Vännerna Beckett och Joyce”, *SvD*, 10/12 1969.

42. Alf Åberg, ”När svenskarna försvarade Wien”, *SvD*, 27/8 1960; ”De som återvände”, *SvD*, 10/11 1960; ”Krig och politik”, *SvD*, 2/8 1968.

43. Alf Åberg, ”Erik Dahlberghs Stockholm”, *SvD*, 24/12 1963; ”Erik Dahlbergh i Uppland”, *SvD*, 21/1 1967; ”Erik Dahlbergh och mälarslotten”, *SvD*, 22/1 1969; ”Om nyttan av Bohuslän”, *SvD*, 25/5 1963; ”Stockholm i stormaktstidens gryning”, *SvD*, 9/12 1964; ”Karolinerna och Österlandet”, *SvD*, 5/1 1967.

44. Se exempelvis Alf Åberg, ”De gåtfulla baskerna”, *SvD*, 8/8 1963; ”Amerika och franska revolutionen”, *SvD*, 22/5 1966; ”Stanley”, *SvD*, 24/12 1961.

45. Alf Åberg, ”James Joyces far”, *SvD*, 22/9 1963; ”James Joyces vän”, *SvD*, 24/7 1964; ”James Joyce i Trieste”, *SvD*, 30/7 1965; ”Odysseus från Trieste”, *SvD*, 4/8 1965; ”Tjugofemårsminnet av Joyce”, *SvD*, 14/11 1966; ”James Joyces brev”, *SvD*, 24/7 1967; ”Vännerna Beckett och Joyce”, *SvD*, 10/12 1969.

46. Alf Åberg, ”Kadetten i Savolax”, *SvD*, 15/10 1964; ”Kriget i ödemarken”, *SvD*, 20/10 1964; ”På andra sidan gränsen”, *SvD*, 27/10 1964; ”Finländska ofärdsår”, *SvD*, 2/7 1963; ”När jägarrörelsen började”, *SvD*, 21/4 1965; ”Det fria Finlands första år”, *SvD*, 5/12 1967.

47. Alf Åberg, ”Kadetten i Savolax”, *SvD*, 15/10 1964.

48. Alf Åberg, ”Historien som konst”, *SvD*, 3/2 1966; ”Har Afrika en forntid?”, *SvD*, 28/4 1962; ”Zimmermanntelegrammet”, *SvD*, 6/9 1963; ”de Gaulle första gången”, *SvD*, 3/10 1966.

49. Alf Åberg, ”Myten Mussolini”, *SvD*, 2/8 1962; ”När Stockholm sprängde sina murar”, *SvD*, 1/9 1962; ”Kyrkklockornas vittnesbörd”, *SvD*, 9/9 1962; ”Vördig prostens ordbok”, *SvD*, 27/9 1962.

50. Alf Åberg, ”Prästmans dagbok”, *SvD*, 9/12 1962.

51. Werkelid 1997.

52. Lars-Göran Tedebrand (red.), *Historieforskning på nya vägar: Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977* (Lund: Studentlitteratur, 1977); Sune Åkerman, *Historiker i brytningstid: Ett miniporträtt av Sten Carlsson* (Karlstad: Karlstad University Press, 2010).

53. Åkerman 2010, s. 90–92.

54. Sten Carlsson, ”Eisenhower – mannen och sinnebilden”, *SvD*, 3/1 1960; ”Landsfaderns memoarer”, *SvD*, 30/9 1960; ”Oscar II som skandinav”, *SvD*, 1/10 1962; ”Böcker om Dag Hammarskjöld”, *SvD*, 6/12 1961; ”Lenin i teori och praktik”, *SvD*, 15/7 1968.

55. Sten Carlsson, ”Det stora fosterländska kriget”, *SvD*, 8/4 1962; ”Sverige och Tyskland under första världskriget”, *SvD*, 19/7 1962; ”Kommunistiska bröder”, *SvD*, 16/8 1962; ”Kommunismen som religion”, 23/7 1965; ”Danmark före den 9 april”,

SvD, 12/10 1966; ”Från Sarajevo till Hiroshima”, *SvD*, 5/12 1966; ”Tsarismen inför undergången”, *SvD*, 18/3 1967; ”Makt utan inflytande”, *SvD*, 4/1 1969.

56. Sten Carlsson, ”Hitlers andra bok”, *SvD*, 6/9 1961.

57. Sten Carlsson, *Bonde – präst – ämbetsman: Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar* (Stockholm: Prisma, 1962); *Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966); *Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963).

58. På denna punkt gör vi en annan värdering än Sune Åkerman, som menar att man i Carlssons publicistik känner igen väldigt mycket från hans forskning. Se Åkerman 2010, s. 91.

59. Sten Carlsson, ”Historikerkongressen”, *SvD*, 3/9 1960; ”Lauritz Weibull”, *SvD*, 14/12 1960; ”Nordisk historikerdebatt”, *SvD*, 28/8 1964; ”Historisk forskning”, *SvD*, 25/1 1966.

60. Sten Carlsson, ”Kunskapskrav och betygssättning”, *SvD*, 1/11 1963; ”Inspektörer eller censorer?”, *SvD*, 4/11 1962; ”Humanister och samhällsvetare”, *SvD*, 22/1 1960; ”Humanistdebatten”, *SvD*, 5/3 1960; ”Humanister i Umeå”, *SvD*, 21/1 1964; ”Studentrevolt och studentmakt i USA och Sverige”, *SvD*, 2/8 1969.

61. Sten Carlsson, ”Tingstens självporträtt”, *SvD*, 20/8 1962; ”Segerstedt och svenskheten”, *SvD*, 18/11 1962; ”Tingsten som tidningsman”, *SvD*, 19/8 1963; ”Publicist och politiker”, *SvD*, 2/10 1968; ”SvD under krigsåren”, *SvD*, 20/10 1969.

62. Henrik Knif, *Göran Schildt: Två liv* (Helsingfors: Gummerus, 2020); Erik Kruskopf, *Apollon i Daphnes famn: Om Göran Schildts konstsyn* (Helsingfors: Söderström, 2008); Hedvig Rask, ”Göran Schildt”, i Henrik Knif (red.), *Biografiskt lexikon för Finland: 4, Republiken: M–Ö* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2011).

63. Göran Schildt, ”Till Kythere”, *SvD*, 22/10 1960; ”Sifniernas skattkammare”, *SvD*, 27/11 1960; ”Aladdins återfunna lampa”, *SvD*, 13/11 1962; ”Segling längs hamnlös kust”, *SvD*, 17/11 1962; ”Hesperidernas trädgårdar”, *SvD*, 21/11 1962; ”Egyptisk förgänglighet”, *SvD*, 6/10 1968.

64. Göran Schildt, ”Argonauterna på Spetsai”, *SvD*, 17/11 1963; ”Lemnos kvinnor och bäcken i Kyzikos”, *SvD*, 23/11 1963; ”Fria i Bulgarien”, *SvD*, 8/12 1963.

65. Göran Schildt, ”Det svenska Etrurien”, *SvD*, 31/12 1960; ”Den egyptiska människan”, *SvD*, 29/10 1961; ”Tutanchamons rymdfärd”, *SvD*, 7/1 1962.

66. Göran Schildt, ”Den levande och döda antiken”, *SvD*, 4/6 1961.

67. Göran Schildt, ”Tvåspråkigheten i Finland”, *SvD*, 7/5 1961; ”Finlandssvensk generationsbrytning”, *SvD*, 26/2 1962; ”Hjärtats hälsning”, *SvD*, 19/11 1961; ”Konsten som tröst”, *SvD*, 27/1 1963; ”Introduktion till Finland”, *SvD*, 9/12 1967; ”Finlands moderna litteratur”, *SvD*, 26/2 1968; ”Vänsterradikala betraktelser”, *SvD*, 11/7 1969.

68. Göran Schildt, ”En nationell arkitektur”, *SvD*, 7/5 1960; ”Finlands nya hjärtan”, *SvD*, 23/3 1961; ”Alvar Aaltos alternativ”, *SvD*, 6/5 1962; ”Alvar Aalto i helfigur”, *SvD*, 4/3 1966; ”Alvar Aaltos värld”, *SvD*, 7/2 1968.

69. Göran Schildt, ”Inträdesbiljetterna”, *SvD*, 21/6 1963.

70. Göran Schildt, ”Den förklädde guden”, *SvD*, 9/1 1965; ”Monstret Picasso”, *SvD*, 25/4 1965; ”Dadaist i helfigur”, *SvD*, 29/12 1963; ”Dockans hemlighet”, *SvD*, 10/12 1960; ”Det oföränderliga”, *SvD*, 9/6 1963; ”Proust och tiden”, *SvD*, 7/12 1964; ”Indien som spegel”, *SvD*, 12/5 1963; ”En lycklig människa”, *SvD*, 23/12 1968.

71. Göran Schildt, ”Konsten och själen”, *SvD*, 26/4 1961; ”Konstens världsmarknad”, *SvD*, 1/7 1962; ”Vilket värde har avantgardismen?”, *SvD*, 24/3 1963; ”Konstrond i Paris”, *SvD*, 27/2 1965; ”Multikonst eller similikonst?”, *SvD*, 3/3 1967; ”Konst och internationalism”, *SvD*, 5/4 1967; ”Till vad behövs den gamla konsten?”, *SvD*, 4/3 1968.

72. Göran Schildt, ”Med Goethe i Italien”, *SvD*, 15/5 1960; ”H.C. Andersen som resenär”, *SvD*, 4/6 1960; Göran Schildt (red.), *Resenärer i Floras rike: Reseberättelser av Linnés lärjungar* (Stockholm: Biblioteksförlaget, 1960) och *Resandets stora äventyr* (Stockholm: Natur & Kultur, 1965).

73. Jämför Dahl 2021.

74. Gunnel Vallquist, ”Spanskt och franskt”, *SvD*, 11/1 1960; ”Franska prisromaner”, *SvD*, 2/1 1962; ”Franska krigsromaner”, *SvD*, 29/1 1962; ”Återblickar och bokslut”, *SvD*, 22/6 1964; ”Säsongens franska prisböcker”, *SvD*, 11/1 1965; ”Alienation i prisromaner”, *SvD*, 22/2 1968.

75. Gunnel Vallquist, ”Romanen som tvångshandling”, *SvD*, 19/4 1960; ”Skuggspel och salongsdrama”, *SvD*, 2/5 1960; ”De instängda”, *SvD*, 8/8 1960; ”Begåvad för lycka”, *SvD*, 2/1 1961; ”Ett val mellan två mysterier”, *SvD*, 11/3 1963.

76. Gunnel Vallquist, ”Exodus”, *SvD*, 22/2 1960; ”Pär Lagerkvist och Gudsbilden”, *SvD*, 30/10 1960; ”Glimtar av ett liv”, *SvD*, 4/10 1961; ”Julien Greens självbekännelse”, *SvD*, 4/6 1963; ”Den obekväme Heinrich Böll”, *SvD*, 30/9 1963; ”Enhetens eller splittringens sakrament?”, *SvD*, 19/2 1969.

77. Gunnel Vallquist, ”Frankrike och nationalkatolicismen”, *SvD*, 27/5 1960; ”Gud, judarna och de kristna”, *SvD*, 2/4 1961; ”Teilhard de Chardin och evolutionens mystik”, *SvD*, 28/11 1960.

78. Gunnel Vallquist, *Dagbok från Rom*, 4 vol. (Stockholm: Bonnier, 1964–1966).

79. Gunnel Vallquist, ”Inför det romerska kyrkomötet”, *SvD*, 4/10 1962; ”Kurian och de myndiga biskoparna”, *SvD*, 10/11 1962; ”Sammandrabbning i konciliet”, *SvD*, 4/12 1962; ”Vatikankonciliets första akt”, *SvD*, 18/1 1963; ”Från Johannes till Paulus”, *SvD*, 14/7 1963; ”Får en påve vara idealist?”, *SvD*, 19/7 1963; ”Vatikankonciliets andra akt”, *SvD*, 19/10 1963; ”Reformvänligt Vatikankoncilium”, *SvD*, 12/11 1963; ”Ekumenik i Rom”, *SvD*, 19/12 1963; ”Vatikankonciliet mellan slagen”, *SvD*, 28/7 1964; ”En påve och hans samvete”, *SvD*, 4/9 1964; ”Konciliet och religionsfriheten”, *SvD*, 29/10 1964; ”Kuppförsök i Vatikanen”, *SvD*, 17/11 1964; ”Vad vill påven?”, *SvD*, 10/12 1964; ”Katolsk kvinnosak och kyrkligt ämbete”, *SvD*, 23/10 1965; ”Romersk skördetid”, *SvD*, 5/11 1965; ”Avlat, uppenbarelse och religionsfrihet”, *SvD*, 2/12 1965; ”Konciliet avslutat”, *SvD*, 18/12 1965.

80. Gunnel Vallquist, ”Ovädersmoln över Vatikanen”, *SvD*, 26/4 1967; ”Det katolska dilemmat”, *SvD*, 17/8 1968; ”Krismöte i Vatikanen”, *SvD*, 10/10 1969; ”Två poäng till påven?”, *SvD*, 18/11 1969.

81. Yvonne Maria Werner, ”’Den katolska faran’: Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv”, *Scandia*, 81:1 (2015); Dahl 2021.

82. Se exempelvis Heribert Jansson, ”Östtysk biskop anklagad för uppvigling”, *SvD*, 31/3 1960; Arthur Landfors, ”Svensk-amerikanskt språkbruk”, *SvD*, 12/7 1961; Emy Ek, ”Mannen med många egenskaper”, *SvD*, 24/7 1961; Per-Anders Hellquist, ”Om Hilding Rosenberg”, *SvD*, 20/6 1962; K.G. Bolander, ”Romerska fynd i England”, *SvD*, 9/8 1964; Sven Rodhe, ”Kristendomsundervisningen i engelska skolor”, *SvD*, 11/9 1964; Nan Östman, ”Kritik av den s.k. provårsinstitutionen”, *SvD*, 10/6 1965.

83. Östling 2017a.

84. Jämför Östling & Larsson Heidenblad (kommande). Se vidare kapitel 5.

85. Hoeres 2019.

86. Hoeres 2019, s. 33–34.

87. Hoeres 2019, s. 171–178; Narz 2021.

88. Narz 2021.

5. En humanistisk kristendom

1. Brev från Kerstin Anér till Erik Hjalmar Linder 26/9 1966, Erik Hjalmar Linders arkiv, Riksarkivet (RA), 3A:2.

2. Henrik Berggren, *68* (Stockholm: Bokförlaget Max Ström, 2018), s. 136.

3. Ingmar Brohed, *Sveriges kyrkohistoria: 8, Religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm: Verbum, 2005), s. 207–215, 260–266.

4. Sven Stolpe (red.), *Varför jag blev katolik: En samling inlägg* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955); Yvonne Maria Werner, *Nordisk katolicism: Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2005), s. 356–375. En mer populärt hållen bok om konversion till katolicismen är Yvonne Maria Werner, *En kort introduktion till vägen till Rom: Om nordbors konversion till den katolska kyrkan* (Stockholm: Veritas, 2021).

5. Frank Bösch & Lucian Hölscher, ”Einleitung”, i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009), s. 25. I en antologi redigerad av Hanna Stenström diskuteras också religion och offentlighet. Här står inte det historiska perspektivet på frågan i centrum och begreppet deloffentlighet används inte. Däremot påpekar redaktören i inledningen något som liknar vårt perspektiv här när hon skriver att religion kan verka *i* offentligheten och *som* en offentlighet. Hanna Stenström, ”Inledning”, i Hanna Stenström (red.), *Religionens offentlighet: Om religionens plats i samhället* (Skellefteå: Artos, 2013), s. 14–15.

6. Ann Steiner, ”En (o)lönsam affär”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 170–173.

7. Anér till Linder 26/9 1966, RA.

8. Kartläggningen av detta komplex inom den kristna deloffentligheten har genomförts med hjälp av en blandning av material. I och med att två tidskrifter kartläggs har förstås dessa tidskrifter utgjort ett huvudmaterial. Till detta har kommit pressmaterial, främst från Sigtunastiftelsens klipparkiv. Därifrån har det också hämtats viss information om stiftelsens verksamhet under 1960-talet. Även memoarer och andra typer av böcker som spelat roll inom deloffentligheten, samt i någon mån personarkiv, har använts.

9. Kjell Krantz, *Alf Ahlberg (1892–1979): En biografi* (Ludvika: Dualis, 1998), s. 691.

10. Om Manfred Björkquist se antologin Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008). Flera kapitel häri täcker enstaka aspekter av hans verksamhet. Det mest introducerande och heltäckande kapitlet är Torbjörn Aronson, ”Manfred Björkquist: Ungkyrkorörelsens ledare, Sigtunastiftelsens grundare och Stockholms stifts första biskop”. Särskilt rekommenderad för dess nyanserade presentation av Björkquists roll som aktör inom kyrkan och samhället är Kjell Blückert, ”Mater et magistra: Synen på kyrka och kristendom i Manfred Björkquists författarskap”.

11. Ungkyrkorörelsen var ett slags förnyelseströmning inom Svenska kyrkan med ursprung i akademiska kretsar i Uppsala. Ungkyrkligheten kan ses som ett statskyrkligt svar på en upplevd krissituation: utmaningen kom från arbetarrörelse och sekularisering, men också från de frikyrkliga väckelserörelserna. Mot de senare formulerades den teologiskt viktigaste dimensionen av ungkyrkligheten: folkkyrkotanken, i vilken kopplingen mellan kristendomen och den svenska nationen underströks. Se till exempel Jan Eckerdal, *Folkkyrkans kropp: Einar Billings ecklesiologi i postsekulär belysning* (Skellefteå: Artos, 2012). Särskilt om ungkyrkorörelsen häri, se 109–129. Se även Brohed 2005, s. 26–35.

12. Ett slags CV finns i Grönqvist (red.) 2008, s. 474–475.

13. ”Anmälan”, *Vår Lösen*, 1:1 (1910). Om tillkomsten se även Svante Ögren, ”En tidskrift blir till”, i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår Lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000).

14. Förbundet hade sin bas i ett etablissemang, eller till och med en elit: bland dem som utfärdade uppropet till förbundets bildande märktes professorer, rektorer, riksdagsmän och biskopar, inklusive ärkebiskop Erling Eidem. Uppropsutfärdare och den första styrelsen listas i Förbundet för kristen humanism, *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938), s. 95–96. Det var Rudberg som tog initiativet till förbundet och närmade sig Björkquist, som genast nappade. Gösta Kellerman, ”Gunnar Rudberg och tillkomsten av Förbundet för kristen humanism”, *Årsbok för kristen humanism*, 24 (1962), s. 24.

15. Lena Lennerhed, *Frikyrklighetens avantgarde: Sveriges fria kristliga studentförening under 1960-talet* (Stockholm: Avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet, 1989); Gunnar Hallingberg, *Moderna läsare: 1900-talets frikyrklighet som kulturbygge* (Stockholm: Atlantis, 2016).

16. Jonas Hansson, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999), s. 22, 209.

17. Hansson 1999, kapitel 4.

18. Gunnar Rudberg, ”Kristendom och humanism”, s. 10, 13, och Manfred Björkquist, ”Kristen humanism”, s. 21, 25, båda i Förbundet för kristen humanism (red.), *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938).

19. Hansson 1999, s. 205.

20. Förbundet för kristen humanism 1938, s. 93.

21. Björkquist 1938, s. 24.

22. Brev från Anér till Linder, 23/1 1956, Erik Hjalmar Linders arkiv, RA, 3A:2. Om en efterkrigstida förskjutning i humanismbegreppet se Emma Eldelin, *”De två kulturerna” flyttar hemifrån: C.P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006), s. 69.

23. Georg Landberg, ”Vad är kristen humanism?”, *Årsbok för kristen humanism*, 22 (1960); Georg Landberg, ”Personlighet, bildning, samhälle III: Kristendomen och det demokratiska samhället”, *Årsbok för kristen humanism*, 23 (1961); Carl Gustaf Boëthius, ”Personlighet, bildning, samhälle I: Humanitet, tro, forskning”, *Årsbok för kristen humanism*, 23 (1961); Kellerman 1962; Georg Landberg, ”Förbundet för kristen humanism 25 år”, *Årsbok för kristen humanism*, 24 (1962); Erik Sandberg, ”Till Georg Landberg och Manfred Björkquist”, *Årsbok för kristen humanism*, 29 (1967); Erik Hjalmar Linder, ”Mänskligt och kristet”, *Årsbok för kristen humanism*, 29 (1967); Georg Landberg, ”Perspektiv på kristen humanism”, *Årsbok för kristen humanism*, 31 (1969); Carl Gustaf Boëthius, ”Kristen humanism: Synsätt och livsstil”, *Årsbok för kristen humanism*, 31 (1969).

24. ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 32 (1970); ”Upprop och inbjudan”, *Kristendom och samhälle*, 1:1 (1972). *Kristendom och samhälle* var en tunnare publikation från det sammanslagna Förbundet för Kristen Humanism och Samhällssyn som var lite mer aktuellt samhällsinriktad. Den fanns dock bara i två år innan den slogs samman med tidskriften *Kristet Forum*.

25. ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 28 (1966); ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 23 (1961).

26. ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 26 (1964); ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 27 (1965).

27. ”Årsberättelser” 1961; ”Årsberättelser” 1966; ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 31 (1969).

28. Denna finns kvar, om än i en annorlunda och lite tunnare form, fortfarande med en ambitiös recensionsdel, men med fler artiklar som följer ett tema, under senare år bland annat hopp, reformation och demokrati.

29. Ulf Söderlind, ”Kristen humanism”, *KvP*, 5/12 1961; Jan-Erik Wikström, ”Något av en bragd”, *Expressen*, 8/2 1963; Jarl Hemberg, ”Fenomenet kristen humanism”, *SvD*, 13/10 1964; Inge Löfström, ”Kristna kulturperspektiv”, *SDS*, 14/3 1967.

30. Nämnas kan bland andra John Landquist, Margit Sahlin, Sven Stolpe och Georg Henrik von Wright.

31. I dag hör humaniora och teologi nära samman. Förutom i Uppsala är teologer och humanister numera del av samma organisationsstruktur; teologins olika ämnen är tolkande vetenskaper med nära anknytning till idéhistoria, filosofi, historia och så vidare. Historiskt har det dock funnits en institutionell och ibland ideologisk linje mellan områdena. För att accentuera det vi är intresserade av här – humaniora – har det teologiska kunskapsområdet och teologerna något satts inom parentes. Skulle teologin få ingå inom humanistisk vetenskap skulle våra poänger här snarast ha förstärkts.

32. Gunnar Hultgren, ”Vid representationsreformens 100-årsjubileum”, *Årsbok för kristen humanism*, 29 (1967).

33. ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 30 (1968).

34. Erik Hjalmar Linder, *Andra boken om Mitt levande förflutna. 1930–1945: Ur de troendes liv* (Stockholm: Natur & Kultur, 1979), s. 301–302.

35. Se till exempel Ingrid Schöier, ”Ord och verklighet”, *Vår Lösen*, 57:7 (1966).

36. Georg Landberg, ”Historiografi och historiefilosofi”, *Årsbok för kristen humanism*, 28 (1966); Georg Landberg, ”Historia och revolution”, *Årsbok för kristen humanism*, 31 (1969). I den första artikeln recenserades bland andra E. H. Carr och Rolf Torstendahl, i den senare Georg Lukács, samt den göteborgska idéhistoriska översikten *Tradition och revolution* av Ronny Ambjörnsson, Aant Elzinga och Anna Törngren.

37. Anton Jansson, ”’A Swedish Voltaire’: The Life and Afterlife of Ingemar Hedenius, 20th-Century Atheist”, *Secularism and Nonreligion*, 7:1 (2018), s. 3.

38. Om Ahlberg se Krantz 1998.

39. Olov Hartman, ”Konferensinstitutet”, i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967a), s. 58.

40. Alf Linderman, ”Förord”, i Alf Linderman (red.), *Sigtunastiftelsen: Från ett århundrade till ett annat* (Stockholm: Verbum, 2017), s. 7; Berit Carlström, *Sigtunastiftelsen: En vandring genom rum & tid* (Sigtuna: Sigtunastiftelsen, 2017), s. 36.

41. Curt Ohlsson, *Dialog och växt: Kort historik över Sigtunastiftelsen och Sigtuna folkhögskola 1917–1992* (Sigtuna: Sigtunastiftelsen, 1992), s. 13, 15. Tomas Fransson har pekat ut hur ungkyrkorörelsen tidigt var mer inriktad på ”kamp” och kristen enhetskultur, för att senare mer och mer erövra en identitet som ”kulturöppen”. Tomas Fransson, *Inte bara kyrkans: Jesus i kulturen* (Skellefteå: Artos bokförlag, 2012), s. 123.

42. Ohlsson 1992, s. 30–31; Torbjörn Aronson, ”Folkhemmet och pansarbåten: Manfred Björkquist om den sociala frågan och politiken fram till 1930-talets slut”, i Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008), s. 118–121.

43. Olov Hartman, ”Var står Sigtunastiftelsen”, i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967b), s. 28.

44. Stiftelsen har publicerat flera jubileumsskrifter. Den främsta vederhäftiga historiken är Ohlsson 1992. Om inget annat anges kommer fakta om stiftelsen härifrån. Varken folkhögskola eller läroverk hör längre direkt till Sigtunastiftelsen, och givet att stiftelsen här diskuteras som en nod i en kristen deloffentlighet faller dessa utanför undersökningens ramar.

45. Bland annat av Ylva Eggehorn, som skrivit en – lätt romantiserande – bok om ämnet. Ylva Eggehorn, *Hamn för rebeller och änkenåder: Sigtunastiftelsen och författarna* (Örebro: Libris, 2015).

46. Ohlsson 1992, s. 112–114; Eggehorn 2015, s. 170.

47. Elisabeth Hjorth, *Nattens regn och dagens möda* (Stockholm: Norstedt, 2017); Alex Schulman, *Bränn alla mina brev: Roman* (Stockholm: Bookmark förlag, 2018).

48. Per Wästberg, ”Sigtunastiftelsen: Här finns en hamn för rebeller och änkenåder”, *Månadsjournalen*, 2 (1988). Han nämner bland andra Lars Ahlin och Karl Vennberg.

49. Eric Lilliehöök, ”Sigtunastiftelsen i pressens spegel”, i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967a), s. 184; Eric Lilliehöök, ”Sigtunastiftelsens bibliotek och klipparkiv 1942–1967”, i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967b), s. 154–156; klipparkivet var också betjänligt för Linder under hans tid på Sveriges Radio.

50. Krantz 1998, s. 687–694. Bland andra stipendiater under 1960-talet märks Sven Stolpe, Gunnel Vallquist och Britt G. Hallqvist.

51. Mitt levande förflutna del 3, manuskript, Erik Hjalmar Linders arkiv, RA, 2A:4, s. 8–9.

52. Ohlsson 1992, s. 31–32; Eggehorn 2015, s. 61–73.

53. Ohlsson 1992, s. 71–80; Hartman 1967a.

54. Hartman 1967a, s. 67.

55. Olov Hartman, *Fågelsträck* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1982), s. 273–274; Ohlsson 1992, s. 75. Se även dokument i Diktarkonferens, 13–15 september 1963, Sigtunastiftelsens arkiv (SA), serie: möten och konferenser, 33:24; Diktarkonferens, 30 augusti–1 september 1968, SA, serie: möten och konferenser, 43:17.

56. Sven Åstrand, ”Sigtunakonferens: ’Tomrummet efter kristendomen’”, *Vår Lösen*, 52:5 (1961), s. 170.

57. Åstrand 1961.

58. De var arrangörer för mindre träffar 1961, 1965, 1966 och 1967. Se Hartman 1982, s. 269–270, samt dokument i SA, serie: möten och konferenser, 31:1, 37:2, 39:6, 40:15. Vid diktarkonferenserna var även andra engagerade: 1968 deltog exempelvis Stellan Arvidson och Sandro Key-Åberg i planeringen, se Referat från kommittén för författarkonferensen 1968, Diktarkonferens, 30 augusti–1 september 1968, SA, serie: möten och konferenser, 43:17.

59. Åstrand 1961.

60. Hartman 1982, s. 178–179.

61. Anne-Marie Thunberg har själv varit ansvarig för mycket av *Vår Lösens* historiografi genom att redigera två antologier om tidskriften: en där tidigare medarbetare skrivit om olika aspekter av dess historia, en som samlar texter från den. Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår Lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000); Anne-Marie Thunberg (red.), *Tankens rörelse från tid till tid: Texter ur ett sekels kultursamtal i Vår Lösen* (Skellefteå: Artos, 2005).

62. Lennart Sjögren, ”En plattform för demokrati – och ett forum för författare”, i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår Lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000), s. 373.

63. Alf Linderman & Evelina Lundmark, ”*Vår Lösen* i ljuset av nedslag i andra tidningar: Om tiden med Anne-Marie Thunberg som redaktör”, i Lennart Sjöström (red.), *Anne-Marie Thunberg: Samhälls- och kulturdebatt under 1900-talets andra hälft* (Skellefteå: Artos, 2015), s. 340–343.

64. Gunnar Weman, ”Anne-Marie Thunberg: Anteckningar om tiden mellan 1923 och 2005”, i Lennart Sjöström (red.), *Anne-Marie Thunberg: Samhälls- och kulturdebatt under 1900-talets andra hälft* (Skellefteå: Artos, 2015).

65. Linderman & Lundmark 2015, s. 342.

66. Johan Sundeen, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm: Bladh by Bladh, 2017), s. 13. Sundeen nämner här specifikt *Kristet Forum* och *Vår Kyrka*. Sundeens studie blev omdiskuterad och har erhållit viss kritik för att vara normativ och generaliserande. Se till exempel Lars Ingelstam, ”68-kyrkan”, i Förbundet kristen humanism (red.), *Var inte rädd: En bok om hopp. Kristen Humanism 2018* (Gävle: Förbundet kristen humanism, 2018); Martin Berntson, ”Recension av Johan Sundeen: 68-kyrkan”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 119 (2019).

67. Specifikt om socialetik och politik se Anne-Marie Thunberg, ”Att resa Gudsrikets tecken: En sekellång socialetisk bevakning”, i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår Lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000). Om en bredare bild av det kristna engagemanget se Lars Ingelstam, ”Tro och samhälle under 1900-talets sista hälft”, *Svensk Kyrkotidning*, 114:4 (2018).

68. Ett par exempel: Margit Abenius, ”Världens förvandlingar: Nelly Sachs”, *Vår Lösen*, 58:2 (1967); Kai Henmark, ”Bristen och allvaret hos Birgitta Trotzig: Dialog med ett författarskap”, *Vår Lösen*, 56:3 (1965).

69. Ett urval: Sven Silén, ”Fråga mera! Inledning till en diskussion med Père de Teilhard Chardin”, *Vår Lösen*, 52:3 (1961); Alarik Roos, ”Simone Weils paradoxala sanningar”, *Vår Lösen*, 52:6 (1961); Benkt-Erik Benktson, ”Heidegger och hans vedersakare”, *Vår Lösen*, 52:4 (1961); Curt Norell, ”Vem är Martin Buber?”, *Vår Lösen*, 54:10 (1963); Bertil Falck, ”Går vi mot en fredlig syntes? Teilhard de Chardin och framtiden”, *Vår Lösen*, 59:3 (1968); Lars Thunberg, ”Kan språket nollställas?”, *Vår Lösen*, 59:4 (1968).

70. Linder 1979, s. 283–284. Om docenturen se Mitt levande förflutna del 3, RA, s. 120–121. Mer om Linders liv: Gunnar Helén, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976); Gunnar Hallingberg, ”Erik Hjalmar Linder – en Guds pennfäktare”, i Rune W. Dahlén & Valborg Lindgärde (red.), *En historia berättas: Om missionsförbundare* (Falköping: Kimpese, 2004).

71. Carin Österberg, ”Tillkomsten”, i Gunnar Helén, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976). Det var Linders professor i Stockholm, Martin Lamm, som från början förmedlat uppdraget till honom.

72. I den tredje opublicerade delen av sina memoarer beskriver Linder hur han och hans andra hustru Ulla Isaksson – även hon med bakgrund i samma samfund – besökte Missionskyrkan i Lerum. De vistades då inte längre lika ofta i miljön, säger han, men kanske just därför blev det ett ljust minne. År anges ej, men det torde ha varit på 1970-talet. Mitt levande förflutna del 3, RA (ingen sidnumrering).

73. När Fria Kristliga Studentföreningen gav ut en debattbok till sitt 50-årsjubileum 1961 placerade redaktörerna en text av Linder om tro och vetande allra först, vilket är talande. Erik Hjalmar Linder, ”En ny utvecklingstro”, i Olle Engström & Jan-Erik Wikström (red.), *Positioner & perspektiv: En debattbok med anledning av FKS 50-årsjubileum* (Stockholm: Gummesson, 1961).

74. Erik Hjalmar Linder, ”Kristen motivering för kulturarbetet”, i Förbundet för kristen humanism (red.), *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938); Linder 1967; Linder 1979, s. 200.

75. Eldelin 2006, s. 85–86, 110–113; Erik Hjalmar Linder, *Bildning i tjugonde seklet* (Stockholm: Natur & Kultur, 1962).

76. Linder 1962, s. 33.

77. Eldelin 2006, s. 113–127.

78. Vykort från Tor Ragnar Gerholm till Erik Hjalmar Linder, Erik Hjalmar Linders arkiv, RA, 3A:2. Artiklarna som Gerholm tackar för var införda i *GP* 11/7 och 18/7 1967.

79. Tomas Forser, *Kritik av kritiken: 1900-talets svenska litteraturkritik* (Gråbo: Anthropos, 2002), s. 42.

80. Bernt Eklundh, ”Erik som byäldste på G-P”, i Gunnar Helén, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976).

81. Forser 2002, s. 67. I den topplista över 1900-talets främsta litteraturkritiker som Forser något okonventionellt infogar i slutet av sin bok hamnar Linder på sjunde plats, strax efter Anders Österling, men före Klara Johanson.

82. Se till exempel s. 104 i *Årsbok för kristen humanism* 1960.

83. Förutom den ovan nämnda *Bildning i tjugonde seklet* gäller detta bland annat Erik Hjalmar Linder, *Liberal i vänstervirvlar* (Stockholm: Natur & Kultur, 1970); Erik Hjalmar Linder, *På jakt efter verkligheten* (Stockholm: Natur & Kultur, 1986).

84. Forser 2002, s. 69.

85. Erik Hjalmar Linder, ”Kristen humanism?”, *GP*, 22/6 1967; Erik Hjalmar Linder, ”Madonnan i vårt hjärta”, *GP*, 24/12 1965; Erik Hjalmar Linder, ”Människans bild – i kyrkan och utanför”, *GP*, 23/6 1970.

86. Sven Stolpe, *Änglar och demoner: Karikatyrer och skisser* (Stockholm: Bonnier, 1948), s. 50. Se även Kellerman 1962, s. 26. Här kallas Linder för ”frikyrklighetens kulturambassadör framför andra”. Den andre frikyrkomannen som lyfts fram av Kellerman och som spelade roll för förbundet var baptisten och kyrkohistorikern Gunnar Westin.

87. Gustaf Wingren, ”From sexualitet u p a”, *SDS*, 4/12 1974.

88. Kulturminister var en titel som uppkom först 1991, tidigare var ecklesiastik- och utbildningsministrarna ansvariga för kulturfrågorna. Anders Frenander, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till 2010* (Möklinta: Gidlund, 2014), s. 261.

89. Korta biografier om Zachrisson och Wikström finns i Björn Asker & Anders Norberg, *Enkammarriksdagen 1971–1993/94: Ledamöter och valkretsar. Bd 1 Stockholms kommun, Stockholms län, Uppsala län, Södermanlands län, Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län, Blekinge län, Kristianstads län, Fyrstadskretsen, Malmöhus län* (Stockholm: Sveriges Riksdag, 1996), s. 118–119, 121–122. Om Wikström och Gummessons förlag se Hallingberg 2016, s. 296–299. Bland annat publicerade de uppmärksammade böcker om och av Dag Hammarskjöld och Martin Luther King Jr.

90. Lennerhed 1989. Se särskilt s. 15–16, 31–32, 46.

91. Sundeen 2017, s. 37, 117. Gunnar Hallingberg har själv som emeriterad skrivit om den frikyrkliga kulturens historia och då berört studentföreningen och Kristet Forum. Hallingberg 2016, s. 303–312.

92. Lennerhed 1989, s. 10.

93. Erland Sundström skriver om sin karriär inom och utom Missionsförbundet och den kristna deloffentligheten i Erland Sundström, *Bokslut* (Herrljunga: Harriers, 1982).

94. Kerstin Anér, ”Fyra kvinnor och Gud”, *Årsbok för kristen humanism* (1956), s. 173. Böckerna behandlade heliga Birgitta, Fredrika Bremer och Selma Lagerlöf, samt en brevväxling mellan Edith Södergran och Hagar Olsson.

95. ”Årsberättelser”, *Årsbok för kristen humanism*, 20 (1958).

96. Kerstin Anér, ”Den högsta lycka på jorden”, *Årsbok för kristen humanism*, 25 (1963); Kerstin Anér, ”Etik och politik i medicinen”, *Årsbok för kristen humanism*, 30 (1968).

97. Det finns inga längre biografiska skrifter om Kerstin Anér, varken av henne själv eller någon annan. Framställningen av hennes liv och karriär bygger här dels på porträtt från tidningsartiklar, framför allt *SvD* 20/7 1974, *Expressen* 18/6 1978, *GP* 27/3 1980, dels på biografiska data från Asker & Norberg 1996, s. 57–58. Ett något längre porträtt tecknas i Anton Jansson, ”Kerstin Anér och efterkrigstidens kristna humanister”, *Svensk Kyrkotidning*, 118:5 (2021b). Anérs avhandling är kongenial med hennes aktiviteter: Kerstin Anér, *Läsning i blandade ämnen: Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg: Rundqvist, 1948).

98. Dag Nordmark, *Finrummet och lekstugan: Kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV* (Stockholm: Prisma, 1999), s. 112–117.

99. Gunnar Hallingberg, *Tidens tusende tungor: Radion i Sverige från 50-tal till 90-tal* (Stockholm: Atlantis, 2000), s. 369–370. Flera av Anérs predikomanus återfinns i hennes personarkiv: Kerstin Anérs arkiv, RA, 1.

100. Curt Jonasson, ”Kerstin Anér lämplig biskop för Stockholm”, *SvD*, 19/1 1979. Se även Katarina Tiger, ”Kerstin Anér Stockholms nästa biskop?”, *Dagen*, 24/1 1979; Jansson 2021b.

101. Brev från Anér till Linder, 17/4 1967, Erik Hjalmar Linders arkiv, RA, 3A:2.

102. Anér till Linder, 26/9 1966, RA.

103. Boken kom ut i en andra upplaga 1967. Om introduktionen av Cox i Sverige se Anton Jansson, ”The City, the Church, and the 1960s: On Secularization Theory and the Swedish Translation of Harvey Cox’s *The Secular City*”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

104. Bernt Eklundh, ”Den frigörande storstaden: Tankar av en inkorporerad”, *GT*, 6/1 1967; Bernt Jonsson, ”Storstaden som religiöst problem”, *AB*, 11/1 1967; Rune Pär Olofsson, ”Halleluja, stad!”, *Expressen*, 6/2 1967.

105. Erik Hjalmar Linder, ”Bernicus röjer sitt namn”, *GP*, 29/9 1970. Bernt Jonsson anmäler boken i *Arbetet*, Bernt Jonsson, ”Anekdoter om livet”, *Arbetet*, 19/1 1971.

106. Bernicus, ”Svepet”, *GP*, 18/6 1972. Bernicus var en pseudonym Bernt Eklundh använde emellanåt.

107. Bernicus, ”Svepet”, *GP*, 30/3 1970; Bernt Eklundh, ”Frisinnad terrier på väg till toppen?”, *GP*, 8/3 1970.

108. Bernt Eklundh, ”Erik Hj. Linder, brobyggare”, *GT*, 26/2 1962; Bernt Eklundh, ”Gudsbildens förvandling och bildningens kris”, *GT*, 2/12 1963.

109. Erik Hjalmar Linder, ”Olov Hartman i Sigtuna”, *GP*, 2/5 1966.

110. Olov Hartman, ”Kyrkan i ett dynamiskt samhälle”, *AB*, 21/2 1964.

111. Söderlind 1961; Wikström 1963; Hemberg 1964.

112. Gunnel Vallquist, ”Obändig, from och salt”, *Svenska kyrkans tidning*, 10:51–52 (1991).

113. Gunnel Vallquist, *Katolska läroår: Uppsala–Paris–Rom* (Stockholm: Albert Bon-

niers förlag, 1995). För en fördjupad biografi över Vallquist se Alva Dahl, *Slå rot i förvandlingen: Gunnel Vallquists liv och livshållning* (Lund: ellerström, 2021).

114. Vallquist 1995, s. 79; Dahl 2021, s. 104.

115. Det första citatet är från *Nationalencyklopedins* artikel om Andra Vatikankonciliet, det andra från John W. O'Malley, "Vatican II: Did Anything Happen?", *Theological Studies*, 67:1 (2006), s. 10. För mer om konciliet och dess följder se Werner 2005, s. 323–355.

116. Dahl 2021, s. 101.

117. Om père Chenu säger Vallquist att han var "i lika hög grad" historiker som teolog, om père Daniélou att han nog var "främst idéhistoriker" och om Urs von Balthasar att han "imponerade allra mest genom sin oerhört breda kultur" – han var inte bara teolog "utan hemmastadd på alla humanismens områden", lika mycket filosof och germanist. Vallquist 1995, s. 54, 60, 156.

118. Vallquist 1995, s. 29–32, 93–94.

119. Bernt Eklundh, "Evangeliets frö börjar gro både i Rom och annorstädes", *GT*, 16/1 1964; Erik Hjalmar Linder, "Uppbrott i Rom", *GP*, 16/6 1966; Bernt Jonsson, "Uppbrott inom kyrkorna", *DN*, 24/8 1968. Man kan dock fråga sig om det fanns en utveckling: ekumeniken blev mer okomplicerad inom katolicismen efter Andra Vatikankonciliet, och överhuvudtaget skedde en avspänning i förhållande till katolicismen i Sverige under 1960-talet. Se Yvonne Maria Werner, "'Den katolska faran': Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv", *Scandia*, 81:1 (2015). Det kan möjligen tidigare ha funnits en form av missionerande drag hos Vallquist i kontakten med andra kristna, även om det är något som inte uttrycks av henne själv i hennes *Katolska läroår*. Alva Dahl noterar något liknande, att det inte sker någon kraftig vändning och att ekumeniken för Vallquist faktiskt var ett faktum redan före 1960-talet. Samtidigt tycks det före konciliet ha varit en känsligare fråga. Vallquist framstod inte som någon ivrig missionär, men hjälpte trots allt svenska bekanta att finna vägen till den romersk-katolska tron, vilket vid något tillfälle skapade en spänd stämning mellan henne och Olov Hartman. Se Dahl 2021, s. 34–35, 117–134.

120. Brohed 2005. Avsnitt om specifikt ekumeniken finns på s. 80–83, 160–165, 267–273, 282–288.

121. Berggren 2018, s. 116–123.

122. Torsten Bergsten, *Frikyrkor i samverkan: Den svenska frikyrkoekumenikens historia 1905–1993* (Örebro: Libris, 1995).

123. Kellerman 1962, s. 142.

124. P. O. Enquist, "'Finns det ett helvete?' 'Det beror på er utbildning!'", *Expressen*, 21/4 1967.

125. I dag är tidskriften *Nya Väktaren* en bilaga till tidskriften *Kyrka och folk*, knuten till Kyrkliga förbundet för evangelisk luthersk tro, en organisation grundad 1923.

126. För en partisk och något rapsodisk, men informativ studie av Kyrklig samling

se Dag Sandahl, *En annan Kyrka: Svenska kyrkan speglad genom Kyrklig samling och Kyrklig samling speglad genom Svenska kyrkan* (Helsingborg: Gaudete, 2018). Se även Brohed 2005, s. 208–215. För en fördjupad analys av de första kvinnliga prästerna i Svenska kyrkan, satta i sitt historiska sammanhang, se Frida Mannerfelt & Alexander Maurits, *Kallelse och erkännande: Berättelser från de första prästvigda kvinnorna i Svenska kyrkan* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021).

127. Sundeen 2017.

128. Om KDS tillkomst se framför allt kapitel 4 i Göran V. Johansson, *Kristen demokrati på svenska: Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Malmö: LiberFörlag/Gleerup, 1985). Om Kristet Samhällsansvar, häri s. 61–65.

129. Johansson 1985, s. 118–119.

130. Linder 1979, s. 296. För mer om planerna på en frikyrklig dagstidning se Brohed 2005, s. 145–147. Gun-Britt Sundström, dotter till Erland Sundström och därmed uppvuxen i centrum av Svenska Missionsförbundet, har beskrivit hur hon för första gången i vuxen ålder besökte en pingstkyrka och då fann pingstvännerna vara ”ett främmande folk”. Gun-Britt Sundström, *Skrivliv: Från första boken till första barnet* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2018), s. 283.

131. Hallingberg 2016, s. 307; Lennerhed 1989, s. 16–17.

132. Se till exempel Hallingberg 2016, s. 312, 348.

133. Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford: Oxford University Press, 2007). Något liknande har en ledande tysk kyrkohistoriker sagt om Tyskland: Kurt Nowak, *Geschichte des Christentums in Deutschland: Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts* (München: Beck, 1995), s. 25.

134. För en introduktion till projektet se Wilhelm Damberg, ”Einleitung”, i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

135. Se Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009); Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011). Samma terminologi återfinns i Thomas Großbölting, *Losing Heaven: Religion in Germany Since 1945* (New York: Berghahn, 2017).

136. Nicolai Hannig, *Die Religion der Öffentlichkeit: Kirche, Religion und Medien in der Bundesrepublik, 1945–1980* (Göttingen: Wallstein, 2010), s. 42–46. Se även kapitel 1 i Großbölting 2017.

137. Hannig 2010, s. 196–224.

138. Callum G. Brown, *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800–2000* (London: Routledge, 2009), s. 5.

139. Se kapitel 3–4 i Hannig 2010. Se även Nicolai Hannig, ”Von der Inklusion zur Exklusion? Die Medialisierung und Verortung des Religiösen in der Bundesrepublik

Deutschland (1945–1970)", i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009).

140. Robert Braun, *Was geht in Schweden eigentlich vor? Analyse und Kritik einer Entchristlichung* (Nürnberg: Glock und Lutz, 1967).

141. Johan Lundborg, *Ideologiernas och religionens död: En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik* (Nora: Nya Doxa, 1991); Johan Lundborg, *När ateismen erövrade Sverige: Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande* (Nora: Nya Doxa, 2002); Brohed 2005, s. 207–215.

142. Hannig 2009, s. 155–156; Hannig 2010, s. 387–397; Thomas Mittmann, "'Christliche Identität' in der Anstaltskirche: Die 'Eventisierung' kirchlicher Formate in der Bundesrepublik der sechziger und siebziger Jahre", i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011), s. 155–156.

143. Nicolai Hannig kallar detta ett asymmetriskt förhållande: världen skapar gränser mot kyrkan, kyrkan öppnar sig mot världen. Hannig 2010, s. 392–393. Se även Sven-Daniel Gettys, "Wie die Kirchen die Öffentlichket entdeckten: Publizistische Kursbestimmungen im 20. Jahrhundert", i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

144. Thomas Mittmann, "Moderne Formen der Kommunikation zwischen 'Kirche' und 'Welt': Der Wandel kirchlicher Selbstentwürfe in der Bundesrepublik in evangelischen und katholischen Akademien", i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009); Hannig 2010, s. 18–19, 265, 392–395; Bösch & Hölscher 2009, s. 14–15. Om Sverige se Jansson 2020.

145. Om detta var typiskt för Sverige kan vi nog bara spekulera om. I det tyska projektet som vi talar om här kartlades egentligen inte vare sig aktörer eller kunskapsinnehåll i den kristna deloffentligheten i någon detalj, varför en direkt komparation svårligen låter sig göras.

146. Krantz 1998, s. 726. Krantz ser dock liknande tendenser redan under 1940-talet. Se s. 561.

6. Kunskap i cirklar: om arbetarrörelse och folkbildning

1. *Riksdagens protokoll 1973/110. Tisdagen den 5 juni*, s. 30.

2. Se till exempel Lars Arvidson, *Folkbildning i rörelse: Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse* (Malmö: LiberFörlag/Gleerup, 1985), s. 336.

3. Per Sundgren, *Kulturen och arbetarrörelsen: Kulturpolitiska strävanden från August*

Palm till Tage Erlander (Stockholm: Carlsson, 2007), s. 330. Om förbundets starka position under 1960- och 1970-tal se Bengt Johanson, *ABF från 60-tal till 90-tal: En återblick på 30 framgångsrika år* (Stockholm: ABF, 1992), s. 30.

4. Jansson har understrukit ABF:s roll i framväxten av en stark reformistisk arbetarrörelse. Jenny Jansson, *Manufacturing Consensus: The Making of the Swedish Reformist Working Class* (Uppsala: Uppsala universitet, 2012); Jenny Jansson, "Class Formation in Sweden and Britain: Educating Workers", *International Labor and Working-Class History*, 90 (2016); Jenny Jansson, "Vad studerade arbetare i Sverige och Storbritannien?", *Arbetarhistoria*, 172:4 (2019). Historikern Samuel Edquist har skrivit om hur man inom den reformistiska arbetarrörelsens folkbildning tidigt hade självbilden av att man verkade för demokrati som idé och form. Samuel Edquist, "Studiecirkeln – en demokratisk revolution?", i Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring* (Uppsala: SHED, 2017).

5. Även inom arbetarrörelsen talades det om en skördetid. Yvonne Hirdman använder i sin stora historik över arbetarrörelsen den termen för att karakterisera perioden 1945–1966, men den går att använda också ett decennium framåt, till 1976, då SAP för första gången sedan 1930-talet tappade regeringsmakten. Hirdman kallar 1966–1976 för de "röda åren". Yvonne Hirdman, *Vi bygger landet: Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme* (Stockholm: Tiden, 1990), s. 269–320. Andra studier om bildning och arbetarrörelse under främst första halvan av 1900-talet: Arvidson 1985; Ronny Ambjörnsson, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm: Carlsson, 1988); Lennart Karlsson, *Arbetarrörelsen, Folkets Hus och offentligheten i Bromölla 1905–1941* (Växjö: Växjö universitet, 2007); Sundgren 2007.

6. Bilden av att arbetarrörelsen skapade sina egna arenor och traditioner och därmed en sorts motoffentlighet eller mothegemoni, som stärkte dem i deras insteg i den större offentligheten, är vanlig i forskningen. Se till exempel Arvidson 1985, s. 96, 112, 142, 294–295; Lars Furuland & Johan Svedjedal, *Svensk arbetarlitteratur* (Stockholm: Atlas, 2006), s. 43–46; Karlsson 2007, s. 40–54, 259–268; Sundgren 2007, s. 357–360; Erik Bengtsson, *Världens jämlikaste land?* (Lund: Arkiv förlag, 2020), s. 128–132.

7. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020). Temat är genomgående, men en introduktion till den "planeringsrationella legitimitetsregimen" med diskussion om socialdemokratin finns på s. 40–48.

8. Sundgren 2007, s. 300–313. En utförlig och nyanserad diskussion om teknik, vetenskap och samhälle inom arbetarrörelsen med fokus på ABF finns i Thomas Ginner, *Den bildade arbetaren: Debatten om teknik, samhälle och bildning inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping: Tema, 1988).

9. Johanson 1992, s. 201.

10. Citat från Åsa Linderborg, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm: Atlas, 2001), s. 392. Se även Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001).

11. Flera försök har gjorts att skapa idealtyper för bildningssynen inom den tidiga arbetarrörelsen, exempelvis i Bernt Gustavsson, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1991), s. 15–18; Ginner 1988, s. 16–24. Här följer vi Per Sundgren, som menat att skillnaderna överdrivits och att idealtyperna kan vara svåra att upprätthålla när man går in i en föränderlig empirisk verklighet. Det vi kallar bildningsidealism kan finnas både inom det Gustavsson kallar självbildningsideal och inom nyhumanismen. Se särskilt Sundgren 2007, s. 130–136.

12. En bra översikt över begreppet finns i Samuel Edquist, ”Det pragmatiska folkbildningsbegreppet”, i Kerstin Rydbeck & Henrik Nordvall (red.), *Perspektiv på folkbildning: Fyra forskares tankar om folkligt bildningsarbete* (Linköping: Mimer, Linköpings universitet, 2015). Se även Anna Lundin, *Folkbildningsforskning som fält: Från framväxt till konsolidering* (Linköping: Linköpings universitet, 2008).

13. Samuel Edquist, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009), s. 32. Se även Gunnar Sundgren, *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt. Del 1: Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid* (Stockholm: Folkbildningsrådet/Mimer, 1998), s. 19–22.

14. Edquist 2015, s. 24–31.

15. Edquist 2009, s. 33–34, se även tabeller på s. 410–412; Edquist 2015, s. 30–31.

16. Hugo Heffler, *Arbetarnas bildningsförbund 1912–1962: Krönika vid halvsekelgränsen* (Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund, 1962), s. 24–38; Johanson 1992, s. 10–29; Sundgren 2007, s. 67–84.

17. Johanson 1992, s. 205; Heffler 1962, s. 287–290.

18. Jenny Jansson har skrivit om hur den reformistiska arbetarrörelsen tog kontroll över ABF under mellankrigstiden, se Jansson 2012, s. 61–64; Jenny Jansson, ”Maktkamp i ABF”, *Arbetarhistoria*, 153–154 (2015a). Se även Edquist 2009, s. 252. Sveriges Kommunistiska Parti och Sveriges Kommunistiska Ungdomsförbund lämnade ABF 1952 och återkom 1971 respektive 1974 (då under namnen Vänsterpartiet Kommunisterna och Kommunistisk ungdom). En fullständig lista över medlemsorganisationer fram till 1980 finns i Bo Andersson, *Folkbildning i perspektiv: Studieförbunden 1870–2000* (Stockholm: LTs förlag, 1980), s. 365–366.

19. Johanson 1992, s. 161–163. 1962 låg upplagan på 18 000 och 1978 nåddes toppnoteringen med 41 000 exemplar.

20. Med Samuel Edquists ord är det ”den främsta institutionen inom folkbildningen”. Edquist 2017, s. 142.

21. Staffan Larsson & Henrik Nordvall, *Study Circles in Sweden: An Overview with a*

Bibliography of International Literature (Linköping: Linköping University Electronic Press, 2010); Anne Berg & Samuel Edquist, *The Capitalist State and the Construction of Civil Society: Public Funding and the Regulation of Popular Education in Sweden, 1870–1991* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017).

22. Olsson var själv en studiecirkelns lobbyist och historiograf, se Edquist 2017, s. 143. Om Olsson och studiecirklarnas historia se Sundgren 2007, kapitel 1–3; Gustavsson 1991, s. 153–187; Ingvar Törnqvist, *Oscar Olsson: Studiecirkelns fader. En historik inför studiecirkelns 100-årsjubileum 2002* (Stockholm: Bilda förlag, 2002); Eva Andersson, ”Studiecirkeln – en idé om kollektivt självbildningsarbete”, i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Studiecirkeln* (Stockholm: ABF, 2018). Studiecirkelns position stärktes i och med riksdagsbeslut om ökat stöd för folkbildningsarbetet 1947; se Inge Johansson, *Bildning och klasskamp: Om arbetarbildningens förhistoria, idéer och utveckling* (Stockholm: ABF, 2002), s. 406–418.

23. Som sagt skrev Olsson ofta om detta, se till exempel nytrycket av en sådan text: Oscar Olsson, ”Studiecirkelarbetet – folkrörelse eller utvalt sällskap?”, i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Folkbildningens och ABFs idéhistoria* (Stockholm: ABF, 2018).

24. Om hur cirklarna introduceras för cirkelledare och organisatörer se Bengt Möllstam, *Studier planeras: Handbok för studiecirklar och enskilda* (Stockholm: Brevskolan, 1963); Inge Johansson & Arbetarnas bildningsförbund, *Om våra cirklar och vårt förbund* (Stockholm: ABF, 1968); Arbetarnas Bildningsförbund, *Till ABF:s studiecirkel-ledare* (Stockholm: ABF, 1971).

25. För mer om Brevskolans historia se Helmer Bolander, *Brevskolan – start och uppgång: Anteckningar från Brevskolans verksamhet 1919–1961* (Stockholm: Brevskolan, 1994); Karl-Erik Wåhlström, *Brevskolan i med- och motgång: Anteckningar från Brevskolans verksamhet 1962–1981* (Stockholm: Brevskolan, 1994).

26. Hugo Heffler, som var tillförordnad studierektor för ABF under mitten av 1950-talet, hade även han ett förflutet på Brevskolan. Johanson 1992, s. 210–211; Bolander 1994, s. 26–27, 52; Wåhlström 1994, s. 128–129.

27. Edquist 2009, s. 57; Johanson 1992, s. 172.

28. Göteborgs universitet och relationen till staden omskrivs i ett stort tvåbandsverk om universitetets historia. En sammanfattning återfinns i slutet av det andra bandet: Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia II: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996), s. 436–451. Mer om stadens historia och karaktär: Jan Christensen, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna: Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg: Daidalos, 2021).

29. Heiko Droste, ”Göteborgs kommunala val 1919–2010”, *Ortshistoria.se*, http://ortshistoria.se/stad/goteborg/valresultat, läst 14/6 2021. Göteborgs politiska historia är bristfälligt studerad, men se Christensen, Cornell, Daun & Linde (red.) 2021.

30. Jan G. Andersson, ”34 tidningar”, i Jan G. Andersson (red.), *Arbetarpressen 100 år*

(Stockholm: Premiss, 2007a), s. 82, 108; Sverker Jonsson, *Många tidningar var det: Göteborgspressen under 100 år (1920–2020)* (Malmö: Universus Academic Press, 2020), s. 179–189.

31. Historiken bygger på Vilgot Nilsson, *Från lokala bildningsutskottet till ABF:s Göteborgsavdelning: 50 år* (Göteborg: ABF, 1963).

32. Nilsson 1963, s. 17. Andersson var utrikesminister 1973–76, men hade framför allt försvarsministerposten mellan 1957 och 1973.

33. Nilsson 1963, s. 19. Kopplingen mellan de lokala ABF och medlemsorganisationerna är intrikat. Se Möllstam 1963.

34. En översikt över de första 50 åren vad gäller medlemmar och cirklar finns bland annat i *ABF Göteborg verksamhetsberättelse 1963–1964*, s. 20. De lokala verksamhetsberättelserna från Göteborgsavdelningen – som under den undersökta perioden är professionellt formgivna och prydligt tryckta publikationer – kommer att vara ett centralt källmaterial i kapitlet. Dessa återfinns dels (med någon lucka) i Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv (lådorna ABF Verksamhetsberättelser 1925–1969, samt ABF Stadgar årsberätt. F81/82 & tid.), dels i Göteborgs universitetsbibliotek, där de är åtkomliga via bibliotekskatalogen. För förenklingens skull refereras hädanefter till verksamhetsberättelserna som Vb och årtal för studieåret, det vill säga Vb 63/64, Vb 71/72 och så vidare.

35. Vb 60/61, s. 7; Vb 75/76 , s. 32. Ökningen berodde på ett högre medlemsantal i medlemsorganisationerna men också på att fler organisationer anslöt sig. När HSB gick med i ABF 1970/71 steg medlemsantalet med runt 25 000 personer. Se Vb 70/71, s. 20.

36. Johanson 1992, s. 30–33, 69, 114–117; Johansson 2002, s. 419–426, 444–448. En överblick över utvecklingen av statsbidragen till studieförbunden mellan 1911 och 1991 finns i Berg & Edquist 2017, s. 87–95.

37. Vb 60/61, s. 10 respektive s. 9; Vb 65/66 s. 10–11, s. 9; Vb 70/71, s. 21–22, s. 22; Vb 75/76 s. 36, 38. De praktisk-estetiska cirklarna talades om som en enhet, särskilt i efterhand, men de sorterades något olika i verksamhetsberättelserna över åren: 1960/61: ”Yrkeskunskap, hobbies”, 1965/66 och 1970/71: ”Litteratur, konst, teater, film” respektive ”Musik”, 1975/76: ”Estetiska ämnen”.

38. Se till exempel Vb 71/72, s. 32; Vb 75/76, s. 40. Den här typen av studier knyter Thomas Ginner till sin idealtyp ”medborgarbildning”, som kontrasterar mot den mer nyhumanistiska ”personlighetsbildningen”; se Ginner 1988, s. 200.

39. *ABF-tidningen* januari 1970, s. 3, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

40. Vb 70/71, s. 21.

41. *ABF-programmet Göteborg*, hösten 1970, s. 7, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv; *ABF-programmet Göteborg*, våren 1971, s. 12, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

42. Vb 70/71, s. 21.

43. Nylander skrev alla fyra handledningar till Mobergs utvandrarsvit: Olle Nylander, *Utvandrarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1970a); Olle Nylander, *Invandrarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1970b); Olle Nylander, *Nybyggarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1971a); Olle Nylander, *Sista brevet till Sverige: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1972c). För Fogelströms svit engagerades dock även två andra författare: Olle Nylander, *Mina drömmars stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Mina drömmars stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969); Eva Södergren, *Barn av sin stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Barn av sin stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969a); Eva Södergren, *Minns du den stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Minns du den stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969b); Olle Nylander, *I en förvandlad stad: Studiehandledning till Per Anders Fogelströms bok I en förvandlad stad* (Stockholm: Brevskolan, 1971b); Mary Brogren, *Stad i världen: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Stad i världen* (Stockholm: Brevskolan, 1972).

44. Nylander 1969, s. 8.

45. Nylander 1969, s. 41.

46. Vb 71/72, s. 29.

47. Se löpande program för första halvan av 1970-talet i ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

48. Se till exempel diskussionsfrågor på s. 8, 11, 17, 27, 29 i Nylander 1970a. Se även Edquist 2009, s. 243–244.

49. Sven-Arne Stahre, *Möte med bok: Cirkelkurs till Kristin Lavransdotter av Sigrid Undset* (Stockholm: Brevskolan, 1961). Partiet om litteraturhistoriskt sammanhang finns på s. 8. Året Undset lanserades som ledande litteraturcirkel gavs i Göteborg sju cirklar med sammanlagt 74 deltagare. Vb 61/62, s. 9.

50. *ABF Göteborg Studieprogram,* hösten 1972, s. 4, i ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

51. Se till exempel Edquist 2009, s. 173. Samuel Edquist skriver också något om Mobergs utvandrarsvit och hans *Min svenska historia*, se s. 195–196, 203, 243–245.

52. Se till exempel Edquist 2009, s. 182, 413.

53. Olle Nylander, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 1 Från Oden till Engelbrekt* (Stockholm: Brevskolan, 1972a); Olle Nylander, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 2 Från Engelbrekt till och med Dacke* (Stockholm: Brevskolan, 1972b).

54. *Studieprogram 1975–76 Göteborg ABF*, s. 11, i ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv. Det är ofta svårt att veta exakt hur populär en specifik cirkel varit, då de inte redovisas var för

sig i verksamhetsberättelserna, även om de annonseras separat i programmen. Här kan man anta att det är den här cirkeln som innebär att kategorin ”Historia” går från noll cirklar och deltagare till 19 cirklar och 198 deltagare mellan 1974/75 och 1975/76. Se Vb 75/76, s. 35.

55. Edquist 2009, s. 257–260; Johansson 2002, s. 420.

56. Henry Sjöberg, *Folklig dans 1: Medeltida dansformer* (Stockholm: Brevskolan, 1972a); Henry Sjöberg, *Folklig dans 2: 1600- och 1700-talens dansformer* (Stockholm: Brevskolan, 1972b); Henry Sjöberg, *Folklig dans 3: 1800-talets pardanser* (Stockholm: Brevskolan, 1973).

57. Rolf Sellgrad & Bo Sporrstedt, *Konst – hur är det gjort? En bok om konstnärlig teknik, teckning, grafik, målning, skulptur* (Stockholm: Brevskolan, Konstfrämjandet, 1970); Rudolf Broby-Johansen, *Det europeiska måleriet: Från istid till nutid* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969).

58. Paul Lindblom, *Idé och politik: Brevkurs* (Stockholm: Brevskolan, 1968).

59. Lindblom 1968, s. 44. De tidigare frågorna (inte exakt citerade) återfinns på s. 36 och 69.

60. Vb 70/71, s. 22–23; Vb 72/73, s. 32; Vb 68/69, s. 23.

61. Marxismkursen gavs mellan 1968/69 och 1972/73 och hade som mest 267 deltagare. Vb 68/69, s. 23; Vb 72/73, s. 32.

62. Vb 70/71, s. 23; Vb 75/76, s. 40. Underlag: Carl Gustaf Lindell, *Verklighet som driver på: Ett rättvisare samhälle* (Stockholm: LO, ABF, Brevskolan, 1970); Karl-Olof Andersson, … *att möta framtiden: Demokratisk socialism* (Stockholm: Socialdemokraterna, LO, Brevskolan, 1975).

63. Sven-Arne Stahre, Leif Andersson, Bo Carlson, Lars Eronn, Sture W. Lantz & Ingrid Levin, *Träffpunkt A* (Stockholm: LO, ABF, Brevskolan, 1965), s. 7.

64. Även om detta är något som diskuterats, se till exempel Edquist 2009, s. 180–183.

65. Stahre, Andersson, Carlson, Eronn, Lantz & Levin 1965, s. 8. De andra fyra avsnitten, om politiken, kooperationen, kvinnorna och folkbildningen, innehåller inte den här sortens lättare dialog utan är mer sakliga och deskriptiva.

66. Vb 65/66, s. 9; 66/67, s. 9.

67. 1960/61: 18,7 procent (Vb 60/61, s. 10–11), 1965/66: 31,3 procent (Vb 65/66, s. 10–11), 1970/71: 30,8 procent (Vb 70/71, s. 21–24), 1975/76: 28,9 procent (Vb 75/76, s. 41–43).

68. Se till exempel Lars-Göran Sundell, ”Den svenska romanistikens första sekel: Tradition och förnyelse”, i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020).

69. Esperanto fanns kvar under tidigt 1960-tal, men förde en tynande tillvaro. Under mellankrigstiden hade språket dock varit väldigt starkt inom arbetarrörelsen, i Sverige såväl som i Göteborg. Arvidson 1985, s. 146, 320; Johanson 1992, s. 15–16; Christer

Lörnemark (red.), *Esperantorörelsen i Göteborg 1892–1992* (Göteborg: Esperanto-alliansen i Göteborg; Göteborgs esperantoförening, 1994).

70. *ABF Göteborg Vårprogram* 1966, s. 2, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

71. Dennis Gotobed, Per-Olof Hensjö, Stig Eriksson, Alice Hafn & Ingrid Hallklint, *Arbetsbok till Start 2* (Stockholm: Brevskolan, 1977), s. 20–23; Brenda Bennett, Michael Knight & Tina Pierce-Samuelson, *Start Extra 1: Engelska för vuxna* (Stockholm: Sveriges Radio, Brevskolan, 1974a); Brenda Bennett, Michael Knight & Tina Pierce-Samuelson, *Start-Extra 2: Engelska för vuxna* (Stockholm: Sveriges Radio, Brevskolan, 1974b).

72. Anna Svensson, ”Romanister utan doktorshatt: Om Arne Lundgren och några av hans samtida i Göteborg”, i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020), s. 84.

73. Dieter Stöpfgeshoff, ”Bilder utan bilder: En filmares minnen”, *Arbetarbladet*, 2/7 2011; Paul Harnesk, *Vem är vem? 2: Svealand utom Stor-Stockholm* (Stockholm: Bokförlaget Vem är vem, 1964), s. 748.

74. Se till exempel *ABF Studieprogram Höstprogram 1961*, s. 19, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv; Irja Bergström, *”Ensam fågel – jag vet vem det är”. Ester Henning: Konstnärinna på hospital* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1989).

75. *Aktuella ABF-kurser hösten 1965* (ingen sidnumrering), i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv; *ABF Vårprogram 1966*, s. 28, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv; Vb 65/66, s. 14.

76. Titlarna hämtade från Vb 65/66–71/72, som är de år då rubrikerna på föreläsningarna ges. Anledningen att de därefter inte redovisas tycks vara att de har ökat i antal och inte längre ryms i verksamhetsberättelserna. Föreläsningarna ökar enormt i statistiken, från att ha haft runt ett tusental deltagare till tiotusentals. Den största anledningen till det är dock att ABF tillsammans med Arbetarinstitutet anordnade något som kallades ”Vinterunderhållningen” på fritidsgårdar och medborgarhus runtom i staden och att dessa sammanlagt drog tiotusentals människor. Evenemangen var i mångt och mycket snarast nöjesarrangemang.

77. Karlsson 2007, s. 54.

78. Margareta Ståhl, *Möten och människor i Folkets hus och Folkets park* (Stockholm: Atlas, 2005), s. 13–26; Karlsson 2007, s. 71–79.

79. Åke Gustavsson, ”Förord”, i Margareta Ståhl (red.), *Möten och människor i Folkets hus och Folkets park* (Stockholm: Atlas, 2005), s. 7. Lennart Karlsson spekulerar inte, men anger att det 1945 fanns 580 stycken i Sverige. Karlsson 2007, s. 74.

80. Ståhl 2005, s. 70–75. Bildningsverksamheten är central i Lennart Karlssons studie av Folkets Hus i Bromölla. Se särskilt kapitel 5 i Karlsson 2007.

81. Om byggnationen och den komplicerade relationen till den liberala arbetareföre-

ningen, i vars byggnad flera arbetarrörelseorganisationer länge hyrde in sig, se Arne Hasselgren, *Folkets hus i Göteborg: En särskild historia* (Göteborg: A-Script förlag, 2019), s. 59–67. Se även Ståhl 2005, s. 253–254. Datumet var dock inte entydigt: Fackförbundens kontor i ena delen av komplexet hade för övrigt tagits i bruk redan 1948 och de för byggnadskomplexet så viktiga lokalerna för dans och biograf stod klara först 1956.

82. Om olika former av bildningsverksamhet i och kring Folkets Hus se Hasselgren 2019, s. 113–121.

83. Hasselgren 2019, s. 113; *ABF-programmet våren 1971*, s. 4, i ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

84. *ABF-tidningen* januari 1970, s. 1, 3, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv.

85. Ståhl 2005, s. 72–73.

86. Nilsson 1963, s. 15–16. Tidigare hade ”huvudkontoret” varit i Transportarbetarnas hus på Pusterviksgatan 15, i närheten av Järntorget där Folkets Hus sedan byggdes.

87. *ABF-programmet våren 1971*, s. 4 i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv. Salarna hade namn från litteraturen (Fröding, Karlfeldt, Strindberg), politiken (Marx, Sterky) och närliggande stadsdelar i Göteborg (Annedal, Landala, Haga).

88. Vb 72/73, s. 4.

89. Nils Viktorsson, ”ABF har flyttat in i nya studiehemmet – en chans att gå vidare”, *Arbetet*, 5/1 1973.

90. De stadsdelar där det fanns en sådan kommitté var Askim, Angered, Backa, Biskopsgården, Kortedala, Lundby, Majorna, Munkebäck och Västra Frölunda. Se Vb 69/70, s. 4; Vb 72/73, s. 5; Vb 74/75, s. 9.

91. Vb 72/73, s. 24.

92. Gösta Berman, ”Folkbildare Vilgot fyller 60 imorgon”, *Arbetet*, 3/7 1968. Uttrycket ”legendarisk” återkommer sedan i en kort artikel till hans 65-årsdag: ”Vilgot Nilsson 65 år”, *Arbetet*, 3/7 1973.

93. Barbro Blomberg, ”Vilgot Nilsson pensioneras efter 45 års studiecirklar”, *Arbetet*, 26/6 1973. Det faktiska arbetet inleddes dock för Nilssons del 1945, då han var inkallad på grund av krigsberedskapen.

94. Berman 1968; Blomberg 1973. När Nilsson byter från studieombudsman till biträdande studieombudsman tar Bengt Möllstam över den förra titeln och får då tillägget ”chef”. Se Vb 68/69, s. 4. Se även Nilsson 1963, s. 17.

95. Blomberg 1973.

96. Vb 65/66, s. 25, 29. Dessa tycks dock ha varit ungefär desamma över åren.

97. Vb 65/66, s. 7, 14–17, 23, 25. Nilsson nämns för övrigt i nationella historiker över ABF, se Heffler 1962, s. 247, 251, 262.

98. Berman 1968. Han var bland annat ledamot i kommunens skolstyrelse. Om Nils-

sons engagemang i lokalavdelningen av Förbundet för Religionsfrihet se Anton Jansson, ”Om ateismens rörelse genom lokal organisering: Fallet Göteborg”, *Lychnos* (2019b), s. 42, 54–55.

99. Vb 72/73, s. 24

100. Vilgot Nilsson, *Vårt rika fattiga liv* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1979a). Nilsson gav också ut en egen studiehandledning, Vilgot Nilsson, *Vårt rika fattiga liv: Studiehandledning* (Göteborg: egen utg., 1979b).

101. Annika Alzén, ”Grävrörelsens rötter”, i Bengt Sandin (red.), *Bildning, utbildning, journalistik: Perspektiv på utbildningsprogrammens ideologiska, organisatoriska och personella förutsättningar* (Lund: Arkiv, 2006). För mer om rörelsen se även Annika Alzén, *Kulturarv i rörelse: En studie av ”gräv där du står”-rörelsen* (Mölndal: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2011).

102. Detta är ett genomgående tema i hela Edquists studie om historieskrivning inom folkbildningen. För en kort sammanfattning se Edquist 2009, s. 379–381.

103. ”Göteborgare lär om gamla Göteborg”, *GHT*, 27/1 1971.

104. Vilgot Nilsson, *Kära Lilla London: Studiehandledning* (Göteborg: Arbetarnas bildningsförbund, Göteborgsavdelningen, 1971), s. 18.

105. Nilsson 1971, s. 17. Exempel på göteborgiana: ”Ta reda på vilket år kyrkan byggdes” (s. 8); ”Vem var denna Robert Dickson?” (s. 10); ”Tag reda på Arbetarföreningens program” (s. 17).

106. Nilsson 1963; Vilgot Nilsson, *Låt tistlarna brinna! Studiehandledning* (Stockholm: Brevskolan, 1978). Nilsson författade även annat. En studiehandledning som har den lokala vinkeln men inte den historiska var Vilgot Nilsson, *Göteborg – stad i förändring: Studiehandledning* (Göteborg: ABF:s Göteborgsavdelning, 1966).

107. Birgitta Leufstadius, ”Vilgot skriver om varvet som försvann”, *GP*, 17/12 1983.

108. Ungefär fem procent av cirkelledarna hade läst vid universitetet. Andelen som hade utbildning från lärarhögskola eller lärarseminarium var inte mycket större. Arvidsson 1985, s. 283.

109. Kort minnesord: ”Dödsfall: Olle Nylander”, *DN*, 13/9 1974.

110. Nationellt 10 av 57. Se verksamhetsberättelser för ABF nationellt, 1960/61–1975/76. Dessa finns bland annat i Göteborgs universitetsbiblioteks samlingar.

111. Vb 72/73, s. 5.

112. *Studieprogram Hösten 1973 Göteborg*, s. 2, ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv; *Studieprogram 1975–76 Göteborg*, s. 2, i ABF i Gbg Studieprogram 1962, 1969–81, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv. 1973 var det två män.

113. *ABF-programmet Göteborg våren 1971*, i ABF Studieprogram 1955–1969, Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg, Göteborgs föreningsarkiv. I flera fall går det inte att identifiera kön på cirkelledaren, då enbart initial angetts. Varken dessa eller den lilla minoritet av cirklar där ledare ej anges har räknats med i procentsatsen. I programmet

listas också ABF:s barngrupper. Men då dessa inte kan räknas som studiecirklar och inte ingår i den övriga statistiken som redovisas här, har de inte räknats in. Annars hade kvinnodominansen stärkts ännu mer, då dessa nästan uteslutande leddes av kvinnor.

114. 134 cirklar av 205 leds av en kvinna. Några fler cirklar utannonseras, men de har antingen oidentifierbar ledare eller så anges ingen ledare. Dessa är dock få och kan knappast påverka den här siffran.

115. 64 procent. Vb 65/66, s. 9–11; Vb 70/71, s. 21–24; Vb 75/76, s. 35–43.

116. Vb 68/69, s. 22–23; Vb 70/71, s. 21–22; Vb 72/73, s. 29–30, 32.

117. Kerstin Rydbeck, ”Kvinnorna innanför och utanför ramarna: Om folkbildningsbegreppet och könsperspektivet”, i Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck (red.), *Folkbildning och genus: Det glömda perspektivet* (Linköping: Mimer, 2001); Kerstin Rydbeck, ”Folkbildningen – en heteronormativ historia eller…?”, i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Folkbildningens och ABFs idéhistoria* (Stockholm: ABF, 2018).

118. David Larsson Heidenblad har skrivit om hur utvecklingen i fritextsökning i dagstidningsarkiv förändrar historikerns empiriska möjligheter. Hans poäng är att journalister tydligare kan studeras som kunskapsaktörer. Men detta gäller inte enbart journalister. Personer som var aktiva på en mer vardaglig nivå blir också synliga i korta referat, annonser, reportage och så vidare. David Larsson Heidenblad, ”The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Arenas, Actors, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

119. Styrelsen anges alltid på första sidan i ABF:s lokala verksamhetsberättelser. 1964 anges Thylin som ”distriktsledare” för kvinnoförbundet, se Bertil G. Nilsson, ”Jumperflickan ny bas för 67 000 kvinnor”, *AB*, 4/5 1964.

120. Jan-Åke Lidén, ”Till minne: Marianne Thylin”, *Arbetet Nyheterna*, 25/7 1998.

121. 1975/76 slutade man redovisa namn, men till dess ingick Thylin i kommittén för Backa och sedan i den sammanslagna stadsdelskommittén som då täckte hela Hisingen. Vb 70/71, s. 4; Vb 71/72, s. 5; Vb 72/73, s. 5; Vb 73/74, s. 9; Vb 74/75, s. 9.

122. Sven E. Olsson, ”Folkrörelsernas dag – en dag av underhållning och information”, *Arbetet*, 5/12 1974; ”Folkrörelsernas dag: En storstilad manifestation”, *Arbetet*, 9/12 1974.

123. Detta annonserades ofta ut i lokal Göteborgspress, inte minst i *Arbetet Västsvenska editionen*. Några få exempel: 10/12 1968, 10/2 1969, 1/9 1969, 12/10 1970, 4/2 1974, 4/11 1974, 1/11 1976.

124. ”De delar på ABF:s kulturpris”, *Arbetet Nyheterna*, 26/10 1995; Lidén 1998.

125. Då hade dock *antalet* avdelningar minskat kraftigt på grund av en tendens att slå samman och göra större avdelningar. 1959/60 fanns hela 965 avdelningar. Arbetarnas bildningsförbund, *ABF: Verksamheten 1975/76* (Stockholm: ABF 1976), s. 50.

126. Om SFI adderas tillkommer ytterligare cirka 100 000 cirkeldeltagare. Arbetarnas bildningsförbund 1976, s. 49–51.

127. Andersson 2007a; Jan G. Andersson, ”Århundradets tidningsaffär”, i Jan G. Andersson (red.), *Arbetarpressen 100 år* (Stockholm: Premiss, 2007b).

128. Detta gällde främst under redaktören Sven-Åke Dahlbäcks tid som varade från 1959 till 1967, då Dahlbäck avskedades. Johanson 1992, s. 161.

129. Upplagan hade då växt från 280 000 exemplar tio år tidigare. Och den fortsatte växa – i slutet av 1970-talet låg den på kring 440 000. Kristina Wallander, *Metallarbetaren och litteraturen: Det litterära stoffet i en svensk fackförbundstidning 1890–1978* (Lund: Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, 1982), s. 27.

130. Wallander 1982, s. 29, 44–45, 153–155, 195–199.

131. Ann Steiner, ”En (o)lönsam affär”, s. 131, och Gunnel Furuland, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier”, s. 281–283, 293–294, 305, båda i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018). Se även Bror Ejve, *Det var på Tiden: Till Tidens förlags 50-årsjubileum i oktober 1962* (Stockholm: Tidens förlag, 1962).

132. Olle Svensson, ”Tiden 50 år”, i Olle Svensson, Bertil Bolin & Gunnar Gunnarson (red.), *Tiden: Tidskrift för socialistisk kritik och politik. En minnesskrift utgiven av Sveriges socialdemokratiska arbetareparti* (Stockholm: Tidens förlag, 1958); Ejve 1962, s. 36–38; Mats Lundahl & Bo Södersten, ”Ekonomporträtt: Torsten Gårdlund – en *grandseigneur*”, *Ekonomisk Debatt*, 32:8 (2004), s. 48–49. Under Gårdlunds tid var tidskriftens hela namn *Tiden: Politik, ekonomi, kultur*, vilket Myrdal ändrade (tillbaka) till *Tiden: Tidskrift för socialistisk kritik och politik*. Detta senare namn hade den till 1984.

133. Gunnar Fredriksson, ”Thomas Paine – en klassisk politisk journalist”, *Tiden*, 53:7 (1961); Gunnar Fredriksson, ”Jämlikheten”, *Tiden*, 52:4 (1960); Gunnar Fredriksson, ”Mystik, nazism och Teilhard de Chardin”, *Tiden*, 53:4 (1961). Fredriksson gav senare (1975) ut en hel bok om Thomas Paine. Texten om mystik är baserad på en artikel i *Journal of the History of Ideas*, och som titeln avslöjar drar Fredriksson insinuanta paralleller till den i den kristna deloffentligheten så omskrivna Teilhard de Chardin, som inte nämns i ursprungsartikeln: G.L. Mosse, ”The Mystical Origins of National Socialism”, *Journal of the History of Ideas*, 22:1 (1961).

134. Till den första kategorin kan räknas: Bertil Nilsson, ”Att avslöja sig själv”, *Tiden*, 52:3 (1960); Victor Svanberg, ”Stataren i dikt och verklighet”, *Tiden*, 54:8 (1962). Till den andra: Victor Svanberg, ”Diktaren i samhället”, *Tiden*, 55:4 (1963); Stig Carlson, ”Författaren och hans uppdrag”, *Tiden*, 55:7 (1963). Till den tredje: Stig Carlson, ”Några finlandssvenska författare”, *Tiden*, 52:3 (1960); Bo Bennich-Björkman, ”Strindberg som kungamördare och småbrukare”, *Tiden*, 53:9 (1961); Melker Johnsson, ”Om begreppet världslitteratur”, *Tiden*, 54:8 (1962).

135. Paul Lindblom, ”Från verklighetsanalys till ideologi”, *Tiden*, 53:1 (1961); Paul Lindblom, ”Romanens närhetsproblem”, *Tiden*, 52:4 (1960); Paul Lindblom, ”Dialog om de folkhemske”, *Tiden*, 54:5 (1962).

136. Gunnar Eriksson, ”Sveket mot visionen”, *Tiden*, 52:1 (1960); Gunnar Eriksson,

”Englands nya vänster”, *Tiden*, 53:1 (1961); Gunnar Eriksson, ”Naturvetenskapen och samhället: Några linjer i den svenska 1800-talsdebatten”, *Tiden*, 54:7 (1962); Gunnar Eriksson, ”Universitetens kulturuppgift – tre förslag”, *Tiden*, 55:7 (1963). Andra senare professorer i idéhistoria som dyker upp i *Tiden* är Nils Runeby (dock disputerad i historia) och Rolf Lindborg.

137. Gerhard Arfwedson, ”Vi behöver ny estetisk grundforskning”, *Tiden*, 57:3 (1965). Om detta se My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014), s. 64–67.

138. Julio Cortázar, ”Polikritik i sjakalernas timma”, *Tiden*, 63:10 (1971); Birger Norman, ”Vaken”, *Tiden*, 64:4 (1972); Helena Henschen, ”tala”, *Tiden*, 64:6 (1972); Pablo Neruda, ”Deklaration: Uppmaning till Nixonicid och hyllning till den chilenska revolutionen”, *Tiden*, 65:7 (1973); ”I vårt land har kulorna börjat blomma: Afrikansk gerillapoesi i översättning av Margareta Ekström”, *Tiden*, 65:8 (1973); ”Arbetsplatskamp i lyrik och prosa, sammanställt av Per Holmer”, *Tiden*, 67:2–3 (1975). Om Birger Norman, en folkrörelseförfattare som på ett intressant sätt tog naturlig plats både i kristenhetens och arbetarrörelsens deloffentligheter, se E. Mikael Norberg, *Birger Norman: Utkast till porträtt i helfigur* (Umeå: H:ström, 2014).

139. Linderborg 2001, s. 226–227.

140. Linderborg 2001, s. 204–223, 452–453; Leif Lewin, ”Planhushållningen och ideologierna”, *Tiden*, 59:7 (1967); Herbert Tingsten, ”Socialisering och planhushållning”, *Tiden*, 59:8 (1967); Ernst Wigforss, ”Ideologiska linjer i praktisk politik”, *Tiden*, 59:9 (1967).

141. Dödsrunor med biografisk information om båda: Stefan Lindgren, ”Gunnar Gunnarson: Tystad vänsterradikal”, *DN*, 28/4 2002; Hans Lagerberg, ”En föredömlig intellektuell”, *AB*, 27/7 2010. Om Gunnarson som marxistisk debattör i offentligheten se även Anders Frenander, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs universitet, 1999), s. 173–177. Åsa Linderborg nämner i samband med dessa även Rune Nordin. Linderborg 2001, s. 56, 226.

142. Ett urval: Gunnar Gunnarson, ”Radikalismen – kommunismens barnsjukdom”, *Tiden*, 60:6 (1968); Gunnar Gunnarson, ”’Kapitalet’ – då och nu”, *Tiden*, 61:6 (1969); Gunnar Gunnarson, ”Bernstein ännu en gång”, *Tiden*, 62:5 (1970); Gunnar Gunnarson, ”Politisk teori”, *Tiden*, 63:5 (1971); Gunnar Gunnarson, ”Oförnuftets ideologi”, *Tiden*, 63:10 (1971); Gunnar Gunnarson, ”Vulgärmarxism och Mao-läseri”, *Tiden*, 64:4 (1972); Gunnar Gunnarson, ”Får marxismen se ut hur som helst?”, *Tiden*, 64:10 (1972); Gunnar Gunnarson, ”Program för ett socialistiskt Sverige?”, *Tiden*, 66:7 (1974).

143. Ett urval: Jan Lindhagen, ”Den demokratiska paradoxen”, *Tiden*, 59:8 (1967); Jan Lindhagen, ”Den socialistiska människan”, *Tiden*, 62:8 (1970); Jan Lindhagen, ”Arthur Engberg och socialismens mening”, *Tiden*, 63:390–395 (1971); Jan Lindhagen, ”Vad Marx verkligen sagt”, *Tiden*, 63:8 (1971); Jan Lindhagen, ”Odalbonden och den

gröna vågen", *Tiden*, 65:2 (1973); Jan Lindhagen, "Arbetarrörelsen och samhällsutvecklingen: Var det verkligen bättre förr?", *Tiden*, 66:4 (1974).

144. Tom Steele, *Knowledge is Power! The Rise and Fall of European Popular Educational Movements, 1848–1939* (Bern: Peter Lang, 2007), s. 14. De svenska forskarna Staffan Larsson och Henrik Nordvall pekar ut i en internationell jämförelse att det finns studiecirklar även annorstädes, men att de som massfenomen är en svensk, möjligen skandinavisk företeelse. Larsson & Nordvall 2010, s. 35.

145. Jenny Jansson, "Från individ till människa: Bildning och arbetarrörelsen", *Arbetarhistoria*, 2015:153–154 (2015b), s. 9–10.

146. Johanson 1992, s. 127–128; Heffler 1962, s. 281.

147. För en generell historik på federal nivå se Theo W. Länge, "Politische Bildung für die soziale Demokratie: 50 Jahre Bundesarbeitskreis ARBEIT UND LEBEN", i Theo W. Länge & Franz-Josef Jelich (red.), *Politische Bildung und gesellschaftliche Teilhabe: 50 Jahre Bundesarbeitskreis Arbeit und Leben* (Recklinghausen: FIAB, 2006); Franz-Josef Jelich, "'Politische Bildung tut not': ARBEIT UND LEBEN – Ein 'Neuanfang' der Erwachsenenbildung nach 1945", i Theo W. Länge & Franz-Josef Jelich (red.), *Politische Bildung und gesellschaftliche Teilhabe: 50 Jahre Bundesarbeitskreis Arbeit und Leben* (Recklinghausen: FIAB, 2006).

148. Ginner 1988, s. 23–24. För mer om den mångskiktade arbetarbildningen i Tyskland se Josef Olbrich & Hanns-Albrecht Schwarz, *Politik und Bildung: Arbeiterbildung nach 1945* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991).

7. Två bokcaféer i 1970-talets alternativa offentlighet

1. Ingvar Blomberg, "A propos diskussionerna i Stockholm… 3/6 1971", stencilerat utskick, Clas Örjan Spångs privata arkiv, Stockholm.

2. Göran Therborn, "Brytningarnas och genombrottens årtionde: Den nya vänstern och resten av 60-talet", i Lars Vikström (red.), *Marx i Sverige: 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik* (Stockholm: Arbetarkultur, 1983), s. 113, 127.

3. Ingvar Blomberg, "Mötesprotokoll 9 juni -71", stencilerat utskick, Clas Örjan Spångs privata arkiv, Stockholm.

4. Ronny Ambjörnsson & Agneta Pleijel, *Ordning härskar i Berlin* (Stockholm: Bonnier, 1970). Om *Ord & Bilds* nyorientering se Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001), s. 385; Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017), s. 99, 349.

5. *Bokcaféts lagerkatalog 1977/78* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1976), s. 11–12. Det citerade avsnittet i sin helhet lyder: "Men det var inte alltid lätt att få tag på samhällsinriktad, radikal och marxistisk litteratur. Den traditionella bokhandeln – i det

borgerliga samhället – intog självfallet ingen aktiv roll vid försöken att i opposition mot den borgerliga ideologin återerövra marxismens teori och filosofi. I Sverige – och Lund – var detta den mer direkta bakgrunden till att Bokcafét föddes. Det gällde att råda bot på svårigheterna att i Lund med omnejd få tag på radikal och marxistisk litteratur."

6. *Bokcaféts lagerkatalog 1977/78*. För en utförlig genomgång av 1960- och 1970-talens nya vänsterpress och -tidskrifter se Sverker Jonsson, *Bland gnetar och rödhättor: Den socialistiska vänsterns press 1965–2000* (Göteborg: NORDICOM, 2002).

7. Det empiriska materialet som undersökningen bygger på är flerfaldigt. Kataloger, bulletiner, stenciler och protokoll från Bokcafét i Lund och Bokcafé Morianen, samt pressklipp rörande verksamheterna, har inhämtats från Bokcafét i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund, Bokcafé Morianens arkiv och Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek i Stockholm, samt från Per Amneståls privata arkiv. Kompletterande material som insamlats från Clas Örjan Spång, Stockholm, Dick Schyberg, Stockholm och Karin Lentz, Åkarp, återfinns hos författaren. Ett antal orienterande intervjuer med medarbetare och initiativtagare till de båda bokcaféerna har dessutom genomförts.

8. Här har vi valt bort det mer etablerade begreppet motoffentlighet, *counter public*, introducerat av filosofen Nancy Fraser i en inflytelserik artikel från 1990. Frasers begrepp avser ett slags diskursiva arenor, platser där den borgerliga offentlighetens normer kastas om eller helt ersätts till förmån för nya och alternativa uttryckssätt. Då detta är en bild som ligger mycket nära vänsteraktivisternas egen självförståelse används i stället det mer neutrala begreppet deloffentlighet. Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, 25/26 (1990).

9. Se även Ekelund 2017, s. 156; M. H., "Morianen hemlöst bokcafé", *Författaren*, 2 (1977); *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 12. För en jämförelse med västtyska förhållanden se Uwe Sonnenberg, *Von Marx zum Maulwurf: Linker Buchhandel in Westdeutschland in den 1970er Jahren* (Göttingen, Niedersachs: Wallstein, 2016), s. 496.

10. Philipp Felsch, *Der lange Sommer der Theorie: Geschichte einer Revolte 1960–1990* (München: C. H. Beck, 2015), s. 49–50; Sonnenberg 2016, s. 47; Gerd Koenen, *Das rote Jahrzehnt: Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1977* (Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2002), s. 46; Sven Reichardt, *Authentizität und Gemeinschaft: Linksalternatives Leben in den siebziger und frühen achtziger Jahren* (Berlin: Suhrkamp, 2014), s. 583; Kjell Östberg, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma/Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, 2002), s. 80; Ben Mercer, "The Paperback Revolution: Mass-circulation Books and the Cultural Origins of 1968 in Western Europe", *Journal of the History of Ideas*, 72:4 (2011); Ragni Svensson, "Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen", *Biblis*, 68 (2014).

11. Ekelund 2017, s. 137–156, 387–396.

12. Sonnenberg 2016, s. 44. Se även Kathrin Fahlenbrach, Erling Sivertsen & Rolf

Werenskjold, ”Introduction: Media and Protest Movements”, i Kathrin Fahlenbrach, Erling Sivertsen & Rolf Werenskjold (red.), *Media and Revolt: Strategies and Performances from the 1960s to the Present* (New York: Berghahn, 2016), s. 1–2; Kathrin Fahlenbrach, *Protest-Inszenierungen: Visuelle Kommunikation und kollektive Identitäten in Protestbewegungen* (Wiesbaden: Springer VS, 2000); Kathrin Fahlenbrach, ”Protestinszenierungen: Die Studentenbewegung im Spannungsfeld von Kultur-Revolution und Medien-Evolution”, i Martin Klimke & Joachim Scharloth (red.), *Handbuch 1968 zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentbewegung* (Stuttgart: Metzler, 2007), s. 14; Ingo Cornils, *Writing the Revolution: The Construction of 1968 in Germany* (Rochester, New York: Camden House, 2016), s. 151–152.

13. Ekelund 2017, s. 171.

14. Sven-Olof Josefsson, *Året var 1968: Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1996), s. 127.

15. Adelheid von Saldern, ”Markt für Marx: Literaturbetrieb und Lesebewegungen in der Bundesrepublik in den Sechziger- und Siebzigerjahren”, *Archiv für Sozialgeschichte*, 44 (2004); Fahlenbrach 2007; Reichardt 2014, s. 583.

16. Per Amnestål, Henrik Hultberg & Kerstin Lindqvist, ”Bokcafé Morianen i nödläge”, *Bokcaféts Månadsbulletin*, 19/20 (1977). Se även Reichardt 2014, s. 583 och beskrivningen av nyhetscentralen Liberation News Service, LNS, som ”the hub of the Movement’s information infrastructure and a ready conduit for communicating with a vast activist readership”, i Blake Slonecker, *A New Dawn for the New Left: Liberation News Service, Montague Farm, and the Long Sixties* (New York: Palgrave Macmillan, 2012), s. 2.

17. Se Uwe Sonnenberg, ”Marginalien? Drei Blicke auf den westdeutschen linken Buchhandel (VLB) und die DDR in den 1970er-Jahren”, https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/135661/westdeutscher-linker-buchhandel-und-ddr?p=all, läst 19/10 2019.

18. Se även Sonnenberg 2016, s. 10; Kristin Ross, *May,’68 and its Afterlives* (Chicago: University of Chicago Press, 2002), s. 82–87.

19. Se även James A. Secord, ”Knowledge in Transit”, *Isis*, 95:4 (2004), s. 655; Andreas Daum, ”Varieties of Popular Science and the Transformations of Public Knowledge”, *Isis*, 100:2 (2009), s. 320; Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation: Ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017), s. 276.

20. Se till exempel Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), s. 29–30; Johan Sundeen, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm: Bladh by Bladh, 2017); Martin Wiklund, *Historia som domstol: Historisk värdering och retorisk argumentation kring ”68”* (Nora: Bokförlaget Nya Doxa, 2012).

21. För en diskussion om bokhandelns potential som rum för politiskt och radikalt tankeutbyte se Kimberly Kinder, *The Radical Bookstore: Counterspace for Social Movements*

(Minneapolis: University of Minnesota Press, 2021). Boken berör nutida amerikanska förhållanden.

22. Huw Osborne (red.), *The Rise of the Modernist Bookshop: Books and the Commerce of Culture in the Twentieth Century* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015), s. 5. Se även Elen Cocaign, ”The Left’s Bibliophilia in Interwar Britain: Assessing Bookseller’s Role in the Battle of Ideas”, *Twentieth Century Communism* 4 (2012); Josef Ehmer, ”Buchhandlung, kleine”, i Anne Kwaschik & Mario Wimmer (red.), *Von der Arbeit des Historikers: Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft* (Bielefeld: Transcript, 2010). Se även Claire Squires, *Marketing Literature: The Making of Contemporary Writing in Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009), s. 3.

23. Ted Bishop, ”The Sunwise Turn and the Social Space of the Bookshop”, s. 31–64, och Huw Osborne, ”Counter-Space in Charles Lahr’s Progressive Bookshop”, s. 131–162, båda i Huw Osborne (red.), *The Rise of the Modernist Bookshop: Books and the Commerce of Culture in the Twentieth Century* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015). Se även Joshua Clark Davis, ”The Forgotten World of Communist Bookstores”, *Jacobin*, 11/8 2017, https://www.jacobinmag.com/2017/08/communistparty-cpusa-bookstore-fbi, läst 1/10 2021; Joshua Clark Davis, ”Black-Owned Bookstores: Anchors of the Black Power Movement”, *Black Perspectives*, 28/1 2017, https://www.aaihs.org/black-owned-bookstores-anchors-of-the-black-power-movement/, läst 1/10 2021.

24. Se dock Sonnenberg 2016; Reichardt 2014.

25. Se listan över publicerade artiklar i tidskriften *Book History*, organ för SHARP, The Society for the History of Authorship, Reading and Publishing, https://www.sharpweb.org/main/table-of-contents, läst 19/10 2019.

26. Stephan Füssel (red.), *Die Politisierung des Buchmarkts 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007); Axel Schildt & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Carl Hanser Verlag, 2009), s. 302–314; Caspar Hirschi & Carlos Spoerhase (red.), *Bleiwüste und Bilderflut: Geschichten über das geisteswissenschaftliche Buch* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015); Fahlenbrach 2000; von Saldern 2004; Reichardt 2014; Felsch 2015; Sonnenberg 2016.

27. Reichardt 2014, s. 583.

28. Sonnenberg 2016, s. 10.

29. Johan Svedjedal, ”Från A-bokhandel till e-böcker” i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 25; Johan Svedjedal, ”Kommissionssystemets epok: Svensk bokbransch 1843–1970”, i *Bokbranschen i Sverige: Utvecklingen mellan 1973 och 2003: Rapport från Svenska bokhandlareföreningen och Svenska förläggareföreningen* (Stockholm: Svenska bokhandlareföreningen, 2003), s. 8–9.

30. *Direkt*, 11/11 1972.

31. Johan Svedjedal, ”Trekvarts sekel på svensk bokmarknad”, i Johan Svedjedal (red.)

Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943 (Stockholm: Natur & Kultur, 2018), s. 79–80.

32. Ragni Svensson, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018a), s. 114–115.

33. Lennart Nylund, ”Men vad hände med alla vänsterpolitiska boklådor?”, *Svensk Bokhandel*, 4 (2001), s. 23–25; ”Trots ’bokhandelsdöden’ – Oktoberkedjan växer”, *Gnistan*, 11 (1979).

34. För en beskrivning av Oktoberrörelsen och dess bokhandlare se Lars Åke Augustsson & Stig Hansén, *De svenska maoisterna* (Göteborg: Lindelöws bokförlag, 2001), s. 14.

35. *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 11.

36. Detta beskrivs i Alexander Ekelund, ”Syndikalismen och den nya vänstern: En studie i tidskriften Zenits utveckling och debatten inom den syndikalistiska rörelsen under 60-talet”, opublicerad kandidatuppsats i idéhistoria, Södertörns högskola, 2001. Se även Gunnar Olofsson, ”Tidskriften *Zenits* bokutgivning, 1968–1982”, *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys*, 6 (2016), s. 109–111.

37. Sven Hort & Gunnar Olofsson, ”A Portrait of the Sociologist as a Young Rebel: Göran Therborn 1941–1981”, i Gunnar Olofsson & Sven Hort (red.), *Class, Sex and Revolutions: A Critical Appraisal of Göran Therborn* (Lund: Arkiv förlag, 2016), s. 26.

38. Gunnar Olofsson, ”En sociolog blir till: Dispositioner, praktiker och lärdomar”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014), s. 22–23; Ragni Svensson, ”En kopp kaffe och Marx, tack!”, *Respons*, 6 (2018b), s. 110–112; Olofsson 2016.

39. Ekelund 2017, s. 127–177. För ett inifrånperspektiv på föreningen Unga Filosofer se Erik Eriksson, *Jag såg kärleken och döden* (Stockholm: Ordupplaget, 2008), s. 17–22.

40. Otryckt programförklaring från Bokcafé Morianen, maj 1975, Per Amneståls privata arkiv, Stockholm.

41. *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 11.

42. Mikael Frühling, ”Fallet Chile: En kortfattad litteraturöversikt”, *Bokcaféts Månadsbulletin*, februari (1975), s. 5–9.

43. Otryckt programförklaring från Bokcafé Morianen, maj 1975.

44. Se Karl-Heinz Stamm, *Alternative Öffentlichkeit: Die Erfahrungsproduktion neuer sozialer Bewegungen* (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1988), s. 25–27; Fraser 1990.

45. Henning Olsen, *Venstrefløjens bogmarked: Forlag og bogcafeer 1968–79* (Århus: Århus universitet, 1980), s. 16–18. Se även Laurence Leamer, *The Paper Revolutionaries: The Rise of the Underground Press* (New York: Simon & Schuster, 1972), s. 15.

46. Wolfgang Kraushaar, ”Denkmodelle der 68er-Bewegung”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 22–23 (2001).

47. Josefsson 1996, s. 35–40; Gerd-Rainer Horn, *The Spirit of ’68: Rebellion in Western*

Europe and North America, 1956–1976 (Oxford/New York: Oxford University Press, 2007), s. 194–201; Stamm 1988, s. 25; Leamer 1972, s. 13–14; Slonecker 2012, s. 5.

48. Olsen 1980, s. 52.

49. ”BokCafé nr 1”, Stockholm 24/7 1973, Bokcafé Morianens arkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

50. ”BokCafé nr 1”, 1973.

51. Se till exempel *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 11.

52. Secord 2004, s. 61–62.

53. Roger Chartier, *Böckernas ordning* (Göteborg: Anamma, 1995); Kate Flint, *The Woman Reader 1837–1914* (Oxford: Clarendon Press, 1993); Margaret Beetham, ”In Search of the Historical Reader”, *Siegener Periodicum zur internationalen empirischen Literaturwissenschaft*, 9 (2000); Stephen Colclough, ”Recovering the Reader: Commonplace Books and Diaries as Sources of Reading Experience”, *Publishing History*, 44 (1998); Stephen Colclough, ”Readers: Books and Biography”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Oxford: Blackwell, 2009).

54. Här byggde bokcaféerna vidare på ett arv från äldre tiders folkrörelser. Studiecirkelverksamheten hade hämtat sin inspiration från exempelvis ABF och kunde även vara finansierad med bidrag därifrån. Kopplingen mellan den traditionella arbetarrörelsen och den för tiden nya vänsterrörelsen var således uppenbar. Se Östberg 2002, s. 172; Ekelund 2017, s. 91–92; Eriksson 2008, s. 18.

55. ”Verksamhetsberättelse för 1974 och planer för 1975”, Dick Schybergs privata arkiv, Stockholm.

56. Odaterad bulletin, numrerad ”14c”, Bokcafé Morianens arkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm.

57. Svensson 2018b. I en intern skrivelse från 1974 beskrevs hur man till följd av ”de vanliga cityproblemen, med bl.a. alkohol- och narkotikamissbruk” hade ansett sig tvungna att stänga cafédelen under en kort period. ”Verksamhetsberättelse för 1974 och planer för 1975”, Dick Schybergs privata arkiv, Stockholm.

58. Materialet finns i Dick Schybergs privata arkiv, Stockholm.

59. ”Anteckningar från Bokcafét i Lund”, 12/11 1976. Bokcafét i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.

60. Karin Lentz, ”Bokcaféts höstfest”, *Bokcaféts Månadsbulletin*, 13 (1976). Dikten återpublicerades i Lentz diktsamling … *få dem på fall*, som gavs ut av Lunds Bok & Tidskrifts AB 1978.

61. ”Bokcafé Information nr 1” (1974), Bokcafé Morianens arkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek, Stockholm. Spång skulle sedermera fördömas för tilltaget i ELC:s egen tidskrift *Ny Solidaritet* och kallas för CIA-agent. Matthew Sweet, *Operation Kaos: Vietnamdesertörerna som slogs mot CIA och sig själva* (Stockholm: Polaris, 2019).

62. *Bokcaféts lagerkatalog 1973/1974*, s. 1. I en skrivelse från Morianen beskrivs utbudet på ett liknande sätt: ”Vi är intresserade av prosa, poesi, drama och barnböcker. Vad det

gäller facklitteratur vill vi speciellt satsa på ämnen som filosofi, psykologi och psykiatri – förutom politisk teori, social debatt, länder och folk, forskning och miljö." "BokCafé nr 1", 1973.

63. "BokCafé nr 1", 1973. Föresatsen motsvarade i hög grad det idealtypiska utbudet hos någon av det västtyska förbundet VLB:s medlemsbokhandlare vid samma tid. Se Sonnenberg 2016, s. 332.

64. Att sammanfatta detta kunskapsbygge har exempelvis liknats vid att försöka bygga "a grand geodesic dome fitted together from pieces of Marx, Freud, Zen, Artaud, Kesey, Lenin, Leary, Ginsberg, Che, Gandhi, Marcuse, Laing, Fidel and Lao Tzu, stung with the black banners of anarchy to which the sayings of Chairman Mao have been neatly embroidered, and with a 40-watt rock amplifier strapped to the top-a gaudy, mind-blowing spectacle and an impossible intellectual synthesis". Leamer 1972, s. 13. Se även Sonnenberg 2016, s. 292.

65. Två västtyska motsvarigheter var "Katalog sozialistischer Literatur" som gavs ut 1972, samt efterföljaren "Verzeichnis linker lieferbare Bücher", som från 1975 fungerade som en alternativ informationskälla och beställningsunderlag för vänsterbokhandlare. Sonnenberg 2016, s. 332.

66. För en jämförelse med västtyska förhållanden se Sonnenberg 2016, s. 334.

67. Detta vanligt förekommande problem har bland annat konstaterats av flera forskare. Se till exempel Rens Bod, *A New History of the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2013), s. 9–10; Søren Kjørup, *Människovetenskaperna: Problem och traditioner i humanioras vetenskapsteori* (Lund: Studentlitteratur, 2008), s. 15–16.

68. Se "Kommentar", *Bokcaféts lagerkatalog 1982/83,* s. 9–10; "Bruksanvisning", *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 7. Sistnämnda text finns även i översättning till engelska och tyska på s. 8 och 9.

69. "Marxismens klassiker" framhölls som en prioriterad kategori också i den västtyska vänsterbokhandelns bokkatalog, även om Sonnenberg gör en poäng av att antalet titlar i den kategorin (157) överskuggades av kategorin "skönlitteratur/dikter/essäer" (180). Sonnenberg 2016, s. 334.

70. *Bokcaféts lagerkatalog 1982/83* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).

71. *Bokcaféts lagerkatalog 1982/83*.

72. Se Mats Dahlqvist, "Modern marxism och 'Kapitalets' filosofi" i *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978*, s. 15–19. Om marxismen som filosofi och filosofins betydelse för tidsperiodens vänsterrörelse se Therborn 1983, s. 108.

73. Elsa Svensson, "Läs Marx och Lenin!", *Bokcaféts lagerkatalog 1973/1974* (Lund: Lunds Bok och Tidskrifts AB, 1973), s. 1.

74. Pau Puig i Scotoni, "Förord", i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).

75. David Brolin, *Omprövningar: Svenska vänsterintellektuella i skiftet från 70-tal till 80-tal* (Göteborg: Celanders förlag, 2015), s. 103.

76. Svante Nordin, ”Den filosofiska scenen: En litteraturöversikt”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981), s. 10.

77. Se även Svante Nordin, ”68-rörelsen och humaniora”, i Kurt Almqvist (red.), *Betydelsen av revolutionsåret 1968: Kårhusockupationen 40 år* (Stockholm: Atlantis, 2008), s. 18.

78. Thomas Brante, ”Vetenskapsteori”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981), s. 14.

79. Thomas Brante, ”Från teoretisk filosofi till empirisk kunskapssociologi”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014), s. 239.

80. Gunnar Andersson, Rosmari Eliasson-Lappalainen & Margareta Hallberg, ”Minnesord Thomas Brante 1947–2016”, *Sociologisk forskning*, 4 (2016).

81. Brante 2014, s. 241. Se även Carl-Göran Heidegren, *Positivismstrider* (Göteborg: Daidalos, 2016), s. 95–175; Jan Bengtsson, *Filosofin i Sverige: Ett grundmaterial* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1988), s. 97–98.

82. Brante 1981, s. 15.

83. Per Erik Ljung, ”Nyare litteraturteori”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981), s. 47.

84. Arne Melberg, ”Per Erik Ljung: Vilhelm Ekelund och den problematiska författarrollen”, *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* (1981), s. 140–146.

85. Aleksander Loit, ”Nyare strömningar och inriktningar inom historieforskningen”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981), s. 59.

86. Loit 1981, s. 61.

87. Samuel Edquist, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009), s. 241. Se även ”Kvinnofrigörelse och revolution”, *Bokcaféts lagerkatalog 1973/74*, s. 63.

88. Anders Sjöholm, ”Arbetarrörelsens historia”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981), s. 65.

89. För en diskussion om 1970-talets svenska maoister och deras intresse för lokalhistoria se Samuel Edquist, ”Att riva det borgerliga horhuset: Folkbildning för folkets och nationens historia”, i Anders Burman & Joakim Landahl (red.), *1968 och pedagogiken* (Stockholm: Södertörns högskola, 2020). Se även Annika Alzén, *Kulturarv i rörelse: En studie av ”gräv där du står”-rörelsen* (Mölndal: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2011).

90. Sonnenbergs kartläggning av utbudet i västtyska bokcaféer och bokhandlare under samma tidsperiod ger en bild som i stort motsvarar dessa svenska exempel. Han listar kategorin ”Tredje världen: Afrika, Mellanöstern, Indokina, Latinamerika” som en av de största i katalogen ”Verzeichnis linker liefbarer Bücher” från 1975. Sonnenberg 2016, s. 332.

91. Östberg 2002, 120–122.

92. Loit 1981, s. 61.

93. Ekelund 2017, s. 146; Ljunggren 2009, s. 29–30.

94. E. E., ”En ny tidning”, *Kommentar*, 1 (1968).

95. Se till exempel *Bokcaféts lagerkatalog 1982/83*, s. 95; Loit 1981, s. 59–64.

96. Välkända personer i miljön runt Bokcafét i Lund som Gunnar Olofsson, Göran Therborn och Boel Berner kommer dock inte att diskuteras, då dessa under den aktuella tiden främst var verksamma som lärare och forskare på de sociologiska institutionerna vid Lunds och Köpenhamns universitet. Se deras respektive bidrag i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014).

97. Pierre Frühling, ”Här finns största bokcaféet: Böcker på postorder”, *DN*, 25/10 (1979); Sven E. O. Hort, ”Gunnar Sandin”, *Svenskt översättarlexikon,* https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/artiklar/Gunnar_Sandin, läst 16/11 2020.

98. Anders Lundquist, ”En levnadsteckning: Gunnar Sandin 1940–2012”, *Veckobladet i Lund*, http://veckobladetilund.se/sandin/index.html, läst 16/11 2020.

99. Gunnar Sandin, ”26 år i Lund”, *Zenit*, 100 (1988), s. 79.

100. Lennart Berntson & Svante Nordin, ”När vi stod i Zenit: Minnen från en vänstertidskrifts uppgång och fall”, i Tove Kruse & Lisbeth Larsson (red.), *Ett historiskt tillfälle: En festskrift till Håkan Arvidsson* (Lund: Nordic Academic Press, 2003), s. 15.

101. Gunnar Olofsson, ”Apropå Lunds Bok och Tidskrifts AB ’BokCafét’: Från entusiasm till konkurs”, i Ingrid André, Lars Borgström & Sten Henriksson (red.), *Vid pass 8000 rutor: En festskrift till Gunnar Sandin* (Lund: Veckobladet i Lund, 1990), s. 32.

102. Sandin 1988. s. 80. Den franske filosofen och Marxuttolkaren Louis Althusser blev internationellt ryktbar på 1960-talet för sitt arbete med att föra samman marxism och strukturalism. Hans arbeten var en inspirationskälla för delar av den nya vänstern, däribland Nicos Poulantzas, som tillhörde kretsen runt Althusser på 1970-talet. Poulantzas begick självmord 1979. 1980 dömdes Althusser till rättspsykiatrisk vård för mordet på sin fru Hélène Rytmann.

103. Olofsson 1990, s. 33.

104. Göran Therborn, ”Bland intellektuella och statstjänstemän: Mot gränslösa horisonter”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014), s. 147.

105. Hort, *Svenskt översättarlexikon*.

106. Osignerad, ”Lunds blåsvänster firar trettio”, *SDS*, 22/11 2004; Per Roijer, ”Veckobladet 5 år”, *Lund sett från vänster* (1980), s. 83–85.

107. Sandin skrev bland annat om järnvägslinjerna Klippan–Eslöv, Helsingborg–Råå–Ramlösa, och om stationerna Stehag och Lund C.

108. Håkan Olsson, ”En även i järnvägar bevandrad man”, i Ingrid André, Lars Borg-

ström & Sten Henriksson (red.), *Vid pass 8000 rutor: En festskrift till Gunnar Sandin* (Lund: Veckobladet i Lund, 1990), s. 13.

109. Felsch 2015, s. 53.

110. ”Månadens översättare: Joachim Retzlaff”, Översättarsektionen i Sveriges Författarförbund, https://oversattarsektionen.se/manadens-oversattare/joachim-retzlaff, läst 18/11 2020.

111. Röda bokförlaget drevs av Nils Sjödén och Thomas Caesar, som studerat i Lund men flyttade till Göteborg i slutet av 1970-talet. Förlaget bytte sedermera namn till Daidalos. Lars Schmidt, ”Tema småförlag: Tidlöst säljer”, *Svensk Bokhandel*, 27/2 (2004).

112. Mötesprotokoll, 1977, Karin Lentz bevarade arkivmaterial rörande Bokcafét i Lund. I författarens ägo.

113. Intervju med Karin Lentz, 12/5 2016.

114. 1975 publicerades även Karin Lentz översättning av Claudie Broyelles *Halva himlen: Om kvinnan i dagens Kina*, utgiven på Gidlunds förlag.

115. Se till exempel Birgitta Aurell, ”Snart blev Lund för litet för litterärt café”, *SDS*, 27/11 1980.

116. Karin Lentz, ”Konkurrensdrabbad svensk bokmarknad”, *Obs! Kulturen*, 29/3 1982.

117. Dick Schyberg, ”Per Amnestål”, *DN*, 25/2 2021.

118. Numera Clas Örjan Spång.

119. ”Protokoll nr 17 från styrelsemöte 1973.10.03”, Per Amneståls privata arkiv, Stockholm.

120. 1973 författade Fagerberg rapporten ”Person, personlighet och socialt samspel: Till en teori om kommunikation” som ett led i sina studier (Stockholm: IAN-rapport, 1973).

121. Se till exempel Penny Fagerberg, *Att ge liv: Aspekter av fruktbarhet i tid och rum* (Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, 2000).

122. Philipp Sarasin, ”Was ist Wissensgeschichte?”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Literatur*, 36:1 (2011), s. 168. Se även Johan Östling, ”Vad är kunskapshistoria?”, *Historisk tidskrift*, 135:1 (2015), s. 112.

123. Chartier 1995, s. 21. Se även Jerome J. McGann, *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: University of Chicago Press, 1983); Jerome J. McGann, *The Textual Condition* (Princeton: Princeton University Press, 1991); Mats Malm, Barbro Ståhle Sjönell & Petra Söderlund (red.), *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 2009).

124. John McMillian, *Smoking Typewriters: The Sixties Underground Press and the Rise of Alternative Media in America* (New York: Oxford University Press, 2011), s. 5.

125. Lennart Törneklev, *Grafisk tryckteknik* (Halmstad: Bokförlaget Spektra, 1987), s. 43.

126. Per S. Ridderstad, ”Den grafiska tekniken under 500 år”, i Marianne Landqvist (red.), *Det tryckta ordet: Artiklar om svensk tryckeriteknik under 500 år* (Stockholm: LTs förlag, 1986), s. 29.

127. Se till exempel Henning Mankell, ”Välkommen till Maputo, Kajsa Ekis Ekman!”, *ETC*, 5/11 2014. Ett annat exempel är historiken på förlaget Ordfronts, grundat 1969, hemsida: ”Första akten: Vari Ordfront bildas som försvarare av tryckfriheten, med förlag och stencileri för att den unga arga vänstern skulle nå ut till folket. Sceneri: Ett nedlagt rökeri på Söder. Rekvisita: Två stencilapparater, handjagade skrivmaskiner, samt en jäkla beslutsamhet att göra det själv som ingen annan gör.” ”Ordfront historik”, https://www.ordfront.se, läst 12/6 2020.

128. Jonas Sjöström, ”Alternativ till borgerlig indoktrinering”, i Jonas Sjöström (red.), *Skriva för livet: Alternativa förlag och tidskrifter* (Stockhom: Liber, 1979), s. 25.

129. McMillian ger en illustrativ bild av den betydelse som stencilapparaten gärna tillmättes i dessa sammanhang. Hans essä ”’Our Founder, The Mimeograph Machine’: Print Culture in Students for a Democratic Society” inleds med en beskrivning av högkvarteret för SDS, Students for a Democratic Society, under mitten av 1960-talet. På en vägg, tillsammans med bilder av vänsterns frontfigurer, hängde en teckning av en stencilapparat, under vilken någon hade textat: ”Vår grundare”. John McMillian, *Journal for the Study of Radicalism*, 2:2 (2009), s. 85. Se även Helen Hawley, ”Revaluing Mimeographs as Historical Sources”, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, & Cultural Heritage*, 15:1 (2014).

130. Johan Svedjedal, ”Gurun och grottmannen: Bruno K. Öijer, Sven Delblanc och sjuttiotalets bokmarknad”, i Johan Svedjedal, *Tänkta världar* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2004), s. 75; Rolf Yrlid, *Litteraturens villkor* (Lund: Studentlitteratur, 1994), s. 56–57.

131. Roy Isaksson, ”Alternativtidskrifterna, vad blir det av dom?”, i Jonas Sjöström (red.), *Skriva för livet: Alternativa förlag och tidskrifter* (Stockholm: Liber, 1979), s. 24.

132. Svedjedal 2004, s. 77. Svedjedal noterar även att dessa skrifter vanligen inte heller nedtecknades i nationalbibliografin, varför deras exakta antal är omöjligt att fastställa i efterhand. Se även Sjöström 1979, s. 13.

133. *Med andra ord: Fars om två personers kamp med en stencilapparat*, 1970.

134. ”BokCafé nr 1”, 1973.

135. Olsen 1980, s. 61.

136. Steve Rose, ”Poster Workshop: The Art of Revolution”, *Guardian*, 25/3 2011.

137. Karl Heinz Bohrer, ”Sechs Szenen Achtundsechzig”, *Merkur*, 62:5 (2008), s. 410–424.

138. Leif Nylén, ”Inledning”, i Håkan Agnesäter, *Affischerna från den svenska alternativrörelsen 1967–1979* (Stockholm: Ordalaget, 2013), s. 9.

139. Leamer 1972, s. 14.

140. *Bokcaféts lagerkatalog 1973/74*, s. 16.

141. Se till exempel Berndt Petterson, *Teckningar* (Norrköping: Norrköpings museum, 1979).

142. Thollander hade därefter en lång och framgångsrik karriär som bokformgivare, bland annat för Elisabeth Grate Bokförlag. Se Christer Jonsson & Per Werme, "'Men i de trädgårdar där lyriken vistas, finns åtskilligt att upptäcka': Ett urval av Leif Thollanders bokarbeten"; Torbjörn Schmidt, "Leif Thollander och FIB:s Lyrikklubb", *Biblis*, 70 (2015).

143. Leamer 1972, s. 64.

144. Se M. H. 1977.

145. Olofsson 1990, s. 32.

146. Birgitta Nyblom, "Såhär fungerar ett bokkafé", *DN På Stan*, 13/2 1976.

147. Enligt interna dokument ska en heltidslön på Morianen 1973 ha uppgått till 2 100 kr (timlön: 12:50) och året därpå höjts till 2 400 kr (timlön: 14:30). Se "Verksamhetsberättelse för 1974 och planer för 1975", Dick Schybergs privata arkiv, Stockholm. 1976 ska lönen ha höjts till 2 720 kr, enligt Dag Björkegren, "Idealitet räcker inte. Det röda aktiebolaget lyckades överleva", *SvD*, 23/11 1976.

148. "Bokcafé Information nr 1", 27/9 1974. Bokcafé Morianens arkiv, Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek.

149. Nyblom 1976.

150. Joachim Retzlaff, "OM AKTIVITETEN KRING BOKCAFÉT", 12/9 1977, Bokcafét i Lunds arkiv, Landsarkivet i Lund.

151. Främst handlade det om sambeställningar för att undvika fördyrande beställningar via Svensk Bokimport. "Rapport från Bokhandel och bokmöten sommaren -76". Per Amneståls privata arkiv, Stockholm. Jämför med det västtyska exemplet i Sonnenberg 2016, s. 498.

152. "Stöd tältprojektet!", *Bokcaféts Månadsbulletin*, 12 (1976).

153. Joachim Retzlaff, "Bokcaféts distributionsverksamhet", *Bokcaféts Månadsbulletin*, 10 (1976).

154. Sonnenberg 2016; *Bøger i Danmark*: *Bogudvalgets betænkning*, betænkning nr. 969 (Köpenhamn: Ministeriet for kulturelle anliggender, 1983), s. 91; Ragni Svensson, "Revolting against the Established Book Market: Book Cafés as Key Actors within the Counterpublic of the Scandinavian New Left", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020); Olsen 1980, s. 88.

155. Se Kim Salomon & Göran Blomqvist, *Det röda Lund: Berättelser om 1968 och studentrevolten* (Lund: Historiska Media, 1998).

156. För jämförelser med västtyska förhållanden se Lisa Borgemeister, "Politische Buchhandlungen im Kontext mit der 68er-Bewegung in der BRD: Am Beispiel der Marburger Buchhandlung 'Roter Stern'", i Stephan Füssel (red.), *Die Politisierung des*

Buchmarkts: 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007); Reichardt 2014, s. 584.

157. För en diskussion om generationsskiftet i den svenska vänstern under 1960- och 1970-talet se Svante Lundberg, *68:or: En politisk generation* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1993), s. 191.

158. Therborn 1983, s. 108; Ekelund 2017, s. 550; Ingvar Johansson, ”Vad betydde maj 68 för svensk filosofi?”, *Tvärsnitt*, 2 (1993); Anders Öhman, ”Upstairs – Downstairs: 68 & litteraturvetenskapen”, *Tvärsnitt*, 2 (1993); Rolf Torstendahl, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund: Studentlitteratur, 2017), s. 12.

159. Rapporten byggde i sin tur på ett antal enkäter där forskare själva fått bedöma det egna fältets status och situation.

160. Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020), s. 344; Hampus Östh Gustafsson, ”Mobilising the Outsider: Crisis and Histories of the Humanities in the 1970s Scandinavian Welfare States”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020), s. 208.

161. Se till exempel Olofsson 1990, s. 35.

162. Tomas Forser (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978).

163. Se till exempel ”Vad bör göras”, *Bokcaféts Månadsbulletin*, 46 (1980).

164. Se till exempel Gertie Lux (vpk) interpellation i Stockholms kommunfullmäktige (1977:12), ”Interpellation av Gertie Lux angående åtgärder för att skaffa lokal till Bokcafé Morianen”, sok.stadsarkivet.stockholm.se, läst 20/3 2021.

165. Höjda hyreskostnader blev även här en bidragande orsak till att verksamheten tvingades stänga. Andra anledningar bör ha varit höga bokpriser och ett sviktande underlag av ideell arbetskraft. Karin Lentz, ”Konkurrensdrabbad svensk bokmarknad”, *Obs! Kulturen*, 29/3 1982.

166. Puig i Scotoni 1981.

167. Reichardt 2014, s. 584–585.

168. Sonnenberg 2016, s. 139.

169. Se även Kraushaar 2001.

170. Sonnenberg 2016, s. 478. Se även Reichardt 2014, s. 585–586.

171. Se till exempel Ekelund 2017, s. 306–322, 349–369; Torstendahl 2017; Åmark 2012; Klas Åmark, ”Teoriernas intåg i historievetenskapen: En historiografisk betraktelse”, i Göran Behre & Birgitta Odén (red.), *Historievetenskap och historiedidaktik* (Lund: Liber, 1982); David Larsson Heidenblad, ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia*, 85:1, 2019.

172. Kurt Aspelin & Tomas Gerholm, ”Förord”, i Ingvar Johansson, Ragnvald Kalleberg & Sven-Eric Liedman, *Positivism, marxism, kritisk teori: Riktningar inom modern*

vetenskapsfilosofi (Stockholm: PAN/Norstedt, 1972), s. 6.

173. Se även Anton Jansson, ”Teorins långa sommar: Om det tyska förlaget Merve”, *Dixikon*, 24/10 2019a, https://www.dixikon.se/anton-jansson-teorins-langa-sommar-om-det-tyska-forlaget-merve, läst 15/6 2021.

8. Humanister på offentlighetens arenor

1. För tidens intresse för naturvetenskap se Michael Godhe, *Morgondagens experter: Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet* (Stockholm: Carlsson, 2003); Staffan Wennerholm, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970* (Lund: Arkiv, 2005); Emma Eldelin, *”De två kulturerna” flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006); Daniel Lövheim, *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2006); Daniel Lövheim, *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle: Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid* (Lund: Nordic Academic Press, 2016).

2. Eldelin 2006. ”De två kulturerna” har även varit föremål för historisering och problematisering inom internationell forskning om humanioras historia; se exempelvis Fabian Krämer, ”Shifting Demarcations: An Introduction”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).

3. Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809–2000* (Stockholm: Natur & Kultur, 2000); Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a); Rolf Torstendahl, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund: Studentlitteratur, 2017); My Klockar Linder, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014); Alexander Ekelund, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Göteborg: Daidalos, 2017); David Larsson Heidenblad, ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia*, 85:1 (2019). Se vidare i kapitel 1.

4. Denna tes stärks även av en analys av radioprogrammet *OBS!* under åren omkring 1970: Olof Bärtås, ”Kunskap i takt med tiden: En studie av en kunskapsarena – tysk och amerikansk kunskapscirkulation i radioprogrammet *OBS!* 1969–1972”, opublicerad kandidatuppsats i historia, Historiska institutionen, Lunds universitet (Lund, 2021).

5. Cecilia Alvstad, ”Är det bara vita, heterosexuella män som skriver skönlitteratur i Latinamerika? Om att undersöka skandinaviska konstruktioner av en fjärran kontinents litteratur”, i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg (red.), *Litteratur i gränszonen: Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv* (Falun: Högskolan Dalarna, 2011).

6. Det här är ett välkänt faktum i vetenskapshistorien. Se Staffan Bergwik, *Kunskapens*

osynliga scener: Vetenskapshistorier 1900–1950 (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2016); Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik: Intellektuella äktenskap i moderniteten* (Umeå: Boréa, 2011) och mer allmänt i kapitel 2.

7. Jens Ljunggren, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009); Kim Salomon, *Jag anklagar…! De intellektuellas historia* (Stockholm: Natur & Kultur, 2020).

8. Se exempelvis Herman Paul (red.), *How to Be A Historian: Scholarly Personae in Historical Studies, 1800–2000* (Manchester: Manchester University Press, 2019) och Kirsti Niskanen & Michael Barany (red.), *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Persona: Incarnations and Contestations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2021).

9. Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018); Ann Steiner, *Litteraturen i mediesamhället* (Lund: Studentlitteratur, 2012).

10. Denna grundtanke återfinns bland annat i Yvonne Hirdman, ”Genussystemet: Reflexioner kring kvinnors sociala underordning”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 3 (1988).

11. Claes-Göran Holmberg, *Litterära tidskrifter i Sverige 1900–1970: En kommenterad bibliografi* (Lund: Ljungberg, 1975).

12. Samuel Edquist, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009).

13. För en analys av regional kunskapscirkulation se Johan Östling & David Larsson Heidenblad, ”Tidningsmänniskor och universitetsmänniskor: Sydsvenskans kultursida och 1960-talets humanistiska lärdomskultur”, i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg (red.), *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden* (kommande).

14. För en behandling av tidens kvinnorörelse utifrån andra perspektiv se Emma Isaksson, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2006); Lena Wiorek, ”Från kamratskap till systerskap: Om kvinnoorganisationen Grupp 8:s utveckling 1968–1979” (Stockholm: Idéhistoriska uppsatser 30, Stockholms universitet, 1996); Elisabeth Elgán, *Att ge sig själv makt: Grupp 8 och 1970-talets feminism* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2015).

15. Carl Holmberg, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 1998); Björn Elmbrant, *Fälldin* (Stockholm: Atlas, 2011).

16. Se exempelvis Martin Gustavsson, *Makt och konstsmak: Sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920–1960* (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 2002); Martin Gustavsson, ”Revenue Diversification in Different Institutional Environments: Financing and Governing the Swedish Art Promotion Movement 1947–2017”, i Susanna Alexius & Staffan Furusten (red.), *Managing Hybrid Organizations: Governance, Professionalism and Regulation* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).

17. Niklas Hillbom & Eva Rystedt, *Antikens kultur och samhällsliv i Lund: Hundra år av pedagogik och forskning 1909–2009* (Lund: Humaniora och teologi, Lunds universitet, 2009); Frederick Whitling (red.), *Svensk antikforskning vid Medelhavet: Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2014); Frederick Whitling, *Western Ways: Foreign Schools in Rome and Athens* (Berlin: De Gruyter, 2019).

18. Jostein Gripsrud, "Offentlighet: Idealer, realiteter og tilfellet Norge", i Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017), s. 42.

19. John Durham Peters, *The Marvelous Clouds: Toward a Philosophy of Elemental Media* (Chicago: University of Chicago Press, 2015), s. 33–36; Susan Leigh Star, "The Ethnography of Infrastructure", *American Behavioral Scientist*, 43:3 (1999).

20. Peters 2015, s. 31.

21. Gunilla Budde, Eckart Conze & Cornelia Rauh (red.), *Bürgertum nach dem bürgerlichen Zeitalter: Leitbilder und Praxis seit 1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010).

22. Johan Östling, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008).

23. Ljunggren 2009.

24. Paul Nolte, *Lebens Werk: Thomas Nipperdeys "Deutsche Geschichte"* (München: C. H. Beck, 2018); Nikolai Wehrs, *Protest der Professoren: Der "Bund Freiheit der Wissenschaft" in den 1970er Jahren* (Göttingen: Wallstein, 2014).

25. Robert Braun, *Was geht in Schweden eigentlich vor? Analyse und Kritik einer Entchristlichung* (Nürnberg: Glock und Lutz, 1967).

26. Nicolai Hannig, *Die Religion der Öffentlichkeit: Kirche, Religion und Medien in der Bundesrepublik, 1945–1980* (Göttingen: Wallstein, 2010).

27. Stephan Füssel (red.), *Die Politisierung des Buchmarkts 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007); Caspar Hirschi & Carlos Spoerhase (red.), *Bleiwüste und Bilderflut: Geschichten über das geisteswissenschaftliche Buch* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015); Uwe Sonnenberg, *Von Marx zum Maulwurf: Linker Buchhandel in Westdeutschland in den 1970er Jahren* (Göttingen, Niedersachs: Wallstein, 2016).

28. Monika Boll, *Nachtprogramm: Intellektuelle Gründungsdebatten in der frühen Bundesrepublik* (LIT Verlag: Münster, 2004); Christina von Hodenberg, *Konsens und Krise: Eine Geschichte der westdeutschen Medienöffentlichkeit 1945–1973* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2006); Christina von Hodenberg, "Mass Media and the Generation of Conflict: West Germany's Long Sixties and the Formation of a Critical Public Sphere", *Contemporary European History*, 15:3 (2006); Axel Schildt & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Hanser, 2009); Christina von Hodenberg, *Television's Moment: Sitcom Audiences and the Sixties Cultural Revolution* (New York: Berghahn Books, 2015).

29. Axel Schildt, *Zwischen Abendland und Amerika: Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München: Oldenbourg, 1999).

30. Schildt & Siegfried 2009; Axel Schildt, *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (Göttingen: Wallstein, 2020).

31. Östh Gustafsson 2020a.

32. Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005); Klas Åmark, *Hundra år av välfärdspolitik: Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå: Boréa, 2005); Mary Hilson, *The Nordic Model: Scandinavia Since 1945* (London: Reaktion, 2008); Kjell Östberg & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedt, 2013). Se vidare kapitel 1.

33. Martin Wiklund, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006); Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Tillsammans: Politik, filosofi och estetik på 1960- och 1970-talen* (Stockholm: Atlas, 2014); Helena Bergman, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.), *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet* (Stockholm: Appell förlag, 2017). Se vidare kapitel 1.

34. Philipp Felsch, *Der lange Sommer der Theorie: Geschichte einer Revolte 1960–1990* (München: C.H. Beck, 2015). Nya, internationella studier tar inte sällan sin utgångspunkt i åren omkring 1980 för att skriva samtidens historia; se Frank Bösch, *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann* (München: C.H. Beck, 2019) och Philipp Sarasin, *1977: Eine kurze Geschichte der Gegenwart* (Berlin: Suhrkamp, 2021).

35. Aspekter av det sena 1900-talets idé-, litteratur- och kunskapshistoria behandlas i Wiklund 2006; Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Sekelslut: Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm: Atlas akademi, 2011); Victor Malm, *Är det detta som kallas postmodernism? En studie i Katarina Frostensons och Stig Larssons diktning* (Lund: ellerström, 2019); Johan Lundberg, *När postmodernismen kom till Sverige* (Stockholm: Timbro förlag, 2020).

36. Johan Strang, ”Scandinavia: A Corporatist Model of Knowledge?”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020), s. 252.

37. Strang 2020, s. 253–254. Strang hämtar begreppet ”kunskapsregim” från Rune Slagstad, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax Forlag, 1998), men det har på senare tid i internationell forskning även använts för att just analysera framväxten av en nyliberal kunskapsregim; se till exempel Felix Römer, ”Evolving Knowledge Regimes: Economic Inequality and the Politics of Statistics in the United Kingdom since the Postwar Era”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 4:2 (2020). Nyliberalismen i Norden står för närvarande i centrum för ett stort forskningsprogram; se Jenny Andersson, ”Drivkrafterna bakom nyliberaliseringen kom från många håll”, *Respons*, 1 (2020).

38. Johan Östling, Katarina Bernhardsson, Jenny Björkman & Jesper Olsson, *Kunskapens nya rörelser: Framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan* (Stock-

holm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2016); Anders Ekström, ”Kunskapen är en infrastruktur”, i Anders Ekström (red.), *Humanioras vägar: Ett symposium om Karin Johannissons vetenskapliga författarskap* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, 2018); Axel Brechensbauer, Maria Grafström, Anna Jonsson & Mikael Klintman (red.), *Kampen om kunskap: Akademi och praktik* (Stockholm: Santérus, 2019); Sverker Sörlin, *Till bildningens försvar: Den svåra konsten att veta tillsammans* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019); Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020); Johan Östling, ”Kunskapsförmedlingens villkor i en balkaniserad offentlighet”, *Respons*, 2 (2020); Linus Salö (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021); Daniel Sandström, ”Så kan forskarna hitta tillbaka till offentligheten”, *SDS*, 9/5 2021.

39. Urban Lundberg, ”Fragmentering och kris? Humanioras status och ställning i samhällsdebatten speglad genom Under strecket”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020). Lundbergs studie är metodiskt modellerad på Johan Östling, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020b), vilket erbjuder goda möjligheter till jämförelser över tid.

Käll- och litteraturförteckning

Källor

OTRYCKTA KÄLLOR

Göteborg
Göteborgs föreningsarkiv, Regionarkivet i Göteborg
Arkiv för ABF:s lokalavdelning i Göteborg

Lund
Landsarkivet i Lund
Bokcafét i Lunds arkiv

Sigtuna
Sigtunastiftelsens bibliotek och arkiv
Sigtunastiftelsens arkiv

Stockholm
Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek
Bokcafé Morianens arkiv

Dokumentarkivet, Sveriges Radio Förvaltnings AB
Programredaktionen, Södra distrikten

Riksarkivet
Erik Hjalmar Linders arkiv
Kerstin Anérs arkiv

Svenska Dagbladets kulturredaktion
Skribentregister
Månadsvisa förteckningar över understreckare

Privata arkiv
Per Amnestål, Stockholm
Karin Lentz, Stockholm
Clas Örjan Spång, Stockholm
Dick Schyberg, Stockholm

TRYCKTA KÄLLOR

Tidningar, tidskrifter och årsskrifter

Aftonbladet (AB)
Arbetartidningen
Arbetet
Bokcaféts Månadsbulletin
Bonniers Litterära Magasin (BLM)
Dagen
Dagens Nyheter (DN)
Expressen
Fönstret
Författaren
Gnistan
Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning (GHT)
Göteborgs-Posten (GP)
Göteborgs-Tidningen (GT)
Helsingborgs Dagblad (HD)
Kommentar
Kristendom och samhälle
Kvällsposten (KvP)
Röster i Radio-TV
Svenska Dagbladet (SvD)
Svenska kyrkans tidning
Sydsvenska Dagbladet Snällposten (SDS)
Tiden
Vår Lösen
Zenit
Årsbok för kristen humanism

Övriga tryckta källor

Ambjörnsson, Ronny & Agneta Pleijel, *Ordning härskar i Berlin* (Stockholm: Bonnier, 1970).
Andersson, Karl-Olof, … *att möta framtiden: Demokratisk socialism* (Stockholm: Socialdemokraterna, LO, Brevskolan, 1975).

Anér, Kerstin, *Läsning i blandade ämnen: Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg: Rundqvist, 1948).
Arbetarnas bildningsförbund, *Till ABF:s studiecirkel-ledare* (Stockholm: ABF, 1971).
Arbetarnas bildningsförbund, *ABF: Verksamheten 1975/76* (Stockholm: ABF 1976).
Bennett, Brenda, Michael Knight & Tina Pierce-Samuelson, *Start Extra 1: Engelska för vuxna* (Stockholm: Sveriges Radio, Brevskolan, 1974).
Bennett, Brenda, Michael Knight & Tina Pierce-Samuelson, *Start-Extra 2: Engelska för vuxna* (Stockholm: Sveriges Radio, Brevskolan, 1974).
Bergström, Irja, *"Ensam fågel – jag vet vem det är". Ester Henning: Konstnärinna på hospital* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1989).
Björkquist, Manfred, "Kristen humanism", i Förbundet för kristen humanism (red.), *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938).
Blomberg, Erik, *Svenska målarpionjärer* (Stockholm: Bonnier, 1959).
Blomberg, Erik, *Naivister och realister* (Stockholm: Aldus, 1962).
Bohr, Niels, *Atomfysik och mänskligt vetande* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1959).
Bokcaféts bok om böcker (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Bokcaféts lagerkatalog 1973/1974 (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1972).
Bokcaféts lagerkatalog 1977/78 (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1976).
Bokcaféts lagerkatalog 1982/83 (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Brandell, Gunnar (red.), *Synpunkter på Strindberg* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1964).
Brante, Thomas, "Vetenskapsteori", i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Braun, Robert, *Was geht in Schweden eigentlich vor? Analyse und Kritik einer Entchristlichung* (Nürnberg: Glock und Lutz, 1967).
Broby-Johansen, Rudolf, *Det europeiska måleriet: Från istid till nutid* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1969).
Brogren, Mary, *Stad i världen: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Stad i världen* (Stockholm: Brevskolan, 1972).
Broyelle, Claudie, *Halva himlen: Om kvinnan i dagens Kina* (Stockholm: Gidlund, 1976).
Bull, Francis, *Världslitteraturens historia* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1962).
Cooper, David, *Psykiatri och antipsykiatri* (Stockholm: Aldus, 1970, 1971).
Cooper, David, *Död åt familjen* (Stockholm: Aldus, 1971).
Dahlqvist, Mats, "Modern marxism och 'Kapitalets' filosofi", i *Bokcaféts lagerkatalog 1977/1978* (Lund: Lunds Bok och Tidskrifts AB, 1976).
Fagerberg, Penny, "Person, personlighet och socialt samspel: Till en teori om kommunikation" (Stockholm: IAN-rapport, 1973).
Fagerberg, Penny, *Att ge liv: Aspekter av fruktbarhet i tid och rum* (Stockholm: Pedagogiska institutionen, Stockholms universitet, 2000).

Forser, Tomas (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978).
Furuland, Lars (red.), *Synpunkter på Lars Ahlin* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971).
Furuland, Lars, "Lars Ahlin: Ursprungsmiljö och bildningsgång", i Lars Furuland (red.), *Synpunkter på Lars Ahlin* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971).
Förbundet för kristen humanism, *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938).
Gerholm, Tor Ragnar, *Fysiken och människan: En introduktion till den moderna fysikens världsbild* (Stockholm: Aldus, 1962).
Gerle, Eva (red.), *Lunds universitets matrikel: 1967–68* (Lund: Gleerup, 1968).
Gotobed, Dennis, Per-Olof Hensjö, Stig Eriksson, Alice Hafn & Ingrid Hallklint, *Arbetsbok till Start 2* (Stockholm: Brevskolan, 1977).
Guilbaud, Georges-Théodule, *Cybernetik* (Stockholm: Aldus, 1962).
Hartman, Olov, "Konferensinstitutet", i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967a).
Hartman, Olov, "Var står Sigtunastiftelsen?", i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967b).
Hjorth, Daniel (red.), *Nittonhundratal: Lyrik och prosa i urval* (Stockholm: Aldus, 1964).
Hjorth, Daniel (red.), *Modern tysk berättarkonst: Nittonhundratalsprosa* (Stockholm: Aldus, 1965).
Hjorth, Daniel (red.), *Medaljerna: Historier och kåserier i urval* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1974).
Hjorth, Daniel & Lars Gustafsson (red.), *Ny svensk berättarkonst* (Stockholm: Aldus, 1966).
Håkansson, Gisela, *Tvåspråkighet hos barn i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2019).
Jacobsson, Sten, *Min svenska historia: Berättad för folket. D. 1, Studieplan* (Södertälje: Studieförbundet Vuxenskolan, 1970).
Johansson, Inge & Arbetarnas bildningsförbund, *Om våra cirklar och vårt förbund* (Stockholm: ABF, 1968).
Laing, Ronald David, *Det kluvna jaget* (Stockholm: Aldus, 1968).
Laing, Ronald David, *Knutar* (Stockholm: Aldus, 1970a).
Laing, Ronald David, *Mentalsjukdom och miljö: Fallstudier av elva "schizofrena" unga kvinnor och deras familjer* (Stockholm: Aldus, 1970b).
Laing, Ronald David, *Själv och andra* (Stockholm: Aldus, 1970c).
Laing, Ronald David, *Fakta om livet* (Stockholm: Aldus, 1976).
Lilliehöök, Eric, "Sigtunastiftelsen i pressens spegel", i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967a).
Lilliehöök, Eric, "Sigtunastiftelsens bibliotek och klipparkiv 1942–1967", i Eric Lilliehöök (red.), *Öppen horisont: Uppsatser till Sigtunastiftelsens 50-årsjubileum* (Stockholm: Diakonistyrelsen, 1967b).
Lindblom, Paul, *Idé och politik: Brevkurs* (Stockholm: Brevskolan, 1968).

Lindell, Carl Gustaf, *Verklighet som driver på: Ett rättvisare samhälle* (Stockholm: LO, ABF, Brevskolan, 1970).
Linder, Erik Hjalmar, ”Kristen motivering för kulturarbetet”, i Förbundet för kristen humanism (red.), *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938).
Linder, Erik Hjalmar, ”En ny utvecklingstro”, i Olle Engström & Jan-Erik Wikström (red.), *Positioner & perspektiv: En debattbok med anledning av FKS 50-årsjubileum* (Stockholm: Gummesson, 1961).
Linder, Erik Hjalmar, *Bildning i tjugonde seklet* (Stockholm: Natur & Kultur, 1962).
Linder, Erik Hjalmar, *Liberal i vänstervirvlar* (Stockholm: Natur & Kultur, 1970).
Linder, Erik Hjalmar, *På jakt efter verkligheten* (Stockholm: Natur & Kultur, 1986).
Ljung, Per Erik, ”Nyare litteraturteori”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Loit, Aleksander, ”Nyare strömningar och inriktningar inom historieforskningen”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Lundkvist, Artur, *Utsikter över utländsk prosa* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1959).
Lundkvist, Artur, *Ikarus’ flykt* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1965).
Lundqvist, Lennart, *Miljövårdsförvaltning och politisk struktur* (Uppsala: Prisma, 1971).
Melberg, Arne, ”Per Erik Ljung: Vilhelm Ekelund och den problematiska författarrollen”, *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning* (1981).
Moberg, Vilhelm, *Min svenska historia: Berättad för folket. D. 1, Från Oden till Engelbrekt* (Stockholm: Norstedt, 1970).
Möllstam, Bengt, *Studier planeras: Handbok för studiecirklar och enskilda* (Stockholm: Brevskolan, 1963).
Nerman, Bengt, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962).
Nilsson, Vilgot, *Göteborg – stad i förändring: Studiehandledning* (Göteborg: ABF:s Göteborgsavdelning, 1966).
Nilsson, Vilgot, *Kära lilla London: Studiehandledning* (Göteborg: Arbetarnas bildningsförbund, Göteborgsavdelningen, 1971).
Nilsson, Vilgot, *Låt tistlarna brinna! Studiehandledning* (Stockholm: Brevskolan, 1978).
Nilsson, Vilgot, *Vårt rika fattiga liv* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1979a).
Nilsson, Vilgot, *Vårt rika fattiga liv: Studiehandledning* (Göteborg: egen utg., 1979b).
Nordin, Svante, ”Den filosofiska scenen: En litteraturöversikt”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Nylander, Olle, *Mina drömmars stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Mina drömmars stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969).
Nylander, Olle, *Utvandrarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1970a).
Nylander, Olle, *Invandrarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1970b).

Nylander, Olle, *Nybyggarna: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1971a).
Nylander, Olle, *I en förvandlad stad: Studiehandledning till Per Anders Fogelströms bok I en förvandlad stad* (Stockholm: Brevskolan, 1971b).
Nylander, Olle, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 1 Från Oden till Engelbrekt* (Stockholm: Brevskolan, 1972a).
Nylander, Olle, *Min svenska historia: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs Min svenska historia berättad för folket. Del 2 Från Engelbrekt till och med Dacke* (Stockholm: Brevskolan, 1972b).
Nylander, Olle, *Sista brevet till Sverige: Studiehandledning till Vilhelm Mobergs roman* (Stockholm: Brevskolan, 1972c).
Petterson, Berndt, *Teckningar* (Norrköping: Norrköpings museum, 1979).
von Platen, Magnus, *Tvistefrågor i svensk litteraturforskning* (Stockholm: Aldus, 1966).
Puig i Scotoni, Pau, ”Förord”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Roijer, Per, ”Veckobladet 5 år”, *Lund sett från vänster* (1980).
Rudberg, Gunnar, ”Kristendom och humanism”, i Förbundet för kristen humanism (red.), *Kristen humanism: Uttalanden i en tidsfråga* (Stockholm: Sveriges kristliga studentrörelses förlag, 1938).
Sallnäs, Birger (red.), *Tvistefrågor i svensk historia* (Stockholm: Aldus, 1964).
Sellgrad, Rolf & Bo Sporrstedt, *Konst – hur är det gjort? En bok om konstnärlig teknik, teckning, grafik, målning, skulptur* (Stockholm: Brevskolan, Konstfrämjandet, 1970).
Sjöberg, Henry, *Folklig dans 1: Medeltida dansformer* (Stockholm: Brevskolan, 1972a).
Sjöberg, Henry, *Folklig dans 2: 1600- och 1700-talens dansformer* (Stockholm: Brevskolan, 1972b).
Sjöberg, Henry, *Folklig dans 3: 1800-talets pardanser* (Stockholm: Brevskolan, 1973).
Sjöholm, Anders, ”Arbetarrörelsens historia”, i *Bokcaféts bok om böcker* (Lund: Lunds Bok & Tidskrifts AB, 1981).
Stahre, Sven-Arne, *Möte med bok: Cirkelkurs till Kristin Lavransdotter av Sigrid Undset* (Stockholm: Brevskolan, 1961).
Stahre, Sven-Arne, Leif Andersson, Bo Carlson, Lars Eronn, Sture W. Lantz & Ingrid Levin, *Träffpunkt A* (Stockholm: LO, ABF, Brevskolan, 1965).
Stolpe, Sven (red.), *Varför jag blev katolik: En samling inlägg* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1955).
Svensson, Elsa, ”Läs Marx och Lenin!”, i *Bokcaféts lagerkatalog 1973/1974* (Lund: Lunds Bok och Tidskrifts AB, 1973).
Szasz, Thomas, *Psykisk sjukdom – en myt: En grundteori om det personliga beteendet* (Stockholm: Aldus, 1970).
Szasz, Thomas, *Det andra syndafallet: Tankar om äktenskapet, sex, narkotika, mentalsjukdom och annat* (Stockholm: Aldus, 1974).

Tideström, Gunnar (red.), *Synpunkter på Pär Lagerkvist* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1966).
Tunving, Lars Helge (red.), *Synpunkter på Birger Sjöberg* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1966).
Ulvenstam, Lars, *TV – dumburk eller väckarklocka?* (Stockholm: Bonnier, 1967).

AUDIOVISUELLT MATERIAL
Direkt, 11/11 1972.
Fråga Lund, 1962–1978.
Gustav III och hans tid: En krönikefilm (1956; Olle Hellbom).
Horisont: Ett kulturmagasin, 14/11 1962.
Med andra ord: Fars om två personers kamp med en stencilapparat, 1970.
Obs! Kulturen, 29/3 1982.

INTERVJUER
Intervju med Karin Lentz, 12/5 2016.
Telefonintervju med Bertil Svensson, 4/9 2015.
Telefonintervju med Jan-Öjvind Swahn, 3/9 2014.

INTERNET
Lux, Gertie, ”Interpellation av Gertie Lux angående åtgärder för att skaffa lokal till Bokcafé Morianen”, https://sok.stadsarkivet.stockholm.se, läst 20/3 2021.
”Ordfront historik”, https://www.ordfront.se, läst 12/6 2020.
”Tvistefrågor i svensk litteraturforskning”, https://www.albertbonniersforlag.se/bocker/208451/tvistefragor-i-svensk-litteraturforskning, läst 8/3 2021.

Litteratur

Abrahamsson, Ulla B., *I allmänhetens tjänst: Faktaprogram i radio och television 1955–1995* (Stockholm: Prisma, 1999).
Agnesäter, Håkan, *Affischerna från den svenska alternativrörelsen 1967–1979* (Stockholm: Ordalaget, 2013).
Ahlund, Claes & Bengt Landgren, *Från etableringsfas till konsolidering: Svensk akademisk litteraturundervisning 1890–1946* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2003).
Alexandersson, Olle & Jan-Sture Karlsson, *Det svenska folkuniversitetet: Idéer och arbete* (Stockholm: Studieförbundet Folkuniversitetet, 1983).
Almqvist, Kurt (red.), *Betydelsen av revolutionsåret 1968: Kårhusockupationen 40 år* (Stockholm: Atlantis, 2008).
Alvstad, Cecilia, ”Är det bara vita, heterosexuella män som skriver skönlitteratur i Latinamerika? Om att undersöka skandinaviska konstruktioner av en fjärran kontinents litteratur”, i Elisabeth Bladh & Christina Kullberg (red.), *Litteratur i gränszonen:*

Transnationella litteraturer i översättning ur ett nordiskt perspektiv (Falun: Högskolan Dalarna, 2011).

Alzén, Annika, ”Grävrörelsens rötter”, i Bengt Sandin (red.), *Bildning, utbildning, journalistik: Perspektiv på utbildningsprogrammens ideologiska, organisatoriska och personella förutsättningar* (Lund: Arkiv, 2006).

Alzén, Annika, *Kulturarv i rörelse: En studie av ”gräv där du står”-rörelsen* (Mölndal: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2011).

Ambjörnsson, Ronny, *Den skötsamme arbetaren: Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930* (Stockholm: Carlsson, 1988).

”Anchor Books”, http://knopfdoubleday.com/imprint/anchor/, läst 14/3 2021.

Anderson, Ivar, *Svenska Dagbladets historia: Del 1, 1884–1940* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1960).

Anderson, Ivar (red.), *Svenska Dagbladets historia: Del 2, Litteratur, konst, teater och musik i SvD, 1897–1940* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1965).

Andersson, Bo, *Folkbildning i perspektiv: Studieförbunden 1870–2000* (Stockholm: LTs förlag, 1980).

Andersson, Eva, ”Studiecirkeln – en idé om kollektivt självbildningsarbete”, i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Studiecirkeln* (Stockholm: ABF, 2018).

Andersson, Gunnar, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014).

Andersson, Gunnar & Magnus Jerneck (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten i Lund – en vital 50-åring: En jubileumsskrift* (Lund: Samhällsvetenskapliga fakulteten, Lunds universitet, 2015).

Andersson, Gunnar, Rosmari Eliasson-Lappalainen & Margareta Hallberg, ”Minnesord Thomas Brante 1947–2016”, *Sociologisk forskning*, 4 (2016).

Andersson, Jan G., ”34 tidningar”, i Jan G. Andersson (red.), *Arbetarpressen 100 år* (Stockholm: Premiss, 2007a).

Andersson, Jan G., ”Århundradets tidningsaffär”, i Jan G. Andersson (red.), *Arbetarpressen 100 år* (Stockholm: Premiss, 2007b).

Andersson, Jenny, *The Library and the Workshop: Social Democracy and Capitalism in the Knowledge Age* (Stanford: Stanford University Press, 2010).

Andersson, Jenny, ”Drivkrafterna bakom nyliberaliseringen kom från många håll”, *Respons*, 1 (2020).

Andersson, Maria, ”Gunnel Linde”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/GunnelLinde, läst 3/3 2021.

Andersson, Nils & Henrik Björck (red.), *Idéhistoria i tiden: Perspektiv på ämnets identitet* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings förlag Symposion, 2008).

André, Ingrid, Lars Borgström & Sten Henriksson (red.), *Vid pass 8000 rutor: En festskrift till Gunnar Sandin* (Lund: Veckobladet i Lund, 1990).

Andrén, Carl-Gustaf, *Visioner, vägval och verkligheter: Svenska universitet och högskolor i utveckling efter 1940* (Lund: Nordic Academic Press, 2013).

Anér, Kerstin, *Läsning i blandade ämnen: Studier i 1790-talets svenska press- och litteraturhistoria* (Göteborg: Rundqvist, 1948).

Anshelm, Jonas, *Mellan frälsning och domedag: Om kärnkraftens politiska idéhistoria i Sverige 1945–1999* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000).

Aronson, Torbjörn, ”Folkhemmet och pansarbåten: Manfred Björkquist om den sociala frågan och politiken fram till 1930-talets slut”, i Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008).

Aronson, Torbjörn, ”Manfred Björkquist: Ungkyrkorörelsens ledare, Sigtunastiftelsens grundare och Stockholms stifts första biskop”, i Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008).

Arrhenius, Birgit, *Forngreta: En biografi om Greta Arwidsson, den första kvinnan som blev landsantikvarie och professor i arkeologi* (Stockholm: Langenskiöld, 2020).

Artéus, Gunnar & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund: Studentlitteratur, 2012).

Arvidson, Lars, *Folkbildning i rörelse: Pedagogisk syn i folkbildning inom svensk arbetarrörelse och frikyrkorörelse under 1900-talet – en jämförelse* (Malmö: LiberFörlag/Gleerup, 1985).

Asker, Björn & Anders Norberg, *Enkammarriksdagen 1971–1993/94: Ledamöter och valkretsar. Bd 1 Stockholms kommun, Stockholms län, Uppsala län, Södermanlands län, Östergötlands län, Jönköpings län, Kronobergs län, Kalmar län, Gotlands län, Blekinge län, Kristianstads län, Fyrstadskretsen, Malmöhus län* (Stockholm: Sveriges Riksdag, 1996).

Asp, Kent, ”Journalistik som forskningsområde”, i Ulla Carlsson & Anders Lindblad (red.), *Forskning om journalistik, medier & kommunikation* (Göteborg: Nordicom, 1992).

Atwood, Diana, *Stet: A Memoir* (London: Granta, 2000).

Augustsson, Lars Åke & Stig Hansén, *De svenska maoisterna* (Göteborg: Lindelöws bokförlag, 2001).

Bæhrendtz, Nils Erik, *Alexander Kiellands litterära genombrott* (Stockholm: Forum, 1952).

Baines, Phil, *Penguin by Design: A Cover Story 1935–2005* (London: Penguin, 2005).

Barth, Fredrik, ”An Anthropology of Knowledge”, *Current Anthropology*, 43:1 (2002).

Barron, Lee, *Celebrity Cultures: An Introduction* (London: SAGE Publications, 2015).

Baudou, Evert, *Den nordiska arkeologin: Historia och tolkningar* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2004).

Baumgarten, Marita, *Professoren und Universitäten im 19. Jahrhundert: Zur Sozialgeschichte deutscher Geistes- und Naturwissenschaftler* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1997).

Beetham, Margaret, ”In Search of the Historical Reader”, *Siegener Periodicum zur internationalen empirischen Literaturwissenschaft*, 9 (2000).

Behre, Göran & Birgitta Odén (red.), *Historievetenskap och historiedidaktik* (Lund: Liber, 1982).

Bengtsson, Erik, *Världens jämlikaste land?* (Lund: Arkiv förlag, 2020).
Bengtsson, Jan, *Filosofin i Sverige: Ett grundmaterial* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1988).
Benner, Mats, *Kunskapsnation i kris? Politik, pengar och makt i svensk forskning* (Stockholm: SISTER, 2009).
Berg, Anne & Samuel Edquist, *The Capitalist State and the Construction of Civil Society: Public Funding and the Regulation of Popular Education in Sweden, 1870–1991* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017).
Berg, Annika, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik: Intellektuella äktenskap i moderniteten* (Umeå: Boréa, 2011).
Berg, Christa, Christoph Führ & Carl-Ludwig Furck (red.), *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: 1945 bis zur Gegenwart: Bundesrepublik Deutschland* (München: C. H. Beck, 1998).
Berg, Ingrid, *Kalaureia 1894: A Cultural History of the first Swedish Excavation in Greece* (Stockholm: Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm University, 2016).
Berggren, Henrik, *68* (Stockholm: Bokförlaget Max Ström, 2018).
Bergh, Birger, ”Gerhard Bendz: Minnesord”, *Årsberättelse: Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Lund* (1984/1985).
Bergman, Helena, Christina Florin & Jens Ljunggren (red.), *Känslornas revolution: Kärlek, ilska och lycka på 1970-talet* (Stockholm: Appell förlag, 2017).
Bergsten, Birgitta, *Kvinnan och havet: Ebba Lindqvist – liv och dikt* (Partille: Warne, 2008).
Bergsten, Torsten, *Frikyrkor i samverkan: Den svenska frikyrkoekumenikens historia 1905–1993* (Örebro: Libris, 1995).
Bergström, Lasse, *Bokmärken* (Stockholm: Norstedt, 1998).
Bergwik, Staffan, *Kunskapens osynliga scener: Vetenskapshistorier 1900–1950* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2016).
Bergwik, Staffan & Linn Holmberg, ”Concluding Reflections: Standing on Whose Shoulders? A Critical Comment on the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).
Bernhardsson, Peter, *I privat och offentligt: Undervisningen i moderna språk i Stockholm 1800–1880* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2016).
Berntson, Lennart & Svante Nordin, ”När vi stod i Zenit: Minnen från en vänstertidskrifts uppgång och fall”, i Tove Kruse & Lisbeth Larsson (red.), *Ett historiskt tillfälle: En festskrift till Håkan Arvidsson* (Lund: Nordic Academic Press, 2003).
Berntson, Lennart & Svante Nordin, *Efter revolutionen: Vänstern i svensk kulturdebatt sedan 1968* (Stockholm: Natur & Kultur, 2017).
Berntson, Martin, ”Recension av Johan Sundeen: 68-kyrkan”, *Kyrkohistorisk årsskrift*, 119 (2019).

Bertilsson, Fredrik, ”Source Criticism as a Technology of Government in the Swedish Psychological Defence: The Impact of Humanistic Knowledge on Contemporary Security Policy”, *Humanities*, 10:1 (2021).

Bexell, Oloph, *Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet 1916–2000: Historiska studier* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2021).

Beyer, Edvard, ”Francis Bull”, *Store Norske Leksikon*, 2020. https://snl.no/Francis_Bull, läst 10/3 2021.

Bishop, Ted, ”The Sunwise Turn and the Social Space of the Bookshop”, i Huw Osborne (red.), *The Rise of the Modernist Bookshop: Books and the Commerce of Culture in the Twentieth Century* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015).

Bjereld, Ulf, Alf W. Johansson & Karl Molin, *Sveriges säkerhet och världens fred: Svensk utrikespolitik under kalla kriget* (Stockholm: Santérus, 2008).

Björk, Ragnar & Alf W. Johansson (red.), *Svenska historiker: Från medeltid till våra dagar* (Stockholm: Norstedt, 2009).

Björkstén, Ingmar, *En dag, en tid: Möten och minnen* (Rimbo: Fischer & Co, 2002).

Blomqvist, Göran, *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* (Lund: Lund University Press, 1992).

Blomqvist, Göran, ”Så blev kvinnor professorer vid Lunds universitet”, i Margareta Wirmark (red.), *Professorsboken: Fyrtionio Lundakvinnor berättar* (Stockholm: Carlsson, 1996).

Blomqvist, Göran, ”Universitetet som oroscentrum”, i Kim Salomon & Göran Blomqvist (red.), *Det röda Lund: Berättelser om 1968 och studentrevolten* (Lund: Historiska Media, 1998).

Blückert, Kjell, ”Mater et magistra: Synen på kyrka och kristendom i Manfred Björkquists författarskap”, i Vivi-Ann Grönqvist (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008).

Bod, Rens, *A New History of the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Bod, Rens, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: Early Modern Europe* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010).

Bod, Rens, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: From Early Modern to Modern Disciplines* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012).

Bod, Rens, Jaap Maat & Thijs Weststeijn (red.), *The Making of the Humanities: The Modern Humanities* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2014).

Bod, Rens & Julia Kursell, ”Introduction: The Humanities and the Sciences”, *Isis*, 106:2 (2015).

Bod, Rens, Julia Kursell, Jaap Maat & Thijs Weststeijn, ”A New Field: *History of Humanities*”, *History of Humanities*, 1:1 (2016).

Bohlin, Henrik, ”Sanningssökande, maktkritik eller generalistkompetens för arbetsmarknaden? Debatten om humaniora”, i Anders Burman & Lena Lennerhed (red.), *Samtider: Perspektiv på 2000-talets idéhistoria* (Göteborg: Daidalos, 2017).

Bohlund, Kjell (red.), *Rabén, Sjögren och alla vi andra* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1992).

Bohrer, Karl Heinz, ”Sechs Szenen Achtundsechzig”, *Merkur*, 62:5 (2008).

Bokbranschen i Sverige: Utvecklingen mellan 1973 och 2003: Rapport från Svenska bokhandlareföreningen och Svenska förläggareföreningen (Stockholm: Svenska bokhandlareföreningen, 2003).

Bolander, Helmer, *Brevskolan – start och uppgång: Anteckningar från Brevskolans verksamhet 1919–1961* (Stockholm: Brevskolan, 1994).

Bolkéus Blom, Mattias & Lars Magnusson (red.), *Samhällsvetenskapliga fakulteten vid Uppsala universitet 50 år: 1964–2014* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).

Boll, Monika, *Nachtprogramm: Intellektuelle Gründungsdebatten in der frühen Bundesrepublik* (LIT Verlag: Münster, 2004).

Bollenbeck, Georg, *Bildung und Kultur: Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters* (Frankfurt am Main: Insel-Verlag, 1994).

Bonnier, Karl Otto, ”Minnesord om Daniel Hjorth”, *HD*, 22/3 2020.

Boréus, Kristina, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i svensk debatt 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994).

Borgemeister, Lisa, ”Politische Buchhandlungen im Kontext mit der 68er-Bewegung in der BRD: Am Beispiel der Marburger Buchhandlung ’Roter Stern’”, i Stephan Füssel (red.), *Die Politisierung des Buchmarkts: 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007).

Bolter, Jay David & Richard Grusin, *Remediation: Understanding New Media* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1999).

Bragesjö, Fredrik, *Bilda eller samverka? En studie av bakgrunden till universitetens tredje uppgift* (Göteborg: Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori, Göteborgs universitet, 2009).

Brandell, Gunnar, ”Tongivande litteraturbedömare”, *SvD*, 10/3 1983.

Brante, Thomas, ”Från teoretisk filosofi till empirisk kunskapssociologi”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014).

Braun, Robert, *Was geht in Schweden eigentlich vor? Analyse und Kritik einer Entchristlichung* (Nürnberg: Glock und Lutz, 1967).

Brechensbauer, Axel, Maria Grafström, Anna Jonsson & Mikael Klintman (red.), *Kampen om kunskap: Akademi och praktik* (Stockholm: Santérus, 2019).

Briggs, Asa, *The History of Broadcasting in the United Kingdom: IV: Sound and Vision* (London: Oxford University Press, 1979).

Brinck, Per, ”Carl H. Lindroth”, *Svenskt biografiskt lexikon*, vol. 23 (Stockholm: Norstedt, 1980–1981).

Bringéus, Nils-Arvid, *Carl Wilhelm von Sydow som folklorist* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2006).

Broberg, Gunnar & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017).
Brohed, Ingmar, *Sveriges kyrkohistoria: 8, Religionsfrihetens och ekumenikens tid* (Stockholm: Verbum, 2005).
Brolin, Daniel, *Omprövningar: Svenska vänsterintellektuella i skiftet från 70-tal till 80-tal* (Göteborg: Celanders förlag, 2015).
Brown, Callum G., *The Death of Christian Britain: Understanding Secularisation 1800–2000* (London: Routledge, 2009).
Budde, Gunilla, Eckart Conze & Cornelia Rauh (red.), *Bürgertum nach dem bürgerlichen Zeitalter: Leitbilder und Praxis seit 1945* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2010).
Burke, Peter, *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot* (Cambridge: Polity Press, 2000).
Burke, Peter, *A Social History of Knowledge: From the Encyclopédie to Wikipedia* (Cambridge: Polity Press, 2012).
Burke, Peter, *What is the History of Knowledge?* (Cambridge: Polity Press, 2016).
Burman, Anders & Lena Lennerhed (red.), *Sekelslut: Idéhistoriska perspektiv på 1980- och 1990-talen* (Stockholm: Atlas akademi, 2011).
Burman, Anders & Lena Lennerhed (red.), *Tillsammans: Politik, filosofi och estetik på 1960- och 1970-talen* (Stockholm: Atlas, 2014).
Burman, Anders & Joakim Landahl (red.), *1968 och pedagogiken* (Stockholm: Södertörns högskola, 2020).
Bärtås, Olof, ”Kunskap i takt med tiden: En studie av en kunskapsarena – tysk och amerikansk kunskapscirkulation i radioprogrammet *OBS!* 1969–1972”, opublicerad kandidatuppsats i historia, Historiska institutionen, Lunds universitet (Lund, 2021).
Bøger i Danmark: *Bogudvalgets betænkning*, betænkning nr 969 (Köpenhamn: Ministeriet for kulturelle anliggender, 1983).
Bösch, Frank, *Zeitenwende 1979: Als die Welt von heute begann* (München: C.H. Beck, 2019).
Bösch, Frank & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009).
Bösch, Frank & Lucian Hölscher, ”Einleitung”, i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009).
Calhoun, Craig J. (red.), *Habermas and the Public Sphere* (Cambridge: MIT Press, 1992).
Carlberg, Ingrid, *Pillret: En berättelse om depressioner och doktorer, forskare och Freud, människor och marknader* (Stockholm: Norstedt, 2008).
Carls, Lina, *Våp eller nucka? Kvinnors högre studier och genusdiskursen 1930–1970* (Lund: Nordic Academic Press, 2004).
Carlsson Wetterberg, Christina & Göran Blomqvist (red.), *Kvinnor vid Lunds universitet* (Lund: Lunds universitetshistoriska sällskap, 2000).

Carlsson, Leif (red.), *Ett urval understreckare* (Stockholm: Svenska Dagbladet, 1984).
Carlsson, Leif, ”Varför under strecket?”, *SvD*, 15/8 1990.
Carlsson, Sten, *Bonde – präst – ämbetsman: Svensk ståndscirkulation från 1680 till våra dagar* (Stockholm: Prisma, 1962).
Carlsson, Sten, *Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1963).
Carlsson, Sten, *Den sociala omgrupperingen i Sverige efter 1866* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1966).
Carlström, Berit, *Sigtunastiftelsen: En vandring genom rum & tid* (Sigtuna: Sigtunastiftelsen, 2017).
Chartier, Roger, *Böckernas ordning* (Göteborg: Anamma, 1995).
Chernilo, Daniel, ”The Critique of Methodological Nationalism: Theory and History”, *Thesis Eleven*, 106:1 (2011).
Chotkowski LaFollette, Marcel, *Science on American Television: A History* (Chicago: University of Chicago Press, 2013).
Christensen, Jan, Per Cornell, Johannes Daun & Martin Linde (red.), *Göteborg genom tiderna: Nedslag i stadens sociala och politiska historia* (Göteborg: Daidalos, 2021).
Christiansen, Niels Finn (red.), *The Nordic Model of Welfare: A Historical Reappraisal* (Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 2006).
Cocaign, Elen, ”The Left’s Bibliophilia in Interwar Britain: Assessing Bookseller’s Role in the Battle of Ideas”, *Twentieth Century Communism*, 4 (2012).
Colclough, Stephen, ”Recovering the Reader: Commonplace Books and Diaries as Sources of Reading Experience”, *Publishing History*, 44 (1998).
Colclough, Stephen, ”Readers: Books and Biography”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Oxford: Blackwell, 2009).
Collini, Stefan, *Absent Minds: Intellectuals in Britain* (Oxford: Oxford University Press, 2006).
Collini, Stefan, *What Are Universities for?* (London: Penguin Books, 2012).
Cornils, Ingo, *Writing the Revolution: The Construction of 1968 in Germany* (Rochester, New York: Camden House, 2016).
Cronqvist, Marie, Lina Sturfelt & Martin Wiklund (red.), *1973: En träff med tidsandan* (Lund: Nordic Academic Press, 2008).
Cronqvist, Marie, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Återkopplingar* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2014).
Cullhed, Eric & Bo Lindberg (red.), *Klassisk filologi i Sverige: Reflexioner, riktningar, översättningar, öden* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2015).
Dahl, Alva, ”Tron och litteraturen var centrum i Vallquists liv”, *SvD*, 6/2 2018.
Dahl, Alva, *Slå rot i förvandlingen: Gunnel Vallquists liv och livshållning* (Lund: ellerström, 2021).

Dahlqvist, Börje, *Bildning och utbildning: Utbildningsprogrammens långa historia* (Stockholm: Sveriges utbildningsradio, 2003).

Dalberg, Tobias, *Mot lärdomens topp: Svenska humanisters och samhällsvetares ursprung, utbildning och yrkesbana under 1900-talets första hälft* (Uppsala: Uppsala universitet, 2018).

Damberg, Wilhelm (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

Damberg, Wilhelm, ”Einleitung”, i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land…: Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (Höör: Agering, 2012).

Daston, Lorraine, ”The History of Science and the History of Knowledge”, *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 1:1 (2017).

Daston, Lorraine & H. Otto Sibum, ”Introduction: Scientific Personae and Their Histories”, *Science in Context*, 16:1–2 (2003).

Daum, Andreas, ”Varieties of Popular Science and the Transformations of Public Knowledge”, *Isis*, 100:2 (2009).

Davis, Kenneth C., *Two-Bit Culture: The Paperbacking of America* (Boston: Houghton Mifflin, 1984).

Davis, Joshua Clark, ”Black-Owned Bookstores: Anchors of the Black Power Movement”, *Black Perspectives*, 28/1 2017, https://www.aaihs.org/black-owned-bookstores-anchors-of-the-black-power-movement/, läst 1/10 2021.

Davis, Joshua Clark, ”The Forgotten World of Communist Bookstores”, *Jacobin*, 11/8 2017, https://www.jacobinmag.com/2017/08/communist-party-cpusa-bookstore-fbi, läst 1/10 2021.

Diemer, Alwin, ”Geisteswissenschaften”, i Joachim Ritter (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 3 (Basel & Stuttgart: Schwabe, 1974).

Droste, Heiko, ”Göteborgs kommunala val 1919–2010”, *Ortshistoria.se*, http://ortshistoria.se/stad/goteborg/valresultat, läst 14/6 2021.

Dupré, Sven & Geert Somsen, ”Forum: What is the History of Knowledge?”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020).

Dussel, Konrad, ”Radio Programming, Ideology and Cultural Change: Fascism, Communism and Liberal Democracy, 1920s–1950s”, i Karl Christian Führer & Corey Ross (red.), *Mass Media, Culture and Society in Twentieth-Century Germany* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).

Dussel, Konrad, *Deutsche Rundfunkgeschichte* (Konstanz: UVK-Verlagsgesellschaft, 2010).

Döring, Jörg, Sonja Lewandowski & David Oels (red.), *rowohlts deutsche enzyklopädie: Wissenschaft im Taschenbuch 1955–68* (Hannover: Wehrhahn Verlag, 2017).

Eckel, Jan, *Geist der Zeit: Deutsche Geisteswissenschaften seit 1870* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2008).

Eckerdal, Jan, *Folkkyrkans kropp: Einar Billings ecklesiologi i postsekulär belysning* (Skellefteå: Artos, 2012).

Eckhardt Larsen, Jesper & Martin Wiklund (red.), *Humaniora i kunskapssamhället: En nordisk debattbok* (Malmö: NSU press, 2012).

Edin, Anna, *Den föreställda publiken: Programpolitik, publikbilder och tilltalsformer i svensk public service-television* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000).

Edin, Anna & Per Vesterlund (red.), *Svensk television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).

Edin, Anna, ”I takt med tiden: Om tv-tablån som mediehistorisk text”, i Anna Edin & Per Vesterlund (red.), *Svensk television: En mediehistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).

Edquist, Samuel, *En folklig historia: Historieskrivningen i studieförbund och hembygdsrörelse* (Umeå: Boréa, 2009).

Edquist, Samuel, ”Det pragmatiska folkbildningsbegreppet”, i Kerstin Rydbeck & Henrik Nordvall (red.), *Perspektiv på folkbildning: Fyra forskares tankar om folkligt bildningsarbete* (Linköping: Mimer, Linköpings universitet, 2015).

Edquist, Samuel, ”Studiecirkeln – en demokratisk revolution?”, i Anne Berg, Esbjörn Larsson, Madeleine Michaëlsson, Johannes Westberg & Andreas Åkerlund (red.), *Utbildningens revolutioner: Till studiet av utbildningshistorisk förändring* (Uppsala: Uppsala Studies of History and Education (SHED), 2017).

Edquist, Samuel, ”Att riva det borgerliga horhuset: Folkbildning för folkets och nationens historia”, i Anders Burman & Joakim Landahl (red.), *1968 och pedagogiken* (Stockholm: Södertörns högskola, 2020).

Edwards, Paul N., Geoffrey C. Bowker, Steven J. Jackson & Robin Williams, ”Introduction: An Agenda for Infrastructure Studies”, *Journal of the Association for Information Systems*, 10:5 (2009).

Eggehorn, Ylva, *Hamn för rebeller och änkenåder: Sigtunastiftelsen och författarna* (Örebro: Libris, 2015).

Ehmer, Josef, ”Buchhandlung, kleine”, i Anne Kwaschik & Mario Wimmer (red.), *Von der Arbeit des Historikers: Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft* (Bielefeld: Transcript, 2010).

Ejve, Bror, *Det var på Tiden: Till Tidens förlags 50-årsjubileum i oktober 1962* (Stockholm: Tidens förlag, 1962).

Ekelund, Alexander, ”Syndikalismen och den nya vänstern: En studie i tidskriften Zenits utveckling och debatten inom den syndikalistiska rörelsen under 60-talet”, opublicerad kandidatuppsats i idéhistoria, Södertörns högskola (2001).

Ekelund, Alexander, *Kampen om vetenskapen: Politisk och vetenskaplig formering under den svenska vänsterradikaliseringens era* (Stockholm: Daidalos, 2017).

Eklundh, Bernt, ”Erik som byäldste på G-P”, i Gunnar Helén, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976).

Ekström, Anders, ”Vetenskaperna, medierna, publikerna”, i Anders Ekström (red.), *Den mediala vetenskapen* (Nora: Nya Doxa, 2004).

Ekström, Anders, ”Kunskapen är en infrastruktur”, i Anders Ekström (red.), *Humanioras vägar: Ett symposium om Karin Johannissons vetenskapliga författarskap* (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, 2018).

Ekström, Anders & Sverker Sörlin, *Alltings mått: Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* (Stockholm: Norstedt, 2012).

Eldelin, Emma, *”De två kulturerna” flyttar hemifrån: C. P. Snows begrepp i svensk idédebatt 1959–2005* (Stockholm: Carlsson, 2006).

Elgán, Elisabeth, *Att ge sig själv makt: Grupp 8 och 1970-talets feminism* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2015).

Elmbrant, Björn, *Fälldin* (Stockholm: Atlas, 2011).

Engblom, Lars-Åke, *Radio- och TV-folket: Rekryteringen av programmedarbetare till radion och televisionen i Sverige 1925–1995* (Stockholm: Rabén Prisma, 1998).

Engblom, Lars-Åke, Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia: 4, Bland andra massmedier (efter 1945)* (Stockholm: Ekerlid, 2002).

Engelbrektson, Sören, ”En programgigant med solitt påbrå”, i Björn Johnson (red.), *Festskrift till Jan-Öjvind Swahn* (Höganäs: Bra Böcker, 1995).

Enli, Gunn, *Mediated Authenticity: How the Media Constructs Reality* (New York: Peter Lang, 2015).

Ericson, Uno Myggan (red.), *Myggans nöjeslexikon: Ett uppslagsverk om underhållning*, vol. 6 (Höganäs: Bra Böcker, 1990).

Eriksson, Erik, *Jag såg kärleken och döden* (Stockholm: Ordupplaget, 2008).

Eriksson, Gunnar, ”Från Galilei till Gamow: Studier i populärvetenskapens historia. Preliminär version” (Umeå: Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet, 1981).

Escarpit, Robert, *Litteratursociologi* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1970).

Espmark, Kjell, *Livsdyrkaren Artur Lundkvist* (Stockholm: Bonnier, 1964).

Fahlenbrach, Kathrin, *Protest-Inszenierungen: Visuelle Kommunikation und kollektive Identitäten in Protestbewegungen* (Wiesbaden: Springer VS, 2000).

Fahlenbrach, Kathrin, ”Protestinszenierungen: Die Studentenbewegung im Spannungsfeld von Kultur-Revolution und Medien-Evolution”, i Martin Klimke & Joachim Scharloth (red.), *Handbuch 1968 zur Kultur- und Mediengeschichte der Studentbewegung* (Stuttgart: Metzler, 2007).

Fahlenbrach, Kathrin, Erling Sivertsen & Rolf Werenskjold (red.), *Media and Revolt: Strategies and Performances from the 1960s to the Present* (New York: Berghahn, 2016).

Falk, Victor, ”Artur Lundkvist”, *Svenskt översättarlexikon*, https://litteraturbanken.se, läst 19/5 2020.

Fehrman, Carl, Håkan Westling & Göran Blomqvist, *Lärdomens Lund: Lunds universitets historia 1666–2004* (Lund: Lunds universitet, 2004).
Felsch, Philipp, *Der lange Sommer der Theorie: Geschichte einer Revolte 1960–1990* (München: C. H. Beck, 2015).
Flint, Kate, *The Woman Reader 1837–1914* (Oxford: Clarendon Press, 1993).
Forsberg, Gunnel, *Gerd Enequist: En pionjär i byxkjol – Uppsala universitets första kvinnliga professor* (Stockholm: Langenskiöld, 2021).
Forsbäck, Jakob Winther, *Med dubbla syften: Forum för kvinnliga forskare, aktivism och statsfeminism 1975–1995* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2017).
Forser, Tomas (red.), *Humaniora på undantag? Humanistiska forskningstraditioner i Sverige: En antologi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1978).
Forser, Tomas, *Kritik av kritiken: 1900-talets svenska litteraturkritik* (Gråbo: Anthropos, 2002).
Forser, Tomas & Thomas Karlsohn (red.), *Till vilken nytta? En bok om humanioras möjligheter* (Göteborg: Daidalos, 2013).
”Forum: Libraries as Laboratories for the Humanities”, *History of Humanities*, 5:2 (2020).
”Forum: The Scholarly Self”, *History of Humanities*, 1:2 (2016).
Foucault, Michel, *Diskursens ordning* (Stockholm/Stehag: Symposion, 1993).
Frank, Pär, *En värld av vetande: En förlagshistorisk studie av populärvetenskaplig bokutgivning i Sverige 1957–1995* (Stockholm: Forskningsrådsnämnden, 1996).
Fransson, Tomas, *Inte bara kyrkans: Jesus i kulturen* (Skellefteå: Artos bokförlag, 2012).
Franzén, Nils-Olof, *Zola et La joie de vivre: La genèse du roman, les personnages, les idées* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1958).
Franzén, Nils-Olof, Per-Martin Hamberg & Philip von Krusenstierna, *Hört och sett: Radio och television 1925–1974* (Stockholm: Sveriges Radio, 1974).
Fraser, Nancy, ”Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social Text*, 25:26 (1990).
Frenander, Anders, *Debattens vågor: Om politisk-ideologiska frågor i efterkrigstidens svenska kulturdebatt* (Göteborg: Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Göteborgs universitet, 1998).
Frenander, Anders, *Kulturen som kulturpolitikens stora problem: Diskussionen om svensk kulturpolitik fram till* 2010 (Möklinta: Gidlund, 2014).
Frängsmyr, Carl, *Uppsala universitet 1852–1916*, 2 vol. (Uppsala: Uppsala universitet, 2010).
Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria: Bildning och vetenskap under tusen år. D. 2, 1809–2000* (Stockholm: Natur & Kultur, 2000).
Furuland, Gunnel, ”Billigbokens förändringar 1940–2017 från folkböcker till pocketserier”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).

Furuland, Lars & Johan Svedjedal, *Svensk arbetarlitteratur* (Stockholm: Atlas, 2006).
Führer, Karl Christian & Corey Ross (red.), *Mass Media, Culture and Society in Twentieth-Century Germany* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006).
Füssel, Marian, ”Wissensgeschichten der Frühen Neuzeit: Begriffe–Themen–Probleme”, i Marian Füssel (red.), *Wissensgeschichte* (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2019).
Füssel, Stephan (red.), *Die Politisierung des Buchmarkts 1968 als Branchenereignis: Hans Altenhein zum 80. Geburtstag gewidmet* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2007).
Gardeström, Elin, *Att fostra journalister: Journalistutbildningens formering i Sverige 1944–1970* (Göteborg: Daidalos, 2011).
Gedin, Per I., *Den nya boken: En presentation och analys av pocketboken* (Stockholm: Prisma, 1966).
Gedin, Per I., *Förläggarliv* (Stockholm: Bonnier, 1999).
Gedin, Per I., ”Den svenska pocketboken 1952–2000: The Georg Svensson Lecture”, *Biblis*, 13 (2001).
Gedin, Per I., *Litteraturen i verkligheten: Om bokmarknadens historia och framtid* (Stockholm: Norstedt, 2010).
Gedin, Per I., *När Sverige blev modernt: Gregor Paulsson, vackrare vardagsvara, funktionalismen och Stockholmsutställningen 1930* (Stockholm: Albert Bonnier, 2018).
Gemzell, Carl-Axel, ”Nekrolog: Jörgen Weibull”, *Historisk tidsskrift*, 99:2 (1999).
Genette, Gerard, *Paratexts: Thresholds of Interpretation* (New York: Cambridge University Press, 1997).
Gettys, Sven-Daniel, ”Wie die Kirchen die Öffentlichket entdeckten: Publizistische Kursbestimmungen im 20. Jahrhundert”, i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).
Gidlöf, Leif, Åsa Karlsson, Erik Norberg & Ulf Söderberg, ”Alf Åberg”, *SvD*, 6/11 2011.
Ginner, Thomas, *Den bildade arbetaren: Debatten om teknik, samhälle och bildning inom Arbetarnas bildningsförbund 1945–1970* (Linköping: Tema, 1988).
Glückler, Johannes, Roy Suddaby & Regina Lenz (red.), *Knowledge and Institutions* (Cham: Springer, 2018).
Godhe, Michael, *Morgondagens experter: Tekniken, ungdomen och framsteget i populärvetenskap och science fiction i Sverige under det långa 1950-talet* (Stockholm: Carlsson, 2003).
Gradvall, Jan, Björn Nordström, Ulf Nordström & Annina Rabe, *Tusen svenska klassiker: Böcker, filmer, skivor, tv-program från 1956 till i dag* (Stockholm: Norstedt, 2009).
Grafton, Anthony & Lisa Jardine, *From Humanism to the Humanities: Education and the Liberal Arts in Fifteenth- and Sixteenth-Century Europe* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1986).
Grafton, Anthony & Glenn W. Most (red.), *Canonical Texts and Scholarly Practices: A*

Global Comparative Approach (Cambridge: Cambridge University Press, 2016).
Granström, Helena, ”Mörk materia en symbol för vårt hopp om ett framtida ljus”, *SvD*, 15/4 2018.
Grip, Lars, *Medicin mot livet* (Stockholm: Carlsson, 2003).
Gripsrud, Jostein (red.), *The Public Sphere*, 4 vol. (London: SAGE, 2011).
Gripsrud, Jostein (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017).
Gripsrud, Jostein, ”Offentlighet: Idealer, realiteter og tilfellet Norge”, i Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017).
Gripsrud, Jostein, Hallvard Moe, Anders Molander & Graham Murdock (red.), *The Idea of the Public Sphere: A Reader* (Lanham: Lexington Books, 2010).
Gripsrud, Jostein & Synnøve Skarsbø Lindtner, ”1960–1980: ’Vekk herfra, det er mitt mål’”, i Jostein Gripsrud (red.), *Allmenningen: Historien om norsk offentlighet* (Oslo: Universitetsforlaget, 2017).
Großbölting, Thomas, *Losing Heaven: Religion in Germany Since 1945* (New York: Berghahn, 2017).
Grönqvist, Vivi-Ann (red.), *Manfred Björkquist: Visionär och kyrkoledare* (Skellefteå: Artos, 2008).
Gustafsson, Klas, *Tage Danielssons tid* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2008).
Gustafsson, Tommy & Erik Hedling, ”Studentikosa amatörer: Den lundensiska karnevalsfilmen 1908–2006”, i Erik Hedling & Mats Jönsson (red.), *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Gustavsson, Åke, ”Förord”, i Margareta Ståhl (red.), *Möten och människor i Folkets hus och Folkets park* (Stockholm: Atlas, 2005).
Gustavsson, Bernt, *Bildningens väg: Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880–1930* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1991).
Gustavsson, Karin, *Expeditioner i det förflutna: Etnologiska fältarbeten och försvinnande allmogekultur under 1900-talets början* (Stockholm: Nordiska museet, 2014).
Gustavsson, Martin, *Makt och konstsmak: Sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920–1960* (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, Stockholms universitet, 2002).
Gustavsson, Martin, ”Revenue Diversification in Different Institutional Environments: Financing and Governing the Swedish Art Promotion Movement 1947–2017”, i Susanna Alexius & Staffan Furusten (red.), *Managing Hybrid Organizations: Governance, Professionalism and Regulation* (Cham: Palgrave Macmillan, 2019).
Habermas, Jürgen, *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied: Hermann Luchterhand Verlag, 1962).
Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet: Kategorierna ”privat” och ”offentligt” i det moderna samhället* (Lund: Arkiv, 1984).

Hadenius, Stig, *Kampen om monopolet: Sveriges radio och TV under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998).
Hagner, Michael, *Zur Sache des Buches* (Göttingen, Wallstein, 2015).
Hagner, Michael, ”Ernesto Grassi and the Reconciliation of the Sciences and the Humanities in rowohlts deutsche enzyklopädie”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).
Haikola, Karl, ”Historiska perspektiv på 1970-talet”, *Scandia*, 86:1 (2020).
Hallingberg, Gunnar, *Tidens tusende tungor: Radion i Sverige från 50-tal till 90-tal* (Stockholm: Atlantis, 2000).
Hallingberg, Gunnar, ”Erik Hjalmar Linder – en Guds pennfäktare”, i Rune W. Dahlén & Valborg Lindgärde (red.), *En historia berättas: Om missionsförbundare* (Falköping: Kimpese, 2004).
Hallingberg, Gunnar, *Moderna läsare: 1900-talets frikyrklighet som kulturbygge* (Stockholm: Atlantis, 2016).
Hamann, Julian, ”Boundary Work between Two Cultures: Demarcating the Modern Geisteswissenschaften”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).
Hammar, Elisabet, *Muntlig franska via etern: Radions insatser för praktisk färdighet i ett ”elitspråk” 1948–1978* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001).
Hammar, Isak, ”A Conflict Among Geniuses: Challenges to the Classical Paradigm in Sweden, 1828–1832”, *History of Education*, 48:6 (2019).
Hammar, Isak, ”Classical Nature: Natural History, Classical Humanism, and the Value of Knowledge in Sweden, 1800–1850”, *Journal for the History of Knowledge*, 2:1 (2021).
Hammar, Isak, *Humanistisk kunskap och kompetens: En rapport om alumners nytta av studier i humaniora och teologi* (Lund: Humanistiska och teologiska fakulteterna, Lunds universitet, 2021).
Hammar, Isak & Johan Östling (red.), ”Theme: The Circulation of Knowledge and the History of Humanities”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).
Hannig, Nicolai, ”Von der Inklusion zur Exklusion? Die Medialisierung und Verortung des Religiösen in der Bundesrepublik Deutschland (1945–1970)”, i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009).
Hannig, Nicolai, *Die Religion der Öffentlichkeit: Kirche, Religion und Medien in der Bundesrepublik, 1945–1980* (Göttingen: Wallstein, 2010).
Hansson, Jonas, *Humanismens kris: Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 1999).
Harnesk, Paul, *Vem är vem? 2: Svealand utom Stor-Stockholm* (Stockholm: Bokförlaget Vem är vem, 1964).
Harper, Eamon, ”In Appreciation: George Gamow: Scientific Amateur and Polymath”, *Physics in Perspective*, 3 (2001).
Hartman, Olov, *Fågelsträck* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1982).
Harvard, Jonas & Patrik Lundell, ”1800-talets medier: System, landskap, nätverk”, i

Jonas Harvard & Patrik Lundell (red.), *1800-talets mediesystem* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2010).
Hasselgren, Arne, *Folkets hus i Göteborg: En särskild historia* (Göteborg: A-Script förlag, 2019).
Hawley, Helen, ”Revaluing Mimeographs as Historical Sources”, *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts, & Cultural Heritage*, 15:1 (2014).
Hedén, Birger, ”Maud Reuterswärd”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/MaudReutersward, läst 3/3 2021.
Hedling, Erik & Mats Jönsson (red.), *Välfärdsbilder: Svensk film utanför biografen* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Heffler, Hugo, *Arbetarnas bildningsförbund 1912–1962: Krönika vid halvsekelgränsen* (Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund, 1962).
Heidegren, Carl-Göran, *Positivismstrider* (Göteborg: Daidalos, 2016).
Heidegren, Carl-Göran, Henrik Lundberg & Klas Gustavsson, *Sverige och filosoferna: Svensk 1900-talsfilosofi i sociologisk belysning* (Lund: Studentlitteratur, 2018).
Helén, Gunnar, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976).
Helgason, Jon, Sara Kärrholm & Ann Steiner (red.), *Hype: Bestsellers and Literary Culture* (Lund: Nordic Academic Press, 2014).
Hellspong, Mats, Fredrik Skott & Nils-Arvid Bringéus (red.), *Svenska etnologer och folklorister* (Uppsala: Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, 2010).
Hemmungs Wirtén, Eva, *Making Marie Curie: Intellectual Property and Celebrity Culture in An Age of Information* (Chicago: University of Chicago Press, 2015).
Hertzberg, Ludvig, ”Tungviktaren som hållit streck i 100 år”, *SvD*, 17/10 2018.
Hessérus, Mattias, *Rätten till privatlivet: Och moralen bakom omoralen i svensk press* (Stockholm: Carlsson, 2017).
Heuman, Johannes, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020).
Hickethier, Knut, *Geschichte des deutschen Fernsehens* (Stuttgart/Weimar: Metzler, 1998).
Hillbom, Niklas & Eva Rystedt, *Antikens kultur och samhällsliv i Lund: Hundra år av pedagogik och forskning 1909–2009* (Lund: Humaniora och teologi, Lunds universitet, 2009).
Hilson, Mary, *The Nordic Model: Scandinavia Since 1945* (London: Reaktion, 2008).
Hirdman, Yvonne, ”Genussystemet: Reflexioner kring kvinnors sociala underordning”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 3 (1988).
Hirdman, Yvonne, *Vi bygger landet: Den svenska arbetarrörelsens historia från Per Götrek till Olof Palme* (Stockholm: Tiden, 1990).
Hirschi, Caspar & Carlos Spoerhase (red.), *Bleiwüste und Bilderflut: Geschichten über das geisteswissenschaftliche Buch* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2015).
”Hjorth, Daniel”, *Svenskt författarlexikon 4: 1956–1960*, http://runeberg.org/sfl/4/0188.html, läst 6/3 2021.

Hjorth, Elisabeth, *Nattens regn och dagens möda* (Stockholm: Norstedt, 2017).
von Hodenberg, Christina, ”Mass Media and the Generation of Conflict: West Germany’s Long Sixties and the Formation of a Critical Public Sphere”’, *Contemporary European History*, 15:3 (2006).
von Hodenberg, Christina, *Konsens und Krise: Eine Geschichte der westdeutschen Medienöffentlichkeit 1945–1973* (Göttingen: Wallstein Verlag, 2006).
von Hodenberg, Christina, *Television’s Moment: Sitcom Audiences and the Sixties Cultural Revolution* (New York: Berghahn Books, 2015).
Hoeres, Peter, ”Geschichte eines Leitmediums für Wirtschaft, Politik und Public History: Medienhistorische Überlegungen zur Frankfurter Allgemeinen Zeitung”, *Geschichte für heute*, 8 (2015).
Hoeres, Peter, *Zeitung für Deutschland: Die Geschichte der FAZ* (München: Benevento, 2019).
Holm, Poul, Dominic Scott & Arne Jarrick, *Humanities World Report 2015* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015).
Holmberg, Carl, *Längtan till landet: Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-talets regionalpolitiska debatt* (Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 1998).
Holmberg, Claes-Göran, *Litterära tidskrifter i Sverige 1900–1970: En kommenterad bibliografi* (Lund: Ljungberg, 1975).
Holmberg, Gustav, ”Framtiden: Historikerna blickar framåt”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017).
Holmqvist, Lasse, *Här är mitt liv* (Höganäs: Bra Böcker, 1994).
Holmström, Bengt & Åke Runnquist, *Boksverige: Författare, förlag, bokhandel, bibliotek* (Stockholm: Aldus/Bonnier, 1971).
Holt, Kristoffer, *Publicisten Ivar Harrie: Ideologi, offentlighetsdebatt och idékritik i Expressen 1944–1960* (Stockholm: Carlsson, 2008).
Horn, Gerd-Rainer, *The Spirit of ’68: Rebellion in Western Europe and North America, 1956–1976* (Oxford/New York: Oxford University Press, 2007).
Hort, Sven E. O., ”Gunnar Sandin”, *Svenskt översättarlexikon,* https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/artiklar/Gunnar_Sandin, läst 16/11 2020.
Hort, Sven & Gunnar Olofsson, ”A Portrait of the Sociologist as a Young Rebel: Göran Therborn 1941–1981”, i Gunnar Olofsson & Sven Hort (red.), *Class, Sex and Revolutions: A Critical Appraisal of Göran Therborn* (Lund: Arkiv förlag, 2016).
Hui, Wang, ”The Humanities in China: History and Challenges”, *History of Humanities*, 5:2 (2020).
Hultenheim, Carl Fredrik, *Vidar Forsberg: Svensk typograf i världen* (Stockholm: Raster förlag, 1998).
Hyltén-Cavallius, Isak, *Den ofärdiga vetenskapen: Om krisen i svensk litteraturforskning och*

litteraturtolkningens villkor (Lund: Avdelningen för litteraturvetenskap, Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2018).

Hyvönen, Mats, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

Hyvönen, Mats, Pelle Snickars & Per Vesterlund, ”Mediestudiets formering: En introduktion”, i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2015).

Höijer, Birgitta, *Det hörde vi allihop! Etermedierna och publiken under 1900-talet* (Stockholm: Prisma, 1998).

Ingelstam, Lars, ”68-kyrkan”, i Förbundet kristen humanism (red.), *Var inte rädd: En bok om hopp. Kristen Humanism 2018* (Gävle: Förbundet kristen humanism, 2018).

Ingelstam, Lars, ”Tro och samhälle under 1900-talets sista hälft”, *Svensk Kyrkotidning*, 114:4 (2018).

Ingimundarson, Valur & Rósa Magnúsdóttir (red.), *Nordic Cold War Cultures: Ideological Promotion, Public Reception, and East-West Interactions* (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2015).

Isaksson, Emma, *Kvinnokamp: Synen på underordning och motstånd i den nya kvinnorörelsen* (Stockholm: Atlas, 2006).

Jansson, Anton, ”’A Swedish Voltaire’: The Life and Afterlife of Ingemar Hedenius, 20th-Century Atheist”, *Secularism and Nonreligion*, 7:1 (2018).

Jansson, Anton, ”Teorins långa sommar: Om det tyska förlaget Merve”, *Dixikon*, 2019a. https://www.dixikon.se/anton-jansson-teorins-langa-sommar-om-det-tyska-forlaget-merve, läst 15/6 2021.

Jansson, Anton, ”Om ateismens rörelse genom lokal organisering: Fallet Göteborg”, *Lychnos* (2019b).

Jansson, Anton, ”The City, the Church, and the 1960s: On Secularization Theory and the Swedish Translation of Harvey Cox’s *The Secular City*”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Jansson, Anton, ”Kerstin Anér och efterkrigstidens kristna humanister”, *Svensk Kyrkotidning*, 118:5 (2021b).

Jansson, Anton, ”Things Are Different Elsewhere: An Intellectual History of Intellectual History in Sweden”, *Global Intellectual History*, 6:1 (2021a).

Jansson, Anton & Maria Simonsen, ”Kunskapshistoria, idéhistoria och annan historia: En översikt i skandinaviskt perspektiv”, *Slagmark*, 81 (2020).

Jansson, Jenny, *Manufacturing Consensus: The Making of the Swedish Reformist Working Class* (Uppsala: Uppsala universitet, 2012).

Jansson, Jenny, ”Maktkamp i ABF”, *Arbetarhistoria*, 153–154 (2015a).

Jansson, Jenny, ”Från individ till människa: Bildning och arbetarrörelsen”, *Arbetarhistoria*, 2015:153–154 (2015b).

Jansson, Jenny, ”Class Formation in Sweden and Britain: Educating Workers”, *International Labor and Working-Class History*, 90 (2016).

Jansson, Jenny, ”Vad studerade arbetare i Sverige och Storbritannien?”, *Arbetarhistoria*, 172:4 (2019).

Janzon, Åke, ”Från feuilleton till streckare”, *SvD*, 16/5 1958.

Jarlbrink, Johan, ”Historievetenskapens mediehantering”, i Mats Hyvönen, Pelle Snickars & Per Vesterlund (red.), *Massmedieproblem: Mediestudiets formering* (Lund: Mediehistoria, Lunds universitet, 2015).

Jelich, Franz-Josef, ”’Politische Bildung tut not’: ARBEIT UND LEBEN – Ein ’Neuanfang’ der Erwachsenenbildung nach 1945”, i Theo W. Länge & Franz-Josef Jelich (red.), *Politische Bildung und gesellschaftliche Teilhabe: 50 Jahre Bundesarbeitskreis Arbeit und Leben* (Recklinghausen: FIAB, 2006).

Johannisson, Karin, ”Humaniora, humanism, historia: Installationsföreläsning den 7 november 1997”, *Lychnos* (1998).

Johanson, Bengt, *ABF från 60-tal till 90-tal: En återblick på 30 framgångsrika år* (Stockholm: ABF, 1992).

Johansson, Göran V., *Kristen demokrati på svenska: Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982* (Malmö: LiberFörlag/Gleerup, 1985).

Johansson, Inge, *Bildning och klasskamp: Om arbetarbildningens förhistoria, idéer och utveckling* (Stockholm: Arbetarnas bildningsförbund, 2002).

Johansson, Ingvar, ”Vad betydde maj 68 för svensk filosofi?”, *Tvärsnitt*, 2 (1993).

Johansson, Ingvar, Ragnvald Kalleberg & Sven-Eric Liedman, *Positivism, marxism, kritisk teori: Riktningar inom modern vetenskapsfilosofi* (Stockholm: PAN/Norstedt, 1972).

Johansson, Kaj, *Den torgförda biologin: Studier i populärvetenskapens problem och tematik* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2003).

Johansson, Roger, *Kampen om historien: Ådalen 1931: Sociala konflikter, historiemedvetande och historiebruk 1931–2000* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2001).

Johnson, Björn (red.), *Festskrift till Jan-Öjvind Swahn* (Höganäs: Bra Böcker, 1995).

Johnsson, Hans-Roland, ”L’importance de la culture française dans la vie culturelle et intellectuelle suédoise entre 1946 et 1995: Le cas du quotidien *Svenska Dagbladet* et la section *Under strecket*”, i Mickaëlle Cedergren & Sylvain Briens (red.), *Médiations interculturelles entre la France et la Suède: Trajectoires et circulations de 1945 à nos jours* (Stockholm: Stockholm University Press, 2015).

Johnsson, Hans-Roland, ”Le critique Stig Strömholm comme médiateur littéraire”, *Moderna Språk*, 110 (2016).

Jonsson, Christer & Per Werme, ”’Men i de trädgårdar där lyriken vistas, finns åtskilligt att upptäcka’: Ett urval av Leif Thollanders bokarbeten”, *Biblis*, 70 (2015).

Jonsson, Sverker, *Bland gnetar och rödhättor: Den socialistiska vänsterns press 1965–2000* (Göteborg: Nordicom, 2002).

Jonsson, Sverker, *Många tidningar var det: Göteborgspressen under 100 år (1920–2020)* (Malmö: Universus Academic Press, 2020).
Jordheim, Helge, Anne Birgitte Rønning, Erling Sandmo & Mathilde Skoie, *Humaniora: En innføring* (Oslo: Universitetsforlaget, 2011).
Jordheim, Helge & Tore Rem (red.), *Hva skal vi med humaniora? Rapport om de humanistiske fagenes situasjon i Norge* (Oslo: Fritt ord, 2014).
Jordheim, Helge & David Gary Shaw, "Opening Doors: A Turn to Knowledge", *History and Theory*, 59:4 (2020).
Josefsson, Sven-Olof, *Året var 1968: Universitetskris och studentrevolt i Stockholm och Lund* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1996).
Josephson, Peter & Leif Runefelt (red.), *Historiska typer* (Möklinta: Gidlund, 2020).
Jülich, Solveig, Patrik Lundell & Pelle Snickars (red.), *Mediernas kulturhistoria* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Kaiserfeld, Thomas, *Vetenskap och karriär: Svenska fysiker som lektorer, akademiker och industriforskare under 1900-talets första hälft* (Lund: Arkiv, 1997).
Kaiserfeld, Thomas, "Pengarna: Forskningssamverkan och innovation", i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017).
Karlsson, Lennart, *Arbetarrörelsen, Folkets Hus och offentligheten i Bromölla 1905–1941* (Växjö: Växjö universitet, 2007).
Karlsson, Martin, *Att projicera det förflutna: Historiebruk och historieförmedling i svensk skolfilm 1970–2000 utifrån de regionala AV-centralernas utbud* (Uppsala: Sisyfos, 2011).
Kaun, Anne, "Jürgen Habermas: Borgerlig offentlighet", i Stina Bengtsson, Staffan Ericson & Fredrik Stiernstedt (red.), *Medievetenskapens idétraditioner* (Lund: Studentlitteratur, 2020).
Kerr, Clark, *The Great Transformation in Higher Education: 1960–1980* (Albany: State University of New York Press, 1991).
Kinder, Kimberley, *The Radical Bookstore: Counterspace for Social Movements* (Minneapolis: The University of Minnesota Press, 2021).
Kjørup, Søren, *Människovetenskaperna: Problem och traditioner i humanioras vetenskapsteori* (Lund: Studentlitteratur, 2008).
Klockar Linder, My, *Kulturpolitik: Formeringen av en modern kategori* (Uppsala: Uppsala universitet, 2014).
Knif, Henrik, *Göran Schildt: Två liv* (Helsingfors: Gummerus, 2020).
Knutson, Ulrika, "Därför hade Wägner knappast jublat över de första 100 åren", *SvD*, 16/12 2018.
Kocka, Jürgen, "Comparison and Beyond", *History and Theory*, 42:1 (2003).
Koenen, Gerd, *Das rote Jahrzehnt: Unsere kleine deutsche Kulturrevolution 1967–1977* (Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag, 2002).

Kragh, Martin, ”Streckarna som tog oss med bakom järnridån”, *SvD*, 10/4 2018.
Krantz, Kjell, *Alf Ahlberg (1892–1979): En biografi* (Ludvika: Dualis, 1998).
Kraushaar, Wolfgang, ”Denkmodelle der 68er-Bewegung”, *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 22–23 (2001).
Kruse, Tove & Lisbeth Larsson (red.), *Ett historiskt tillfälle: En festskrift till Håkan Arvidsson* (Lund: Nordic Academic Press, 2003).
Kruskopf, Erik, *Apollon i Daphnes famn: Om Göran Schildts konstsyn* (Helsingfors: Söderström, 2008).
Krämer, Fabian, ”Shifting Demarcations: An Introduction”, *History of Humanities*, 3:1 (2018).
Kutzner, Maximilian, *Marktwirtschaft schreiben: Das Wirtschaftsressort der Frankfurter Allgemeinen Zeitung von 1949 bis 1992* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2019).
Kwaschik, Anne & Mario Wimmer (red.), *Von der Arbeit des Historikers: Ein Wörterbuch zu Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft* (Bielefeld: Transcript, 2010).
Källén, Anna & Johan Hegardt, *The Archaeologist In-Between: Olov Janse, 1892–1985* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021).
Kärnfelt, Johan, *Mellan nytta och nöje: Ett bidrag till populärvetenskapens historia i Sverige* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000).
Kärnfelt, Johan, *Allt mellan himmel och jord: Om Knut Lundmark, astronomin och den publika kunskapsbildningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).
Lagerberg, Hans, ”En föredömlig intellektuell”, *AB*, 27/7 2010.
Lagerlund, Henrik, *Den svenska filosofins historia* (Stockholm: Thales, 2020).
Lamping, Dieter, *Geisteswissenschaft heute: Die Sicht der Fächer* (Stuttgart: Kröner, 2015).
Landgren, Bengt (red.), *Universitetsämne i brytningstider: Studier i svensk akademisk litteraturundervisning 1947–1995* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2005).
Landqvist, Marianne (red.), *Det tryckta ordet: Artiklar om svensk tryckeriteknik under 500 år* (Stockholm: LTs förlag, 1986).
Larsén, Carlhåkan, *Sten Broman: En man med många kostymer* (Lund: Historiska Media, 2002).
Larsson, Esbjörn & Johannes Westberg (red.), *Utbildningshistoria: En introduktion* (Lund: Studentlitteratur, 2019).
Larsson, Simon, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer: Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945* (Hedemora: Gidlund, 2010).
Larsson, Staffan & Henrik Nordvall, *Study Circles in Sweden: An Overview with a Bibliography of International Literature* (Linköping: Linköping University Electronic Press, 2010).
Larsson Heidenblad, David, ”En framtidsman i det historiska arkivet”, *SvD*, 5/10 2018.
Larsson Heidenblad, David, ”Miljöhumaniora på 1960-talet? Birgitta Odéns miljöhistoriska initiativ och skissernas historiografi”, *Scandia*, 85:1 (2019).

Larsson Heidenblad, David, ”The Emergence of Environmental Journalism in 1960s Sweden: Methodological Reflections on Working with Digitalised Newspapers”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Arenas, Actors, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Larsson Heidenblad, David, *Den gröna vändningen: En ny kunskapshistoria om miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden* (Lund: Nordic Academic Press, 2021).

Larsson Heidenblad, David & Johan Östling, ”Efterord: Nordisk kunskapshistoria inför 2020-talet”, *Kulturstudier*, 2 (2019).

Leamer, Laurence, *The Paper Revolutionaries: The Rise of the Underground Press* (New York: Simon & Schuster, 1972).

Lennerhed, Lena, *Frikyrklighetens avantgarde: Sveriges fria kristliga studentförening under 1960-talet* (Stockholm: Avdelningen för idéhistoria, Stockholms universitet, 1989).

Lennerhed, Lena, *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedt, 1994).

Leong, Elaine, *Recipes and Everyday Knowledge: Medicine, Science, and the Household in Early Modern England* (Chicago: University of Chicago Press, 2018).

Lepenies, Wolf, *Die drei Kulturen: Soziologie zwischen Literatur und Wissenschaft* (München: Hanser, 1985).

Lepenies, Wolf, *The Seduction of Culture in German History* (Princeton: Princeton University Press, 2006).

Liedman, Sven-Eric, *Blickar tillbaka* (Stockholm: Bonnier, 2008).

Liljestrand, Jens, *Mannen i skogen: En biografi över Vilhelm Moberg* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2018).

Lind, Kalle, *Hasse Alfredson: En sån där farbror som ritar och berättar* (Stockholm: Forum, 2019).

Lindberg, Bo, *Humanism och vetenskap: Den klassiska filologien i Sverige från 1800-talets början till andra världskriget* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1987).

Lindberg, Bo & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia: På högskolans tid* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996a).

Lindberg, Bo & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia: Ett växande universitet* (Göteborg: Rektorsämbetet, Göteborgs universitet, 1996b).

Lindell, Ingrid, *Kampen om utbildningsprogrammen: Skolradion och utbildningsradion 1925–2003* (Lund: Arkiv, 2005).

Linder, Erik Hjalmar, *Andra boken om Mitt levande förflutna. 1930–1945: Ur de troendes liv* (Stockholm: Natur & Kultur, 1979).

Linderborg, Åsa, *Socialdemokraterna skriver historia: Historieskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000* (Stockholm: Atlas, 2001).

Linderman, Alf, ”Förord”, i Alf Linderman (red.), *Sigtunastiftelsen: Från ett århundrade till ett annat* (Stockholm: Verbum, 2017).

Linderman, Alf & Evelina Lundmark, ”*Vår Lösen* i ljuset av nedslag i andra tidningar: Om tiden med Anne-Marie Thunberg som redaktör”, i Lennart Sjöström (red.), *Anne-Marie Thunberg: Samhälls- och kulturdebatt under 1900-talets andra hälft* (Skellefteå: Artos, 2015).

Lindgren, Björn, ”Den olydige docenten: Om Gunnar Ollén och radio/TV i Malmö 1950–1959”, http://sverigesradio.se/diverse/appdata/isidor/files/96/13970.pdf, läst 3/3 2021.

Lindgren, Stefan, ”Gunnar Gunnarson: Tystad vänsterradikal”, *DN*, 28/4 2002.

Ljunggren, Jens, *Inget land för intellektuella: 68-rörelsen och svenska vänsterintellektuella* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).

Ljungh, Agneta, *Sedd, eller osedd? Kvinnoskildringar i svensk historieforskning, mellan åren 1890 till 1995* (Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet, 1999).

Ludvigsson, David, *The Historian-Filmmaker's Dilemma: Historical Documentaries in Sweden in the Era of Häger and Villius* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2003).

Luey, Beth, ”The United States 1890–1970”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Malden/Oxford: Wiley Blackwell, 2009).

Lundahl, Mats & Bo Södersten, ”Ekonomporträtt: Torsten Gårdlund – en *grandseigneur*”, i *Ekonomisk Debatt*, 32:8 (2004).

Lundberg, Henrik, ”Arne Næss och Ingemar Hedenius som dramatiska intellektuella: Ett förslag till en gemensam plattform för kunskapssociologi och kunskapshistoria”, *Slagmark*, 81 (2020).

Lundberg, Johan, *När postmodernismen kom till Sverige* (Stockholm: Timbro förlag, 2020).

Lundberg, Svante, *68:or: En politisk generation* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1993).

Lundberg, Urban, ”Fragmentering och kris? Humanioras status och ställning i samhällsdebatten speglad genom Under strecket”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020).

Lundberg, Urban, Mattias Tydén & Annika Berg, *En svindlande uppgift: Sverige och biståndet 1945–1975* (Stockholm: Ordfront förlag, 2021).

Lundborg, Johan, *Ideologiernas och religionens död: En analys av Herbert Tingstens ideologi- och religionskritik* (Nora: Nya Doxa, 1991).

Lundborg, Johan, *När ateismen erövrade Sverige: Ingemar Hedenius och debatten kring tro och vetande* (Nora: Nya Doxa, 2002).

Lundell, Patrik, *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2002).

Lundgren, Kristina, ”Anna Valborg Monica Boëthius”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/MonicaBoethius, läst 3/3 2021.

Lundgren, Kristina, ”Ursula Karin Henriette Richter”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/UrsulaRichter, läst 3/3 2021.

Lundin, Anna, *Folkbildningsforskning som fält: Från framväxt till konsolidering* (Linköping: Institutionen för beteendevetenskap och lärande, Linköpings universitet, 2008).
Lundkvist, Artur, *Självporträtt av en drömmare med öppna ögon* (Stockholm: Bonnier, 1966).
Lundquist, Anders, ”En levnadsteckning: Gunnar Sandin 1940–2012”, *Veckobladet i Lund*, http://veckobladetilund.se/sandin/index.html, läst 16/11 2020.
Lundqvist, Åke, *Kultursidan: Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012* (Stockholm: Bonnier, 2012).
Lundström, Gunilla (red.), *De första 150 åren* (Malmö: Sydsvenskan, 1998).
Länge, Theo W., ”Politische Bildung für die soziale Demokratie: 50 Jahre Bundesarbeitskreis ARBEIT UND LEBEN”, i Theo W. Länge & Franz-Josef Jelich (red.), *Politische Bildung und gesellschaftliche Teilhabe: 50 Jahre Bundesarbeitskreis Arbeit und Leben* (Recklinghausen: FIAB, 2006).
Lässig, Simone, ”The History of Knowledge and the Expansion of the Historical Research Agenda”, *Bulletin of the German Historical Institute*, 59 (2016).
Löfgren, Orvar (red.), *Hej, det är från försäkringskassan! Informaliseringen av Sverige* (Stockholm: Natur & Kultur, 1988).
Löfgren, Orvar, ”Mats E A Rehnberg”, *Svenskt biografiskt lexikon*, https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/7578, läst 3/3 2021.
Lönnroth, Lars, *Dörrar till främmande rum: Minnesfragment* (Stockholm: Atlantis, 2009).
Lörnemark, Christer (red.), *Esperantorörelsen i Göteborg 1892–1992* (Göteborg: Esperantoalliansen i Göteborg; Göteborgs esperantoförening, 1994).
Lövheim, Daniel, *Att inteckna framtiden: Läroplansdebatter gällande naturvetenskap, matematik och teknik i svenska allmänna läroverk 1900–1965* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2006).
Lövheim, Daniel, *Naturvetarna, ingenjörerna och valfrihetens samhälle: Rekrytering till teknik och naturvetenskap under svensk efterkrigstid* (Lund: Nordic Academic Press, 2016).
Mackenzie, Janet, *The Editor's Companion* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).
Makko, Aryo, *Ambassadors of Realpolitik: Sweden, the CSCE and the Cold War* (New York: Berghahn Books, 2017).
Malm, Mats, ”Gendered Philology: The Apostle Junia/s in Scandinavian Bible Translation”, *History of Humanities*, 2:2 (2017).
Malm, Mats, Barbro Ståhle Sjönell & Petra Söderlund (red.), *Bokens materialitet: Bokhistoria och bibliografi* (Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet, 2009).
Malm, Victor, *Är det detta som kallas postmodernism? En studie i Katarina Frostensons och Stig Larssons diktning* (Lund: ellerström, 2019).
Malmgren, Sven-Göran & Birgitta Agazzi, *Bertil Molde: Språkvårdare och folkbildare* (Stockholm: Langenskiöld, 2020).
Mandler, Peter, ”Good Reading for the Million: The 'Paperback Revolution' and the Co-Production of Academic Knowledge in Mid-20th Century Britain and America”, *Past & Present*, 244:1 (2019).

Mannerfelt, Frida & Alexander Maurits, *Kallelse och erkännande: Berättelser från de första prästvigda kvinnorna i Svenska kyrkan* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021).
Mansbridge, Jane, ”The Long Life of Nancy Fraser’s ’Rethinking the Public Sphere’”, i Banu Bargu & Chiara Bottici (red.), *Feminism, Capitalism, and Critique: Essays in Honor of Nancy Fraser* (Cham: Palgrave Macmillan, 2017).
Marchand, Suzanne, ”How Much Knowledge Is Worth Knowing? An American Intellectual Historian’s Thoughts on the *Geschichte des Wissens*”, *Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 42:2–3 (2019).
Martinsson, Bengt-Göran, *Bildningens moderna former: Utbildningsprogram om litteratur 1960–1979* (Lund: Arkiv, 2004).
Mayer, Peter, ”Penguin Books in the Long 1970s: A Company, not a Sacred Institution”, i Lawrence Black, Hugh Pemberton & Pat Thane (red.), *Reassessing 1970s Britain* (Manchester: Manchester University Press, 2013).
McGann, Jerome J., *A Critique of Modern Textual Criticism* (Chicago: University of Chicago Press, 1983).
McGann, Jerome J., *The Textual Condition* (Princeton: Princeton University Press, 1991).
McLeod, Hugh, *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford: Oxford University Press, 2007).
McMillian, John, ”’Our Founder, the Mimeograph Machine: Participatory Democracy in Students for a Democratic Society’s Print Culture”, *Journal for the Study of Radicalism*, 2:2 (2009).
McMillian, John, *Smoking Typewriters: The Sixties Underground Press and the Rise of Alternative Media in America* (New York: Oxford University Press, 2011).
Melberg, Arne, ”I SvD var Lagercrantz som mest personlig”, *SvD*, 16/5 2018.
Mercer, Ben, ”The Paperback Revolution: Mass-Circulation Books and the Cultural Origins of 1968 in Western Europe”, *Journal of the History of Ideas*, 72:4 (2011).
Mercier, Paul, *Antropologins historia* (Stockholm: Aldus, 1971).
Merolla, Daniela, Michiel Leezenberg, Victoria Sear & Mark Turin, ”Introduction: Colonial Humanities and Criticality”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).
Michanek, Germund, *Författaren och samhället* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1972).
Miller, Gavin, ”Psychiatric Penguins: Writing on Psychiatry for Penguin Books, c. 1950–c. 1980”, *History of the Human Sciences*, 28:4 (2015).
Milles, Ulrika, *Ensamvargar: Stig Ahlgrens 1900-tal: Manlighet, kärlek, litteratur* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2019).
Mittmann, Thomas, ”Moderne Formen der Kommunikation zwischen ’Kirche’ und ’Welt’: Der Wandel kirchlicher Selbstentwürfe in der Bundesrepublik in evangelischen und katholischen Akademien”, i Frank Bösch & Lucian Hölscher (red.), *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit: Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Göttingen: Wallstein, 2009).
Mittmann, Thomas, ”’Christliche Identität’ in der Anstaltskirche: Die ’Eventisierung’

kirchlicher Formate in der Bundesrepublik der sechziger und siebziger Jahre", i Wilhelm Damberg (red.), *Soziale Strukturen und Semantiken des Religiösen im Wandel: Transformationen in der Bundesrepublik Deutschland 1949–1989* (Essen: Klartext, 2011).

Modéer, Kjell Å., *Det förpliktande minnet: Juridiska fakulteten i Lund 1666–2016* (Stockholm: Santérus, 2017).

Mosse, G.L., "The Mystical Origins of National Socialism", *Journal of the History of Ideas*, 22:1 (1961).

Mulsow, Martin & Lorraine Daston, "History of Knowledge", i Marek Tamm & Peter Burke (red.), *Debating New Approaches to History* (London: Bloomsbury Academic, 2019).

"Månadens översättare: Joachim Retzlaff", Översättarsektionen i Sveriges Författarförbund, https://oversattarsektionen.se/manadens-oversattare/joachim-retzlaff, läst 18/11 2020.

Mårtensson, Eva, "Förändringar i 1900-talets svenska: En litteraturgenomgång", i Eva Mårtensson & Jan Svensson (red.), *Offentlighetsstruktur och språkförändring* (Lund: Institutionen för nordiska språk, 1988).

Narz, Roxanne, "Kultur im Widerstreit: Das Feuilleton der Frankfurter Allgemeinen Zeitung 1949–73", opublicerad doktorsavhandling, Institut für Geschichte, Julius-Maximilians-Universität Würzburg (Würzburg, 2021).

Nauwerck, Malin, *A World of Myths: World Literature and Storytelling in Canongate's Myths Series* (Uppsala: Avdelningen för litteratursociologi, Uppsala universitet, 2018).

Nerman, Bengt, *Demokratins kultursyn* (Stockholm: Bonnier, 1962).

Nilsson, Charlotte, *En förbindelse med en större värld: Postorder i Sverige under tidigt 1900-tal* (Lund: Mediehistoriskt arkiv, 2020).

Nilsson, Rangnar, *God vetenskap: Hur forskares vetenskapsuppfattningar uttryckta i sakkunnigutlåtanden förändras i tre skilda discipliner* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2009).

Nilsson, Vilgot, *Från lokala bildningsutskottet till ABF:s Göteborgsavdelning: 50 år* (Göteborg: ABF, 1963).

Nilsson Hammar, Anna, "Theoria, Praxis and Poiesis: Theoretical Considerations on the Circulation of Knowledge in Everyday Life", i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).

Nilsson Hammar, Anna & Kajsa Weber, "Från religiös kultur till konfessionell kunskap", *Historisk tidskrift*, 141:1 (2021).

Niskanen, Kirsti & Michael Barany (red.), *Gender, Embodiment, and the History of the Scholarly Persona: Incarnations and Contestations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2021).

Nolte, Paul, *Lebens Werk: Thomas Nipperdeys "Deutsche Geschichte"* (München: C.H. Beck, 2018).

Norberg, E. Mikael, *Birger Norman: Utkast till porträtt i helfigur* (Umeå: H:ström, 2014).
Norberg, Erik, *Emil Hildebrand* (Stockholm: Langenskiöld, 2018).
Nordberg, Karin, *Folkhemmets röst: Radion som folkbildare 1925–1950* (Eslöv: Brutus Östlings förlag Symposion, 1998).
Nordin, Svante, *Från Hägerström till Hedenius: Den moderna svenska filosofin* (Bodafors: Doxa, 1984).
Nordin, Svante, ”68-rörelsen och humaniora”, i Kurt Almqvist (red.), *Betydelsen av revolutionsåret 1968: Kårhusockupationen 40 år* (Stockholm: Atlantis, 2008).
Nordin, Svante, *Humaniora i Sverige: Framväxt, guldålder, kris* (Stockholm: Atlantis, 2008).
Nordin, Svante, *Sveriges moderna historia: Fem politiska projekt: 1809–2019* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).
Nordmark, Dag, *Finrummet och lekstugan: Kultur- och underhållningsprogram i svensk radio och TV* (Stockholm: Prisma, 1999).
Nowak, Kurt, *Geschichte des Christentums in Deutschland: Religion, Politik und Gesellschaft vom Ende der Aufklärung bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts* (München: C. H. Beck, 1995).
Nussbaum, Martha C., *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2010).
Nybom, Thorsten, *Kunskap, politik, samhälle: Essäer om kunskapssyn, universitet och forskningspolitik 1900–2000* (Hargshamn: Arete, 1997).
Nylén, Leif, ”Inledning”, i Håkan Agnesäter (red.), *Affischerna från den svenska alternativrörelsen 1967–1979* (Stockholm: Ordalaget, 2013).
Nylund, Lennart, ”Men vad hände med alla vänsterpolitiska boklådor?”, *Svensk Bokhandel*, 4 (2001).
Nyström, Daniel, *Innan forskningen blev radikal: En historiografisk studie av arbetarhistoria och kvinnohistoria* (Malmö: Universus Academic Press, 2015).
”Nytt om namn”, *Arbetet Västsvenska editionen*, 19/2 1970.
O’Malley, John W., ”Vatican II: Did Anything Happen?”, *Theological Studies*, 67:1 (2006).
Odén, Birgitta, *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975: Historia, statskunskap, kulturgeografi, ekonomisk historia* (Lund: Lund University Press, 1991).
Ohlsson, Anna, *Myt och manipulation: Radikal psykiatrikritik i svensk offentlig debatt 1968–1973* (Stockholm: Stockholms universitet, 2008).
Ohlsson, Curt, *Dialog och växt: Kort historik över Sigtunastiftelsen och Sigtuna folkhögskola 1917–1992* (Sigtuna: Sigtunastiftelsen, 1992).
Olbrich, Josef & Hanns-Albrecht Schwarz, *Politik und Bildung: Arbeiterbildung nach 1945* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 1991).
Olesen, Thorsten B. (red.), *The Cold War – And the Nordic Countries: Historiography at a Crossroads* (Odense: University Press of Southern Denmark, 2004).
Ollén, Gunnar, *Strindbergs 1900-talslyrik* (Stockholm: Seelig, 1941).

Ollén, Gunnar, *Det underbara som kom genom luften: Sveriges radio/TV i Malmö 1925–1975* (Stockholm: Sellin & partner, 2001).

Olofsson, Gunnar, ”Apropå Lunds Bok och Tidskrifts AB ’BokCafét’: Från entusiasm till konkurs”, i Ingrid André, Lars Borgström & Sten Henriksson (red.), *Vid pass 8000 rutor: En festskrift till Gunnar Sandin* (Lund: Veckobladet i Lund, 1990).

Olofsson, Gunnar, ”En sociolog blir till: Dispositioner, praktiker och lärdomar”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014).

Olofsson, Gunnar, ”Tidskriften *Zenits* bokutgivning, 1968–1982”, *Arkiv: Tidskrift för samhällsanalys*, 6 (2016).

Olofsson, Gunnar & Sven Hort (red.), *Class, Sex and Revolutions: A Critical Appraisal of Göran Therborn* (Lund: Arkiv förlag, 2016).

Olrog, Ulf Peder, ”Studier i folkets visor”, opublicerad licentiatavhandling, Uppsala universitet (Uppsala, 1951).

Olsen, Henning, *Venstrefløjens bogmarked: Forlag og bogcafeer 1968–79* (Århus: Århus universitet, 1980).

Olsson, Annika, *Att ge den andra sidan röst* (Stockholm: Atlas, 2004).

Olsson, Birger, Göran Bexell & Göran Gustafsson (red.), *Theologicum i Lund: Undervisning och forskning i tusen år* (Lund: Arcus, 2001).

Olsson, Håkan, ”En även i järnvägar bevandrad man”, i Ingrid André, Lars Borgström & Sten Henriksson (red.), *Vid pass 8000 rutor: En festskrift till Gunnar Sandin* (Lund: Veckobladet i Lund, 1990).

Olsson, Jesper, ”Avantgardet i de svarta rubrikernas backspegel”, *SvD*, 3/12 2018.

Olsson, Oscar, ”Studiecirkelarbetet – folkrörelse eller utvalt sällskap?”, i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Folkbildningens och ABFs idéhistoria* (Stockholm: ABF, 2018).

Osborne, Huw (red.), *The Rise of the Modernist Bookshop: Books and the Commerce of Culture in the Twentieth Century* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015).

Osborne, Huw, ”Counter Space in Charles Lahr’s Progressive Bookshop”, i Huw Osborne (red.), *The Rise of the Modernist Bookshop: Books and the Commerce of Culture in the Twentieth Century* (Farnham, Surrey: Ashgate, 2015).

Otterberg, Stina, *Klädd i sitt språk: Kritikern Olof Lagercrantz* (Lund: ellerström, 2010).

Paul, Herman, ”What is A Scholarly Persona? Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires”, *History and Theory*, 53:3 (2014).

Paul, Herman (red.), *How to be A Historian: Scholarly Personae in Historical Studies, 1800–2000* (Manchester: Manchester University Press, 2019).

Payk, Marcus M., *Der Geist der Demokratie: Intellektuelle Orientierungsversuche im Feuilleton der frühen Bundesrepublik: Karl Korn und Peter de Mendelssohn* (München: Oldenbourg, 2008).

Peters, John Durham, *The Marvelous Clouds: Toward a Philosophy of Elemental Media* (Chicago: University of Chicago Press, 2015).

Peterson, Birgit, *Från journalist till murvel: Journalistyrkets professionalisering från 1900 till 1960-talet* (Göteborg: Nordicom, 2006).

Peterson, Bo, *Välja och sälja: Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler* (Stockholm: Norstedt, 2003).

Piltz, Anders, ”Human, humaniora, humanism: Kan man utbildas till människa?”, i Jerker Blomqvist & Ulf Teleman (red.), *Språk i världen: Broar och barriärer* (Lund: Lund University Press, 1993).

von Platen, Gustaf, *Resa till det förflutna: Minnen. Del 2, Prövningar i framgångstid* (Stockholm: Fischer, 1994).

von Platen, Gustaf, *Min vän Stig Ahlgren: Kvickhetens konung presenteras av Gustaf von Platen* (Stockholm: Fischer, 1997).

Queckfeldt, Eva, ”*Vietnam”: Tre svenska tidningars syn på vietnamfrågan 1963–1968* (Lund: LiberLäromedel/Gleerup, 1981).

Rahbek, Per, *Återupptäckten av provinsen: Regional radio från 1920-tal till 1970-tal* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001).

Raj, Kapil, ”Beyond Postcolonialism … and Postpositivism: Circulation and the Global History of Science”, *Isis*, 104:2 (2013).

Raj, Kapil, *Relocating Modern Science: Circulation and the Construction of Knowledge in South Asia and Europe, 1650–1900* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).

Rask, Hedvig, ”Göran Schildt”, i Henrik Knif (red.), *Biografiskt lexikon för Finland: 4, Republiken: M–Ö* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2011).

Reichardt, Sven, *Authentizität und Gemeinschaft: Linkesalternatives Leben in den siebziger und früher achtziger Jahren* (Berlin: Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, 2014).

Renn, Jürgen, *The Evolution of Knowledge: Rethinking Science for the Anthropocene* (Princeton: Princeton University Press, 2020).

Requate, Jörg, ”Öffentlichkeit und Medien als Gegenstände historischer Analyse”, *Geschichte und Gesellschaft*, 25:1 (1999).

Rheinberger, Hans-Jörg, ”Nature and Culture in the Prism of Knowledge”, *History of Humanities*, 1:1 (2016).

Richardson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria: Skola och samhälle förr och nu* (Lund: Studentlitteratur, 2004).

Ridderstad, Per S., ”Den grafiska tekniken under 500 år”, i Marianne Landqvist (red.) *Det tryckta ordet: Artiklar om svensk tryckeriteknik under 500 år* (Stockholm: LTs förlag, 1986).

Risbjerg Eskildsen, Kasper & Rens Bod, ”The Forgotten Curriculum of the Humanities”, *History of Humanities*, 4:2 (2019).

Romeborn, Andreas & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Kriterium, 2020).

Rose, Steve, ”Poster Workshop: The Art of Revolution”, *Guardian*, 25/3 2011.

Roslund, Bengt, *Skam den som ger sig: Upplevelser på Malmö-TV och i den övriga världen* (Malmö: Soleka, 2014).

Ross, Kristin, *May,'68 and its Afterlives* (Chicago: University of Chicago Press, 2002).

Rossiter, Margaret W., *Women Scientists in America before Affirmative Action, 1940–1972* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1995).

Ruin, Olof, *Analys & engagemang: Sex statsvetare under 1900-talet* (Stockholm: Langenskiöld, 2017).

Rydbeck, Kerstin, "Kvinnorna innanför och utanför ramarna: Om folkbildningsbegreppet och könsperspektivet", i Karin Nordberg & Kerstin Rydbeck (red.), *Folkbildning och genus: Det glömda perspektivet* (Linköping: Mimer, 2001).

Rydbeck, Kerstin, "Folkbildningen – en heteronormativ historia eller…?", i Stellan Boozon & Jörgen Hammarin (red.), *Folkbildningens och ABFs idéhistoria* (Stockholm: ABF, 2018).

Ryde, Hans, "Minnesteckning över Sten von Friesen", *Årsbok: Kungl. Fysiografiska Sällskapet i Lund* (Lund: Kungl. Fysiografiska sällskapet i Lund, 1997).

Rydén, Per, *Domedagar: Svensk litteraturkritik efter 1880* (Lund: Avdelningen för pressforskning, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, 1987).

Rydén, Per, "Svenska Dagbladets understreckare fyller minst 100", *Presshistorisk årsbok* (2018).

Rynell Åhlén, David, *Samtida konst på bästa sändningstid: Konst i svensk television 1956–1969* (Lund: Mediehistoria, 2016).

Römer, Felix, "Evolving Knowledge Regimes: Economic Inequality and the Politics of Statistics in the United Kingdom since the Postwar Era", *KNOW: A Journal on the Formation of Knowledge*, 4:2 (2020).

von Saldern, Adelheid, "Markt für Marx: Literaturbetrieb und Lesebewegungen in der Bundesrepublik in den Sechziger- und Siebzigerjahren", *Archiv für Sozialgeschichte*, 44 (2004).

Salomon, Kim, *Rebeller i takt med tiden: FNL-rörelsen och 60-talets politiska ritualer* (Stockholm: Rabén Prisma, 1996).

Salomon, Kim, *Jag anklagar…! De intellektuellas historia* (Stockholm: Natur & Kultur, 2020).

Salomon, Kim & Göran Blomqvist, *Det röda Lund: Berättelser om 1968 och studentrevolten* (Lund: Historiska Media, 1998).

Salö, Linus (red.), *Humanvetenskapernas verkningar: Kunskap, samverkan, genomslag* (Stockholm: Dialogos, 2021).

Salö, Linus, Kenneth Hyltenstam, Christopher Stroud & David Karlander, "Två- och flerspråkighet: Ett samtal om forskningsinriktningens uppkomst och konsolidering i Sverige", *Språk & Stil*, 3 (2021).

Samuelsson, Lina, *Kritikens ordning: Svenska bokrecensioner 1906, 1956, 2006* (Karlstad: Bild, text & form, 2013).

Sandahl, Dag, *En annan Kyrka: Svenska kyrkan speglad genom Kyrklig samling och Kyrklig samling speglad genom Svenska kyrkan* (Helsingborg: Gaudete, 2018).
Sandin, Bengt (red.), *Bildning, utbildning, journalistik: Perspektiv på utbildningsprogrammens ideologiska, organisatoriska och personella förutsättningar* (Lund: Arkiv, 2006).
Sandström, Daniel, ”Så kan forskarna hitta tillbaka till offentligheten”, *SDS*, 9/5 2021.
Sarasin, Philipp, ”Was ist Wissensgeschichte?”, *Internationales Archiv für Sozialgeschichte in der deutschen Literatur*, 36:1 (2011).
Sarasin, Philipp, ”More Than Just Another Specialty: On the Prospects for the History of Knowledge”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020).
Sarasin, Philipp, *1977: Eine kurze Geschichte der Gegenwart* (Berlin: Suhrkamp, 2021).
Sarasin, Philipp & Andreas Kilcher, ”Editorial”, *Nach Feierabend: Zürcher Jahrbuch für Wissensgeschichte*, 7 (2011).
Schiewe, Jürgen, *Öffentlichkeit: Entstehung und Wandel in Deutschland* (Paderborn: Schöningh, 2004).
Schildt, Axel, *Zwischen Abendland und Amerika: Studien zur westdeutschen Ideenlandschaft der 50er Jahre* (München: Oldenbourg, 1999).
Schildt, Axel, *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (Göttingen: Wallstein, 2020).
Schildt, Axel & Detlef Siegfried, *Deutsche Kulturgeschichte: Die Bundesrepublik – 1945 bis zur Gegenwart* (München: Carl Hanser Verlag, 2009).
Schildt, Göran (red.), *Resenärer i Floras rike: Reseberättelser av Linnés lärjungar* (Stockholm: Biblioteksförlaget, 1960).
Schildt, Göran, *Resandets stora äventyr* (Stockholm: Natur & Kultur, 1965).
Schmidt, Lars, ”Tema småförlag: Tidlöst säljer”, *Svensk Bokhandel*, 27/2 (2004).
Schmidt, Torbjörn, ”Leif Thollander och FIB:s Lyrikklubb”, *Biblis*, 70 (2015).
Secord, James A., ”Knowledge in Transit”, *Isis*, 95:4 (2004).
Secord, James A., ”Project (2015): Knowledge in Transit”, https://www.mpiwg-berlin.mpg.de/research/projects/knowledge-transit, läst 15/2 2021.
Seiler Brylla, Charlotta, *Den beväpnade freden: Språk och politik i det delade Tyskland* (Stockholm: Santérus, 2020).
Seiler Brylla, Charlotta & Elisabeth Wåghäll Nivre (red.), *Sendbote zwischen den Kulturen: Gustav Korlén und die germanistische Tradition an der Universität Stockholm* (Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis, 2015).
Sejersted, Francis, *Socialdemokratins tidsålder: Sverige och Norge under 1900-talet* (Nora: Nya Doxa, 2005).
Service, Jonathan, ”Comparing Notes: An Introduction”, *History of Humanities*, 2:2 (2017).
Severinsson, Emma, ”Wiveca Lena Margareta Billquist”, *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*, https://www.skbl.se/sv/artikel/WivecaBillquist, läst 3/3 2021.
Shapin, Steven, *The Scientific Life: A Moral History of A Late Modern Vocation* (Chicago: University of Chicago Press, 2008).

Shorter, Edward, *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac* (New York: John Wiley & Sons, 1997).

Siggaard Jensen, Hans, "A History of the Concept of Knowledge", *Zagreb International Review of Economics and Business*, 3:2 (2000).

Sjögren, Henrik, *En kultursidas uppgång och fall: Finkultur och masskultur i Kvällsposten 1950–1971* (Stockholm: Carlsson, 2008).

Sjögren, Lennart, "En plattform för demokrati – och ett forum för författare", i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000).

Sjöström, Jonas (red.), *Skriva för livet: Alternativa förlag och tidskrifter* (Stockholm: Liber, 1979).

Sjöström, Jonas, "Alternativ till borgerlig indoktrinering", i Jonas Sjöström (red.), *Skriva för livet: Alternativa förlag och tidskrifter* (Stockholm: Liber, 1979).

"Skäggen", i Uno Myggan Ericson (red.), *Myggans nöjeslexikon: Ett uppslagsverk om underhållning*, vol. 13 (Höganäs: Bra Böcker, 1993).

Slagstad, Rune, *De nasjonale strateger* (Oslo: Pax Forlag, 1998).

Slonecker, Blake, *A New Dawn for the New Left: Liberation News Service, Montague Farm, and the Long Sixties* (New York: Palgrave Macmillan, 2012).

Small, Helen, *The Value of the Humanities* (Oxford: Oxford University Press, 2013).

Snickars, Pelle, "If Content Is King, Context Is Its Crown", *Critical Studies in European Television*, 1:1 (2012).

Sonnenberg, Uwe, "Marginalien? Drei Blicke auf den westdeutschen linken Buchhandel (VLB) und die DDR in den 1970er-Jahren", https://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/ deutschlandarchiv/135661/westdeutscher-linker-buchhandel-und-ddr?p=all, läst 19/10 2019.

Sonnenberg, Uwe, *Von Marx zum Maulwurf: Linker Buchhandel in Westdeutschland in den 1970er Jahren* (Göttingen, Niedersachs: Wallstein, 2016).

Squires, Claire, *Marketing Literature: The Making of Contemporary Writing in Britain* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009).

Stamm, Karl-Heinz, *Alternative Öffentlichkeit: Die Erfahrungsproduktion neuer sozialer Bewegungen* (Frankfurt/New York: Campus Verlag, 1988).

Star, Susan Leigh, "The Sociology of the Invisible: The Primacy of Work in the Writings of Anselm Strauss", i David R. Maines (red.), *Social Organization and Social Process: Essays in Honor of Anselm Strauss* (Hawthorne, New York: Aldine de Gruyter, 1991).

Star, Susan Leigh, "The Ethnography of Infrastructure", *American Behavioral Scientist*, 43:3 (1999).

Steele, Tom, *Knowledge is Power! The Rise and Fall of European Popular Educational Movements, 1848–1939* (Bern: Peter Lang, 2007).

Steiner, Ann, *I litteraturens mittfåra: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2006).

Steiner, Ann, *Litteraturen i mediesamhället* (Lund: Studentlitteratur, 2012).
Steiner, Ann, ”En (o)lönsam affär”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).
Steiner, George, ”Adorno: Love and Cognition”, *Times Literary Supplement*, 9/3 1973.
Stenström, Hanna, ”Inledning”, i Hanna Stenström (red.), *Religionens offentlighet: Om religionens plats i samhället* (Skellefteå: Artos, 2013).
Stenström, Thure, Bengt Landgren & Lars Furuland, ”SvD:s förre kulturchef och ledande Strindbergsforskare”, *SvD*, 11/3 1994.
Stenström, Thure, ”Bokslut över 82 år under strecket”, *SvD*, 31/12 1999.
Stenström, Thure, ”Leif Carlsson – mannen utan svek”, *SvD*, 25/7 2002.
Stenström, Thure, *I alma maters tjänst: En Uppsalaprofessor ser tillbaka* (Stockholm: Atlantis, 2004).
Stolpe, Herman & Sven Stolpe, *Svenska bokförläggare i närbild: En bok om litterär affärsverksamhet* (Stockholm: Zindermans, 1964).
Stolpe, Sven, *Änglar och demoner: Karikatyrer och skisser* (Stockholm: Bonnier, 1948).
Strang, Johan, ”Scandinavia: A Corporatist Model of Knowledge?”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).
Stridsberg, Sara, *Gunnel Vallquist: Inträdestal i Svenska Akademien* (Stockholm: Svenska Akademien, 2017).
Strömholm, Stig, *Resonerande katalog: Minnen 1958–2003* (Stockholm: Atlantis, 2014).
Ståhl, Margareta, *Möten och människor i Folkets hus och Folkets park* (Stockholm: Atlas, 2005).
Stöpfgeshoff, Dieter, ”Bilder utan bilder: En filmares minnen”, *Arbetarbladet*, 2/7 2011.
Sundeen, Johan, *68-kyrkan: Svensk kristen vänsters möten med marxismen 1965–1989* (Stockholm: Bladh by Bladh, 2017).
Sundell, Lars-Göran, ”Den svenska romanistikens första sekel: Tradition och förnyelse”, i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020).
Sundgren, Gunnar, *Folkbildningsforskning – en kunskapsöversikt. Del 1: Om forskningsfältets historiska bakgrund, nuläge och framtid* (Stockholm: Folkbildningsrådet/Mimer, 1998).
Sundgren, Per, *Kulturen och arbetarrörelsen: Kulturpolitiska strävanden från August Palm till Tage Erlander* (Stockholm: Carlsson, 2007).
Sundström, Erland, *Bokslut* (Herrljunga: Harrier, 1982).
Sundström, Gun-Britt, *Skrivliv: Från första boken till första barnet* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2018).
Svedjedal, Johan, ”Kommissionssystemets epok: Svensk bokbransch 1843–1970”, i *Bokbranschen i Sverige: Utvecklingen mellan 1973 och 2003: Rapport från Svenska bokhandlareföreningen och Svenska förläggareföreningen* (Stockholm: Svenska bokhandlareföreningen, 2003).

Svedjedal, Johan, ”Gurun och grottmannen: Bruno K. Öijer, Sven Delblanc och sjuttiotalets bokmarknad”, i Johan Svedjedal, *Tänkta världar* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2004).

Svedjedal, Johan, *Tänkta världar* (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2004).

Svedjedal, Johan (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).

Svedjedal, Johan, ”Från A-bokhandel till e-böcker”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).

Svedjedal, Johan, ”Trekvarts sekel på svensk bokmarknad”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).

Svensson, Anna, ”Romanister utan doktorshatt: Om Arne Lundgren och några av hans samtida i Göteborg”, i Andreas Romeborn & Elisabeth Bladh (red.), *Romanistiken i Sverige: Tradition och förnyelse* (Göteborg: Göteborgs universitet, 2020).

Svensson, Georg, *Förläggaren, boken och marknaden* (Stockholm: Bonnier, 1964).

Svensson, Olle, ”Tiden 50 år”, i Olle Svensson, Bertil Bolin & Gunnar Gunnarson (red.), *Tiden: Tidskrift för socialistisk kritik och politik. En minnesskrift utgiven av Sveriges socialdemokratiska arbetareparti* (Stockholm: Tidens förlag, 1958).

Svensson, Ragni, ”Bo Cavefors BOC-serie, den nya vänstern och pocketrevolutionen”, *Biblis*, 68 (2014).

Svensson, Ragni, ”Afrikansk skönlitteratur på svensk bokmarknad 1961–1981”, *Tidskrift för litteraturvetenskap*, 2–3 (2015).

Svensson, Ragni, ”Bokcafét: Politisk och social mötesplats i 1970-talets röda Lund”, *Biblis*, 72 (2015/16).

Svensson, Ragni, *Cavefors: Förlagsprofil och mediala mytbilder i det svenska litteratursamhället 1959–1982* (Lund: ellerström, 2018a).

Svensson, Ragni, ”En kopp kaffe och Marx, tack!”, *Respons*, 6 (2018b).

Svensson, Ragni, ”Revolting Against the Established Bookmarket: Book Cafes as Key Actors within the Counterpublic of the Scandinavian New Left”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020).

Swahn, Jan-Öjvind, ”Arvet från von Sydow: En betraktelse i anledning av ett halvsekeljubileum”, *Rig*, 79:4 (1996).

Swahn, Jan-Öjvind, ”Fråga Lund”, i *Under Lundagårds kronor: Samling 6* (Lund: Akademiska föreningens förlag, 2005).

Sweet, Matthew, *Operation Kaos: Vietnamdesertörerna som slogs mot CIA och sig själva* (Stockholm: Polaris, 2019).

Södergren, Eva, *Barn av sin stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Barn av sin stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969a).

Södergren, Eva, *Minns du den stad: Studiehandledning till Per-Anders Fogelströms bok Minns du den stad* (Stockholm: Brevskolan, 1969b).
Sörlin, Sverker, *Till bildningens försvar: Den svåra konsten att veta tillsammans* (Stockholm: Natur & Kultur, 2019).
Tedebrand, Lars-Göran (red.), *Historieforskning på nya vägar: Studier tillägnade Sten Carlsson 14.12.1977* (Lund: Studentlitteratur, 1977).
Teleman, Ulf, *Nordister och nordistik i Lund: Från 1860- till 1930-tal* (Lund: Språk- och litteraturcentrum, Lunds universitet, 2015).
Therborn, Göran, ”Brytningarnas och genombrottens årtionde: Den nya vänstern och resten av 60-talet”, i Lars Vikström (red.), *Marx i Sverige: 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik* (Stockholm: Arbetarkultur, 1983).
Therborn, Göran, ”Bland intellektuella och statstjänstemän: Mot gränslösa horisonter”, i Gunnar Andersson, Thomas Brante & Christofer Edling (red.), *Det personliga är sociologiskt: 14 professorer om svensk sociologi* (Stockholm: Sveriges Sociologförbund, 2014).
Thue, Fredrik W. & Kim G. Helsvig, *Universitetet i Oslo 1811–2011. Bok 5: 1945–1975: Den store transformasjonen* (Oslo: Unipub, 2011).
Thunberg, Anne-Marie (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000).
Thunberg, Anne-Marie, ”Att resa Gudsrikets tecken: En sekellång socialetisk bevakning”, i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000).
Thunberg, Anne-Marie (red.), *Tankens rörelse från tid till tid: Texter ur ett sekels kultursamtal i Vår lösen* (Skellefteå: Artos, 2005).
Tillema, Linnea, *Övningar i frihet: Pedagogiseringen av känslolivet och mellanmänskliga relationer i 1970-talets Sverige* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2021).
Torstendahl, Rolf, *Den historiografiska revolutionen 1960–1990* (Lund: Studentlitteratur, 2017).
Trenter, Cecilia, *Granskningens retorik och historisk vetenskap: Kognitiv identitet i recensioner i dansk Historisk tidsskrift, norsk Historisk tidsskrift och svensk Historisk tidskrift 1965–1990* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 1999).
Turner, James, *Philology: The Forgotten Origins of the Modern Humanities* (Princeton: Princeton University Press, 2014).
Tydén, Mattias, ”Små förskjutningar i språket normaliserade Nazityskland”, *SvD*, 14/10 2018.
Törneklev, Lennart, *Grafisk tryckteknik* (Halmstad: Bokförlaget Spektra, 1987).
Törnqvist, Ingvar, *Oscar Olsson: Studiecirkelns fader. En historik inför studiecirkelns 100-årsjubileum 2002* (Stockholm: Bilda förlag, 2002).
Uddenberg, Nils, *Själens schamaner: Personliga essäer om psykiatri* (Stockholm: Natur & Kultur, 2008).

Ulvenstam, Lars, *Den åldrade Selma Lagerlöf: En studie i hennes Löwensköldscykel* (Stockholm: Bonnier, 1955).
Unwin, Stanley, *The Truth about Publishing* (London: G. Allen & Unwin, 1929).
Vallquist, Gunnel, *Dagbok från Rom*, 4 vol. (Stockholm: Bonnier, 1964–1966).
Vallquist, Gunnel, *Katolska läroår: Uppsala–Paris–Rom* (Stockholm: Bonnier, 1995).
von Vegesack, Thomas, *PAN 1967–1973* (Stockholm: Norstedt, 1993).
Vem är det: Svenskt biografiskt lexikon (1985). http://runeberg.org/vemardet/1985/0515.html, läst 6/3 2021.
Vetenskapen i framtidens samhälle (Stockholm: Norstedt, 1963).
Vikström, Lars (red.), *Marx i Sverige: 100 år med Marx i svensk historia, vetenskap och politik* (Stockholm: Arbetarkultur, 1983).
Villius, Hans, *Karl XII:s ryska fälttåg: Källstudier* (Lund: Carl Blom, 1951).
Wahlberg, Malin, ”Från Rembrandt till Electronics: Konstfilmen i tidig svensk television”, i Leif Dahlberg & Pelle Snickars (red.), *Berättande i olika medier* (Stockholm: Statens ljud- och bildarkiv, 2008).
Wallander, Kristina, *Metallarbetaren och litteraturen: Det litterära stoffet i en svensk fackförbundstidning 1890–1978* (Lund: Litteraturvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, 1982).
Wallengren, Ann-Kristin, *UR-bilder: Utbildningsprogram som tv-genre* (Lund: Arkiv, 2005).
Wallengren, Ann-Kristin & Cecilia Wadensjö, *Om tilltal, bildspråk och samhällssyn i utbildningsprogrammen* (Stockholm: Stiftelsen Etermedierna i Sverige, 2001).
Warburg, Fredric, *An Occupation for Gentlemen* (London: Hutchinson, 1959).
Warnqvist, Åsa, ”Statistikproblemet”, i Johan Svedjedal (red.), *Böckernas tid: Svenska förläggareföreningen och svensk bokmarknad sedan 1943* (Stockholm: Natur & Kultur, 2018).
van der Weel, Adrian, ”Europe 1890–1970”, i Simon Eliot & Jonathan Rose (red.), *A Companion to the History of the Book* (Malden/Oxford: Wiley Blackwell, 2009).
Wehrs, Nikolai, *Protest der Professoren: Der ”Bund Freiheit der Wissenschaft” in den 1970er Jahren* (Göttingen: Wallstein, 2014).
Weibull, Jörgen, *Lunds universitets historia: Utgiven av universitetet till dess 300-årsjubileum: 4: 1868–1968* (Lund: Gleerup, 1968).
Weman, Gunnar, ”Anne-Marie Thunberg: Anteckningar om tiden mellan 1923 och 2005”, i Lennart Sjöström (red.), *Anne-Marie Thunberg: Samhälls- och kulturdebatt under 1900-talets andra hälft* (Skellefteå: Artos, 2015).
Wennerholm, Staffan, ”Vetenskapen (och publiken) i framtidens samhälle: Om en forskningspolitikens konferens i Wenner-Gren Center 1963”, *Lychnos* (2002).
Wennerholm, Staffan, *Framtidsskaparna: Vetenskapens ungdomskultur vid svenska läroverk 1930–1970* (Lund: Arkiv, 2005).
Werkelid, Carl Otto, ”Med Karl XI i fredligt härnadståg mot obildningen”, *SvD*, 18/6 1997.

Werner, Petra, *Ett medialt museum: Lärandets estetik i svensk television 1956–1969* (Höör: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2016).
Werner, Yvonne Maria, *Nordisk katolicism: Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2005).
Werner, Yvonne Maria, "'Den katolska faran': Antikatolicismen och den svenska nationella identiteten i ett nordiskt perspektiv", *Scandia*, 81:1 (2015).
Werner, Yvonne Maria, *En kort introduktion till vägen till Rom: Om nordbors konversion till den katolska kyrkan* (Stockholm: Veritas, 2021).
Westerberg, Rikard, *Socialists at the Gate: Swedish Business and the Defense of Free Enterprise, 1940–1985* (Stockholm: Handelshögskolan i Stockholm, 2020).
Westin, Gunnar T., *En historikers historia: Gunnar T. Westins berättelse om sitt liv* (Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2018).
Whitling, Frederick (red.), *Svensk antikforskning vid Medelhavet: Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2014).
Whitling, Frederick, *Western Ways: Foreign Schools in Rome and Athens* (Berlin: De Gruyter, 2019).
Widén, Lennart, "In Memoriam: David H. Ingvar, M.D., Ph.D., 1924–2000", *Journal of Cerebral Blood Flow & Metabolism*, 21 (2001).
Wiklund, Martin, *I det modernas landskap: Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Eslöv: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006).
Wiklund, Martin, *Historia som domstol: Historisk värdering och retorisk argumentation kring "68"* (Nora: Bokförlaget Nya Doxa, 2012).
Wilke, Jürgen (red.), *Mediengeschichte der Bundesrepublik Deutschland* (Köln: Böhlau, 1999).
Winther Forsbäck, Jakob, *Med dubbla syften: Forum för kvinnliga forskare, aktivism och statsfeminism 1975–1995* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet, 2017).
Wiorek, Lena, "Från kamratskap till systerskap: Om kvinnoorganisationen Grupp 8:s utveckling 1968–1979" (Stockholm: Idéhistoriska uppsatser 30, Stockholms universitet, 1996).
Wirtén, Per, *Herbert Tingstens sista dagar: Berättelsen om ett liv* (Stockholm: Bonnier, 2013).
"Wissen", i Gottfried Gabel (red.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, vol. 12 (Basel: Schwabe, 2005).
Woolf, Daniel R., *A Concise History of History: Global Historiography from Antiquity to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2019).
Wåhlström, Karl-Erik, *Brevskolan i med- och motgång: Anteckningar från Brevskolans verksamhet 1962–1981* (Stockholm: Brevskolan, 1994).

Wästberg, Per, ”Sigtunastiftelsen: Här finns en hamn för rebeller och änkenåder”, *Månadsjournalen*, 2 (1988).

Yrlid, Rolf, *Litteraturens villkor* (Lund: Studentlitteratur, 1994).

Zander, Ulf, *Fornstora dagar, moderna tider: Bruk och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte* (Lund: Nordic Academic Press, 2001).

Åkerman, Sune, *Historiker i brytningstid: Ett miniporträtt av Sten Carlsson* (Karlstad: Karlstad University Press, 2010).

Åmark, Klas, ”Teoriernas intåg i historievetenskapen: En historiografisk betraktelse”, i Göran Behre & Birgitta Odén (red.), *Historievetenskap och historiedidaktik* (Lund: Liber, 1982).

Åmark, Klas, *Hundra år av välfärdspolitik: Välfärdsstatens framväxt i Norge och Sverige* (Umeå: Boréa, 2005).

Ögren, Svante, ”En tidskrift blir till”, i Anne-Marie Thunberg (red.), *Tradition i rörelse: Ett sekels kultursamtal i Vår lösen* (Stockholm: Carlsson, 2000).

Öhman, Anders, ”Upstairs – Downstairs: 68 & litteraturvetenskapen”, *Tvärsnitt*, 2 (1993).

Östberg, Kjell, *1968 – när allting var i rörelse: Sextiotalsradikaliseringen och de sociala rörelserna* (Stockholm: Prisma/Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola, 2002).

Östberg, Kjell & Jenny Andersson, *Sveriges historia: 1965–2012* (Stockholm: Norstedt, 2013).

Österberg, Carin, ”Tillkomsten”, i Gunnar Helén, Hasse Linder & Carin Österberg (red.), *Ditt okända förflutna: En vänbok till Erik Hjalmar Linder* (Stockholm: Natur & Kultur, 1976).

Östh Gustafsson, Hampus, ”The Discursive Marginalization of the Humanities: Debates on the ’Humanist Problem’ in the Early 1960s Swedish Welfare State”, *History of Humanities*, 3:2 (2018).

Östh Gustafsson, Hampus, *Folkhemmets styvbarn: Humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980* (Göteborg: Daidalos, 2020a).

Östh Gustafsson, Hampus, ”Mobilising the Outsider: Crises and Histories of the Humanities in the 1970s Scandinavian Welfare States”, i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

Östling, Johan, *Nazismens sensmoral: Svenska erfarenheter i andra världskrigets efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008).

Östling, Johan, ”Vad är kunskapshistoria?”, *Historisk tidskrift*, 135:1 (2015).

Östling, Johan, *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tyskland* (Stockholm: Atlantis, 2016).

Östling, Johan, ”Publiken: Fråga Lund och folkbildningen”, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådadera: Lunds universitet och omvärlden* (Lund: Lunds universitet, 2017a).

Östling, Johan, ”Sakkunskap och stil har byggt en bastion mot okunnigheten”, *SvD*, 31/12 2017b.
Östling, Johan, ”Vitter bastion under det revolutionära 1968”, *SvD*, 24/5 2018a.
Östling, Johan, ”Två historikers särskilda känsla för streck”, *SvD*, 15/10 2018b.
Östling, Johan, ”Circulation, Arenas, and the Quest for Public Knowledge: Historiographical Currents and Analytical Frameworks”, *History and Theory*, 59:4 (2020a).
Östling, Johan, ”En kunskapsarena och dess aktörer: Under strecket och kunskapscirkulation i 1960-talets offentlighet”, *Historisk tidskrift*, 140:1 (2020b).
Östling, Johan, ”Kunskapsförmedlingens villkor i en balkaniserad offentlighet”, *Respons*, 2 (2020c).
Östling, Johan, ”Lundahumanister i offentligheten”, i Henrik Rahm, David Dunér, Sten Hidal & Bibi Jonsson (red.), *I Pallas Athenas huvud: Hundra år av humaniora* (Göteborg/Stockholm: Makadam, 2020d).
Östling, Johan, ”Offentlighetens kunskapsarenor: Historiska reflexioner över samtiden”, i Johannes Heuman, Jenni Sandström & Sten Widmalm (red.), *Oumbärliga samtal: Humaniora och samhällsvetenskap i svensk offentlig debatt* (Göteborg: Daidalos, 2020e).
Östling, Johan, ”Circulating Knowledge in Public Arenas: Towards a New History of the Postwar Humanities”, *History of Humanities*, 6:1 (2021).
Östling, Johan, ”Folkbildaren som försvann”, *Anekdot: Det digitala bildningsmagasinet*, https://anekdot.se/essa/folkbildaren-som-forsvann/, läst 3/3 2021.
Östling, Johan, ”Kunskap”, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier* (Stockholm: Fri Tanke, kommande 2022).
Östling, Johan, Katarina Bernhardsson, Jenny Björkman & Jesper Olsson, *Kunskapens nya rörelser: Framtidens humanistiska och samhällsvetenskapliga samverkan* (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2016).
Östling, Johan & David Larsson Heidenblad, ”Cirkulation: Ett kunskapshistoriskt nyckelbegrepp”, *Historisk tidskrift*, 137:2 (2017).
Östling, Johan, David Larsson Heidenblad, Erling Sandmo, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg, ”The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge: An Introduction”, i Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari H. Nordberg (red.), *Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2018).
Östling, Johan & David Larsson Heidenblad, ”Fulfilling the Promise of the History of Knowledge: Key Approaches for the 2020s”, *Journal for the History of Knowledge*, 1:1 (2020).
Östling, Johan, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar, ”Developing the History of Knowledge”, i Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), *Forms of Knowledge: Developing the History of Knowledge* (Lund: Nordic Academic Press, 2020).
Östling, Johan, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad, ”Histories of Knowledge

in Postwar Scandinavia", i Johan Östling, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad (red.), *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas, and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020a).

Östling, Johan, Niklas Olsen & David Larsson Heidenblad, *Histories of Knowledge in Postwar Scandinavia: Actors, Arenas and Aspirations* (Abingdon, Oxon: Routledge, 2020b).

Östling, Johan & David Larsson Heidenblad, "Tidningsmänniskor och universitetsmänniskor: Sydsvenskans kultursida och 1960-talets humanistiska lärdomskultur", i Johan Östling, Anton Jansson & Ragni Svensson Stringberg (red.), *Humaniora i välfärdssamhället: Kunskapshistorier om efterkrigstiden* (kommande).

Bildkällor

8 Svenska Pressbyrån i stora vänthallen på Centralstationen i Stockholm. Foto: Lennart af Petersens, 1955/Stockholms stadsmuseum.
11 Foto: Herman Ronninger/Stockholms stadsmuseum.
38 Okänd fotograf, september 1966/Sjöberg Bildbyrå.
48 Okänd fotograf, 1959/TT/Bonnierarkivet.
53.1 Foto: Sören Hoffman, 1950/TT.
53.2 Foto: Roland Ekholm, 1969/Bilder i Syd.
54 Foto: Uppsala-Bild, 1965/Upplandsmuseet.
58–59 Foto: Jarl Ekenryd, 1962/SVT/TT.
68–69 Foto: Jarl Ekenryd, 1962/SVT/TT.
83 Okänd fotograf/Tekniska museet.
84 Foto: Johan Laserna, 2022.
92 Foto: Björn Larsson Ask, 1964/TT.
127 Foto: Ragni Svensson Stringberg, 2022.
130 Okänd fotograf, juni 1958/Sjöberg Bildbyrå.
133 Okänd fotograf, 1962/*SvD*/TT.
139 *SvD*, 14/10 1966/Svenska Dagbladets historiska sidarkiv.
144 Foto: Cecilia Rosengren.
147 Foto: Herbert Lindgren, 1960/Stockholms stadsmuseum.
150.1 *SvD*, 23/1 1964/Svenska Dagbladets historiska sidarkiv.
150.2 *SvD*, 18/11 1962/Svenska Dagbladets historiska sidarkiv.
155 Foto: Göran Schildt, 1960/Svenska litteratursällskapet i Finland/Göran Schildts arkiv.
161 Wikimedia Commons.
164 Okänd fotograf, 1960-tal/Sjöberg Bildbyrå.
167 Foto: Berne Lundqvist, 1968/*SDS*/IBL Bildbyrå.
179 Okänd fotograf, 1963/Uppsala-Bild/Upplandsmuseet.
187 Foto: Jarl Ekenryd, 1957/TT.
197 Foto: Lütfi Özkök.
213 Okänd fotograf, 1969/TT.
219 Foto: Lennart Håwi, 1956/Göteborgs föreningsarkiv, Regionarkivet i Göteborg.
244 Foto: Björn Larsson Ask, 1964/TT.
252 Affisch av Ola Billgren & Louis Womack, 1970. Foto: Ragni Svensson Stringberg, 2022.

257 Frans Masereel.
267 Foto: Monica Dikanski.
268 Okänd fotograf/Kulturportal Lund.
280 Foto: Herbert Tinz/Bilder i Syd.
283 Berndt Petterson.
288 Berndt Petterson.
289 Leif Thollander.
296 Okänd fotograf/Buchladen Rote Strasse.
298 Bollnäs biblioteks bokbuss. Okänd fotograf, 1970-tal/Järnvägsmuseet.
311 Foto: Arne Jönsson, 1972/*DN*/TT.

Personregister

Aalto, Alvar 154
Abenius, Margit 109, 172
Abrahams, Peter 119, 356
Adenauer, Konrad 160
Adorno, Theodor 106, 273
Agrell, Ivar 52
Ahlander, Björn 78
Ahlberg, Alf 170, 174, 175, 177, 180, 189, 194, 204, 207, 237, 242, 305, 317
Ahlgren, Stig 75, 76, 347
Ahlin, Lars 116, 117, 223, 371
Ahlmark, Per 124
Ahlmark-Michanek, Kristina 191
Ahnlund, Nils 114
Alfredson, Hans 47, 79
Allegro, John 104
Althusser, Louis 246, 261, 273, 277, 399
Alvstad, Cecilia 118
Alzén, Annika 235
Ambjörnsson, Ronny 254, 370
Amnestål, Per 282, 392
Ander, Gunnar 39
Anderberg, Bengt 77
Anderberg, Thorild 52
Andersch, Alfred 162
Anderson, Ivar 153
Anderson, Perry 277
Andersson, Bror-Erik 73
Andersson, Dan 231
Andersson, Ingvar 43
Andersson, Sven 44, 220, 382
Anér, Kerstin 47, 165, 167, 168, 171, 172, 174, 180, 191–195, 198, 201, 204, 207, 208, 237, 302, 305, 375
Arendt, Hannah 123
Arpino, Giovanni 131
Artaud, Antonin 397
Arvidson, Lars 238
Arvidson, Stellan 372
Asplund, Johan 72
Attorps, Gösta 137, 143
Aurén, Sven 141

Balthasar, Urs von 376
Barnett, Lincoln 104
Barthes, Roland 185
Bartsch-Zimmer, Shadi 331
Beauvoir, Simone de 123, 157
Beckett, Samuel 146, 356
Beetham, Margaret 266
Bejerot, Nils 123
Bellman, Carl Michael 39
Bendz, Gerhard 49, 51, 56, 57, 61, 66, 67, 70, 71, 77, 78, 79, 81, 305, 348
Bendz, Hans 61
Benjamin, Walter 273
Bennich-Björkman, Bo 243
Berger, Barbro 124
Berggren, Henrik 166
Bergholtz, Percy 66, 67, 70
Bergman, Hjalmar 186, 187
Bergman, Ingmar 110, 162
Bergström, Irja 230
Bergström, Lasse 352, 358
Berkel, Klaas van 331
Berner, Boel 399
Beti, Mongo (Alexandre Biyidi) 119
Billing, Einar 169
Billquist, Wiveca 49
Birgitta Birgersdotter (heliga Birgitta) 109, 374
Biörck, Gunnar 191
Björck, Staffan 52, 178
Björkegren, Dag 402
Björkquist, Manfred 168–171, 173, 174, 176, 177, 181, 192, 195, 368
Bjørnson, Bjørnstjerne 126
Bloch, Ernst 281
Blomberg, Erik 85, 110, 126, 128

Blomberg, Ingvar 253, 306
Blomdahl, Karl-Birger 63
Blomquist, Gunvor, f. Ismark 52, 54, 55
Bod, Rens 13
Boëthius, Carl Gustaf 172, 173, 194, 202
Boëthius, Monica 49, 165
Boheman, Erik 131
Bohlin, Torsten 174
Bohlund, Kjell 357, 358
Bohrer, Karl Heinz 287
Bolander, Knud Graah 159
Bolin, Sture 60
Bonnier, Gerard 91
Borgström, Georg 178
Boström, Christopher Jacob 64
Boye, Karin 109, 177
Bradbury, Ray 356
Brandell, Gunnar 107, 116, 143
Brante, Thomas 273, 274
Branting, Hjalmar 242, 246
Brattgård, Helge 174
Braudel, Fernand 277
Bredow, Einar von 141
Bremer, Fredrika 374
Brinck, Per 348
Broberg, Bertram 78
Broby-Johansen, Rudolf 225
Broman, Sten 52
Broman, Tore 52
Broyelle, Claudie 400
Buber, Martin 185
Bull, Francis 85, 126, 128
Butor, Michel 157
Bæhrendtz, Nils Erik 47, 50, 187
Böll, Heinrich 162, 175
Bösch, Frank 28, 166
Böök, Fredrik 135

Caelius Aurelianus 56
Caesar, Thomas 400
Camus, Albert 94, 261
Capote, Truman 356
Carl XVI Gustaf 176
Carlson, Stig 243
Carlsson, Gottfrid 114
Carlsson, Leif 143, 306, 361
Carlsson, Sten 10, 145, 149, 151, 152, 153, 158, 159, 162, 172, 238, 251, 302, 363, 365
Carpelan, Bo 179
Carr, Edward Hallett 370
Castro, Fidel 397
Cavefors, Bo 121, 124, 261, 277, 358
Cederberg, Jörgen 47
Cervin, Ulf 78
Cézanne, Paul 153
Chartier, Roger 266, 284
Chenu, Marie-Dominique 376
Chomsky, Noam 277
Clason, Anders 66, 67
Collini, Stefan 329
Cooper, David Graham 125, 359
Cortázar, Julio 245
Cox, Harvey 194, 375
Crahan, Eric 331
Curry-Lindahl, Kai 138

Dahl, Alva 198, 376
Dahlbergh, Erik 148
Dahlbäck, Sven-Åke 389
Danell, Gustaf Adolf 199, 200
Danell, Sven 199, 200
Daniélou, Jean 376
Danielsson, Märta-Stina 99, 353
Danielsson, Tage 47
Dante Alighieri 191
Daston, Lorraine 62
Dickson, Robert 387
Diktonius, Elmer 154
Dongen, Jeroen van 331
Donner, Jörn 110, 154
Duerr, Hans Peter 281
Dupré, Sven 331, 332
Dymling, Carl Anders 42

Edquist, Samuel 225, 235, 275, 379, 380, 383, 387
Eeg-Olofsson, Ansgar 191
Eggehorn, Ylva 371
Ehrensvärd, Gösta 107
Eidem, Erling 368
Einstein, Albert 104
Einstein, Alfred 110
Eisenhower, Dwight D. 151
Ek, Emy 159
Ekelund, Alexander 275
Ekelund, Vilhelm 274
Ekelöf, Gunnar 175, 185
Eklund, Johan Alfred 169
Eklundh, Bernt 188, 189, 190, 194, 195, 375
Ekstedt, Birger 201
Ekström, Anders 14
Eldelin, Emma 33, 72
Eliot, Thomas Stearns 191
Ellison, Ralph 119
Elzinga, Aant 370
Engelbrekt Engelbrektsson 114

Engelbrektson, Sören 55, 79, 348
Engels, Friedrich 272
Enquist, Per Olov 199, 200
Enzensberger, Hans Magnus 106
Epstein, Jason 90
Erasmie, Thord 107
Eriksson, Gunnar 245, 247
Erlander, Tage 79, 247, 249

Fagerberg, Penny 282, 400
Falk, Gunnar 74
Faulkner, William 120
Fehrman, Carl 41, 348
Felsch, Philipp 27, 278, 319
Fernbach, David 261
Feyerabend, Paul 273
Fogelklou, Emilia 109, 134
Fogelström, Per Anders 223, 224, 236
Forsberg, Vidar 91, 93
Forser, Tomas 14, 188, 189, 292, 374
Forssell, Lars 131
Foucault, Michel 273
Fransson, Tomas 370
Franzén, Nils-Olof 47
Fraser, Nancy 23, 392
Fredriksson, Gunnar 172, 243, 245, 306, 389
Freud, Sigmund 107, 270, 397
Fridell, Folke 223
Friesen, Otto von 61
Friesen, Sten von 49, 51, 57, 61, 66, 70–73, 78, 79, 80
Frontinus (Sextus Julius Frontinus) 56
Frühling, Mikael 262, 264
Fröding, Gustaf 110, 386
Furuhagen, Hans ”Hatte” 47
Furuland, Lars 116, 117, 121, 357
Fälldin, Thorbjörn 312

Gadamer, Hans-Georg 273
Gahrton, Per 124
Gamlin, Yngve 76
Gamow, George 102, 112
Gandhi, Mohandas Karamchand 397
Gardeström, Elin 32
Gauguin, Paul 156
Gaulle, Charles de 148
Gedin, Lena 91
Gedin, Per I. 34, 85, 90, 91, 93–102, 106, 121, 123, 128, 258, 259, 302, 307, 339, 351, 353, 354, 357, 358
Geijer, Erik Gustaf 170, 174
Genet, Jean 356
Gente, Peter 278, 297
Gerholm, Tor Ragnar 33, 104, 112, 113, 188, 373
Giedion, Siegfried 156
Gierow, Karl Ragnar 137
Giertz, Bo 173, 200
Ginner, Thomas 249, 382
Ginsberg, Allen 397
Goland, Erik 187
Gombrowicz, Witold 194
Gordimer, Nadine 119
Grafton, Anthony 330
Gramsci, Antonio 261, 264, 273
Gran, Gerhard 134
Grape, Karl-Erik 52
Grassi, Ernesto 104, 105, 106, 126, 317
Green, Julien 157
Greene, Graham 175
Gripsrud, Jostein 24, 313
Gröndahl, Britta 273
Guevara, Ernesto ”Che” 123, 397
Guilbaud, Georges-Théodule 113
Guillou, Jan 121
Gullberg, Hjalmar 42
Gunnarson, Gunnar 242, 246, 247, 305, 390
Gustafson, Torsten 57
Gustafsson, Berndt 182
Gustafsson, Edvin 182
Gustafsson, Lars 173, 180
Gustav III 39, 114
Gustavsson, Bernt 380
Gyllenius, Petrus Magni 148
Gyllensten, Lars 33
Gårdlund, Torsten 243, 389
Götlind, Erik 178

Habermas, Jürgen 23, 24, 27, 273, 274, 281, 334
Hadenius, Stig 44
Hagberg, Knut 143
Haglund, Ejnar 43
Hagner, Michael 126
Hall, Tord 131, 138
Hallingberg, Gunnar 190, 201, 374
Hallqvist, Britt G. 371
Hamati-Ataya, Inanna 331
Hammarskjöld, Dag 151, 374
Hannig, Nicolai 203, 378

Hansegård, Nils-Erik 125
Hansson, Jonas 170, 331
Harrie, Ivar 43, 135, 230
Hartman, Olov 176, 178, 179, 181, 184, 194, 195, 196, 198, 199, 207, 208, 306
Heckscher, Eli F. 91
Heckscher, Gunnar 63, 131
Hedenius, Ingemar 63, 102, 175, 203, 204, 305, 354
Hedin, Sven 134
Heffler, Hugo 381
Hegel, Friedrich 226
Heidegger, Martin 185
Helander, Dick 166, 203
Helén, Gunnar 43, 192
Hellbom, Olle 39
Heller, Agnes 273, 281
Hellquist, Per-Anders 159
Helms, Adam 352
Hemberg, Jarl 174
Hennings, Beth 114
Henrikson, Alf 230
Henschen, Helena 245
Henschen, Salomon Eberhard 61
Henschen-Ingvar, Ingegerd 61
Hermodsson, Elisabet 33, 185
Hernelius, Allan 133
Herodotos 56
Hilleström, Pehr 39
Hirdman, Gunnar 211
Hirdman, Yvonne 379
Hitler, Adolf 109, 152, 202
Hjorth, Daniel 100, 117, 302, 353, 354
Hjorth, Elisabeth 177
Hjärne, Harald 41
Holm, Ingvar 348
Holmberg, Olle 63, 107, 114
Holmes, Judith 109
Holmgren, Arne 230
Holmqvist, Lasse 47, 52
Holmström, Bengt 123
Horatius 65
Horkheimer, Max 273
Horster, Detlef 281
Hultgren, Gunnar 174
Husmark, Elisabeth 49
Hydén, Göran 141
Hyland, Lennart 52
Hyllner, Erik 99, 100, 104, 352, 353
Håstad, Elis 104
Hökby, Bertil 95, 98, 351, 352, 354
Hölscher, Lucian 28, 166

Ibsen, Henrik 126, 134
Ichiyé Hayakawa, Samuel 110
Ingelsson, Ingela 99
Ingvar, Cilla 61
Ingvar, David H. 49, 51, 57, 61, 66, 67, 70, 72, 73, 79, 81
Ingvar, Sven 61
Isaksson, Hans 117
Isaksson, Ulla 187, 223, 373

Jaakkola, Magdalena 109, 125
Jaensson, Knut 352
Jansson, Anton 36
Jansson, Heribert 159
Jansson, Jenny 211, 379, 380
Janzon, Åke 143
Jardine, Lisa 330
Jarring, Gunnar 79
Jeffner, Anders 165, 174
Johannes XXIII 157
Johanson, Bengt 212
Johanson, Klara 374
Johansson, Inge 217
Johansson, Majken 223
Johansson, Sigvard 73
Johnson, Lyndon B. 131
Johnsson, Hans-Roland 136
Johnsson, Melker 243
Jonsson, Bernt 190, 194
Jordheim, Helge 17
Josephson, Lennart 349
Josephson, Peter 120
Josephson, Ragnar 63
Joyce, James 146, 148
Jönsson, Ludvig 165, 194

Kahle, Sigrid 145
Kaplan, Tony 78
Karl XII 47, 67, 146
Karl XIV Johan 60
Karlfeldt, Erik Axel 386
Karlsohn, Thomas 14
Karlsson, Lennart 231, 385
Kellerman, Gösta 199, 374
Kellgren, Johan Henric 39, 114
Kemal, Yaşar 237
Kennerström, Bernt 278
Kerr, Clark 81
Kesey, Ken 397
Key, Ellen 134
Key-Åberg, Sandro 372
Kielland, Alexander 47
Kihlman, Christer 154
Kilcher, Andreas 20

King, Martin Luther Jr 374
Kjellberg, Ernst 102
Knutsson, Gösta 43
Kock, Karin 63
Koeppen, Wolfgang 162
Kołakowski, Leszek 273
Korn, Karl 143, 161, 162
Kosík, Karel 273
Krantz, Kjell 204, 378
Kraushaar, Wolfgang 264
Kuhn, Thomas 273
Kärnfelt, Johan 41, 346

Lagercrantz, Olof 33, 159
Lagerkvist, Pär 94, 116, 134, 157, 175
Lagerlöf, Erland 56
Lagerlöf, Selma 47, 75, 374
Laing, Ronald David 107, 125, 359, 397
Lamm, Martin 373
Landberg, Georg 174, 175, 189
Landell, Nils-Erik 123, 357
Landfors, Arthur 159
Landquist, John 110, 370
Lane, Allen 87, 104, 106
Lange, Dagmar (Maria Lang) 54
Lao Zi 397
Larsson, Martha 144, 145
Larsson, Staffan 391
Larsson Heidenblad, David 21, 25, 388
Leary, Timothy 397
Lenin (Uljanov), Vladimir 151, 246, 271, 286, 287, 397
Lentz, Karin 280, 281, 282, 307, 392, 396, 400
Lepenies, Wolf 140
Lerg, Charlotte A. 332
Lewin, Leif 246
Lidman, Sara 124, 175
Liedman, Sven-Eric 100, 124, 159
Lilliehöök, Eric 176, 207
Lindahl, Kai-Curry 143
Lindblom, Paul 225, 245, 249, 305
Lindborg, Rolf 390
Linde, Gunnel 49
Linde, Ulf 156
Linder, Erik Hjalmar 10, 33, 159, 160, 163, 165, 168, 171, 173, 175, 177, 180, 181, 186–192, 194, 195, 196, 198, 201, 204, 207, 208, 237, 238, 302, 303, 305, 307, 371, 373, 374
Linderborg, Åsa 246, 390
Linderman, Alf 182
Lindhagen, Jan 246, 247, 249
Lindqvist, Ebba 43
Lindqvist, Sigvard ”Sigge” 141
Lindqvist, Sven 223, 235
Lindroth, Arne 61
Lindroth, Carl H. 49, 51, 57, 60, 61, 62, 66, 67, 70, 72, 73, 77, 79, 81
Lindroth, Hjalmar 61
Lindroth, Sten 61
Lindskog, Claes 56
Lindström, Ulla 247
Ljung, Per Erik 274
Ljungdahl, Arnold 177, 180
Ljunggren, Jens 315
Locke, John 226
Loit, Aleksander 274, 275
Lukács, Georg 246, 370
Lundberg, Svante 403
Lundberg, Urban 320, 408
Lundell, Johan August 41
Lundkvist, Artur 107, 118, 119, 120, 128, 306, 307, 356
Lundmark, Evelina 182
Lundmark, Knut 346
Lundqvist, Lennart 356
Lundström, Evert 223, 224, 236, 237
Lux, Gertie 403
Luxemburg, Rosa 261, 271
Lyttkens, Hampus 174
Lyttkens, Sonja 145
Löfgren, Åke 261
Lönnroth, Erik 60, 114, 231, 305
Lönnroth, Lars 180

Magnusson, Sigvard 188
Mailer, Norman 356
Malmberg, Dag 254
Mandel, Ernest 261, 277
Manutius, Aldus 93
Mao Zedong 270, 271, 286, 397
Marcuse, Herbert 124, 264, 397
Martin, Alf 78
Martin, Elias 39
Martinson, Harry 178, 191, 223, 224
Martinson, Moa 224
Marx, Karl 226, 247, 270, 271, 272, 288, 386, 397
Masereel, Frans 257
Mauriac, François 157
McCullers, Carson 119
McLeod, Hugh 202

McMillian, John 284, 401
Mead, Margaret 91
Mijnhardt, Wijnand 331
Mill, John Stuart 226
Miller, Gavin 359
Moberg, Eva 124
Moberg, Vilhelm 9, 10, 12, 223, 224, 225, 299, 383
Molière (Jean Baptiste Poquelin) 237
Moravia, Alberto 156
Mozart, Wolfgang Amadeus 110
Mussolini, Benito 148
Myrdal, Alva 79, 226
Myrdal, Gunnar 63, 226, 243, 389
Möhlenbrock, Sigurd 233, 234, 235
Möllstam, Bengt 386

Nerman, Bengt 31, 75
Neruda, Pablo 245
Nilson, Peter 138
Nilsson, Bertil 243
Nilsson, Sven A. 114
Nilsson, Vilgot 233–238, 240, 241, 250, 302, 306, 386, 387
Nilsson Piraten, Fritiof 354
Nin, Anaïs 119, 356
Nipperdey, Thomas 28, 315
Nolte, Paul 28, 315
Nordenflycht, Hedvig Charlotta 39
Nordin, Rune 390
Nordin, Svante 14, 272, 273
Nordmark, Dag 44
Nordvall, Henrik 391
Norlander, Anna-Lena 52
Norman, Birger 185, 242, 245, 302, 306, 390
Nyberg, Ven 145
Nyerere, Julius 226
Nylander, Olle 10, 223, 225, 238, 306, 383
Nylander, Titti 145

Odén, Birgitta 25, 61, 348
Ohlin, Bertil 63
Ohlin, Per 96
Ohlsson, Anna 125
Ollén, Gunnar 47, 51, 52, 55, 65, 79, 307, 348
Olofsson, Gunnar 277, 278, 289, 306, 399
Olofsson, Rune Pär 194, 199
Olrog, Ulf Peder 47
Olsen, Henning 264, 265
Olsson, Hagar 374
Olsson, Jan Olof ”Jolo” 107, 147
Olsson, Oscar 216, 251, 381
O’Månsson, Lasse 76
Orre, Ingvar 77
Ortmark-Stymnes, Sinikka 123
Osborne, Huw 257
Oscar II 74, 151

Paine, Thomas 243, 389
Palm, Göran 121, 181
Palme, Olof 71, 176, 211, 213, 247
Palmstierna, Hans 25, 123
Pasolini, Pier Paolo 144
Paul, Herman J. 63, 331, 345
Paulsson, Gregor 91
Paulus VI 157
Peters, Bernhard 24
Peters, John Durham 313
Peterson, Bo 128
Pethrus, Lewi 200, 201
Petterson, Berndt 283, 288
Picasso, Pablo 156
Pinkus, Theodor 257
Pius XII 131
Platen, Magnus von 114
Pleijel, Agneta 254
Plutarchos 230
Poulantzas, Nicos 277, 399
Proust, Marcel 156, 196
Puig i Scotoni, Pau 293

Quensel, Anna-Sofia 280

Rabén, Hans 358
Raj, Kapil 20
Ray, Man (Emmanuel Rudnitzky) 156
Rehnberg, Mats 46, 47
Reichardt, Sven 258
Reimers, Gerd 145
Renn, Jürgen 18
Retzlaff, Joachim 280, 281, 291
Reuterswärd, Maud 49, 306
Richter, Ursula 49, 306
Ricœur, Paul 273
Robbe-Grillet, Alain 157
Rodhe, Sven 159
Roos, Alarik 174
Ross Pesslewhite, Eric 52
Rudberg, Gunnar 169, 170, 368
Rudebeck, Gustaf 78
Ruin, Hans (f. 1891) 154
Runeby, Nils 390

Runnquist, Åke 123
Russell, Bertrand 175
Rydbeck, Kerstin 240
Rydbeck, Olof 52
Rydén, Per 136
Rystad, Göran 78, 146
Rytmann, Hélène 399

Sahlin, Margit 199, 370
Saint-John Perse (Alexis Saint-Léger Léger) 120
Sallnäs, Birger 113
Sandblom, Philip 71, 72, 78
Sandin, Gunnar 276, 277, 278, 281, 282, 305, 307, 399
Sandler, Rickard 215
Sarasin, Philipp 20, 25, 284
Sartre, Jean-Paul 110, 157, 261
Schelsky, Helmut 351
Schildt, Axel 28, 336
Schildt, Göran 137, 143, 145, 153, 154, 156, 158, 159, 302
Schiller, Harald 159
Schulman, Alex 177
Schyberg, Dick 392
Schück, Henrik 186
Schöier, Ingrid 175
Secord, James A. 20
Segerstedt, Torgny (f. 1876) 60, 135, 153
Segerstedt, Torgny T. (f. 1908) 30, 72
Sergel, Johan Tobias 39
Shaw, David Gary 17
Sibum, H. Otto 62
Sieburg, Friedrich 162
Siegbahn, Bo 79
Siegbahn, Manne 57
Sigurd, Bengt 78
Simon, Claude 157
Sjöberg, Birger 116
Sjöblom, Carl-Uno 47
Sjödén, Nils 400
Sjöholm, Anders 275
Sjöstrand, Wilhelm 162
Skogekär Bergbo 114
Snow, Charles Percy 33, 72, 126, 138, 302
Soller, Barbro 25
Solzjenitsyn, Aleksandr 156
Somsen, Geert 332
Sondelius, Uno 230
Sonnenberg, Uwe 27, 28, 258, 295, 397, 398
Spock, Benjamin 87
Sprengtporten, Göran Magnus 148
Sprinchorn, Evert 116
Spång, Clas Örjan (Klas-Örjan) 269, 282, 392, 396, 400,
Stade, Arne 114
Stahre, Sven-Arne 217, 224
Stalin, Josef 271
Steiner, Ann 353
Steiner, George 94
Stenström, Hanna 367
Sterky, Fredrik 386
Stockfelt-Hoatson, Britt-Ingrid 109, 125
Stolpe, Herman 98
Stolpe, Sven 98, 109, 177, 189, 242, 370, 371
Stomberg, Ewald 134
Strahl, Ivar 91
Strand, Dieter 246
Strang, Johan 319, 320, 407
Strindberg, August 47, 51, 116, 117, 143, 224, 386
Sträng, Gunnar 247
Ståhl, Margareta 232
Ståhlberg, Knut 78
Stöpfgeshoff, Dieter 230
Sundby, Olof 191
Sundeen, Johan 182, 372
Sundén, Hjalmar 180
Sundgren, Per 212, 380
Sundström, Erland 191, 202, 374, 377
Sundström, Gun-Britt 377
Svanberg, Victor 178, 243, 305
Svanström, Ragnar 9, 10
Svedjedal, Johan 286, 401
Svensson, Bertil 78, 345, 348
Svensson, Gösta A. 242
Svensson Stringberg, Ragni 36
Swahn, Jan-Öjvind 49, 51, 54–57, 61, 62, 65, 66, 67, 70, 73, 74, 76–79, 81, 345, 346, 348
Swahn, Sven-Öjvind 55, 56
Sydow, Carl Wilhelm von 56
Szasz, Thomas S. 125
Söderbergh, Ragnhild 145
Söderblom, Nathan 116, 134, 199
Södergran, Edith 116, 374
Söderlund, Ernst 39
Sörlin, Sverker 14

Tacitus 148
Teilhard de Chardin, Pierre 157, 185, 389
Ternström, Anders 74
Therborn, Göran 277, 278, 399

Thollander, Leif 254, 288, 289, 402
Thue, Fredrik W. 80, 159
Thulin, Ingrid 96
Thunberg, Anne-Marie 165, 181, 182, 184, 195, 196, 207, 306, 372
Thunberg, Lars 165, 182
Thylin, Marianne 240, 241, 388
Tideström, Gunnar 116
Tigerstedt, Eugène Napoleon 186
Tingsten, Herbert 63, 107, 153, 203, 246
Torstendahl, Rolf 146, 370
Tranströmer, Tomas 185
Treitschke, Heinrich von 226
Trotskij, Lev 271, 287
Trotzig, Birgitta 178, 179
Tschichold, Jan 89
Tunving, Lars Helge 116
Tutuola, Amos 119, 356
Törngren, Anna 370

Ulvenstam, Lars 47, 74, 75
Ulvönäs, Staffan 112
Undset, Sigrid 224, 383
Unger, Ulla-Britt 66, 67, 70
Uris, Leon 157

Vallquist, Gunnel 137, 145, 153, 156–159, 163, 165, 168, 173, 174, 178, 189, 194, 195, 196, 198, 204, 207, 208, 251, 302, 307, 362, 371, 376
Vennberg, Karl 181, 185, 371
Verdi, Giuseppe 50
Villius, Hans 47

Wadbo, Monica 254
Wagner, Richard 131
Wallander, Kristina 242
Wallenquist, Åke 138
Weibull, Curt 62, 110, 114
Weibull, Jörgen 49, 51, 57, 60, 61, 66, 67, 70, 72, 73, 79, 80, 81, 114
Weibull, Lauritz 62, 114, 152
Weibull, Martin 61
Weil, Simone 185
Weiß, Jana 332
Wellander, Erik 162
Welty, Eudora 356
Westholm, Alfred 231
Westin, Gunnar 374
Wigforss, Ernst 232, 249
Wiking, Bo Sture 174
Wikner, Pontus 54, 170
Wikström, Jan-Erik 190, 195, 201, 374
Wingren, Gustaf 174, 184, 189, 190
Wolgers, Beppe 76
Woolf, Virginia 321
Wright, Georg Henrik von 370
Wright, Richard 119, 356
Wägner, Elin 134, 187
Wästberg, Per 177

Zachrisson, Bertil 190, 374
Zimmermann, Arthur 148
Zola, Émile 47

Åberg, Alf 143, 145–149, 151, 152, 153, 158, 159, 363
Åberg, Gösta 95
Åkerman, Sune 365

Örn, Torsten 141
Örnberg, Sune 223
Österling, Anders 374
Östh Gustafsson, Hampus 15, 81, 212, 317, 318, 329
Östling, Johan 21, 36, 332, 359, 361
Östman, Nan 159